De sneeuwpoppen van 1511

Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd

Herman Pleij

bron
Herman Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Meulenhoff, Amsterdam 1988.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/plei001snee01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

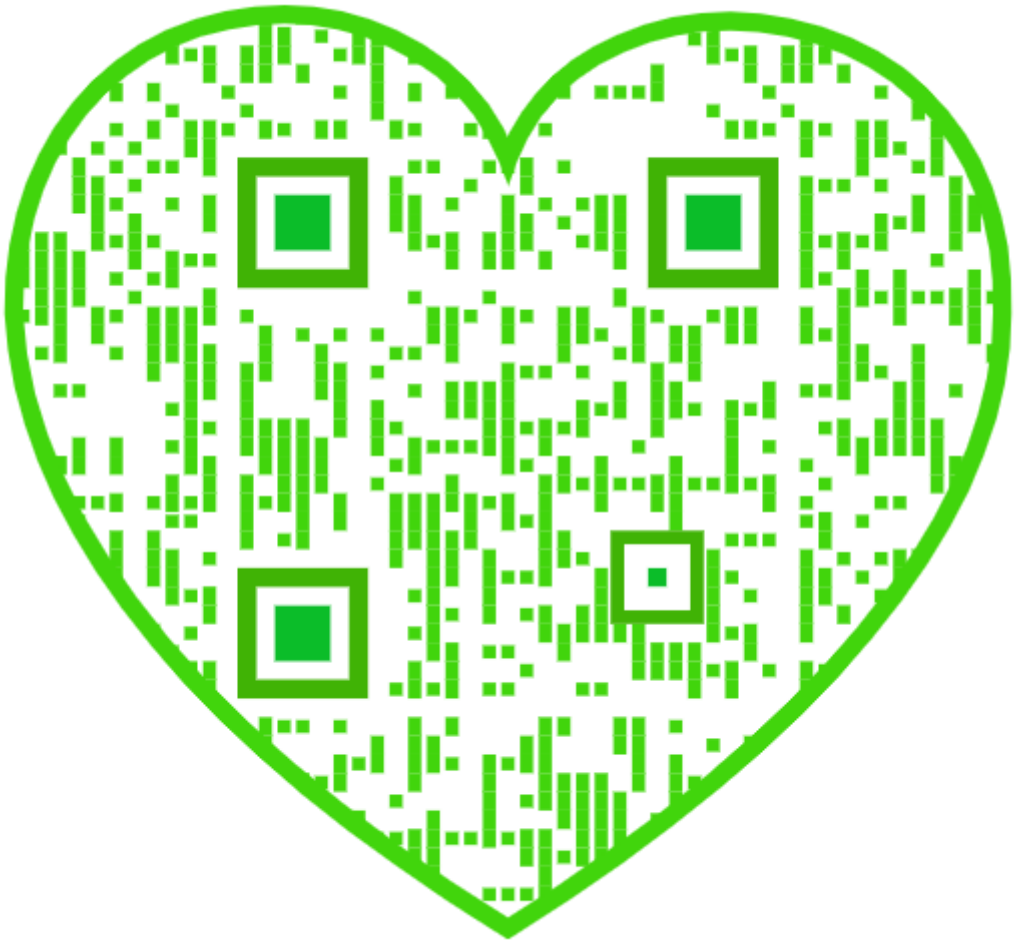

I. *Hevige sneeuwval te Brussel: bij wijze van inleiding*

1. Bronnen

In de loop van van de maand januari van het jaar 1511 wordt de stad Brussel volgebouwd met sneeuwpoppen. Langs straten en op pleinen, van het hofkwartier op Coudenberg tot op de Grote Markt in de benedenstad - en zelfs in de hoerenbuurten - treffen we alles bij elkaar zo'n honderdtien poppen aan in een vijftigtal groepen, verdeeld over evenzovele plekken. Ze moeten er van drie dagen tot drie weken of meer gestaan hebben. Lang niet allemaal werden ze op hetzelfde moment gemaakt. Het vrouwtje van Samaria (uit de bijbel) staat er meer dan twintig dagen, terwijl van een drietal voorname heren die aan het dobbelen zijn, wordt gezegd dat ze daarmee drie dagen en nachten onafgebroken bezig waren. Een bedelmonnik van sneeuw preekt onophoudelijk gedurende veertien dagen bij een muur, en even aanhoudend zit een klerk op de Vismarkt twaalf à dertien dagen achtereen te schrijven. Bovendien ondergaan sommige poppen gedurende de vorstperiode een gedaanteverandering door vandalisme of door beschadigingen van de zon overdag, die oren, ogen en neuzen doen sneuvelen. Na 12 februari is het allemaal afgelopen, want dan zet de dooi in, die meteen met enorme overstromingen een eind maakt aan de winterperiode.[1]

Dit sneeuwpoppenfestival heeft in Brussel en omstreken sterk de aandacht getrokken. Alle stadsbewoners moeten de beelden meer dan eens gezien hebben. Hun reacties op deze herschapen wereld van sneeuw en ijs lopen uiteen van sprakeloze bewondering tot aan blinde agressie en vernielzucht, die zelfs tot politiemaatregelen aanleiding gaven. Ook wordt herhaald werkverzuim gemeld, omdat toeschouwers vooral door poppen in het erotische vlak gebiologeerd raakten.

Alleen al uit deze reacties valt af te leiden dat hier kennelijk geen sprake is van spontaan kinder- of volksvermaak in het verlengde van sneeuwballen gooien en sleetje rijden. Deze indruk wordt bevestigd wanneer we verder kennis nemen van wat er zoal te zien was. Kort

gezegd gaat het dan om een zeer bonte verzameling van groepsgewijs geordende taferelen van mensen en dieren, die voor een belangrijk deel ook tot de vaste ingrediënten behoren van de veel bekendere ommegangen (processies) en blijde inkomsten van vorstelijke personen in de steden van Brabant en Vlaanderen. Maar nu vinden we hier de bijbelse, klassieke en middeleeuwse onderwerpen in sneeuw terug, evenals de folkloristische met dieren en monsters, te zamen met allerlei verbeeldingen van plaatselijke opwinding rond 'volksfiguren' en karikaturale boeren in het kader van Brusselse belangen van politieke aard. Dat komt neer op figuren als Hercules met zijn knots en leeuwevel, de blazende Roeland, een vechtolifant, zotten, een soort Manneken Pis, naakt vrijende gelieven, een wulpse hoer, het mannetje van in maan, een diarreuze dronkaard, en zo nog een kleine honderd poppen meer.

Duidelijk is dat een dergelijk festijn met zoveel diverse verbeeldingen een aantrekkelijk uitgangspunt kan vormen voor de beantwoording van vragen over de intenties en effecten van stedelijke cultuurvormen in het spanningsveld tussen volks- en elitecultuur. Daarvoor is veel afhankelijk van het beschikbare bronnenmateriaal en van de mate waarin dat interpretatie toelaat. Dat laatste is wat omzichtig geformuleerd, maar sterk aan de actualiteit gebonden voorstellingen hebben nu eenmaal de neiging om veel verzwegen te laten van wat voor de bedoelde toeschouwers vanzelf sprak. Niemand legt nu in Amsterdam aan een plaatsgenoot uit wat Tuschinski is. Dat kan over vijf eeuwen problemen geven, wanneer men dan met even gebrekkige bronnen zou moeten werken als wij nu.

Natuurlijk is dat niet het enige probleem. Zoals gebruikelijk worden we ook geconfronteerd met geheimzinnige referenties aan lokale verschijnselen, gebeurtenissen en misstanden die niet of nauwelijks meer te achterhalen zijn. Bovendien geeft men naar middeleeuws gebruik de klassieke, bijbelse en middeleeuwse helden nogal eens de trekken van eigentijdse personen. Die techniek is ons goed bekend bij vorsten, die aldus de onvermijdelijke belichaming worden - zo niet de herhaling - van een pakket deugden dat eerder in een heilige of held van naam opgeslagen was. Het heeft er veel van weg dat dit ook bij hun uitbeelding in sneeuw gebeurt, maar dan vanwege de onmiskenbaar humoristische elementen in de presentatie met allerlei lokale grappenmakerij voor de goede verstaander van toen. Om kort te gaan, menige pop herkennen we niet of slechts ten dele in de beschrijving, we begrijpen niet wat ze met elkaar in groepsverband doen, waardoor we niet kunnen navoelen wat daar nu zo komisch of op-

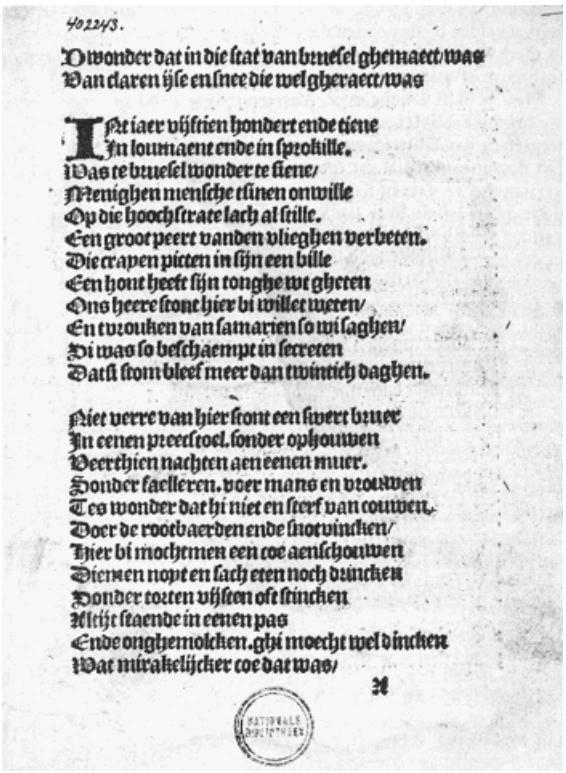

402243.

O wonder dat in die stat van bruesel ghemaect was
Van claren ijsle en snee die wel gheraect was

IN t iaer vijftien hondert ende tiene
In loumaent ende in sprokille.
Was te bruesel wonder te siene/
Menighen mensche tsinen onwille
Op die hoochstrate lach al stille.
Een groot peert vanden vlieghen verbeten.
Die crapen picten in sijn een bille
Een hont heeft sijn tonghe wt gheten
Ons heere stont hier bi willet weten/
En twrouken van samarien so wijsaghen/
Hi was so beschaempt in secreten
Dat hi stom bleef meer dan twintich daghen.

Niet verre van hier stont een swert bruer
In eenen preecstoel sonder ophouwen
Veerthien nachten aen eenen muer.
Sonder raelleren. voer mans en vrouwen
Tes wonder dat hi niet en sterf van couwen.
Voer de rootbaerden ende snotvinken/
Hier bi mochtmen een coe aenschouwen
Diemen nopt en sach eten noch drincken
Sonder torten vijsten oft stincken
Altijt staende in eenen pas
Ende onghemolcken. ghi moecht wel dincken
Wat mirakelijcker coe dat was/

NATIONALE BIBLIOTHEEK

Eerste bladzijde (tevens titelpagina) van Smekens pamfletachtige rijmverslag van het sneeuwpoppenfeest in 1511, gedrukt door Thomas van der Noot. Ex: 's-Gravenhage KB.

windend aan was. Dat gevoel van buitengesloten te zijn doet zich het sterkst gelden bij de poppen die volkse typen schijnen te verbeelden en in merkwaardige situaties geportretteerd zijn waarin niet zelden het scabreuze of anale een hoofdrol speelt.

Maar er blijft genoeg over. Allereerst: over welke bronnen kunnen we beschikken? Het gaat voornamelijk om een zeer gedetailleerde interpretatie van het sneeuwpoppenfestijn, op de wijze van de literatuur. Dit document bestaat uit een strofisch gedicht van vierhonderdacht versregels, vervaardigd op grond van persoonlijke aanschouwing door de stadsrederijker Jan Smeken en onmiddellijk na beëindiging van het feest gedrukt door zijn plaatsgenoot Thomas van der Noot in een pamfletachtig boekje, helaas zonder illustraties.[2] Dit simpele werkje van acht blaadjes moet wel bestemd geweest zijn voor hen, die de poppen zelf gezien hebben. Het lijkt bedoeld als een soort van souvenir van iets wonderbaarlijks, om later nog aan vrienden en familie gedocumenteerd te kunnen overbrengen. Op zo'n gebruik sturen de als titel geïsoleerde openingsregels ook aan:

> d'Wonder dat in die stat van Bruesel ghemaect was
> Van claren ijse en snee, die wel gheraect was.

Heel uitzonderlijk voor deze tijd is de reactie van een kroniekschrijver op dit boekje. Onder het jaar 1511 schrijft hij:

> Ende wordden alsdoen tertyt te Bruessele vele schoone fraeye wonderlycke personaigien van sneeuwe gemaeckt in diverssche plaetssen ende wycken bynnen der selver stadt, waeraff dat by Janne, geheeten Smeken (facteur van der retorycken der selver stadt) gemaect wordde een boecxken van alle 't gheene datter alsdoen van den sneeuwe gemaect wordde, alle 't dwelck seer schoone ende genoechelyck was om lesen.[3]

Hij steekt zijn waardering, ja zelfs bewondering voor zowel de sneeuwpoppen als Smekens tekst niet onder stoelen of banken. En aangezien hij zich als kroniekschrijver spreekbuis maakt van algemenere gevoelens ter plaatse, mogen we dit bericht zeker aanvaarden als een indicatie voor succes van de poppen en het gedicht in bredere kring. Toch is er maar één exemplaar bewaard gebleven. Dat zegt echter niets over het al dan niet succesvolle van de produktie. Het boekje is niet bedoeld om langer bewaard te blijven dan de gemiddelde levensduur van de ooggetuigen. Zonder hun commentaar, waarbij

het rijmverslag als ‘bewijs’ kon fungeren, hangt het in de lucht. Op de duur en aard van zo'n bestaan is het ook gebouwd: goedkoop papier, vluchtige uitvoering, uiteindelijk weggegooid met de andere spullen uit de nalatenschap van grootvader, die het zelf nog meegemaakt had.

Merkwaardig is dus niet dat er slechts één exemplaar bewaard is, maar juist dat we er nog één hebben. Oorspronkelijk moeten er zo'n duizend geweest zijn. Deze actuele verslaglegging, zoals hier door een literator, is een noviteit van Thomas van der Noots pers in de nog jonge branche van het uitgeven van gedrukte boeken. De hoogte van zijn oplagen bij dit type teksten valt af te leiden uit een opmerking van Jean Lemaire de Belges, de bekende hofschrijver van Margareta van Oostenrijk. Van hem drukte Thomas in januari 1509 een vergelijkbaar werkje naar aanleiding van het Verdrag van Kamerijk, dat in december 1508 ondertekend werd. Natuurlijk bejubelt Jean hierin uitvoerig Margareta's centrale rol in deze Europese alliantie tegen de republiek Venetië. Hij vergelijkt haar zelfs met de moedermaagd, die immers in een eerdere decembermaand al eens voor een Verlossing gezorgd had. En dan schrijft hij aan het slot dat zijn studeervertrek nu te nauw wordt voor een tekst die zich in duizendvoud wil gaan vermenigvuldigen. Overigens stemmen zulke cijfers overeen met gegevens van elders over oplagen van actueel stukgoed in druk.[4]

Deze tekst van Jan Smeken is naast het summiere kroniekbericht in feite de enige directe bron over het sneeuwfeest. En dan doemt onmiddellijk de even fundamentele als attractieve complicatie op, dat er allerminst sprake is van een zo objectief mogelijk ooggetuigenverslag, nog daargelaten of dát in die tijd eigenlijk wel tot de idealen van de beschrijfkunst in het algemeen kon behoren. Maar voor Jan Smeken is dat geen vraag. Hij levert een zelfstandig artistiek produkt af, in de vorm van literatuur. Dat onderhoudt nauwe relaties met de werkelijkheid van die andere artistieke onderneming, die zich van sneeuw bediende. Maar we zullen beide artefacten nadrukkelijk uit elkaar moeten houden. Dat is niet eenvoudig, aangezien we het ene slechts kunnen zien door de ogen van de maker van het andere. En die is niet alleen opzettelijk aan het vertekenen, hij vergist zich ook voortdurend in wat hij meent waar te nemen.

Zijn dressuur van de werkelijkheid met behulp van literaire vormgevingsprincipes beantwoordt aan een artistiek procédé, dat er willekeuriger uitziet dan het zal blijken te zijn. De meest opvallende techniek daarbij is dat hij de poppen animeert. Hij laat deze - uiteraard onmogelijke - handelingen verrichten en buit hun ijzige conditie ko-

misch uit door telkens te vermelden dat ze van alles niet kunnen. Zo staat er in de buurt van de Hoogstraat een koe,

> Die men noyt en sach eten noch drincken,
> Sonder torten, vijsten oft stincken. (r. 20-21)

Deze niet consumerende koe, die zich bijgevolg ook niet ontlast, krijgt vanuit zijn sneeuwdimensies (die niet veel meer dan een koe konden laten zien) een humoristisch bedoelde uitbouw op papier. Dat gebeurt voortdurend in de tekst.

Absurde animaties met een travestie-element komen tot stand wanneer Smeken bekende namen uit bijbel en klassieke mythologie op elkaar los laat slaan in hun uitvoering van sneeuw. Uiteraard was dat niet te zien op straat. Ridder Roeland staat op het Cantersteen in een kasteel vergeefs te blazen op zijn hoorn. Alleen Charon, de veerman naar het antieke hiernamaals, wordt daar in zijn bootje boos om, want hij wou juist uitvaren naar zee, met Samson aan boord, die druk in de weer is met zijn leeuw, van wie hij de muil openspert om daarin witte honing aan te treffen. De bijbelse held Gideon blijkt ook aan boord te zijn, want hij springt nu geheel naakt naar voren, met een zwaard in de hand. Gezeten op een ram maakt hij zich op om Samson aan te vallen en te doorsteken!

Hier is sprake van absurde humor, krachtens een procédé van nonsenspoëzie, dat in het buitenland al een zekere traditie kende. Smeken onttrekt op deze wijze duidelijk de feitelijke situatie aan het oog, al blijft het zeer waarschijnlijk dat dergelijke helden uit verschillende culturen wel degelijk in elkaars licht opgetrokken waren. Door zo zorgvuldig mogelijk Jan Smekens techniek bloot te leggen zullen we in staat zijn om zowel zijn intenties te betrappen als die van de sneeuwpoppenmakers zelf, bij wie alles begonnen is.

Een tweede animatie-effect weet Smeken te bereiken door de dooisituatie in te schakelen, waardoor allen op weg gaan naar zee of zelfs: Zeeland. Op die manier maakt hij van de voorstelling van een maagd met een eenhoorn in de schoot een klein drama vol handeling. Ze zijn opgesteld voor het vorstelijk paleis te Coudenberg. De eenhoorn wil niet eten (!), en de maagd evenmin. Ze zullen dat pas gaan doen wanneer de jonge erfprins Karel zich weer in Brussel zal vestigen. Hij zit namelijk, bijna elf jaar oud, bij zijn tante Margareta in Mechelen. De maagd wordt ziek van verdriet, zo erg dat ze de rivier inloopt die door de stad loopt. Ze smelt gelijk ijs bij het vuur, en waar ze dan terechtkomt ‘dat moechdi wel weten’ (r. 120), zegt Smeken ten slotte direct

tegen zijn lezers, die inmiddels voldoende op de hoogte kunnen zijn van dit komisch procédé.

Eindnoten:

1 In Bijlage 1 wordt een leeseditie gegeven van Smekens tekst naar het enig bewaarde exemplaar van Thomas van der Noots druk; er is alleen een bescheiden interpunctie aangebracht, terwijl beknopte woordverklaringen zijn toegevoegd. Ten einde de besproken sneeuwpoppen snel te kunnen terugvinden in de tekst is in Bijlage 2 een alfabetische index gegeven van alle door Smeken genoemde poppen, met verwijzing naar de versregel(s) waar ze beschreven worden. Een eerdere uitgave werd in 1946 verzorgd door R. Penninck en D.Th. Enklaar (Smeken ed. 1946 A). Daarin is vooral aandacht geschonken aan de identificatie van de genoemde plekken en de topografie van Brussel, naast een beperkt zakencommentaar en een beknopte inleiding.
2 NK 4280: het enig bewaarde exemplaar bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Naast de uitgave van 1946 krijgt de tekst ook enige aandacht in Pleij 1982, 59-64 en Vandenbroeck 1986, 560-564.
3 Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 56 recto-verso; verg. Van Eeghem 1935, 436.
4 NK 3375. Lemaire de Belges ed. 1964, 79. Febvre 1971, 308-310.

2. Sneeuwfeesten en hun betekenis

Dit boek probeert antwoorden te vinden op vragen rond intenties achter de sneeuwpoppen en de effecten daarvan op het publiek. Daarbij speelt de tekst de rol van buitengewoon leugenachtige kroongetuige, overigens met de beste bedoelingen: die zullen telkens afzonderlijk aan bod komen. De verwachting is dat op deze wijze meer inzicht kan ontstaan in de betekenis van het uiterst gecompliceerde literaire en culturele leven in een stad als Brussel op de drempel van de nieuwe tijd. De daartoe gehanteerde hulpmiddelen bestaan allereerst uit literaire werken en kunstvoorwerpen, in verband met de tradities achter de actuele sneeuwpoppenvertoning. Maar onmiddellijk daarna kunnen we beschikken over tal van andere bronnen, uiteenlopend van fragmentarisch bewaarde stadsrekeningen tot aan enthousiaste reisverslagen van buitenlandse kooplieden, diplomaten en kunstenaars.[5]

Daarbij zullen in de eerste plaats de verschillende culturele tradities en hun wisselwerking binnen de stad ter sprake komen. Van welke voorstellingswerelden in woord en beeld bedienen de diverse geledingen zich? En hoe en wanneer worden deze van elkaar overgenomen, geïmiteerd, veranderd of bespot? En vooral: welke rol speelt deze wereld van verbeelding in het dagelijkse leven en de opinievorming van al die uiteenlopende bevolkingsgroepen? Juist in Brussel doet zich in deze tijd de bijzondere situatie voor van een brede burgercultuur, die binnen de stadsmuren verbonden is met een hofcultuur die in Europa haar weerga niet kende. Op Coudenberg bevindt zich het complex van paleizen, 'hotels' en herenhuizen, omgeven door tuinen, toernooiveld, kaatsbaan, doolhof en dierenpark, vol exotisch vermaak, en geestelijk gestut door een netwerk van kapellen en andere gebedsruimten. Daar verbleef de Bourgondische en Habsburgse adel, voor wisselende duur en in variërende

samenstelling, maar steeds sterk gebonden zo niet gehecht aan deze soevereine uitdrukking van vorstenmacht. Gedachten aan een verregaande scheiding tussen deze milieus van wel zeer sierlijke adel en de graag als handwerkslieden voorgestelde burgerij worden nog versterkt door het manifeste taalverschil: boven sprak men Frans, in de stad beneden bediende men zich van het Nederlands.

Maar zulke gedachten zijn niet alleen voorbarig en ouderwets, ze

zullen ook onhoudbaar blijken. De milieus zijn veel gecompliceerder met elkaar verknoopt, terwijl er ook nogal wat losse einden voorkomen die niet alleen het gevolg zijn van het onvermogen om een compleet inzicht te krijgen in die werelden. Om maar een simpel voorbeeld te noemen: de beroemde hofgeschiedschrijver Olivier de La Marche, die uiteraard in het Frans schrijft, heeft een huis in de benedenstad, doet werk voor de stedelijke overheid en is lid van de Nederlandstalige rederijkerskamer *De Leliebloem*.[6]

Niettemin zijn zowel aanleiding als conclusie allereerst gericht op de sneeuwpoppenverbeelding. Het eigenzinnige verslag daarvan heeft de genoemde vragen ingegeven, omdat hier op het eerste gezicht een bijna overcomplete mengeling aanwezig is van voorstellingen uit alle denkbare culturele tradities uit heden en verleden. Vervolgens is het zeker dat alle bewoners van Brussel de poppen één of meerdere keren gezien hebben, terwijl eveneens bekend is dat ze daarop zeer uiteenlopend reageerden. Vooralsnog zitten we met een ogenschijnlijk blinde willekeur aan de meest extreme vormen van volks- en elitecultuur, die in de gedaante van sneeuw in een zekere harmonie aan het Brusselse publiek getoond werden in het begin van de nieuwe tijd. Alleen al in tijdsaanduidingen als late middeleeuwen, nieuwe of vroegmoderne tijd en overgangsperiode schuilt gevaarlijke stemmingmakerij. Ze roepen onvermijdelijk gedachten op aan een doodbloedende cultuurperiode, decadentie, tegenover moderniteit in de zin van een fris, herboren en hoe dan ook nieuw elan. Voor we het weten zijn zulke tijdsaanduidingen hun schamele knechtenrol vergeten en heersen ongeremd over het verleden. Ze representeren dan eeuwige en onverzettelijke bakens, waarnaar het materiaal zich goed- dan wel kwaadschiks heeft te voegen. En ongemerkt worden al de scabreuze hoogstanden en de bergen komische stront die de tekst zo gretig over de sneeuwpoppen uitstort, exponenten van decadente opflikkeringen van een uitsmeulend vuur. Vooraf gevestigde karakteristieken van het tijdsgewricht, opgesloten in reeds eeuwenlang geijkte kwalificaties als renaissance en humanisme, staan algauw een onbevangener benadering in de weg van wat de sneeuwpoppen beoogden en aanrichtten.

Zo kost het moeite om uitgaande van de tekst te leren doorzien dat die toegevoegde stront- en seksfolklore allereerst tot het rationele instrumentarium behoort van praktisch zakendoen met nieuwe morele waarden, ten bate van burgerlijke elites. Zulke strategieën zijn allesbehalve een decadent uitvloeisel van ouder cultuurgoed, in dit geval met een verondersteld mythisch-Germaanse oorsprong. Hoogstens werd alleen materiaal met zo'n herkomst benut, al is zelfs dat niet nodig.

Datzelfde geldt voor de benutte stof uit allerlei elitaire tradities, waarbij evenmin sprake is van decadent herkauwen en klakkeloos imiteren door onthechte burgers aan het eind van de middeleeuwen, die nog geen weg met cultuur zouden weten. Kortom, het hele concept van gezonken cultuurgoed, zo gretig verbonden met het eind van de middeleeuwen en de dan dominerende burgerij, is uitermate ongelukkig. En de schade is niet te overzien wanneer de op zichzelf kostelijke typering van *herfsttij* voor deze cultuurperiode automatisch burgercultuur meeverdoemt.

Jan Smeken maakt in zijn rijmtekst zo'n merkwaardig spektakel van het sneeuwpoppenfeest, dat we ons zelfs kunnen afvragen of hij die omgekeerde wereld met al die onmogelijke gedragingen niet eenvoudigweg verzonnen heeft. Dat ene kroniekbericht, ten dele hiervoor aangehaald, kan best alleen op het gedrukte boekje gebaseerd zijn. Maar gelukkig leren we een onverdachter getuigenis kennen in de vorm van een politieverordening van stadswege, opgenomen in dezelfde kroniek. Verder zijn dergelijke sneeuwfestivals niet onbekend in de middeleeuwen en de tijd daarna. Het vroegste bericht stamt uit Doornik, waar in 1422 volgens een kroniekschrijver verschillende sneeuwpoppen werden gemaakt.[7] Zo stond er op de markt een leeuw, die als herder over een aantal schapen waakte. Deze verbeelding werd, naar het zeggen van de informant, door de inwoners opgevat in een politieke zin, die zich vervolgens eenvoudig laat raden: de soeverein die waakte over het welzijn van zijn onderdanen. Dit beknopte bericht wordt verre overtroffen door het uitvoerige verslag van een massale sneeuwpoppenvertoning in Atrecht anno 1434, die ook naar aard sterk aan de Brusselse situatie doet denken.[8] Wel ligt er een zwaarder accent op mythische en volkse verbeeldingen, zoals de wilde jager en de wildeman, maar aan de andere kant zijn de bekende figuren uit de ommegangen evenzeer aanwezig, zoals de Vier Heemskinderen, Samson en de leeuw en dergelijke.

Opmerkelijk is, dat bij de lokale anekdotiek blijkens de Atrechtse poppen meer modelmatigs voorkomt dan men geneigd zou zijn om aan te nemen. Desondanks kan er natuurlijk in zo'n pop een bijzondere toepassing aanwezig zijn door kleine accentverschillen, die op plaatselijke herkenning met actualiteitswaarde gericht zijn. Zo staat er een sneeuwpop die een prediker voorstelt - Frère Galopin (rekel) - die hoop, verlangen en berusting uitkraamt. De overeenkomst met de prekende bedelmonnik in Brussel zevenenzeventig jaar later lijkt niet toevallig. Ongetwijfeld gaat het hier om het model van de rondzwervende prediker, die op vele gronden in de laatmiddeleeuwse stad ge-

Een nog steeds welgeproportioneerde Hercules uit een gedrukt rijmverslag van het sneeuwpoppenfeest te Antwerpen in 1716. Ex: Antwerpen SB.

wantrouwd, gevreesd en bespot werd. Vandaar dat deze gevoelens met betrekking tot die figuur in sneeuw verpakt werden. En zoals zal blijken, waren er in Brussel aanleidingen genoeg om dit type monnik te grazen te nemen. Die zullen er in Atrecht ook wel geweest zijn, maar dan weer met een eigen karakter, vandaar de variaties in sneeuw op het gereedliggende model voor culturele verbeeldingen in de stad.

Dat Brussel in de winter van 1481-1482 ook zo'n festijn kende, valt alleen af te leiden uit Smekens tekst. Daar staat dat men in negenentwintig jaar niet zoveel wonderlijks in Brussel had gezien. Die winter was inderdaad zo streng dat een Brusselse kroniek zich uitput in de meest ongeloofwaardige details om de lezer daarvan te doordringen: de potten met eten vroren nog boven het vuur vast![9] Na het feest van 1511 informeert een kort bericht over een sneeuwfeest te Mechelen in 1571. Daaruit blijkt een zekere vervlakking. Wel zijn de poppen verspreid over de hele stad, maar ze bestaan voornamelijk uit dieren te zamen met de onvermijdelijke Vier Heemskinderen. Beknopt zijn ook de berichten over de feesten in Brussel en Rijssel van 1600 en te Rijssel in 1603. Over de Brusselse situatie gaat het dagboek van de ingezetene Jan de Pottre, die wel laat weten dat alle wijken poppen lieten zien, om er vervolgens slechts één te noemen, te weten een ‘zeepert met een man’. Toch is dit een waardevolle mededeling, omdat we nu in staat zijn om vast te stellen dat de traditionele figuren inmiddels sleets lijken te worden. Bedoeld moet namelijk de zeeridder zijn, in 1511 nog heel populair in de stedelijke vertoningen als krijgshaftig wezen dat half vis half mens was.[10]

Ten slotte verschijnen er in de zeventiende en achttiende eeuw weer rijk gedetailleerde verslagen in brochurevorm naar aanleiding van een reeks van sneeuwfeesten te Antwerpen. Daarin komt ook een enkele houtsnede voor. Onveranderlijk gaat het nu om enorme vertoningen, geheel gedomineerd door een barokke praal in de uitbeelding van klassieke goden en allerlei allegorieën. De mythische, volkse en politieksatirische dimensies zijn nagenoeg verdwenen. Ook de fabricage van sneeuwpoppen is nu gecentraliseerd en geüniformeerd door de plaatselijke kunstenaarsgilden, onder auspiciën van de stad. Meer spontaan en incidenteel lijken weer de sneeuwvertoningen die uit het Brussel van de negentiende en de twintigste eeuw gemeld worden. Maar de berichten zijn te vaag om te kunnen gebruiken.[11]

Er bestaat dus een zekere traditie vanaf de late middeleeuwen in het opzetten van een sneeuwvertoning, zodat er op dit punt niets gefantaseerd behoefde te worden door Smeken. Bovendien is zeker dat de winter van 1510-1511 zeer streng was en vooral lang aanhield. Wan-

neer de tweede strenge winter van de eeuw in 1563-1564 aantreedt, wordt deze meermalen gememoreerd als de koudste sinds 53 jaar. Maar die van 1511 was dan nog erger. Een kroniek spreekt fatalistisch van de ‘dode winter’ van 1511, waarin men niets kon ondernemen, hetgeen in dit geval wordt vermeld als verklaring voor de impasse bij de belegering van Venlo in de eeuwigdurende conflicten met het hertogdom Gelre.[12]

Zoals gewoonlijk zijn de kronieken weinig precies in het noemen van de juiste data, met de bekende voorkeur om de duur van ingrijpende gebeurtenissen af te ronden op gemakkelijk aanspreekbare feestdagen of andere hoogtepunten op de kalender. Zo weet menigeen te vertellen dat de winter van 1510-1511 onafgebroken geduurd zou hebben van Sint Maarten tot Maria Lichtmis, dat wil zeggen van elf november tot twee februari. Maar deze data markeren té vaak allerlei winter- en lentefeestelijkheden om nog betrouwbaar te kunnen zijn. Een andere complicatie wordt gevormd door de afwijkende jaarstijl destijds en de verwarrende correcties daarop in latere kronieken bij normaliseringen naar het eigen gebruik. Het jaar 1510 liep van 31 maart tot en met 19 april, zodat naar de huidige tijdrekening alle genoemde data tussen 1 januari en 19 april 1510 in het jaar 1511 vallen, met een extra complicatie voor de data in april die immers twee keer in één jaar voorkomen. Wanneer misverstand dreigde, voegde men echter iets toe in de zin van ‘in dit nieuwe jaar’. Wanneer Jan Smeken zijn gedicht opent met ‘In 't jaer vijftienhondert ende tiene, □ In Loumaent ende in Sprokille’, dan bedoelt hij dus de maanden januari en februari van het jaar 1511.

Voegen we alle gegevens bijeen over deze winter die in geheel Westen Midden-Europa in alle hevigheid toesloeg, dan kunnen we vaststellen dat hij tussen 7 en 14 november 1510 begonnen moet zijn met temperaturen onder het vriespunt en sneeuw. Ten minste eenmaal is de vorstperiode tot 12 februari 1511 onderbroken geweest, en dat moet de dooiperiode zijn die ook door Smeken op 31 december 1510 geplaatst wordt, bij wijze van voorspel op de definitieve dooi zes weken later. Zowel de aanhoudende vorst als de dooiperioden richtten enorme ontregelingen aan. Zoals vaker veroorzaakte dooi nog meer problemen dan de eigenlijke vorst, aangezien er enorme overstromingen ontstonden bij gebrek aan een bevredigend geregelde afwatering. Dat gold zeker voor Brussel, dat buiten deze toch betrekkelijk zeldzame situaties van zeer langdurige vorst verder weinig blootstond aan ander watergeweld. De schade door de overstromingen had veel verstrekkender gevolgen dan de onmiddellijke nood ten gevolge van de

kou zelf. Door het overvloedige water ontstonden bedorven oogsten, voedselgebrek en de steeds daarmee gepaard gaande verergeringen van die situatie door kunstmatige prijsopdrijvingen in verband met de toenemende schaarste. Maar ook de directe schade door het smeltende ijs kon aanzienlijk zijn, vooral wanneer losgeslagen ijsschotsen oevers, bruggen, wegen en huizen vernielden. Zo melden de rekeningen van 's-Hertogenbosch in 1511 bij herhaling uitgaven voor het herstel van dijken en wegen vanwege het 'groeten water', dat zoveel schade heeft aangericht.[13]

Zoals gebruikelijk wordt de strengheid van de winter zelf afgemeten aan de begaanbaarheid van de grote waterwegen. Maas en Schelde konden langdurig voor vrachtverkeer met wagens benut worden, evenals de Zeeuwse eilanden, die ongebruikelijk lang op deze wijze te bereiken waren. Natuurlijk hoort bij een uitzonderlijk natuurverschijnsel als dit ook legendevorming, en op zijn minst overdrijving zoals de reeds vermelde eetpotten die boven het vuur nog vastvroren. Te Rotterdam dan, zo ging het verhaal, was een massale bedevaart georganiseerd om een spoedige komst van de verlossende dooi af te smeken. Daartoe trok men over de dichtgevroren Maas. Het gebed werd echter zo snel verhoord dat het ijs al onderweg begon te scheuren, waardoor uiteindelijk iedereen verdronk, sommigen zeiden vijfduizend, anderen wel achtduizend personen. Aan dit drama zou het Papengat zijn naam te danken hebben. Uit nader onderzoek blijkt dat dit verhaal snel ontzenuwd kan worden. Maar als legende heeft het zijn werk toch gedaan: de uitzonderlijke strengheid van de winter van 1510-1511 wordt krachtig bezegeld.[14]

Te Gent bouwde men een andere verstandhouding met de kwelling op, door aan te knopen bij de eveneens aanwezige aantrekkelijke kanten. Op de Vrijdagmarkt werd op 14 januari 1511 een steekspel op het ijs georganiseerd, waarbij voorname prijzen te behalen vielen. Dit festijn lag geheel in de lijn van zowel de serieuze als de komische spottoernooien, die bij het winter- en voorjaarsvermaak horen, als verre herinnering aan de verbeelding van de strijd tussen de winter- en de zomerdemonen. Bovendien was daar ook nog iets te aanschouwen 'Hetwelcke men tevoren niet ghesien en hadde', namelijk schaatsenrijden! Heel onwennig komt de kroniek dan met het omstandig uitgelegde neologisme *schaverdijn* (voor schaats) aanzetten, en zelfs met een werkwoord *schaverdijnen*. Beide zullen betrekkelijk snel plaatsmaken voor het eenvoudiger *schaatsen*.[15]

Eindnoten:

5 Voor een eerste oriëntatie met betrekking tot de beschikbare bronnen voor deze periode raadplege men: Henne 1845; Duverger 1935: *Bruxelles* 1953; *Bruxelles* 1979; Prevenier 1983. Veel inzicht daarin geeft ook het tijdschrift *Cahiers Bruxellois*, verschenen vanaf 1956.

6 Duverger 1935, 84, 86, 88.

7 Zie noot 3. Over sneeuwfeesten in het algemeen zie de beknopte overzichten bij: Van Doorslaer 1874; Sacré 1925, 146-147; Muchembled 1978, 161-163; Van Biervliet 1980; Vandenbroeck 1986, 560-564. Het bericht over Doornik is te vinden bij Havard s.d., IV, kol. 276.

8 Het verslag over Atrecht 1434 wordt integraal afgedrukt door Muchembled 1978, 161-162.

9 Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 49 recto.

10 Resp. Van Doorslaer 1894, 455-456; Muchembled 1978, 162-163; De Pottre ed. 1861, 199.

11 Vandenbroeck 1986, 563-564; Van Laar 1927-1939, nrs. 275-288, noemt een aantal edities van verslagen in rijm en proza van zulke sneeuwfeesten uit de zeventiende en achttiende eeuw. Naar mij is verzekerd vinden er thans nog zulke serieuze, artistieke sneeuwfestivals regelmatig plaats in Canada en Japan.
12 *Cronike* 1530, fol. 02 recto; verg. Buisman 1984, 52-53. Zie ook *Chronijcke* 1565, 444.
13 De inleiding bij Smeken ed. 1946 A, 4, trekt verkeerde conclusies over de datering. Voor de grenzen van het jaar 1510 zie Lemaire de Belges ed. 1882-1891, IV, 461 aant. Over de strenge winter van 1510-1511 in het algemeen zie: Buisman 1984, 38-39, en verder *Cronycke* 1551, fol. [N3]recto-verso; Hering 1784, 26-27; Pauwels 1792, 3. Zie ook Van Zuylen 1863-1866, 1, 217, 218.
14 Buisman 1984, 38-39; verg. Hering 1784, 26-27.
15 Van Vaernewijck 1619, fol. 126 recto kol. a (eerste druk 1568).

3. Volks- en elitecultuur

De Brusselse reactie op het extreme natuurverschijnsel is zeker niet af te doen als spontaan kindervermaak. Maar evenmin is er sprake van een plotselinge uitbarsting van een sluimerende volkscultuur, waarvan men aanneemt dat zij vooral bij niet rationeel te beheersen of te verklaren gebeurtenissen onmiddellijk zou ontwaken. Anderzijds is er ook geen sprake van een officieel door hogerhand gedirigeerd feest, waardoor bijna mechanisch sneeuwvormen gekneed zouden zijn zoals dat in het Antwerpen van de zeventiende en de achttiende eeuw een paar keer gebeurde. Het is allemaal veel ingewikkelder. En dat wordt al duidelijk, wanneer we ons realiseren dat de volgende groepen in één (harmonieus?) geheel geplaatst waren, door de gesuggereerde wandelroute in Smekens tekst, de tekst zelf en het kroniekbericht: de wildeman die een uitdagende begijn erotisch aanvat, een Hercules gebouwd volgens de nieuwste proportieleer en een straalbezopen drinkebroer die zich bevuilt, terwijl de Drie Koningen ergens verdwaald staan.

Waarom moet de gedachte aan een spontaan volksgebeuren verworpen worden als primaire drijfveer van dit feest? Soms ziet het ernaar uit dat vrijelijk geput werd uit een collectief geheugen, waarin de herinneringen aan allerlei voorvaderlijk ritueel lagen opgeslagen. Maar zulke elementen zijn hoogstens zeer indirect aanwezig, bij wijze van een geciviliseerd substraat waarvan nog maar weinigen zich de oorspronkelijke herkomst bewust zijn. Bovenal getuigen vele voorstellingen van een zekere eruditie door te refereren aan elitaire tradities. Dat geldt niet alleen voor de klassieke beelden, maar ook voor de enkele allegorieën en de minder bekende ontleningen aan de bijbel. Er zijn, kortom, nogal wat modellen gebruikt die behoren tot een intellectueel erfgoed.

Zo'n typering gaat ook voor de tekst op. Die compliceert het geheel nog eens met een literair spel, dat bij de lezer een zekere vertrouwdheid met de mogelijkheden van de letteren veronderstelt, zeker waar het om het systeem achter de absurditeiten gaat en het raadselkarakter van de tekst in het algemeen. Bovendien suggereert de tekst een nadrukkelijke afstand tussen het verbaasde, verbijsterde en bewonderende volk en de voorstelling zelf. Dat volk is, met andere woorden, op afstand gezet, hetgeen zich al aankondigt in de titel *d'Wonder*, wat vervolgens door Smeken bij herhaling wordt onderstreept door op de ervaringen van zulke wonderbaarlijkheid te wijzen. Halverwege de tekst roept hij zelfs uit dat het hem onmogelijk is om te voldoen aan de

wens van een ieder om alles te beschrijven en te verklaren wat er te zien was (r. 201). Bij die brede verwondering van het volk sluit zich het kroniekbericht aan, door te spreken van ‘vele schoone, fraeye, wonderlycke personaigien van sneeuwe’. Die gecreëerde afstand mondt uit in de serieuze beschrijving van de dooiscène aan het slot van de tekst, waar de kloof wel erg breed wordt: het volk heeft zwaar te lijden. En dat volk bestaat dan uit het publiek, dat zich eerder volgens Smeken aan de sneeuwpoppen stond te vergapen.

Ook die afstand weerspreekt het primitivisme, dat men algauw vermoedt wanneer het om spelen met sneeuw gaat als zou het zandkastelen bouwen betreffen gedurende slepende vakanties aan zee. Hiermee is de supervisie van de stad in overeenstemming. Men treft naderhand maatregelen tegen de herhaaldelijke beschadigingen van de poppen, die op zichzelf al een afstand aangeven tussen de vertoning en het publiek. De tekst meldt zulke mishandelingen bij diverse sneeuwpoppen. Sint Joris verloor zijn hoofd, het boerenpersonage Bouwen Lanctant gebeurt dat zelfs driemaal achtereen, en ook de klerk van de visafslag moet dit eenmaal ontgelden. En de stad als geheel vindt dat zo erg, dat zij het er niet bij laat zitten:

> Ende wordde alsdoen tot Bruessele uytgeroepen ende ter peyen [pui] uytgepubliceert by den heeren den scepenen van der stadt, dat nyemandt egheenen personaigien, die van den sneeuwe gemaect waeren, by daighe noch by nachte en mochten in stucken breken, op de correctie van den heren ende van der stadt.

Met deze bescherming, achteraf, van de stad lijkt de opdracht aan het slot van de tekst te corresponderen:

> Dit es ter eeren van Bruesel der stede
> Ende hem die se lief hebben en minnen. (r. 405-6)

Wellicht impliceren deze regels zelfs een directe opdracht van de stad aan Smeken. Hij is immers op dit moment de officieel aangestelde stadsrederijker.

Maar wanneer het volk, in eerste instantie, de sneeuwpoppen niet gemaakt heeft, wie dan wel? De gedachte dat hierbij beroepskunstenaars betrokken waren, is minder vreemd dan het lijkt. Om te beginnen gold dat heel beslist voor de situaties in de zeventiende en achttiende eeuw. Verder verrichtten beeldende kunstenaars, ook die wij nu als de groten van hun tijd beschouwen, in hun dienstbetrekkingen allerlei

werkzaamheden die wij eerder met schilderen dan met kunst verbinden en die zeker een toegepast karakter dragen. Zo werden zij massaal ingezet bij het versieren van de stad wanneer een vorst zijn blijde inkomst hield, maar ook ter gelegenheid van ommegangen en ander stedelijk feestvertoon. Rogier van der Weyden, sinds 1435 te Brussel aangesteld als stadskunstenaar, schildert ook banieren en wapens als het zo uitkomt. Zijn opvolger Vrancke van der Stoct is kennelijk zo bedreven in versieringen dat hij in 1468 door Brugge wordt ingehuurd om te helpen bij de opluistering van de huwelijksfeesten ter ere van Karel de Stoute en Margareta van York.[16]

Zulke activiteiten worden in alle grote Brabantse en Vlaamse steden door beroemde kunstenaars uitgevoerd, lopend van de eigenlijke ontwerpen tot aan het afschilderen van de podia. De Antwerpse stadsschilder Andries de Cuypere doet dat allemaal rond 1500, terwijl in 1520 in diezelfde stad Quinten Metsijs de versieringen voor de inkomst van Karel v ontwerpt. Beeldhouwer Lancelot Blondeel versiert in 1515 bij die gelegenheid de stad Brugge. En zo gaat dat de hele zestiende en zeventiende eeuw door bij alle grote inkomsten.[17] Aangezien het sneeuwfeest, ook gezien de stedelijke erkenning, allerlei punten van overeenkomst vertoont met het georganiseerde feestvertoon van de stad, is het niet vreemd om voor de vervaardiging van de poppen zelf ook aan de plaatselijke kunstenaars te denken. En die waren er in Brussel anno 1511 in groten getale, vooral door de ruimschoots aanwezige hofadel en het uitgebreide patriciaat dat de stad bevolkte.

Nog ingewikkelder wordt het wanneer blijkt dat grote Italiaanse kunstenaars van de renaissance ook sneeuwbeelden hebben gemaakt in voorkomende gevallen. Zo is van de jonge Michelangelo bekend dat de eerste opdracht van zijn nieuwe meester Piero de Medici bestond uit de vervaardiging van een sneeuwbeeld op de binnenplaats van diens paleis in de winter van 1492-1493. In Florence bestond onder de aanwezige kunstenaars zelfs een hele traditie om bij sneeuwval de stad vol te bouwen met poppen. Daarover licht het dagboek van Luca Landucci ons uitvoerig in. Op 20 januari 1494 noteert hij dat sneeuwstormen en stuifsneeuw het maken van leeuwen in de weg staan. Die placht men dan steeds te boetseren. Maar in 1500 is het goed raak. Het sneeuwt in november vijf dagen achtereen, en men maakt nu niet alleen leeuwen maar ook personages. In Florence kwam de winter van 1511 hard aan, naar plaatselijke begrippen. Anderhalve week bleef de sneeuw liggen, hetgeen ongehoord was. Alle grote kunstenaars komen in het geweer, en de stad krijgt nu zelfs hele vestingen en vele schepen te zien. Ten slotte wordt deze traditie ook in Rome gemeld.

Of werd het slechts toepasselijk geacht bij de komst in 1422 van die noordelijke paus, Adriaan Florisz. uit Utrecht (Hadrianus v), om de gevallen sneeuw te benutten voor het kneden van, alweer, leeuwen?[18]

Ook technisch gezien spreekt de inbreng van beroepskunstenaars bijna vanzelf. In de meeste gevallen was het niet eenvoudig wat men in sneeuw had uitgebeeld. Dat die ondernemingen niettemin uitstekend geslaagd waren, blijkt uit de kleurrijke vormen van bewondering die Smeken en de kroniekschrijver uitspreken. Bovendien is er manifest vakkennis aanwezig in de sneeuw. De meermalen in de tekst genoemde, antiquiserende zuilen en fonteinen wijzen op kennis van artistieke tradities. Dat geldt vooral voor de zuil waarop een Cupido staat, ‘een colomme [...] Met ronden cnoopen gheschildert rontomme’ (r. 133-135). Overigens levert juist deze plaats een probleem op, want er staat bij: ‘al had een beeldensnider ghedaen’. Die toevoeging moet inderdaad het bedoelde niveau aangeven, maar suggereert tevens een amateurisme dat tot professioneel niveau wist te stijgen. Zou Smeken, als stadsrederijker tevens directeur van het plaatselijke feestwezen, echt niet geweten hebben wie er zoal de poppen gemaakt hadden?

In één geval is er een vrij stellige aanwijzing voor de betrokkenheid van een bekende kunstenaar, namelijk die van Jan Gossaert van Mabuse (Maubeuge). Op de binnenplaats van de residentie van Filips van Bourgondië - bastaardzoon van Filips de Goede uit een Brusselse moeder, nu admiraal van de zeestrijdkrachten - staat namelijk een Hercules van sneeuw. Deze Bourgondische edelman stond bekend als kunstkenner en mecenas, die vooral op zijn kasteel te Souburg (waarover ook in de tekst gesproken wordt) een groeiende kring van humanisten en kunstenaars om zich heen verzamelde.[19] Tijdens het sneeuwfeest is hij in Brussel aanwezig, en hij helpt zelfs een handje mee:

> Mijn heere d'amirael self metter hant
> Halp eenen Hercules maken in sijn huys.(r. 125-6)

Deze sneeuwpop zag er nu, volgens Smeken, vervaarlijk uit met zijn knots en dappere voorkomen. Maar er is nog iets extra bijzonders aan deze pop:

> Hi was so wel ghedaen, 't was een abuys,
> In alle sijn leden houdende mate.(r. 131-2)

In feite is dit een van de eerste expliciete getuigenissen van het doordringen van de Vitruviaanse maten in de Nederlandse renaissancekunst. En uitgerekend moet de verheven gebeurtenis van het bewust

toepassen van de nieuwe proportieleer geschieden aan het lijf van een sneeuwpop, een van nature nogal vluchtig kunstwerk. In dit geval is duidelijk dat ook Smeken zelf hier van een oprechte verbazing en bewondering getuigt.

Het professionalisme dat uit deze Hercules spreekt, wijst wel zeker naar een kunstenaar die Filips' handen gestuurd moet hebben. Tenslotte zegt Smeken dat de admiraal een handje hielp bij het uitvoeren van een werkstuk dat kennelijk door een ander gedirigeerd werd. Die kunstenaar moet Jan Gossaert zijn, sinds jaren in min of meer vaste dienst bij Filips. Hij heeft dan reeds menig schilderij en tekening van Hercules gemaakt (en zou er nog vele maken), vanwege de sterke identificatie van zijn meester met deze klassieke god, in de lijn van een algemene verering door de Bourgondiërs die hem als één van de stichters van hun dynastie wilden zien. Nu beschikken we zelfs over aanwijzingen wélke Hercules Gossaert en de admiraal in sneeuw nabootsten of anders gezegd, hoe het beeld met de ideale maten er heeft uitgezien. We zullen hier wat langer bij stilstaan, omdat zich nu een aantrekkelijke mogelijkheid voordoet om meteen de complicaties bij vragen naar herkomst uit volks- en/of elitecultuur te demonstreren.

Hercules is namelijk zeker geen onbekende in wat voor typische volkscultuur wordt aangezien in de late middeleeuwen. Hij is een vaste figuur in de stedelijke ommegangen, die zeker nog in de vijftiende eeuw graag verbonden worden met min of meer spontaan volksspektakel. Dat zou zich vooral uiten in de meegevoerde reuzen, als herinneringen aan een Germaans-mythische plattelandscultuur, die in de stad omgebouwd werden tot lokale helden, verbonden met de plaatselijke geschiedenis. Een van de oudst bekende reuzen heet nu Hercules. Vanaf 1463 wordt hij herhaaldelijk te Leuven genoemd. Hij is volslagen onherkenbaar als klassieke god, want hij rijdt te paard, draagt een wijde mantel en is voorzien van grote laarzen met sporen. Dit geheel werd overigens tijdens de ommegang meegezeuld - vandaar de wijde mantel - want de stadsrekeningen melden steeds een relatief hoog bedrag ‘van Ercules te dragen’.[20]

Moet dit nu volkscultuur heten? En waarom is die klassieke god zo merkwaardig toegetakeld? Nu behoren de klassieke goden in de gedaante van reuzen echter al eerder tot de elitecultuur van de middeleeuwen. Hun transport door deze eeuwen geschiedde langs verschillende lijnen, waarbij in alle gevallen het streven aanwezig is om hen (zeer) groot uit te beelden, ter onderscheiding van de gewone mensen die zij ooit zelf geweest waren. Maar die status waren zij letterlijk ontgroeid door hun heldendaden, die ten slotte de Olympus oplever-

Jan Gossaerts tekening van de Hercules van het Forum Boarium (thans op het Kapitool), zeer vermoedelijk het voorbeeld van de sneeuwpop. Ex: privé-collectie.

den. Een van de redenen om hen te blijven benutten in de christelijke middeleeuwen is gelegen in die historische heldenrol, die op aanstekelijke wijze verbonden kon worden met de stichtingsgeschiedenis van de eigen dynastie of stad welke daardoor meer aanzien kreeg. Een andere reden is, dat de goden in het verlengde van hun heldenrol de personificatie waren van specifieke deugden waaraan het goed spiegelen was. En dat sloot goed aan bij de laatmiddeleeuwse allegoriseerwoede in het algemeen. In die zin komt Hercules dan te staan voor moed, kracht en standvastigheid. Hij is, kortom, een ideaal model voor de martialiteit die de Bourgondiërs graag uitstraalden, in het bijzonder admiraal Filips zelf.[21]

Zo'n Hercules treffen we dan ook gedurende de hele vijftiende eeuw aan op tapijten, bij banketten, in ridderspelen en bij blijde inkomsten. Codificerende werken over het uiterlijk, gedrag en de toepasbaarheid van de klassieke goden zoals Boccaccio's *Genealogia deorum* en de *Ovide moralisé* omschrijven hem nadrukkelijk als reus. Beide werken kennen een ruime verspreiding in handschrift en druk, waarbij voor Boccaccio's werk geldt dat het ook in het Frans werd vertaald en meermalen gedrukt vanaf 1486. In de *Ovide* staat het volgende geadviseerd over onze held: 'Hercules le tresfort est paingt en forme de ung grant geant vestu d'une peau de lyon moult forte et moult dure.'[22]

Bijgevolg is het aannemelijk dat de reus in de ommegangen met de naam van Hercules overgenomen is uit de elitecultuur. Daar draagt hij nog nadrukkelijk het leeuwevel en de knots, die herinneren aan zijn heldendaden. Nu is duidelijk dat de Hercules van sneeuw allereerst in die traditie past. Volgens Smeken draagt hij ook als pop zijn knots. Maar er zijn nog veel meer aanwijzingen. De ideale maten waarvan deze sneeuwpop getuigt waren gebaseerd op de leer van Vitruvius uit de eerste eeuw na Christus, wiens theorie nog in de praktijk te aanschouwen viel in de gestalten van de antieke beelden te Rome. En die hadden Filips en Jan Gossaert twee jaar daarvoor gezien, en wat meer is, deze vormden juist de reden dat Filips als leider van een gewichtig gezantschap Jan Gossaert meenam.

Deze diplomatieke missie moest onder de dekmantel van allerlei officiële plichtplegingen alsnog paus Julius 11 zien te bewegen om mee te doen aan het Verdrag van Kamerijk, dat in december 1508 door de grote Europese mogendheden ondertekend zou worden. Daarbij ging het in feite om een front tegen de macht van Venetië, hetgeen echter niet hardop werd uitgesproken. Deze delicate operatie is uitvoerig beschreven door de humanist Gerardus Geldenhauer, die evenals Gossaert in de gunst van Filips mocht delen. Gossaert werd meegenomen

om in opdracht van Filips tekeningen te maken van de antieke ruïnes en beelden.

Van die tekeningen zijn er enige bewaard. Daaronder bevindt zich ook een Hercules naar een beeld dat thans op het Kapitool staat, uiteraard met de ideale maten. Is dat nu het model voor onze Hercules van sneeuw? Zeer waarschijnlijk wel. Er is namelijk nog een tweede aanknopingspunt dat getuigt van de obsessie om de nieuwe maten in de kunst, gedemonstreerd aan het menselijk lichaam, vanuit Rome te introduceren in de Lage Landen. Op 14 januari 1509 arriveert het gezantschap te Rome. Daar blijkt meteen dat Filips het uitstekend kan vinden met de paus en wel op grond van hun wederzijdse belangstelling voor de kunsten:

> Ging het gesprek over bouwkunst, dan had hij [de paus] verstand van dimensies, proporties en symmetrieën. Over voetstukken, zuilen, architraven, kroonlijsten en overige zaken van dat soort redeneerde hij zo nauwkeurig, dat men zou kunnen menen dat hij uit Vitruvius zelf citeerde.

Dat schrijft Geldenhauer. In juni 1509 is het gezantschap weer thuis, geobsedeerd door de antieken, en in het bijzonder door de proportieleer, Vitruvius en Hercules van wie Gossaert op zijn minst één tekening meevoerde.[23] En dan kost het nog maar weinig moeite om aan te nemen dat de sneeuwpop anderhalf jaar later voor Filips' deur in Brussel van deze obsessie getuigde, te meer daar Smeken de genoemde hoedanigheden in de sneeuwpop ook met verbazing beschrijft.

Nu worden de complicaties duidelijker die er optreden wanneer intentie en effect van de poppen besproken moeten worden in het kader van een vraagstelling, die culturele uitingen wil binden aan zich onderscheidende milieus. Zo blijken er poppen te zijn die getuigen van zeer actuele ontwikkelingen in de elitekunst. Anderzijds blijft ook staan, dat er wel degelijk min of meer spontane bouwsels tot stand kwamen die vrij direct uit volksoverleveringen lijken te putten. Langzamerhand wordt het de vraag in hoeverre de simpele tegenstelling elitecultuur-volkscultuur wel te handhaven is voor de beschrijving van een laatmiddeleeuwse stadscultuur, die zo dwingend aanwezig is in de honderdtien sneeuwpoppen langs de wandelroute in Brussel.

Eindnoten:

16 Zie noot 3. Duverger 1935, 12-13, 63-64.
17 De Keijser 1939-1940, 127; Soly 1984A, 606; id. 1984B, 350.
18 Resp. Wackernagel 1981, 263; Landucci ed. 1912-1913, I, 100; II, 53, 190; Buisman 1984, 42.
19 Zie over hem in het algemeen de gedetailleerde studie van Sterk 1980, waarin de contacten met Gossaert uitvoerig ter sprake komen.
20 Van Even 1861, 29 + pl. XXVIII.
21 Over de wijzen waarop de klassieke goden in de middeleeuwen werden geannexeerd en vervormd zie in het algemeen Seznec 1961. Over de Bourgondische fixaties op Hercules zie Keesman 1986, 89-103; verg. ook id. 1987 en de daar genoemde literatuur.
22 Hierover in het algemeen Jung 1966. *Bible* (circa 1507), fol. [c6]recto; verg. Henkel 1922, inl. + pl. XXXII: 'De zeer sterke Hercules wordt geschilderd in de vorm van een grote reus, machtig en indrukwekkend gekleed in een leeuwehuid.' Over Boccaccio zie Seznec 1961, 220-224.
23 Alle informatie over het gezantschap bij Sterk 1980, 19-23; daar ook een afbeelding (nr. 21) van de Hercules-tekening. Enige jaren voor het sneeuwpoppenfeest, in 1507, ontlokte de vondst

van een aantal bodemschatten in een Romeinse grafheuvel in de directe omgeving van Brussel (Zaventhem) een vergelijkbare reactie. Onmiddellijk na de blootlegging is een echt opgravingsrapport (met tekeningen) gemaakt door de eigenaar van het stuk land, de Brusselse raadsheer en rekenmeester Reinier Cleerhage. Daarvan is een vroeg-zeventiende-eeuwse kopie bewaard, terwijl tekst (in het Latijn) en afbeeldingen ook werden opgenomen in een bronnenboek uit die tijd. De inhoud van de grafkelder - vazen, beeldjes, olielampen, sieraden - wekt de grootste bewondering, zodat ook Maximiliaan zelf komt kijken. En nu komt het: men treft een antiek beeld aan, dat volgens experts (meester-steenhouwers), zo perfect was uitgevoerd dat het niet goed te verbeteren viel: '[...] si très-bien faicte, comme disent les maistres tailleurs de pierre, qu'il n'est bonnement à amander'; zie Vanderstraeten 1864, m.n. 64; Manuscrits 1962, nr. 92. De vermelding van de juiste proporties als kwaliteitsaanduiding krijgt al snel een formulair karakter. Zo vermeldt een kroniek het volgende over het hoofd van reus Antigoon te Antwerpen, vervaardigd door Pieter Coecke van Aelst in 1549; 'Het was een grouwelycken grooten reus, hooghe vier ende twintig voeten, soe constelyck nae menschelycx lichaems proportie gemaeckt, dat men over dese syde der berghen, noch van grootheden, noch van consten weghen egheenen desghelycken vinden en soude.' (De Baere 1941, 50) Zulke waarderingen moeten in het verlengde liggen van de aanzwellende mode om 'naar het leven' als kwaliteit te noemen. Een vroeg voorbeeld daarvan geeft *Kronyk* ed. 1839-1840, II, 219, uit het eind van de vijftiende eeuw onder het jaar 1458, wanneer de nagemaakte leeuwen beschreven worden (die echt kunnen bewegen en briesen) bij de inkomst van Filips de Goede in Gent: 'ende waren alle meesterlic ghemoleert ende gewrocht naer d'levende.' In Brussel wordt de levensechtheid bij schilderijen wel heel pregnant uitgedrukt in een verslag uit 1496, dat onder meer het reeds befaamde stadhuis roemt. Daar hangen in de schepenzaal schilderijen van Rogier van der Weijden, vervaardigd tussen 1436 en 1454. Deze zijn van een bedriegelijke natuurgetrouwheid, 'die zelfs wel eens mensen ertoe gebracht heeft de schilderijen aan te raken of te omarmen': Berlijn Kupferstichkabinett, Hs. 78 D5, fol. 62 verso-63 recto (met dank voor de vertaling aan dr. C.L. Heesakkers en drs. Jinke Obbema).

4. Kerstening, beschaving en officialisering

Die aanwijzingen voor een elitaire inbreng uit allerlei hoeken doen een centrale organisatie vooraf vermoeden. Toch kan daarvan geen sprake zijn geweest. Het is al ondenkbaar dat Jan Smeken daar niet bij betrokken geweest zou zijn, aangezien hij al jaren vanuit zijn functie bij alle stedelijke feestvieringen een centrale rol speelt. Maar zijn tekst geeft duidelijk aan dat hij er als toeschouwer tegenaan kijkt, bewonderend, verbaasd, soms met uitgesproken onbegrip, terwijl hij eveneens allerlei voorstellingen niet lijkt te herkennen. En dat zijn zeker geen poses die behoren tot het komische procédé van zijn literaire spel. Hoogstens was Jan Smeken een artistieke verslaggever van het feest achteraf, op instigatie van de stad en/of drukker-uitgever Thomas van der Noot.

De tijdsbepaling ‘achteraf’ lijkt vooralsnog de meest gelukkige typering van wat men ook officialisering op korte termijn van een min of meer spontaan gebeuren zou kunnen noemen: de stad reageert en eigent toe, in de vorm van protectie en wellicht een schrijfopdracht. Een aanwijzing voor een dergelijke gang van zaken wordt ook gevormd door het tijdsverloop bij het boetseren van de poppen en de duur van hun aanwezigheid. Anders gezegd: ze werden niet allemaal op hetzelfde moment vervaardigd, evenmin stonden ze er allemaal even lang. En wat te denken van de doublures, zoals de twee Cupido's op verschillende plaatsen? Dat zou bij een centrale organisatie vooraf zeker vermeden zijn.

We houden daarom aan het ongeorganiseerde van het geheel in de ontstaansfase vast. Dat betekent zeker niet dat elke groep afzonderlijk maar in het wilde weg tot stand kwam. Per eenheid springen vaak de vakkennis, moeilijkheidsgraad en toepasselijkheid in verband met de plek en/of de stadspolitiek in het oog. Ontbreekt er een organisatie van het geheel, dan lijkt deze per punt, straat of wijk wel degelijk aanwezig. Dat opent de mogelijkheid van deelname door de gilden en broederschappen, die ieder hun eigen buurten hebben en bovendien ervaren zijn in feestelijke optredens naar buiten, tot aan de opvoering van complete toneelstukken.

Zo'n deelorganisatie op wijkniveau kan eveneens vormen van volkscultuur opleveren. Een van het platteland geërfd ritueel leeft in de stad nog het sterkst voort in bepaalde wijken. Maar om elementen daaruit of kenmerken daarvan in de sneeuwpoppen of de tekst te herkennen, roept de grootste problemen op. Misschien moet dat gezocht worden in de verwijzingen naar een soort volkse actualiteit in de stad,

die thans moeilijk te begrijpen zijn, vooral door de toegevoegde animaties van Smeken. Dat gaat dan om de kleine drama's die hij creëert rond poppen als de drinkers, de klerk van de visafslag, de tandentrekker, het verkeersongeval met de schildersknecht en de even voluptueuze als wellustig uitgebeelde hoer.

Ook is men snel geneigd om folkloristische dimensies aanwezig te achten in de overdaad aan stront en seks. Deze staan immers bekend als de voornaamste ingrediënten van de omgekeerde wereld die het middeleeuwse volksfeest bepaalt, steeds tijdelijk geschapen en verbeeld om te bestaande orde te reduceren en letterlijk weg te lachen. Maar zou een dergelijke folklore bij de sneeuwpoppen een volks instrument zijn, dan wordt zo'n interpretatie bemoeilijkt door het feit dat het nu juist Smeken is, die deze elementen sterk aandikt of zelfs gewoon toevoegt. In menig geval suggereert hij iets van genoemde aard in zijn tekst wat absoluut niet zichtbaar geweest kan zijn in de sneeuwpoppen zelf. En weer liggen de complicaties voor de hand. Wat verbonden lijkt te kunnen worden met volkse erfenissen en actuele volkscultuur in de stad blijkt steeds eerder en duidelijker aanwezig in de elitecultuur. Of anders gezegd: wanneer elementen uit een volkscultuur aanwijsbaar zijn, dan ligt het veel meer voor de hand dat ze al veel eerder in de stad (of elders) zijn gezeefd en op maat gesneden voor een ander gebruik. Juist allerlei vormen van trivialiteit, scabreusheden, magie, occultisme, scatologie zijn zo goed te verklaren uit elitaire tradities van hof en klooster, terwijl ze eveneens in de verlichte humanistenkringen van de stad en onder geleerden aan het eind van de middeleeuwen naar hartelust beleefd en bedreven worden.

Toch zijn dergelijke conclusies misschien al te gretig en overhaast. Tradities en gebruiken in elitekringen zijn in de middeleeuwen verreweg het best gedocumenteerd. Gegevens uit lagere milieus op deze punten ontbreken in hoge mate en vaak zelfs compleet. Daardoor is het bijna onmogelijk om een proces van ‘omhooggestegen’ cultuurgoed vast te stellen, in die zin dat volksritueel van platteland en stadswijken overgenomen, bijgeschaafd en gemodelleerd zou zijn voor gebruik in hogere kringen. Toch moet zo'n cultuurbeweging voortdurend hebben plaatsgevonden (naast de omgekeerde van het gezonken cultuurgoed), met als best bekende voorbeeld uit de vroegmoderne tijd het werk van Rabelais. Ook Peter Burke wijst nadrukkelijk op zulk tweerichtingsverkeer.[24]

Documentair gezien echter is de beweging van beneden naar boven op voorhand de zwakkere. Dat wreekt zich vooral wanneer er wel gedocumenteerde mogelijkheden tot verklaring gereedliggen uit de

genoemde elitaire tradities met betrekking tot de bedoelde voorstellingen van het sneeuwpoppenfeest. Het is zaak om dit zo fundamentele bronnenprobleem voor de late middeleeuwen steeds voor ogen te houden. Het genoemde proces is immers bij wezenlijke ontwikkelingen in de middeleeuwse cultuur vermoed zo niet aangetoond. In de eerste plaats geldt dat de theorie rond het ontstaan van het moderne drama uit de paasliturgie van de kerk. De ontwikkeling is prachtig gedocumenteerd vanaf de tiende eeuw, en daardoor met groot gezag naar voren gebracht in het literatuurhistorische onderzoek. Het bewijs ligt op tafel. Eerst worden er tropen (gezangen) toegevoegd aan de mis, met verschillende stemmen, die op afzonderlijke personages betrokken zijn. Deze worden vervolgens ‘gespeeld’ door koorknapen en lagere geestelijken. De scènes worden uitgebreid, er komt dialoog, het Latijn maakt geleidelijk aan plaats voor de volkstalen, leken krijgen een rol, het podium verplaatst zich naar buiten, komische scènes worden toegevoegd. Ten slotte zijn er dan in de twaalfde en dertiende eeuw de eerste volwaardige kerst- en paasspelen in de moedertaal, te zamen met mysterie- en mirakelspelen, opgenomen in een stedelijk repertoire en uitgevoerd op feestdagen door de gilden en broederschappen. En daaruit zouden zich dan ook afzonderlijke kluchten hebben ontwikkeld, tot aan het serieuze wereldse drama toe.

Maar al het materiaal dat deze gang van zaken attesteert, komt van één kant, namelijk van die waar opgeschreven, gerapporteerd en bewaard werd. En tussen de tiende en de dertiende eeuw wordt zo'n instantie bijna exclusief door de kerk vertegenwoordigd. Stel nu - om de gedachten te scherpen - dat over tien eeuwen de bronnen voor de twintigste-eeuwse cultuurgeschiedenis in hoofdzaak uit de kerk komen. De onderzoeker die dan bijvoorbeeld de vraag stelt over het begin van de zogenaamde popmuziek in dat tijdperk, kan vaststellen hoezeer juist regionale kerkblaadjes aan het eind van de jaren zestig beginnen te reppen over wat men een ‘beat-mis’ noemt: de liturgie in de katholieke kerk is opgeluisterd met elektronische muziek, uitgevoerd door jongeren. Vervolgens stelt hij vast hoezeer dit verschijnsel om zich heen grijpt in de Nederlandse kerken, hij noteert bezwaren van hogerhand uit de kerkelijke hiërarchie en kan aan de andere kant vaststellen dat deze popmuziek steeds losser van de liturgie komt te staan, waarbij de kerk eerder ontspanningsruimte blijkt te zijn dan godshuis. Aan het slot van zijn onderzoek concludeert hij voorzichtig hoezeer de popmuziek uit de liturgie van de jaren zestig in de kerk ontstond. En hij kan vele plaatsen in de bewaarde documenten aanwijzen die zijn conclusie staven.

Maar hij zit er wel faliekant naast, zoals wij weten. De beweging is immers precies andersom. Toen de kerk meende de greep op de jeugd te verliezen, bestond een van haar technieken om deze weer voor zich te winnen uit het overnemen van het decor waarin die jeugd kennelijk wenste te leven. Erkende men de aanvankelijk verfoeide muziekvorm (die zo duidelijk de exponent was van een zekere hedonistische levensstijl), dan zou mogelijkerwijs ook het instituut kerk weer gaan leven onder de aanbidders daarvan.

Het is zaak om de hypothetische beat-mis-casus steeds voor ogen te houden. Waarschijnlijk zijn wij voortdurend het slachtoffer van de eenzijdige bronnen bij het bepalen van richtingen in het culturele verkeer. Ten aanzien van de genoemde toneeltheorie is reeds in 1954 een juist omgekeerde richting aangewezen door de drama-historicus Hunningher, waarop nog eens bevestigingen en aanvullingen van latere onderzoekers volgden. Waarom zou het toneel opnieuw uitgevonden moeten worden in de middeleeuwen, na de rijke tradities in de klassieke oudheid? En waarom dan uitgerekend in het hart van de katholieke eredienst, die weliswaar zoals alle rituelen dramatische trekken vertoonde, maar die tevens thuishoorde binnen een instituut dat elk dramatisch gedrag in de scherpste bewoordingen afwees? En gaven al die conciliebesluiten uit de vroege middeleeuwen juist niet aan hoezeer er een levende toneelpraktijk was? Hunningher komt vervolgens met allerlei aanwijzingen dat er vanuit de Romeinse tijd een voortgaande toneeltraditie is blijven bestaan, gedragen door de rondtrekkende *mimi* en *histriones* die in tal van bronnen genoemd staan, niet als willekeurige entertainers maar als volwaardige toneelspelers. En hij biedt dan de verklaring aan dat toneel zozeer onder het volk leefde en geapprecieerd werd, dat de kert haar aanvankelijke koers van strenge verbodsbepalingen wel moest verlaten om wederom het aloude kersteningsprincipe toe te passen, te weten het inkapselen van diepgewortelde gewoonten, die aldus vanzelf christelijk werden. En zo kreeg men weer greep op de massa.[25]

Het officialiseren van min of meer spontaan volksgeloof en volksritueel, dat vervolgens daardoor niet alleen van milieu maar in de regel ook van gedaante verandert, wordt eveneens in de middeleeuwen steeds meer aangewezen, ondanks de genoemde problemen. Onlangs deed zich een met de toneeltheorie vergelijkbare situatie voor ten aanzien van de discussie over de zogenaamde uitvinding van het vagevuur. In een inmiddels al beroemde studie uit 1981 plaatst Jacques Le Goff deze heel beslist in de tweede helft van de twaalfde eeuw, in het milieu van de Parijse theologen.[26] Die komen voor het eerst met een

naam (*purgatorium*), en dus bestond het toen naar middeleeuwse opvatting pas echt, te meer daar nu de exacte plaats en functie van dat vagevuur aangegeven werden. Weliswaar bestaan er al in vroeger eeuwen vage voorstellingen van een soort wachtkamer voor het laatste oordeel, naast hemel en hel, maar een omschrijving van functie, naam en plaats blijft vooralsnog ontbreken. Pas in de twaalfde eeuw komen die theologen dan met een bevredigende oplossing voor een al wel sluimerend probleem vol verontrustende onzekerheden. Hoe goed moest een ziel precies zijn om definitief in de hemel te komen, of hoe slecht om even beslist naar de hel te verhuizen? Wat gebeurde er eigenlijk met de half goeden en de half slechten? De regeling van de theologen is perfect. Al naar gelang de gepleegde zonden en de hulp van nabestaanden met gebeden en zielmissen werd de ziel gedurende enige tijd gepurgeerd in het vagevuur met speciaal daartoe ontworpen kwellingen. En was die ziel schoongewassen, dan stond de deur naar de hemel open: het vagevuur had gegarandeerd slechts één uitgang.

Van verschillende kanten is tegen de visie van een abrupte geboorte van het vagevuur fundamenteel bezwaar aangetekend. Voor het hier besproken probleem is de kritiek van de cultuurhistoricus Gurevich het interessantst.[27] Hij hecht juist betekenis aan de vage vermeldingen uit de vroege middeleeuwen van een wachtlokaal in het hiernamaals, waardoor de directe afvaart naar hemel of hel min of meer werd uitgesteld. Voor hem wijzen die sporen op een wijdverbreid volksgeloof, dat van meet af aan een meer acceptabele voorstelling van zaken wenste aan te hangen. Juist voor brede lagen van de bevolking was het al veel eerder onaanvaardbaar dat men meteen bij de dood eeuwig verdoemd kon zijn, wachtend op een laatste oordeel dat dit alleen maar zou bevestigen. Vandaar dat er in de praktijk al lang voor de twaalfde eeuw een handzaam vagevuurconcept gehanteerd werd, al was dit nog niet van een naam voorzien en ondergebracht in de officiële theologie. Voor deze officialisering zorgt de kerk dan ten slotte, alweer volgens het kersteningsprincipe. Wat kennelijk voor het volk onmiskenbaar was gebleken door de eeuwen heen, en wat eerder groeide dan afnam, moest dan maar in de kerk opgenomen worden. En dat betekende een erkende naam en een welomschreven functie.

Hoewel Gurevich' visie zeker niet algemeen aanvaard is, schuilt er niettemin veel aantrekkelijks in dit standpunt. Er wordt daarmee namelijk wederom een cultuurbeweging erkend, die zó fundamenteel is gebleken voor het welslagen van de verspreiding van het christendom, dat deze van veel meer invloed moet zijn geweest dan de bewaarde documenten willen of kunnen prijsgeven. En juist waar de

burgercultuur in de steden van de late middeleeuwen nadrukkelijk die annexeer- en adaptatietechniek zal omhelzen, ligt het voor de hand om aan te nemen dat deze drift zich ook over de volkscultuur uitstrekte.

Nu is anno 1511 die burgerij al eeuwenlang aan de macht, of beter gezegd, zich cultureel aan het profileren. Dat proces richt zich echter steeds meer op de interne verhoudingen, nadat kennelijk de positie tegenover de buitenwereld (de adellijke hoven, dorpen en kloosters) gevestigd is. Cultuur is stilaan een wapen geworden om zich binnen de stedelijke geledingen te onderscheiden, met als meest herkenbare uiting de gedragsvormen. Deze blijken de aangewezen instrumenten te zijn voor de vestiging van nieuwe elites, wier houding en gedachtenwereld echter bepaald blijven door de overlevingstechnieken waaraan zij oorspronkelijk hun bestaan te danken hebben. Binnen een burgerlijke elitecultuur aan het eind van de middeleeuwen worden namelijk principes gehanteerd die sterk aan handel en onderneming doen denken. Alles is bruikbaar. En over alles valt te praten. Maar die houdingen worden dan toegepast op geestesgoed, hetgeen bijvoorbeeld leidt tot de annexatie van een aanzienlijk verbouwde en op nieuwe maat gesneden hofcultuur. Natuurlijk is dan ook de volkscultuur bruikbaar, mits even ingrijpend omgevormd. En het marchanderen wordt gethematiseerd in de eindeloze reeks teksten over de strijd met de gruwelijke dood, die van verlosser een waarlijke vijand is geworden. Maar hij valt te bestrijden, te verleiden, om te kopen en te bedriegen. Want is niet alles te koop, tot en met de hemel toe?

Tot nu is in de geesteswetenschappen de neiging sterk aanwezig om de burgercultuur van de late middeleeuwen negatief te typeren.[28] Enerzijds stelt men haar voor als een uiting van overleefde volkscultuur, nog wel vervuld van allerlei spontaan gedrag maar tevens geperverteerd door de macht van het geld die vooral extravaganties in kleding, luxe, potverteren en seks bevorderd zou hebben. Anderzijds zou burgercultuur niet meer representeren dan een versleten elitecultuur, die in verkeerde handen terechtgekomen is. Binnen deze visie wordt graag gebruik gemaakt van het begrip ‘gezonken cultuurgoed’, dat onvermijdelijk negatieve implicaties heeft. Erfgoed uit een subtiele hofcultuur zou geïmiteerd worden, echter vol onbegrip, zodat naar vorm en inhoud allerlei vulgarisaties zouden optreden, in de zin van vervlakkingen en sensationele toevoegingen naar de smaak van de massa. Vooral in de literatuurgeschiedschrijving voert men de burgerij graag op als bederver van hof- en kloosterkunst. En pas bij de renaissance van de Nederlandse letteren, in de tweede helft van de

zestiende eeuw, erkent men dan een volwaardige en voorname burgercultuur als bedding.

Dit boek wil pogen om duidelijk te maken dat er daarentegen gesproken kan worden van een eigen en eigenzinnige burgercultuur, die niet steeds in een afhankelijke positie geplaatst behoeft te worden ten opzichte van adel, geestelijkheid of boeren. De burgerij begint wel degelijk een eigen cultuur te vestigen, in een veel subtieler relatie met bestaande cultuurhaarden die op een langere traditie kunnen bogen. Dit proces komt voor wat de Zuidelijke Nederlanden betreft op gang in de loop van de veertiende eeuw, en het geschiedt in het kader van een veel breder beschavingsoffensief binnen de steden. Dat vertoont een enorm elan, niet zozeer ondanks de bijna permanente crisissfeer van de late middeleeuwen maar veeleer als een gevolg daarvan. En het verloopt geenszins in de sfeer van toenemende decadentie en wereldvervreemding, waartoe de cultuur van dit tijdperk algauw veroordeeld wordt. Integendeel, het accent bij die nadere culturele profilering ligt juist op een sterk gevoel voor wat praktisch is en bruikbaar in het dagelijkse leven. Daaronder kan veel vallen, omdat tot dat dagelijkse leven ook de noodzaak van ontspanning behoort, dienstbaar gemaakt aan gedachten omtrent gezond leven voor lichaam en geest, op een aarde die daarom vraagt. En vanuit dat elan ontwikkelt zich een ongekend vermogen om de meest uiteenlopende elementen uit andere culturen te selecteren, bewerken en integreren in een eigen planmatig beschavingsproces.

De beschrijving daarvan aan de hand van het sneeuwpoppenfeest zal verder geschieden rond de ruw geordende thematiek die de poppen zelf aandragen. Allereerst is er dan het even angstaanjagende als ontregelende fenomeen van de extreme koudegolf zelf. Vervolgens komen de groteske vertekeningen van de werkelijkheid aan bod, zowel in de sneeuwpoppen als in het aanbod van de tekst. Daarna volgen hoofdstukken over het beschavingsoffensief, verbonden met Brusselse manifestaties als blijde inkomsten, toernooien en ommegangen, en met de plaatselijke instituties van broederschap tot aan rederijkerskamer en drukpers. Vooral het bedrijf van drukker-uitgever Thomas van der Noot krijgt extra aandacht in de hoedanigheid van beschavingsinstituut bij uitstek. Dan komen er nog enkele hoofdstukken over huwelijkssituaties, de verlokkingen van natuur en sport en de satirische verbeelding in sneeuw van de actuele politiek en het dagelijkse leven in Brussel. In een slothoofdstuk wordt dan gepoogd om de rekening op te maken met betrekking tot het culturele leven van de zich intern steeds verder opsplitsende burgerij, zoals dat proces in

het concrete sneeuwfestival van 1511 te Brussel naar voren zou zijn gekomen.

Eindnoten:

24 Burke 1978, 58-64; verg. Bakhtine 1970.
25 Voor een overzicht van de traditionele theorie zie Knuvelder 1970, 282-287 en de daar genoemde literatuur. Daartegenover staan Hunningher 1954 en id. 1955. Zie verder Ogilvy 1963. Hunninghers zienswijze is overigens verre van algemeen aan vaard: zie bijvoorbeeld Tydeman 1978, 189-190.
26 Le Goff 1981.
27 Gurevich 1983.
28 Enige voorbeelden daarvan bij Pleij 1984A, 68-69.

5. Brusselse bevolkingslagen

Eerst dient er nog een probleem van algemene aard aangesneden te worden. Tot nu toe is onbekommerd gesproken over *volk* en *elite*. Over het problematische gebruik van deze en aanverwante termen bestaat een grote hoeveelheid literatuur, en niet ten onrechte. Aangezien het niet de bedoeling is om hieraan in theoretisch opzicht iets toe te voegen, wordt volstaan met een praktisch voorstel, mede ingegeven door de aangetroffen situatie te Brussel rond 1500.[29]

Grenzen tussen de geledingen binnen de stad zijn niet scherp te trekken. Natuurlijk is er een enorme afstand tussen een patriciër en een dagloner. Maar er doen zich naar aanleiding van allerlei interne en externe conflicten telkens coalities voor, die dwars door de bestaande hiërarchieën binnen en buiten de geledingen lopen. Dat komt vooral door de permanente vetes en twisten tussen de zeven grote geslachten die de stadspolitiek van oudsher beheersen. Ondanks enkele democratiserende erupties van de gilden in de loop van de vijftiende eeuw hebben zij rond 1500 nog steeds de touwtjes in handen. Anders dan in Vlaanderen weet het patriciaat in de Brabantse steden de macht stevig vast te houden tot in de nieuwe tijd. Deze geslachten nu, stuk voor stuk door huwelijkspolitiek samengesteld uit een substantieel aantal families, zoeken in hun onderlinge conflicten steeds verticaal steun, zowel bij de gilden als bij de adel binnen en buiten de stad. Daardoor komen dan niet zelden leden van eenzelfde geleding tegenover elkaar te staan.

Verder zijn de grenzen tussen de leden van de geslachten en de adel zeer onduidelijk, hetgeen vooral een bijzonderheid van Brussel is. Deze patriciërs zijn naast ondernemer of internationaal koopman in de eerste plaats bestuurder. Eeuw na eeuw vinden we de bekende familienamen terug als schepen, burgemeester, raadsman, gerechtsambtenaar binnen de stad of daarbuiten in Brabantse en Bourgondische instituties als de Grote Raad, de Rekenkamer en dergelijke. Ook treffen we de leden van deze patriciërsgeslachten voortdurend aan in de directe dienst van de hertogen zelf. Binnen de zeer stereotiepe carrières van de jongelingen uit deze geslachten, te beginnen met een universitaire studie in de rechten, vormt de verwerving (als erfenis, beloning of door aankoop) van een heerlijkheid een vast onderdeel. Het blijft echter onduidelijk in hoeverre zo'n heerlijkheid nu ook adeldom impli-

ceert. Niettemin komt er veel (nieuwe) adel voor in de geslachten, onder leden die vervolgens in allerlei stedelijke instituties blijven functioneren. Evenzeer blijken ze contacten te onderhouden met het hof van de soeverein, dat gelijk bekend in Brussel naast de deur lag. Zij zijn het die een onderscheid met de aloude hofadel in de stad bemoeilijken. Deze verblijft al sinds de Brabantse hertogen in de paleizen en herenhuizen op Coudenberg, uitkijkend over de benedenstad waar sinds 1401 het bolwerk van burgermacht prijkte op de Grote Markt in de vorm van het stadhuis.

Sterk afhankelijk van de talrijke rechts- en bestuursinstellingen in de stad (inclusief het hof) is een leger aan kanselarij- en griffieambtenaren, secretarissen, klerken, kopiïsten, advocaten, notarissen en schoolmeesters. Ze hebben met elkaar gemeen dat ze met schrijven hun brood verdienen. Maar zoals hun broodheer de hertog zelf kan zijn maar ook een plaatselijk gilde, is eveneens het gebruik dat van hun

Tekening van Barend van Orley (?) van omstreeks 1520, waarop Coudenberg is uitgebeeld met toernooiveld en een deel van het dierenpark. Ex: Leiden, Prentenkabinet Rijksuniversiteit.

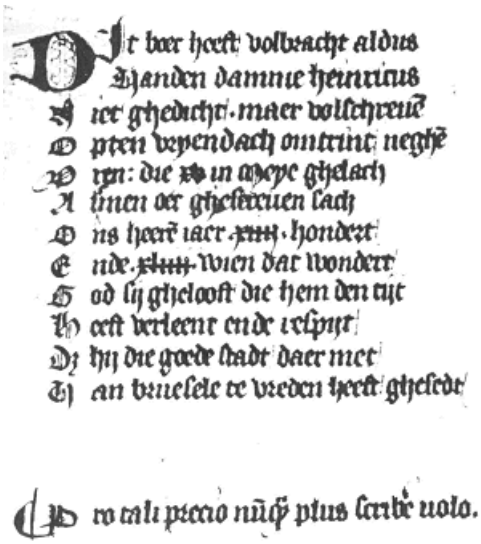

Schoolmeester-kopiïst Hendrik van den Damme maakt zich bekend in het colofon van de *Brabantse Yeesten* anno 1444, afgesloten door de wonderlijke klachten in het Latijn over het schamele loon. Ex: Brussel KB.

geletterdheid wordt gemaakt zeer gevarieerd. Ze zijn in vaste dienst, werken in deeltijd of leven van losse opdrachten. In dat laatste geval komt ook een zeker ondernemerschap voor, hoewel het beeld daarvan moeilijk scherp te krijgen is. Verder kon hun werk bestaan uit simpel kopiëren, maar ook uit het zelfstandig concipiëren van de inhoud van het schrijfwerk tot aan het bedrijven van literatuur toe. Vaak zijn al die mogelijkheden nog in de beroepsuitoefening van één persoon aanwezig. Onder dit schrijvend volk komen veel geestelijken voor. Ook het verschijnsel deeltijdbaan of losse opdracht is eerder regel dan uitzondering. We treffen dan zo'n klerk in allerlei hoedanigheden aan, bij verschillende opdrachtgevers maar eveneens in meer permanente dienst van de stad. Wellicht buitte het stadsbestuur deze gedachte aan

bijverdienste uit, toen het schoolmeester Hendrik van den Damme in de periode 1440-1444 twee Brabantse kronieken liet afschrijven. Onder een daarvan, *De Brabantse Yeesten* van Jan van Boendale, schrijft hij tenminste (in het Latijn): 'Voor zo'n loon wil ik niet meer schrijven!'[30]

In dit bonte gezelschap van 'broodschrijvers' dat zich in de loop van de veertiende eeuw sterk uitbreidt, treffen we de auteurs aan van de eerste belerende en fictieve teksten die we tot de (Brusselse) stadsliteratuur kunnen rekenen. Voor zover de gegevens reiken, blijkt dan steeds dat zulke teksten in opdracht van een stedelijke instelling of een notabel tot stand kwamen, zonder dat duidelijk wordt of die activiteiten voor de uitvoerder een bijverdienste betekenden dan wel geïmpliceerd waren in zijn taakstelling. Later, vanaf het onmiddellijke begin van de vijftiende eeuw, vormen deze klerken samen met de beeldende kunstenaars het voornaamste ledenbestand der rederijkerskamers.

Verder zijn er de gilden, te Brussel geconcentreerd in een negental naties, waarvan de top (de meesters) op gemeenzame voet verkeert met de kleinere kooplieden en ondernemers, de neringdoenden en niet zelden ook de stadsbestuurders. Dat laatste contact kwam tot stand via de bestuurslichamen, aangezien de leiders der gilden en naties een politieke rol speelden in raadgevende colleges, en soms ook bestuurlijke posten bekleedden gedurende de perioden van een zekere democratisering in de vijftiende eeuw. Eveneens vinden we die kooplieden en ondernemers in de stadspolitiek terug via hun wijkvertegenwoordigingen in een aparte raad, als zogenaamde honderdmannen.

Voor zover zij zich allen in leidende of vertegenwoordigende functies bevinden - of op intieme voet verkeren met collega's in die hoedanigheden - behoren zij te zamen met de patriciërs uit de zeven geslachten en de klerken tot de gezeten burgerij. Een directe aan wijzing om de meesters in de gilden tot die bovenlaag te rekenen volgt uit een van de democratische opstanden aan het eind van de vijftiende eeuw. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 breken er, zoals elders, rellen uit in de stad gericht tegen adel, patriciërs en de bestuurscolleges in het algemeen. De gangmakers komen uit enkele gilden, in wier midden voor deze gelegenheid nieuwe leiders opstaan: hun vertegenwoordigers in het stadsbestuur worden namelijk eveneens verstoten en de stad uitgejaagd. Tot dat gezeten gedeelte van de stadsbevolking moet ook de geestelijkheid gerekend worden, van wie leden in alle denkbare pluimage door de stad lopen, van hulpkapelaan tot kanunnik.[31] Bovendien is er binnen de stad een twintigtal kloosterinstellingen. De top van deze geestelijkheid - in het bijzonder de kanunniken van het grootka-

pittel van de Sint Goedele - is verbonden met het internationale humanisme, en ook met de universiteit van Leuven. Binnen de stad spelen zij een dwingende rol, omdat ze de controle hebben over allerlei stedelijke aangelegenheden, het plaatselijke schoolwezen voorop.

Niet tot de gezeten burgerij rekenen we de grote groep van handwerkslieden, dagloners, textielarbeiders, venters en dienstpersoneel. In deze beroepscategorieën komen ook veel vrouwen voor. En juist hier treffen we veel recente inwijkelingen van het platteland aan. Een bevestiging om dit meer gehanteerde onderscheid ook voor Brussel te doen gelden wordt gegeven door een plaatselijke kroniek uit het midden van de zestiende eeuw. Daarin wordt gesproken van ‘'t gemeyn volck van Bruessel’, bestaande uit de opstandige gildeleden en handwerkslieden die in 1488 wederom naar de macht grijpen. Dat zij te onderscheiden zijn als gewoon volk (het ‘gemeen’) van de gezeten burgers volgt nog explicieter uit de formulering die deze kroniek onder het jaar 1524 bevat, wanneer er gesproken wordt over ‘de borgers ende de gemeynte van Bruessele’. Overigens is het toch oppassen met deze terminologie, vooral wanneer een ander bekend onderscheid uit de middeleeuwen opgevoerd wordt, namelijk dat tussen geestelijken en leken. Ook in het begin van de zestiende eeuw staan deze twee groeperingen nogal eens scherp tegenover elkaar, vanwege een slepend conflict over de betaling van belastingen. En in de genoemde kroniek worden dan de leken in Brussel anno 1515 aangeduid als ‘de gemeynte’, dus inclusief de patriciërs.[32]

Zeer vlottend en ongrijpbaar zijn ten slotte de zwervenden die voor korte of langere tijd in de stad verblijven. Onder hen bevinden zich zowel de echt armlastige bedelaars als hun professionele collega's, die in bedelen een broodwinning zo niet een onderneming gevonden hadden. Vooral de laatste categorie groeit in Brussel aanzienlijk, niet alleen door de toenemende reeks van crises in de vijftiende eeuw maar vooral door de vele mogelijkheden op charitatief vertoon en goede werken in een luxe stad als Brussel. Tot de zwervenden binnen de stad behoren eveneens passerende pelgrims, bedelmonniken, entertainers en kwakzalvers, even oprecht bij de volvoering van hun missie of beroep als de omstandigheden toelieten.

Toch werkt zo'n onvermijdelijke plaatsbepaling van de onderscheiden groeperingen binnen de stad misleidend. Juist één van de voornaamste kenmerken van de stedelijke samenleving is haar elan en bijna spreekwoordelijke mobiliteit. De opdracht om sociaal te klimmen lijkt min of meer geïmpliceerd in het burgerschap, zeker in de eerste eeuwen van de stedelijke ontwikkeling. Of bleef dat toch allereerst een

met de mond beleden ideaal, dat diende om deze stand nader te profileren? Aan verwoordingen daarvan ontbreekt het niet in de Middelnederlandse letterkunde. Door onderwijs te volgen kan men stijgen tot topfuncties in kerk en kanselarij. Dat zulke idealen door middel van geletterdheid en universitaire studie inderdaad nagestreefd werden blijkt uitvoerig in het Brussel van de vijftiende eeuw. Ook daardoor zijn die grenzen tussen de groeperingen allesbehalve beslist, daar ze voor menig lid van het 'gemeen' een voortdurende uitdaging vormen om te overschrijden. Dat geldt vervolgens voor elke grens, ook die tussen rijke kooplieden, patriciërs en hofadel.

Alles bij elkaar genomen wordt hierdoor het spreken over *volk* en *elite* ernstig bemoeilijkt. Vandaar dat vaak preciserende toelichtingen gegeven zullen worden in verband met de concrete situaties die aan de orde komen. Maar het algemene richtpunt is om bij volk te denken aan de massa van de handwerkslieden. Ze zijn doorgaans ongeletterd, wel lid van een gilde maar nauwelijks aanwezig in de ledenlijsten van de broederschappen, schutterijen of rederijkerskamers. Op hen volgt de gezeten burgerij, die in verschillende elites kan uiteenvallen. Juist die mobiliteit in de herhaaldelijke elitevormingen vanaf de veertiende eeuw door middel van een eigen cultuur vormt een voornaam onderwerp van dit boek. Deze patriciërs, kooplieden, ondernemers, gildemeesters zijn geletterd en leveren de notabelen van de stad. Bovendien zijn zij in een stad als Brussel doorgaans poorter, in tegenstelling tot het gewone volk. Deze status heeft ter plaatse echter niet al te duidelijke implicaties, aangezien er nauwelijks waarneembaar verschil is in rechtspositie tussen poorter en ingezetene.[33]

In hoeverre is het middeleeuwse schema van *maiores, mediocres* en *minores* te hanteren?[34] De zich in het kader van de scholastiek snel verbreidende driedelingen van hemel en aarde en hun onderscheiden bevolkingen vanaf de twaalfde eeuw vinden eveneens een toepassing in de stad. Maar ook hier wreken zich de voortdurende mobiliteit en de sterk wisselende loyaliteiten over de standsgrenzen heen. Problematisch voor dit schema is bijvoorbeeld de positie van de geestelijkheid. Ze horen zowel bij de hogeren als bij de middengroep, terwijl de begijnen eerder tot de lagere stand gerekend moeten worden. Of is het juister om deze vrouwen als een beweging van lekenvroomheid op te vatten? En waar staat die schrijvende middenstand? Inderdaad in het midden, maar de klerken, van hoog tot laag, zijn zo afhankelijk van de door de *maiores* beheerste instellingen dat zij geheel hun taal spreken - doorgaans letterlijk - en al hun belangen dienen. Daardoor is het moeilijk om hen als een aparte stand te zien. Een vergelijkbare compli-

catie geven de gildeleden die werkzaam zijn in de sector van de beeldende kunsten: fijnmetaal, tapijten, houtbewerking, schilderwerk.[35] Zij gaan door voor handwerkslieden en zouden dan tot de *minores* behoren. Maar niet zelden treffen we onder hen ware kunstenaars aan, in de zin die wij aan die benaming hechten. Die voeren niet alleen uit en die werken niet alleen af, maar die scheppen ook. En daarom krijgen ze allerlei vererende opdrachten, van het hof, van de hofadel, van de stad, van patriciërs, die hun een zekere naam kunnen geven. Niettemin blijven ze normaal lid van hun gilde, en dat kon ook niet anders want door het sterke protectionisme der Brusselse naties was een beroepsuitoefening buiten die kringen niet goed denkbaar.

Al deze groeperingen zijn getuige van de opgestelde sneeuwpoppen. Waarschijnlijk is uit elk van de genoemde kringen wel een sneeuwpop te voorschijn gekomen, maar dan in zulke verhoudingen dat de gezeten burgerij veel meer aanleverde dan het volk. Bovendien blijft steeds gelden dat toch een min of meer professionele 'versierder' de sneeuw gekneed moet hebben, op grond van de genoemde argumenten. We spreken van 'versierder', omdat zulke semi-professionele opluisteraars van ommegangen, inkomsten, doopplechtigheden, begrafenissen en toernooien in elke broederschap of elk gilde aanwezig lijken. Ze traden immers herhaaldelijk in die hoedanigheid op bij de genoemde feestelijkheden, met verbeeldingen die konden gaan van versieringen van het gildehuis tot aan de opvoering van complete esbattementen. En natuurlijk is er in de kunstgilden, de schutterijen en de rederijkerskamers heel veel van dit soort vaardigheden aanwezig, omdat zij het vaakst betrokken zijn bij het stedelijk feestwezen.

Maar iedereen is, onvermijdelijk, getuige van de Brusselse verbeeldingen. En er wordt gereageerd in alle toonaarden, van sterke bewondering via openlijke verbazing tot aan woedende vernielzucht. Daardoor moeten de sneeuwpoppen goed te verbinden zijn met de obsessies en ambities die in de genoemde groeperingen leven. Soms concurreren die gevoelens met elkaar, maar even zo vaak stemmen zij overeen, vooral waar de stad zich als eenheid poogt te manifesteren tegenover de bedreigingen van buiten. Dan toont zij zich de exclusieve erfgenaam van een Brabants nationalisme, dat nu door de stadsbevolking gedragen wordt en niet meer door een adel die veel 'Europeser' dacht. Op dat moment lijkt het wel alsof alle sneeuwpoppen in een gelid marcheren dat gedirigeerd wordt van boven, door de vertegenwoordigers en bewakers van de stedelijke belangen, die nu een overkoepelende eenheidscultuur hebben geschapen uit de overblijfselen van een eerdere diversiteit.

We zullen zien. Weinig is zeker. Hoogstens ontstaat er een licht samenhangend geheel, gebouwd op uiteenlopende waarschijnlijkheden. De problemen zijn gesteld, het decor is opgetrokken, het wachten is nu op de vertoning van de sneeuwpoppen zelf. Ze zijn vol verbeelding. En van één ding kunnen we zeker zijn: verwarring en bewondering onder de toeschouwers waren zeer groot, te Brussel, in 1511, gedurende hoogstens zes weken.

Eindnoten:

29 Een overzicht van de theoretische discussie bij Dinzelbacher 1986.

30 Over het stedelijk patriciaat in het algemeen zie Sprandel 1982, 182 en Peters 1983, 20, 33-34; over dat te Brussel en in het bijzonder de moeilijk vast te stellen adellijke status: De Ridder-Symoens 1978, 227-228; De Win 1980; id. 1981; Prevenier 1983, 157. Over de Brusselse schrijfbedrijvigheid: Lefèvre 1942, 238-245; *Miniatuur* 1959, 140-155; verg. ook Bonenfant-Feytmans 1949. Veel gegevens zijn via de registers te vinden in Brounts 1968-1982. Voor Hendrik van den Damme zie Deschamps 1972, nr. 32. Dat hij schoolmeester is, valt af te leiden uit een lijst van schoolmeesters met zijn naam bij Lefèvre 1942, 218.

31 Een gedetailleerd overzicht geeft Lefèvre 1942.

32 Brussel KB, hs. 14.896-14.898, resp. fol. 50 verso en 47 verso (de chronologie in het handschrift is verstoord); verg. Peters 1983, 24. Over de (wereldlijke) geledingen te Brussel in het algemeen zie ook *Bruxelles* 1953 en *Bruxelles* 1979, 51-74.

33 Over de buitenmaatschappelijken gaat *Bruxelles* 1979, 72-73. Voor het geringe verschil tussen poorter en ingezetene: Henne 1845, I, 152-154; Clerbaut 1897-1898, 407-413; verg. ook *AGN* II (1982), 204.

34 Verg. Le Goff 1987A, 380-381; Bredero 1983, 440.

35 Over de organisatie van de beeldende kunsten te Brussel in het algemeen: Duverger 1935; verg. ook Lavalleye 1953; Mathieu 1953; *Van der Weijden* 1974; *Wandtapijten* 1976; *Van der Weijden* 1979.

II. *Kou en de verbeelding van de winter*

1. Het rijk van koning Winter

Op de Houtmarkt staat de koning van Friesland. Daar is een drama gebeurd, volgens de tekst. De zon heeft het gezicht van de vorst zo toegetakeld, dat hij neus en mond heeft verloren.

Een dergelijk beeld behoort tot de vertrouwde wintervoorstellingen van de stedelijke feestviering en de bijbehorende teksten. Het gaat dan om de personifiëring van de winter, die vaak vergezeld is van een heel leger. Hij trekt als een tiran het land binnen, en moet vervolgens weer met geweld verdreven worden door heerscharen die de lente verbeelden. Vooral de naamgeving van zulke personages is stereotiep. Favoriet is het spel met de dubbelzinnigheden die *Friesland* en *vorst* in verband met de kou aanbieden. Daarnaast komt een hele hofhouding van dat alternatieve winterrijk tot stand met persoonsnamen die ontleend zijn aan de gevolgen van strenge kou: Clippertant, Blaubeck, IJsbroeck en dergelijke.

Deze tastbare voorstelling van zaken lijkt voort te komen uit lentegebruiken die de plattelandscultuur beheersten. Vermoedelijk vonden zulke rituelen al plaats in tijden die zich geheel aan ons gezichtsveld onttrekken, maar die verondersteld worden doortrokken te zijn van Germaans-heidens ritueel, dat in de hoge middeleeuwen nog zo goed zichtbaar is. De onbegrijpelijke en onvoorspelbare invloed van de omgeving (vooral het klimaat) op de levensomstandigheden (vooral de oogst) leidt tot angsten en gevoelens van machteloosheid, die gehanteerd moeten worden. Een mogelijkheid daartoe is gelegen in de concretisering van deze ongrijpbare machten tot demonen, zowel goede als kwade. Deze zijn dan voortdurend in strijd verwikkeld, waarbij ze elkaar proberen te verdrijven en te vernietigen.

Hiermee wordt een verklaringssysteem geschapen voor allerlei onbegrijpelijkheden op aarde, die dankbaar kunnen stemmen of angst inboezemen. Het wint aan aantrekkelijkheid, omdat het eveneens bruikbaar is als bezweringssysteem, waardoor men de goede geesten

vanaf aarde kan helpen terwijl men de kwade geesten helpt verjagen. Op die manier ontwikkelde zich een complete cultuur met geschenken, offers in voedsel en geld, en een enorm lawaai-instrumentarium van ketelmuziek en knallen. Enige malen per jaar, vooral in de overgangsperiode van winter naar lente, voelde men de noodzaak op het platteland om zich op rituele wijze te bevrijden van zulke collectieve angsten in bezwerende ontladingen.[1]

Deze boerenfolklore kennen we voornamelijk uit de getuigenissen van priesters-missionarissen uit de tiende eeuw en later. Die beschrijven het 'wilde leger' van demonen dat door de lucht trok (onder wie menig voorouder) in het licht van de problemen die zij in hun bekeringsijver op het platteland aantroffen. Naast deze zorgelijke berichten zijn er ook allerlei voorwerpen, namen en vroeg-christelijke gebruiken die van dergelijke culten getuigen. Een goed voorbeeld is Maria Lichtmis op 2 februari, wanneer men kaarsen voor de heilige maagd

Met dierenmaskers uitgeruste feestvierders, die een omgekeerde wereld uitbeelden, als marginale illustratie in een Franstalige Alexanderroman uit Vlaanderen van omstreeks 1338-1344. Ex: Oxford, Bodleian Library.

brandt. Oorspronkelijk is dit een offerfeest, waarbij men met brandende fakkels rondtrok. Maar de meest directe getuigenis van deze mythische achtergrond vormen wellicht de talloze, goed gedocumenteerde berichten over een stedelijke feestcultuur, waarin de herkomst van het platteland nog duidelijk te herkennen valt.[2]

Verdeeld in goede en kwade geesten speelt men in de stad hun treffen na, zoals men ook het complete wilde leger uitbeeldt met gemaskerde voorouderfiguren en exotische dieren. Vaak neemt het optreden van de feestvierders de gedaante aan van de charivari (letterlijk: ketelmuziek), uitgevoerd door jongelingen uit de betere kringen. Ze komen van alles rechtzetten in de eigen gemeenschap uit naam van de voorvaderen. Maar de aandachtspunten bestaan nu minder uit plattelandsongerief, en steeds meer uit stedelijke bekommernissen, ambities en angsten. Bezweringen van natuurgeweld ten bate van een goede oogst maken plaats voor die met betrekking tot huwelijkszaken en arbeidsmoraal alsmede een heel nieuw register aan typisch stedelijke angsten. Het kenmerkendste van het stedelijke feest is de omgekeerde wereld, waarin op ironische wijze getoond wordt hoe het niet moet wanneer straks weer de orde hersteld zal zijn. Dergelijke omkeringsfeesten, aangevoerd door de stedelijke vastenavondviering, zijn niet zo behoudend als het nu op papier lijkt. De normale orde, die men per implicatie via haar tegendeel verdedigt en bevestigt, begint steeds meer af te wijken van de oude orde die men tijdelijk verlaten had. Een zeker revolutionair elan, nog steeds in hoge mate gedragen door jongelingen, is bij de feesten zo duidelijk aanwezig dat ze in de eerste helft van de zestiende eeuw in Duitsland een voertuig van de reformatie konden zijn.[3]

Een van die door de stad geannexeerde gebruiken is de *Strijd tussen de Winter en de Zomer*, op maat gesneden voor het nieuwe milieu. Oorspronkelijk moet deze vaak als steekspel uitgevoerde verbeelding benut zijn bij vruchtbaarheidsrituelen, waarin de winterdemonen verdreven dienden te worden zodat nieuwe vruchtbaarheid in de grond kon kiemen. Maar in de stad wordt de strijd omgebogen naar een handzame bezwering van de kou. Een meer oorspronkelijke, nog half-landelijke vorm van dit ritueel wordt omstreeks 1404 beschreven door de Hollandse hofkapelaan Dirc van Delft. Het werd uitgevoerd door lagere geestelijken, die zich op het platteland nog sterk verbonden voelden met de bevolking. Met behulp van astrologische terminologie vertelt Dirc eerst over de wending, op één dag, van winter naar zomer, die zich meteen in de hele natuur toont door uitbotting van de gewassen:

> Ende om aldusdanighe saken pleghen die clercken in veel stichten [landstreken] op desen sonnendach winters ende somers te spelen. Ende die winter is ghemaect ruusch ende ruwe vreselic ende die somer groen ende nyeuwe blidelic, mit spreken ende mit striden huechlic. Mer die winter mit sinen vriesen moet wiken ende verliesen. Want die somer beghint dan te bliken [verschijnen], die alle gheesten dan verkiesen.

De rijmresten in dit stukje proza lijken erop te wijzen, dat de hofkapelaan ook tekst van een spelritueel overneemt die zoals gebruikelijk op rijm gestaan moet hebben.[4]

De vroegste getuigenis van stedelijke annexatie van een vruchtbaarheidsritueel voor bezweringsdoeleinden tegen de bedreigende kou wordt gevormd door het abele spel *Vanden winter ende vanden somer* uit de tweede helft van de veertiende eeuw, enkel bewaard in het handschrift Van Hulthem dat zeer waarschijnlijk te Brussel tussen 1399 en 1410 is samengesteld. De dramatisering is erg literair en heeft een sterke vermaakskant gekregen, doordat het geheel opgehangen is aan het zo gewilde debat over liefdeszaken: is de zomer daar geschikter voor of de winter?

De Winter is veranderd van een plattelandsdemon die verdreven moest worden in een afschrikwekkende tiran, ruw, onbeschaafd, lomp, wreed en hardvochtig. Dat verraadt de stedelijke obsessie om de bekende personificatie van de Winter te verbinden met de angst voor de vernietigende kou. Want in zulke dimensies treedt hij nu voornamelijk op. Hij verschijnt meteen als de dwingeland, die een felle oostenwind laat waaien, waardoor menigeen gaat klappertanden en met de handen slaat ‘Dat hem die vingheren moghen spliten’. Ook de varkens doet hij schreeuwen van kou, terwijl hij de vissen in de rivieren opsluit onder ijs. Het gehele optreden van de Winter wordt gedomineerd door zijn wil om te heersen, hetgeen uitmondt in de belijdenis van een niet te schokken vertrouwen in zijn eigen macht: ‘Ic [...] ben here ende ghi [Zomer] sijt knecht.’ Nog sterker aangedikt tot de belichaming van kou-despotisme zijn de winterfiguren in een slechts fragmentarisch bewaard spelletje van omstreeks 1436 uit (Oost?)-Vlaanderen. Daarin verschijnt de *baljuw van de sneeuw*, die iedereen verjaagt, te zamen met zijn neef de Winter. Ze voelen zich net de Dood, die immers ook egaliserend optreedt door absoluut iedereen aan te vallen. Maar deze visie wordt betwist door een ‘scamel man’, die opmerkt dat rijke vrekken nauwelijks last hebben van sneeuw, kou, hagel of wind, in tegenstelling tot hemzelf en zijn lotgenoten.[5]

In de stad wordt al in de veertiende eeuw merkbaar dat de strijd tussen zomer en winter als landelijk vruchtbaarheidsritueel literair is verdraaid tot een vermakelijk bezweringsspel, gericht op de kou en verknoopt met het debat over hoofse liefde en sociale rechtvaardigheid op aarde. Dat het richtpunt voor de nieuwe vormgeving primair de bezwering van de vrees voor kou is, mag ook blijken uit een reeks van andere verbeeldingen in de stad die dit verklappen.

Een van de sneeuwpoppen te Atrecht in 1434 is *Le Roy de Clacquedent*, alweer een vorst en heerser over een spotrijk, zoals er zovele tijdens de omkeringsfeesten werden ingesteld. Een dergelijke vorst wordt gepresenteerd als lid van een hele dynastie, met een eigen hofhouding, rechtspraak en leger. Bij zo'n bewind horen alle uiterlijke kenmerken, in het bijzonder de ordonnanties en mandementen waarmee hij het volk inlicht over zijn voorgenomen beleid en dwingende bevelen oplegt. Uit Noord-Frankrijk is zo'n speels document uit het einde van de vijftiende eeuw bewaard, uitgevaardigd door de ‘roy de glace, duc de gellee, conte de nesge et de gresil, amiral de froideure, palastin de vent’ enzovoort. Een officieel document van deze aard is op de voet gevolgd. Dat begint inderdaad altijd met de uitvoerige opsomming van de titulatuur van de vorst, hier in termen van de complete winterellende, en daarna in die van de onafwendbare honger en ziekten.[6]

Er zijn meer van deze spelteksten bewaard in het Frans. Zo komt er ook een winters spotmandement voor in een zotte monoloog van omstreeks 1500, waarin gerefereerd wordt aan de Heer van de Koude, zijn collega de Abt der Koude Valleien, en de Heren van de Sneeuw en de Winden. En in een andere tekst, geschreven in 1488, blijkt de vorst *Taste-Vin*, koning der zuipers, te beschikken over de heerlijkheden van IJs, Vorst, Kou, IJzel en Sneeuw, waaruit volgt dat dit repertoire hoe dan ook voor de feestperiode tussen winter en lente bestemd is. Ten slotte is het niemand minder dan de vermaarde Bourgondische hofdichter Jean Molinet, die in deze tijd een buitengewoon absurd en obsceen *Mandement de froidure* van honderdtwintig versregels schrijft. Het bijna onbegrijpelijke jargon appelleert sterk aan het raadsel- en spelkarakter rond intimiteiten, die ook op andere wijzen zo vaak aanleiding tot hofvermaak gaven.[7]

Zulk materiaal komt ook in de Nederlanden voor, eveneens slechts bewaard in zwaar literair geïnfecteerde vormen die van oorspronkelijk feestrepertoire leesteksten hebben gemaakt. Maar alleen dank zij deze carrière van een enkele speeltekst is het nu nog mogelijk om iets op te vangen van het stedelijke feestvermaak in en rond de winter. Een zeer

uitvoerig spotmandement van de Winter werd in 1560 geproduceerd als leestekst door de Antwerpse drukker Jan 11 van Ghelen. De uitvoerige titel luidt:

> Nieuwe Ordinantien ende Statuten ende een eewich Edict van des alder onverwinnelijcsten Caleph Ringhelant, gheheeten Mijnheer de Winter, gebiedende scherpelijc t'onderhouden zijn bevel, op pene ende correctie die hiernae volcht: elck segt den anderen voort

Gezien de houtsnede op de titelpagina en de vermelde rang van kalief wordt de winter hier voorgesteld als een oosters potentaat. Dat gebeurt niet alleen omdat hij voor alles de brenger van die ijzige oostenwind is, maar nog meer in het kader van een duivel- en demonengeloof dat geprojecteerd is op de modieuze aantrekkingskracht van exotische mensen, die men allereerst vertegenwoordigd zag door de volkeren van het Nabije Oosten.[8]

De oorspronkelijke vechtpartij komt weer terug in twee refreinen uit de eerste helft van de zestiende eeuw uit de omgeving van Antwerpen. De teksten staan vol met de in het feestritueel zo geliefde raadsels van woordspelletjes en naamgrappen. De stokregels die het thema aangeven luiden: ‘Die van Groeninghen hebben de Vriesen verjaeght’ en ‘De Vriesen hebben Groeninghen beleghen’. Daarmee wordt verwezen naar twee spotrijken, gebouwd op bestaande maar voor dubbelzinnigheden gevoelige toponiemen uit het op zichzelf al toepasselijke noorden. *Vriesen* mogen voor zichzelf spreken, maar *Groeninghen* vereist enige toelichting. Men kan die gewestnaam ook lezen als de aanduiding van een streek waar altijd alles *groen* is. En dit lenterijk dan, verscholen achter een bestaande naam, wordt het aangewezen machtsblok om de winter te verdrijven. Dat gebeurt dan ook in de teksten, tenminste, er wordt een bestand gesloten voor een half jaar. De liefde kan nu weer bloeien, zwervers kunnen hun schuilplaatsen verlaten, oude mensen hoeven niet dagelijks te ‘spinnen met heynen’ (te verwijlen met magere Hein), en alle winterkleren kunnen voorlopig in de kast.[9]

Geheel naar verwachting komt de winterfolklore in zo'n tastbare vorm ook aan de orde in de zogenaamde spotprognosticaties. Oorspronkelijk komen deze speelteksten uit de omgekeerde wereld van de spotrijken, waarin immers alles uit de serieuze wereld een halve slag is omgedraaid. Ze drijven de spot met de serieuze jaarvoorspellingen, die vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw jaarlijks door menig

Spotprognosticatie, omstreeks 1540 gedrukt te Antwerpen; nota bene de verwantschap met het kalenderbeeld van de etende grijsaard bij de wintermaanden. Ex: Leiden, Bibliotheca Thysiana.

drukker verspreid werden. De voorspellingen geschieden op basis van de astrologie, en zijn nogal eens opgesteld door artsen, aangezien er al eeuwen een innige band bestond tussen de sterren en de medicijnen. Ze gaan over de toekomstige politiek en de te verwachten groei van de gewassen, het weer en de seizoenen, meestal ook nog eens toegespitst op de afzonderlijke provincies en steden. De spotprognosticatie nu hoort weer bij de omgekeerde wereld van het spotrijk, en richt zich niet zozeer op de ridiculiseringen van de serieuze voorspellingen als wel op de centrale bekommernissen van het feestritueel als geheel: het bezweren van angsten volgens het beproefde recept van de komische uitbanning. Uit Duitsland en Frankrijk kennen we zulke speelteksten vanaf de vijftiende eeuw, gevolgd door een achttal Nederlandse teksten, gedrukt vanaf 1528 en daardoor in de vorm van aangepaste leesteksten.

Gegeven de prominente rol van weer en seizoenen in de serieuze jaarvoorspellingen ligt het voor de hand dat de spotteksten meteen een menigte kluchtige spotvorsten aanbieden, die daarover heersen. De *Vremde prenonicatien* uit 1528 - tot het komisch procédé in deze teksten hoort de stelselmatige verbastering zoals hier naar aanleiding van het Latijnse *prenosticatio* - heten opgesteld te zijn door *meter* (voor 'meester') Herry Aelwarich Voerstel, dat wil zeggen: Harry de Twistzoeker. De zeer lucratieve bezigheid van het jaarlijks schrijven van zulke voorspellingen leidde tot een enorme 'jalousie de métier', waardoor de diverse geleerden elkaar voortdurend in de haren vlogen. Deze Herry is Heer van *Bijstervelt* en Graaf van *Alroys*, beide spottoponiemen voor armoede, het meest gevreesde gevolg van de winter. Speciaal bij de voorspelling van de winter wordt als autoriteit aangehaald *Nout van Couwenberch*, in wiens naam liefst drie betekenislagen liggen opgesloten. Er wordt namelijk niet alleen verwezen naar Nouts herkomst uit een koud oord, maar tegelijk naar de naam van een armenwijk in Antwerpen en uitgerekend ook naar die van het pronkerige hofkwartier in Brussel. In dit verband wordt de winter zelfs gepersonifieerd als *Ribaert* ('baard vol rijp'), terwijl later nog de spotautoriteit *Clippertant* opduikt.

De latere spotprognosticaties borduren op dit stramien voort, met winterse Heren als *Monsieur Blaeubeck, Druypnuese* en weer *Clippertant*, de Heren van *Ysbroec* en van *Haren* (koude oostenwind), doorgaans vergezeld van hun leger van *Vriesen*. Dat het spotmandement van koning Winter een vast onderdeel vormde van het feestrepertoire blijkt wanneer de beginrijmen van de gedrukte *Ringhelant*-tekst uit 1560 ook voorkomen in één van deze spotprognosticaties. En de *Rijm*

Almanach van 1595 heeft weer apart zo'n spotmandement van de Winter opgenomen, waarin ook de namen worden genoemd van de soldaten in zijn leger. Het gaat om een veertigtal 'dwinghelants-knechten', onder wie typen als *Jasper Blaeubeck, Harman Snot-Vinck, Frans de Vries, Jan van Yselsteyn* en *Commer Heb Niet*.[10]

Deze literaire bezweringstechniek, gericht tegen de kou en ontleend aan feestrituelen, beperkt zich niet tot komische personificaties van de winter en zijn verschijnselen. Tot het recept behoort ook de ironische omkering van de gevreesde klimatologische verschijnselen tot ongekende verrukkingen. Volgens een leestekst over Luilekkerland, geschreven in 1546, raken daar 's winters de braadperen met suiker besneeuwd, bestaat de hagel uit suikerbonen en brengt de koude wind een lucht van viooltjes.[11]

Deze winterfolklore, bewaard in de vorm van (voor)leesboekjes met duidelijke reminiscenties aan de voordrachten bij de omkeringsfeesten, stijgt uit boven de sfeer van simpel vermaak in het licht van de waarlijke verschrikkingen die een strenge winter juist voor stadsbewoners kon inhouden. Tegelijk verklaart die situatie de populariteit van dergelijke voorstellingen, die bij afwezigheid van zulke angsten als doelloze humor in de lucht zouden hangen. Men moet niet denken dat de speelse hantering van wat thans winterongerief heet kinderspel is, hoogstens attractief voor de meest eenvoudigen van geest. De genoemde (toneel)spelen wijzen op een algemeen publiek, dat zeker volwassen is. De sneeuwpoppen stonden steeds in de open lucht, en kenden duidelijk bemoeienis van de gezeten burgerij en voorname kunstenaars. En de gedrukte teksten zijn zeker niet speciaal op een eenvoudig publiek gericht. Daarvoor zijn ze te moeilijk, met al hun dolle woordspel en naamgrappen. Deze indruk wordt bevestigd door een naschrift in de druk van 1560 met het *Ringhelant*-mandement. Daarin verklaart drukker Jan 11 van Ghelen dat hem gebleken is dat een eerder door hem gepubliceerde spotprognosticatie niet begrepen is door zijn publiek, vandaar dat hij alsnog een uitleg van alle dubbelzinnige grappen geeft. Ten slotte grijpt de rederijker-humanist Cornelis van Ghistele nog in 1564 naar deze aloude bezweringstechniek, ter gelegenheid van de zeer strenge winter van dat jaar. In een rijmtekst laat hij Antwerpen belegeren door de kapitein van *IJsselstein*, bijgestaan door overste *Couwenborch*, die pacteert met de *Vriezen* en de jonkheer van *Schollenborch*.[12]

Kenmerkend voor het bezweringsritueel in spel en tekst is een zeker verdringingsmechanisme. Dat uit zich niet alleen in de denigrering en ridiculisering van iets angstaanjagends, waarmee naast de kou bij-

voorbeeld ook duivel en seksualiteit werden aangegrepen. Die houding volgt eveneens uit het steeds noemen van andere groepen dan de eigen, die zo onder het strenge regime van de winter te lijden zouden hebben: arme mensen, oude mensen, en vooral de rondzwervende bedelaars en buitenmaatschappelijken. Dat bleek al uit een aantal besproken teksten. Die zwervers zijn meermalen ironisch geportretteerd vanuit burgerlijke optiek, waarbij hun levensstijl zogenaamd van binnenuit wordt beschreven in termen van permanent bedrog van de maatschappij. Ze zouden georganiseerd zijn in quasi-bedelgenootschappen. En een van de beroemdste wordt dan gevormd door de Aernoutsbroeders, aan wie een groep teksten van omstreeks 1480 gewijd is. De ironie ligt er duimendik bovenop, want ze klagen voortdurend over de aanhoudende honger en ellende, terwijl ze onveranderlijk hun einde vinden onder erbarmelijke omstandigheden. Wanneer een van die teksten hun namen opsomt, leren we dan ook typen kennen als *Druyp-neuse* en *Klipper-tant*.[13]

Deze verdringing in het kader van de bezwering springt zo in het oog, omdat de gezeten burger die deze voorstellingen benutte juist zelf aanzienlijk in de problemen kon komen door een strenge winter en de gevolgen daarvan. En de angst daarvoor wordt nog verhoogd door de bijzondere klimatologische omstandigheden van de Lage Landen. Voor de gemiddelde stadsbewoner rond 1500 gaf het naderen van de winter elk jaar weer een groeiende onzekerheid gezien het mogelijke onheil. Juist daardoor liep de spanning op: in Italië of in Scandinavië behoefden zulke spanningen nauwelijks te bestaan. Maar hier diende zich elk jaar weer de angstaanjagende mogelijkheid aan dat het bestaan ingrijpend ontregeld zou worden en misschien wel blijvend. Elke strenge winter betekende immers toenemend gebrek aan voedsel en brandstof, de daaropvolgende woekerpraktijken, wegvallen van inkomen, overstromingen, oogstproblemen, epidemieën. En het hing telkens van de duur af en de greep van de overheid op de ontstane problemen hoe ver men weg zou zinken, hetgeen natuurlijk onder in de stedelijke samenleving harder aankwam dan aan de top. Met zulke repeterende angsten moet men leren leven en omgaan. Een van de overlevenslessen bestaat dan uit de hantering van verdelgende humor in de omgekeerde wereld van de stadsfeesten, waarbij het vreeswekkende wordt uitgebeeld, nagespeeld en vervolgens uit het eigen midden verjaagd.

Eindnoten:

1 Zie Muchembled 1978, 65-66; Pleij 1983, 15-62. Vergelijk ook Johannsmeier 1984, 60 en passim (en de daar genoemde literatuur).
2 Cohn 1976, 206-224; Vandenbroeck 1987, 5-8; Pleij 1983, 27-46. Id., 18 over Maria Lichtmis.
3 Zie naast de in noot 2 en 3 genoemde literatuur in het bijzonder Johannsmeier 1984, 50-51, 61-62, en voor de genoemde situatie in Duitsland: Scribner 1984, 128-133, 137-143.
4 Hierover uitvoerig Liungman 1941. Verg. ook Van Dijk 1985, waarin tevens de plaats bij Dirc van Delf ter sprake gebracht wordt (id., 68). Van Delf ed. 1937-1939, III a, 15-16.
5 *Winter* ed. 1968, resp. r. 45, 101. *Somer* ed. 1907. Over het handschrift Van Hulthem zie Van Anrooy 1986: steeds meer teksten - zoals de elders besproken boerden over de Brusselse begijnen - blijken met Brussel in verband gebracht te kunnen worden: verg. infra 158-160.

6 Muchembled 1978, 161; Von Keller 1844, 154-155: ‘koning van ijs, hertog van vorst, graaf van sneeuw en hagel, admiraal van kou, ridder. van wind’: dr. P. Verhuyck te Leiden was zo vriendelijk mij hierop te wijzen.
7 De Montaiglon 1865-1878, III, 19: Aubailly 1976, 101. Molinet ed. 1936-1939, II, 732-735. Verg. ook infra 116.
8 *Ordinantien* (1560). Afbeelding in Pleij 1983, 21. Over de exotische projecties zie infra 121-125 en 246-258.
9 Soens 1902, 330-337.
10 In *Water* ed. 1980 worden zeven spotprognosticaties uitgegeven en van commentaar voorzien; daarbij komt ook de serieuze jaarvoorspelling ter sprake: 19-29; zie ook Pleij 1983, 70-80, 253; later werd nog een exemplaar van de *Rijm-Almanach* 1595 aangetroffen in een privé-collectie: de aangehaalde tekst staat daarin op fol. B4 verso-B5 recto; de overige aanhalingen zijn eenvoudig in de genoemde editie van 1980 terug te vinden via de alfabetische index.
11 *Dichten* ed. 1899, 144, 146.
12 Van Ghelens verklaring is afgedrukt in *Water* ed. 1980, 208. Van Ghisteles tekst bij Van Eeghem 1941, 362-364. Vergelijk voor de zeventiende eeuw nog Kossmann 1940 (met een lied uit 1608) en *Liedeken* 1621.
13 *Dichten* ed. 1899, 103; een vertaling van deze teksten komt voor in Pleij 1985B, 55-74; over herkomst en betekenis zie id. 106-125.

2. Strenge winters

Maar hoe erg kon een winter dan voor de stedeling zijn? De bijzondere betekenis van een extreme winter blijkt allereerst uit de prominente plaats die de beschrijving daarvan in kronieken krijgt.[14] Uitgerekend hierom worden deze laatmiddeleeuwse kronieken algauw beschouwd als oppervlakkig en naïef. Maar dan gaat men voorbij aan het ingrijpende karakter van een strenge winter voor de samenleving, waardoor inderdaad een heel jaar gedomineerd kon worden door de gevolgen van de kou. Huidige gedachten over simpele opwinding met betrekking tot bizarre natuurverschijnselen in zulke kronieken miskennen dat karakter, en reiken niet verder dan de centraal verwarmde salons waarin zij ontstonden. Daar kan nog aan toegevoegd worden dat de aandacht voor de winter even sterk aanwezig is in een eenvoudige kroniek als in de memoires van de meest gedistingeerde Bourgondische hofschrijver.

Het ingrijpende van strenge winters laat zich al direct aflezen aan de hoge toon van ontzetting, die bij de beschrijvingen wordt ingezet. Een goed voorbeeld vormt de Brugse kroniek van Nicolaas Despars, opgesteld in 1562. Reeds bij de winter van het jaar 820 speelt hij zoveel emotie uit, dat het hem de grootste moeite kost om nog adequate bewoordingen te vinden voor volgende winters:

> Ende 't naervolghende jaer, zo maecte 't zulcke een onsprekelicke coude wijntere, dat dierghelicke noyt ghehoort nochte ghezien en was.

Anno 1125 moet hij dan spreken van ‘zulck een afgriselicke harde wintere’, om dan nog verder te stijgen in 1373 met de mededeling dat het toen ‘zoo afgriselicke zeere’ vroor, en in 1434 en 1480 met ‘zo horribelick zeere’ kou en ‘gruwelicke vorst’. Maar aangekomen in zijn eigen tijd, die toch ook heel wat te bieden had, is hij volkomen door de gepaste beschrijvingen heen. Hij beperkt zich verder tot de formule dat men zulke kou nog nooit meegemaakt had of vernomen.[15]

Een andere techniek van de koubeschrijving in kronieken bestaat uit het vertellen van sterke staaltjes. Daarbij probeert men elkaar te overtreffen in het beschrijven van saillante details, die het bijzonder unieke van een winter moeten aangeven. Deze retoriek vertoont echter een sterk modelmatig karakter, zodat men bijna van een topistiek van de winterbeschrijving kan spreken, waardoor de relatie met de werkelijkheid voortdurend op losse schroeven komt te staan.

Het meest gebruikte model bestaat uit de vermelding van het voor zekere (lange) duur vastgevroren zijn van de grote waterwegen, die daardoor als handelsroute voor wagens gebruikt konden worden. Zo wordt voor de winter van 1511 aangegeven, dat alle waterwegen van Holland en Zeeland waren bevroren, en dat men nu via Dordrecht en Gorinchem over de Rijn helemaal tot Keulen kon komen voor vrachtvervoer. Evenzo is de Maas tussen Luik en Maastricht daarvoor bruikbaar, en de Schelde tot voorbij Antwerpen. Zulke gegevens worden steeds bij strenge winters verstrekt. Eigenlijk vormen mate en duur van het dichtliggen van de rivieren de meest gehanteerde graadmeter voor de strengheid van een winter. En hoe meer rivieren in geheel Europa genoemd kunnen worden, hoe kouder het was. Daar komt nog een schepje bovenop, wanneer eveneens zeeën in dit opzicht kunnen figureren. Allereerst gebeurde dat herhaaldelijk met de Zuiderzee, waardoor verkeer met Gelre en Friesland mogelijk werd over ijs. Maar zelfs de Noordzee vroor weleens enkele mijlen uit de kust toe, zoals een kroniek vertelt voor de winter van 1480-1481 toen dat in Vlaanderen kon worden vastgesteld.[16]

Bijzondere kleur aan de strengheid van een winter geeft het beweerde bevriezen van eetwaar en drank. Het meest wordt vermeld dat de wijn in de bekers op tafel bevroor. Nog sterker wordt dat wanneer de vorst een legerkamp overvalt. Dan kan de wijn zelfs in de tonnen bevriezen, zodat men deze moet stuk hakken om vervolgens de wijnbrokken uit te delen. In deze vorm krijgen de soldaten in Karel de Stoutes gevolg voor Luik in 1468 hun dagelijkse rantsoen aangeboden, dat ze dan onmiddellijk bij het vuur gaan ontdooien. Maar zulke verhalen worden vaker verteld, waardoor de betekenis van deze anekdotiek snel slijt en ten slotte elk effect verliest. De kroniekschrijver, Philippe de Commynes, maakt zich hier zeker schuldig aan wanneer hij de anekdote ook vermeldt bij Franse soldaten in Vlaanderen, nog wel in datzelfde jaar. Vandaar de behoefte aan steeds uitdagender details, die echter verraden eerder variaties op een papieren thema te zijn dan ijzing wekkende werkelijkheid. Van griffier Nicolas de Baye, verbonden aan het parlement van Parijs, wordt verteld dat in de winter van 1407-1408 de inkt aan zijn pen reeds na twee of drie woorden vastvroor. En dat nog wel binnenskamers, terwijl er bovendien een groot vuur brandde![17]

Deze huiselijke kneuterigheid bij het reduceren van een potentiële natuurverschrikking tot handzame anekdotiek bereikt een hoogtepunt bij de vermelding dat in de écht beruchte winter van 1434 de vorst zo hevig was, dat men te Parijs in één boomstam wel honderdveertig

doodgevroren vogeltjes vond. Ook elders wordt de kwade winter op vergelijkbare wijze gedomesticeerd. Pastoor Anthonis Stalins te Axel heeft als meetinstrument voor de verschrikkingen van de kou zijn waterput op het erf. Die vriest, God betere het, in 1462 geheel dicht, zodat hij tot zijn verontwaardiging elke dag zijn drinkwater met de bijl moet opdelven. Nog nooit gebeurd![18]

Aangrijpender wordt het, wanneer men schrijft dat er baby's in de wieg doodvriezen, bodes bij aankomst dood van hun paard vallen of in de buurt van steden mensen door uitgehongerde wolven worden verslonden. Maar alweer worden zulke details iets te vaak verteld om nog indrukwekkend te kunnen zijn. Zo heeft men deze waarschijnlijk in eerste instantie ook niet ervaren. Veeleer gaat het weer om vaste formuleringen, die een strenge winter moeten aangeven, al zal de grens tussen een dergelijke topistiek en waarlijk gebeurde verschrikkingen steeds moeilijk te bepalen zijn geweest. Heel geraffineerd is het relateren van de strengheid van de winter van 1407-1408 aan het lijden van de langzaam op haar ziekbed wegterende Lidwina van Schiedam. Sinds haar val op het ijs (!) in 1395 ligt ze te bed, waar ze nu extra beproefd wordt door de vorst. Haar ledematen verkleuren, de tranen in haar ogen bevriezen, zodat die bij het open vuur ontdooid moeten worden. Maar weer is er een buitenwerkelijke relatie gelegd door de schrijfkunst, die zich toen meer dan nu door voorschriften liet leiden. Aangezien elk lijden van heiligen in spe verbonden is met het lijden van Christus, moet dat ook voor Lidwina's kwellingen gelden. Zo beweerde men graag in de middeleeuwen, dat de Verlosser bij zijn geboorte huilde van de kou, waardoor hij blauw en paars zag en de tranen hem zelfs op de wangen bevroren.[19]

In hoeverre is nu uit dergelijke beschrijfkunst, die toch een waarheid beoogde over te brengen, een indruk van de werkelijke verschrikkingen te verkrijgen? Mede dank zij andere bronnen wordt toch duidelijk dat zelfs bij een normale vorstperiode de grootste problemen in de stad ontstaan voor bejaarden, kinderen, vrouwen en natuurlijk de arme lieden en zwervers in het algemeen. Het eerste probleem geeft meteen het gebrek aan brandstof. In het wilde weg worden bomen omgehakt. Vervolgens is het interieur van het eigen huis aan de beurt, zoals kasten, tafels en zelfs de hele zolder. Daarom schiet de stad Brussel in 1451-1452 onmiddellijk toe op dit punt bij een vorst- en sneeuwperiode. Men deelt naar vermogen brandstof uit aan de meest kwetsbaren, zoals armen, zieken, kreupelen, en ook kinderrijke gezinnen. Maar ook gewone mensen konden al snel in de problemen komen. De vreselijke winter van 1464-1465 richt velen te gronde, vooral in Ar-

tois, ‘want in sommighe plecken geen hout en was’. We komen weer in de sfeer van sterke staaltjes wanneer de Antwerpse kroniekschrijver Godevaert van Haecht in 1564-1565 schrijft, dat hijzelf gezien heeft hoezeer het ‘scamel volck’ niet alleen alle bomen omhakt, maar ook op het executieveld alle galgen en raderen leeghaalt om die mee te kunnen nemen naar huis! Toch zijn zulke sterke staaltjes wel degelijk informatief, omdat ze niet toevallig ontwikkeld werden rond de werkelijke obsessies die de strenge kou kon veroorzaken.[20]

De volgende ramp bestaat dan uit voedselgebrek. Onmiddellijk zijn er door aanhoudende vorst aanmaak- en vervoersproblemen. Watermolens werken niet meer, varen is onmogelijk, vervoer over land (en ijs) voortdurend problematisch, en allerlei andere hulpmiddelen zitten steeds vastgevroren. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor windmolens, die bovendien van de veel voorkomende windstoten tijdens vorst en sneeuw te lijden hebben. De gevolgen op langere termijn zijn echter

De beroemde houtsnede uit een gedrukte versie van het leven van Lidwina van Schiedam (1490), met de fatale val op het ijs; duidelijk is dat de maagd ook zelf aan het schaatsen was. Ex: 's-Gravenhage KB.

nog veel ernstiger. Wijngaarden, jonge aanplant, vruchtbomen vriezen kapot, er kan niet op tijd gezaaid worden, en daarbij komen dan nog eens de vaak immense overstromingen die het bederf en de onbruikbaarheid van alles voor een lange periode bestendigen. En de toenemende schaarste raakt dan kunstmatig verergerd door opslag van voorraden, hetgeen de prijzen omhoogjaagt. Kroniekschrijver Jean Molinet geeft deze trapsgewijze toename van de ellende tijdens en na de kou goed aan, wanneer hij over de winter van 1480-1481 schrijft. Vele armen kwamen toen om in Vlaanderen en Artois door de extreme kou, terwijl zij die wisten te overleven alsnog stierven ten gevolge van de hongersnood daarna. De problemen in deze winter werden vooral veroorzaakt door het langdurig buiten werking zijn van alle molens:

> Oock mede was 't een sticke [een tijdje] wijndeloos, want die wijntmuelens en mochten niet malen, ende dye watermuelens waren vervrosen van den yse: aldus hadden te Brugghe vele aerme lieden ghebreck van broode'

Maar arme mensen kunnen meteen doodvriezen. Bijna stereotiep is de mededeling van kanunnik Olivier van Diksmude te Ieper in januari 1408: ‘Dese vorst was zo hard, dat veile armer lieden storven van rechte coude.’ En in De Peel blijken de mensen rond 1500 zo schamel behuisd te zijn dat al bij een lichte vorstperiode menigeen sterft. De woningen hebben niet eens een schoorsteen, zodat de verwarmingsmogelijkheden beperkt zijn. Maar zeker een strenge winter kost telkens levens, en dan niet alleen die van reizigers, zwervenden, armen, bejaarden of kinderen maar ook van doorsnee mensen, die zonder werk, brandstof of eten komen te zitten en de straat op moeten gaan.[21]

Toch vloeide grote sterfte eerder voort uit gevolgen van vorst als grote branden, overstromingen, ijsgang, hongersnood en epidemieën. Maar deze reeks kwam door vorst op gang, zodat die dan ook niet zozeer om zichzelf gevreesd werd maar veeleer als brenger van komend onheil. Door de grote droogte gedurende een vorstperiode werd het risico op brand sterk verhoogd. En het is genoegzaam bekend dat in de middeleeuwen gehele stadswijken zoniet halve steden in vlammen konden opgaan, wat nog eens bevorderd werd door het bevroren bluswater in de daartoe aangelegde poelen binnen de stadsmuren. Deze lichte ontvlambaarheid placht bovendien pyromanen te inspireren, zoals geconstateerd werd te Vlaanderen in 1434.[22]

Veel algemener zijn echter de gigantische overstromingen die bijna

na elke winter met vorst gemeld worden. De dooigolf maakte woeste stromen van de kleinste beekjes, die bovendien gewapend raakten met vernietigende ijsschollen die oevers, bruggen en huizen aan stukken sneden. Deze overstromingen brengen de gehele bevolking telkens in grote nood. Het is opmerkelijk dat in Smekens rijmtekst de grollige absurditeiten en travestieën ophouden wanneer hij de sneeuwpoppen laat smelten. Hij is doodserieus in de verzen die de gevolgen van de dooi na 12 februari 1511 beschrijven, met een verwijzing naar een vergelijkbare situatie op 31 december 1510:

> 't Volck hadde ghebreck in 't openbaer
> Van broode, van biere, van vleesche mede. (r. 375-6)

Weliswaar probeert men elkaar zoveel mogelijk te helpen, maar:

> 't Goet swam in huys en daerbuten,
> Noyt meerder schade dan op desen dach! (r. 381-2)

Toch is de jongste dooigolf nog het ergst. De mensen moeten naar zolder vluchten, ze brengen elkaar op de rug door het water in veiligheid, terwijl molens, bruggen en huizen in elkaar storten. Deze beschrijving in de slotverzen is des te opmerkelijker, waar de hele tekst daarvoor volkomen in het teken staat van karikaturiserende vertekeningen. Maar Smeken heeft de omslag in het weer geallegoriseerd tot een grote vanitas-metafoor over het sterven, met het uitspreken van de hoop dat onze zonden even hard zullen wegsmelten als de sneeuwpoppen. En dat hij de nood van het volk tamelijk authentiek weergeeft, volgt uit de overeenkomsten met betrouwbare informatie uit andere bron.[23]

Ten slotte behoorden tot de gevolgen ook epidemieën, in het bijzonder de pest. Verzwakking en uitputting maakten de dicht op elkaar wonende stadsbevolking zeer ontvankelijk voor besmetting. Bekend is dat na vorstperioden in 1361, 1399 en 1496 de pest uitbrak. Meestal wordt er echter in de kronieken geen verband gelegd tussen een strenge winter en de pest, waaruit volgt dat deze gedachte dan ook niet algemeen leefde in de tijd zelf. En het zou een aparte studie vergen om te kunnen vaststellen of deze disparate gegevens over weer en pest met elkaar te verbinden zijn.[24] Een heel aparte bedreiging is nog wel dat steden, vestingen en kastelen plotseling zeer kwetsbaar konden worden in strategisch opzicht. Door het bevroren water van ringvaart en slotgracht werd een verrassende oorlogstactiek mogelijk voor de vij-

and. Voor bepaalde milieus en in tijden van politieke spanningen en oorlog kon deze factor aanzienlijk meespelen in de angst voor de winter. Dat moet men tenminste wel afleiden uit de herhaalde beschrijvingen van geslaagde belegeringen dank zij de mogelijkheden van het ijs.

Dat begint al in 1080, wanneer graaf Dirk v van Holland de Friezen op een dichtgevroren Rijn verrast. Overigens speelt het ijs voortdurend een rol in de aanhoudende schermutselingen tussen Holland en Friesland. In november 1488 proberen de Hoeken onder leiding van jonker Frans van Brederode Rotterdam in te nemen, maar de schepen lopen bij Delfshaven vast in het ijs. Men weet echter van de nood een deugd te maken en slaagt erin om over het ijs de stad van een ongebruikelijke kant alsnog te veroveren. Wanneer iemand op 25 januari 1506 te paard van Hoorn over de Zuiderzee trekt, bedenkt men dat het omgekeerde ook mogelijk is en dat de stad nu groot gevaar loopt door de plotselinge nabijheid van de Geldersen, met wie alle omringende gewesten dan voortdurend in strijd verwikkeld zijn. En er worden wachtposten uitgezet om scherp in de gaten te houden of ze nog niet naderen.[25]

Wanneer het om strategieën op het ijs gaat, ligt anno 1511 nog het best in de herinnering hoe de hertog van Gelre laaghartig door zijn eigen zoon werd verrast. De jonge Adolf schaatste graag op de slotgracht van het kasteel te Grave. Toen zijn vader vanwege het strategische gevaar in januari 1465 het ijs daarvan wilde doen stukhakken, smeekte zijn zoon om dat niet te doen, opdat hij met zijn vrienden verder genieten kon. Maar heimelijk benutte de leugenaar aldus de toegevroren gracht om zijn trawanten het slaapvertrek van zijn vader binnen te loodsen, die zij vervolgens gevangennamen. Zo'n verhaal, waar of niet, is enorm verspreid, tot ver in de zestiende eeuw toe, natuurlijk omdat het om het schandelijke vergrijp van een zoon aan zijn vader ging en omdat de Geldersen nog lang gevreesd bleven. Maar de saillante rol van de vorst speelde ook nadrukkelijk mee als de zoveelste bedreiging die de winter voor alle standen in huis kon hebben.[26]

Vandaar dat in het collectieve geheugen zeer strenge winters een eigen naam krijgen, die een nadere datering overbodig maakt. Die van 1510-1511 ging, zoals we al opmerkten, de *dode winter* heette, terwijl die van 1407-1408 de *grote winter* was en die van 1434-1435 de *lange winter*. Op dezelfde wijze konden ongemeen koude dagen voor de duur van een mensenleven of nog langer in het geheugen gegrift blijven als *kwade maandag* of *koude donderdag*. Dat de winter hoe dan ook

als het meest markante seizoen gezien werd, volgt ten slotte uit de rijke picturale tradities en de gewoonte - in ieder geval in Engeland - om jaren te tellen in winters, zodat iemand vijfenveertig winters oud kan zijn.[27]

Ook op het verstrekken van informatie gerichte teksten als kronieken maken duidelijk stemming wanneer het om de winter gaat. Ze overdrijven, hanteren modellen voor de beschrijving van 'horribele' winters en vertellen graag sterke staaltjes. Juist daardoor wordt extra zichtbaar hoe ingrijpend en angstaanjagend een strenge winter kon zijn. Want ook in de kronieken wordt de noodzaak gevoeld om dit even onbeheersbare als onvoorspelbare natuurfenomeen, dat in zoveel verschillende verschijningsvormen en nawerkingen het dagelijkse leven zo sterk kon ontregelen, te ordenen (de topistiek), te bezweren en hanteerbaar te maken.

Die angst voor directe nood door de vorst bestaat in Brussel ook, en misschien nog wel extra door de relatieve overbevolking op een klein oppervlak. Er moet onmiddellijk openbare bijstand komen bij vorst in de vorm van brandstof, zoals we zagen in 1451-1452. Kennelijk is er een groep die bij de minste ontregeling meteen in de problemen komt, omdat zij onder normale omstandigheden al op de rand van het bestaansminimum leeft. Het bestaan van zo'n groep wordt bevestigd uit een geheel andere hoek, namelijk die van het plaatselijk gerecht. Uit de vonnissen blijkt dat er zelfs velen zijn die onder dat minimum zitten en alleen in leven kunnen blijven door het plegen van kleine vermogensdelicten. Daardoor komen ze voortdurend in aanraking met het gerecht. Maar ze stelen alleen om aan voedsel te komen, en dat is geen romantiserende interpretatie van later maar een in de vonnissen zelf opgenomen motivering voor het opleggen van lichtere straffen dan gebruikelijk. Er doet zich ook geregeld bendevorming voor in de wouden rond Brussel, waardoor het handelsverkeer in gevaar komt. In 1504 houdt de amman (hoogste gerechtsfunctionaris) wel dertig klopjachten, overigens met weinig succes.[28]

Het bevattelijk maken van de gerechtvaardigde angsten voor de winter kon dus lopen van eenvoudige verbale bezweringen op papier tot aan complete demoniseringen en uitdrijvingsrituelen toe, waaraan de koning van Friesland in sneeuw op de Houtmarkt te Brussel nog speels herinnert. Maar er zijn uiteraard nog veel meer bestrijdings- en verzoeningsmogelijkheden. Men kan immers die natuurverschijnselen ook uitbuiten in meer positieve zin, want ze vertonen eveneens aantrekkelijke kanten. Dat wordt duidelijk wanneer men aan het eind van de middeleeuwen massaal aan het schaatsen slaat, sneeuwballen

gooien, sneeuwpoppen maken of zich overgeeft aan allerlei ander ijsvermaak. Zo komt de jonge hertog Karel op 12 januari 1514 met een stoet sleeën uit Mechelen naar Brussel 'by manieren van schepen'. Zulke vervoersmogelijkheden dank zij vorst en sneeuw hebben duidelijk een vermaakskarakter, naast de efficiënte aanpassing aan de weersomstandigheden. Dat blijkt wanneer drie dagen later de Heer van Ravensteyn uit Edingen arriveert met opzienbarende sleeën, wat volgens een ooggetuige een prachtig gezicht was toen ze de stad binnenreden. En een week later vertrekt Karel weer per slee, samen met tante Margareta, naar het slot te Dilbeek.[29]

Natuurlijk liggen er ook winstmogelijkheden op het ijs. Al in 1363-1364 houdt men markt op de Rijn bij Keulen, evenals in 1434-1435 waar dan ook gelegenheden tot dobbelspel zijn. Zelfs op de Theems, die niet gauw dichtvroor, organiseert men in 1513-1514 een markt en vermaakspelen. Maar echt interessant wordt het pas in de zeer strenge winter van 1564-1565. Men speelt dan 'footte ball' op de rivier, terwijl koningin Elizabeth elke dag even komt kijken. Antwerpen houdt op de Schelde een enorme markt met koop-en eetwaar, die geen enkele kroniek onvermeld laat. Er worden goede zaken gedaan, 'want elc wou wat bedryven oft wat daer op coopen om de memorie te houden'. Nu klinkt de aanschaf van een aandenken aan de vreselijke winter van 1564-1565 wel erg vriendelijk. Maar aangezien we goed ingelicht zijn over de grote ellende die deze winter teweegbracht, ook te Antwerpen, worden we des te nadrukkelijker geattendeerd op het bezwerende karakter van zulke gedragingen en de mededelingen daarover.[30]

Eindnoten:

14 Het vermelden van extreme weersomstandigheden, in het bijzonder over kou, is een vast onderdeel van de kroniek in preïndustrieel Europa. Een uitvoerige bloemlezing van de beschreven winteromstandigheden in dergelijk materiaal is te vinden in Buisman 1984. Op veel bescheidener schaal zijn er pogingen om een overzicht te geven van koude winters van Hering 1784, Pauwels 1792, Darings 1841 en Bouant 1880. In ruimer verband besteedt Torfs 1862, II, 3-128 en 265-294, ook aandacht aan de winter. Van der Wee 1963, I, 549-562, geeft een chronologische tabel van (strenge) winters over de jaren 1366-1599. Bij Lamb 1982, 187, is iets dergelijks te vinden voor de eerste helft van de vijftiende eeuw; verg. ook Muchembled 1978, 25-27.

15 Despars ed. 1840-1842, resp. I, 107, 215, 268, 325, 331; II, 182, 457, 486; III, 205-206, 337, 544; IV, 51-52, 203.

16 Zie Buisman 1984, passim (chronologisch geordend): daarin ook het bericht over 1480-1481. Daarnaast nog: *Cronycke* 1551, fol. [N3] recto-verso; Galliot 1788-1791, V, 44; Pauwels 1792, 3; Despars ed. 1840-1842, III, 544; Darings 1841, 36-41; Hermans 1848, 219; Bouant 1880, 138-140; Van Doorninck 1904-1908, I, 62-63; De Hont ed. 1939-1940, 108.

17 Zie in het algemeen Buisman 1984. Verder: De Commynes ed. 1924-1925, I, 167-168; Hering 1784, 22-23; Darings 1841, 36-38, 40; Bouant 1880, 140.

18 Bouant 1880, 141; De Hont ed. 1939-1940, 94.

19 Zie in het algemeen Buisman 1984; daarin over Lidwina: 23. Zie verder: De Commynes ed. 1924-1925, I, 167-168. Over het kou lijdende Christuskind: Mak 1948, 146. Molinet ed. 1935-1937, I, 353-354; De Hont ed. 1939-1940, 94; Munters ed. 1972, 162; *Wickiana* ed. 1975, 61.

20 *Bruxelles* 1979, 69; verg. Ouwerling 1922, 27. Zie verder Buisman 1984, 54 en passim.

21 Zie in het algemeen Buisman 1984; Van Diksmude wordt daarin aangehaald op 23. Verder: Munters ed. 1972, 13; De Hont ed. 1939-1940, 108, 109, 154-155; Molinet ed. 1935-1937, I, 353-354; *Cronike* 1531, fol. 219 verso; Ouwerling 1922, 27.
22 Zie in het algemeen Buisman 1984; verg. Despars ed. 1840-1842. III, 337.
23 Zie in het algemeen Buisman 1984; verder nog: Darings 1841, 33-34, 37; Despars ed. 1840-1842, II, 486; III, 205-206, 544.
24 Over de pest in het algemeen zie McNeill 1985. Enige verbanden tussen extreme kou en pest bij Darings 1841, 36, en Molinet ed. 1935-1937, II, 431. Hering 1784, 9, legt de relatie precies andersom wanneer hij opmerkt dat de strenge winter van 554 ook een zegen was, omdat daardoor de pestepidemie juist ophield.
25 Resp. Darings 1841, 35; Buisman 1984, 34, 38.
26 Van 't Hooft 1948, 46-47; verg. De Mooy 1950, 98-99.
27 De aanduiding voor een (zeer) strenge winter is in het algemeen ‘groit wynter’: Van Doorninck 1904-1908, I, 111, 112. Verder resp. *Cronike* 1530, fol. 02 recto; Darings 1841, 36; id., 37; *Cronijcke* (circa 1515), sub anno 1436. Over het tellen in winters (voor jaren) zie Langland ed. 1867-1885, vol. IV/2, 262.
28 *Bruxelles* 1979, 69-74. Vanhemelryck 1981, 213 en 397; verg. ook id., 200-201, 208, 263-264, 295.
29 Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 36 recto-verso.
30 Resp. Buisman 1984, 21, 28, 40, 53 en 53-56.

3. De catechese van de kou

De angst voor kou heeft eveneens een zwaar theologisch fundament. Thans is die nagenoeg uit de voorstelling van het hiernamaals verdwenen. Maar hel en vagevuur, nu vrijwel uitsluitend geassocieerd met vuur en hitte, kennen naar middeleeuwse opvatting als ergste kwellingen die van extreme kou en bevriezing. En de speciale behandeling die de zielen ter loutering in het vagevuur dienden te ondergaan, bestond vooral uit een verschrikkelijke afwisseling van vreselijke kou met gloeiende hitte.

In feite werd de bevroren wereld gezien als een exponent van de omgekeerde wereld, die de bestaande orde verlamt en wegvaagt. In dat opzicht stemt zij overeen met het rijk van de duivel, waar ook alleen maar gebeurt wat onder normale omstandigheden beslist onge-

wenst is. Soms neemt de aarde dus de helse vormen aan van sneeuw en ijs. Daarmee wordt de gedachte gehonoreerd dat de aarde eigenlijk het speelterrein van de duivel is, waar hij permanent zijn strikken spant om de mens te doen struikelen op diens reis naar de eeuwigheid. Daardoor heeft een vorstperiode ook het angstaanjagende aspect, dat nu helemaal duidelijk is dat de duivel compleet bezit heeft genomen van de aarde. Wellicht zijn door het toenemende vermogen om de kwalijke gevolgen van de winter te beheersen deze hoedanigheden van hel en vagevuur uit de verbeeldingswereld van de mens verdwenen.[31]

In ieder geval verklaart de helse connectie met vorst en kou waarom in Smekens rijmtekst de dooi kan worden voorgesteld als een verlossing door God uit de helse situatie van zondigheid, waarmee de slotstrofe inzet:

> God gheve dat wi so doyen moeten,
> Smelten ende te nieute doen ons sonden. (r. 397-8)

Deze beeldspraak komt overigens erg algemeen voor, wat vooral volgt uit het gebruik daarvan door Anna Bijns, die vele topen, zegswijzen, spreuken en spreekwoorden uit voorgaande eeuwen moeiteloos in haar werk opneemt, mits ze maar populair zijn: ‘Bidt Hem om 't vier, dat d'ijs der zonden doydt.’ Over de kou als ernstige kwelling in hel en vagevuur bestond in de late middeleeuwen geen twijfel. Deze zekerheid komt naar voren in al het voorlichtingsmateriaal over het hiernamaals. In feite bestaat zo'n koude onderwereld al in de klassieke oudheid, waar de Styx zelf vaak bevroren is en omgeven met koude nevels.[32]

Tegenover het paradijs of de hemel staat de kou van hel en vagevuur. Blijkens het *Leven van Sinte Lutgart* zal zij spoedig de hemel winnen, terwijl de duivel elke greep verloren heeft op inrichting en omstandigheden,

> Want daer noch honger nes noch dorst,
> Noch snee, noch hagel, rijm noch vorst.

Het omgekeerde van de hemel bestaat dus niet uit het helse fornuis van braden en branden, maar uit een afgrijselijk ijspaleis. In de bekendste voorstelling van de hel uit de middeleeuwen, die in Dantes *Inferno*, bestaat de bodem (de negende omgang) uit een bevroren meer waarin verraders tot hun nek vastzitten, terwijl ze klappertanden als ooievaars. Zowel de plek, zonde als conditie representeren hier het laagste van het laagste, erger kan het niet.[33]

Libellus de raptu anime Tundali
et eius visione Tractans de penis in
ferno et gaudijs paradisi.
Memẽto p̃terita q̃lis fuerit tibi vita
Et que sunt merita tu morieris ita.

Titelpagina van een Latijnse editie rond 1490, verzorgd door Matthias van der Goes te Antwerpen, van Tondalus' visioen. Ex: Brussel KB.

Verschrikkelijke kou neemt een prominente plaats in onder de helse kwellingen. Wanneer de encyclopedist Vincent van Beauvais een schrijfmodel verstrekt voor de schildering daarvan, begint dat tweeregelig versje met *nix*, sneeuw. En zijn collega Jan van Boendale laat voor een breed publiek van leken omstreeks 1330 evenmin twijfel bestaan over dit aspect van het helse bedrijf:

> d'Ander pine is een coude,
> Die daer is so menichfoude,
> Dat niemen en mochte vertellen.

En dan probeert hij toch een indruk daarvan te geven, door een beeld te gebruiken dat al snel een cliché blijkt te zijn: zou je in deze kou een berg van vuur gooien, dan zou deze toch onmiddellijk in een berg van ijs veranderen. Het is echter wellichtvaardig van Jan om neer te schrijven dat niemand hierover zou kunnen vertellen. Juist in zijn tijd wint de visioenenliteratuur sterk aan populariteit. Een mens verhuisde in zijn droom tijdelijk naar de hel, om daar vrijblijvend te worden rondgeleid. Weer teruggekeerd in het aardse leven doet hij nu op even aangrijpende als angstaanjagende wijze verslag van alle verschrikkingen.[34]

Zulke verhalen, al spoedig sterk literair gekleurd en geformaliseerd, kennen aan het eind van de middeleeuwen een enorme verspreiding, niet alleen als moraliserende waarschuwingen maar zeker ook als huiveringwekkend entertainment. Tot de bekendste teksten behoort *Tondalus' visioen*. Deze bekeerde zondaar kan bevestigen wat de theologen al hadden doorgegeven: helemaal onderin de hel heerst ‘onverdraghelic coude’. Een speciale straf heeft hij aanschouwd voor geestelijken die gedwaald hebben, vooral in seksuele zaken. Een afgrijselijk beest, vuurspuwend, gezeten op een dichtgevroren rivier, vreet hun zielen op. Later spuugt hij ze weer uit, waarna ze vastvriezen in een stinkende zee, terwijl ze zwanger zijn van afschuwelijke serpenten die aan alle kanten uit hen kruipen.

Sterk verwant en minstens zo populair is *Sinte Patricius' vegevuer*, die dit louteringsinstituut laat gelijken op de hel, door ook hier de negende pijn uit onbeschrijfelijke kou te laten bestaan. Naakte mannen en vrouwen zitten op een berg angstig naar het noorden te kijken. Vandaar komt een stormwind opzetten, die hen in een stinkende rivier werpt waar ze krijsend tekeergaan vanwege de pijniging met de onverdraaglijke kou. In een andere groep teksten is het de weer tot leven gewekte Lazarus die na zijn opstanding het nodige te vertellen heeft.

De straf voor de jaloersen, die tot hun middel in het halfbevroren water staan, volgens Lazarus' berichtgeving; uit de editie 1529 van de *Kalendrier des bergers*, die aan het eind van de vijftiende eeuw tot stand kwam. Ex: Parijs BN.

Volgens hem zijn het in het bijzonder de jaloersen onder de zondaars, die tot hun middel in het halfbevroren water staan. Vanboven worden ze geteisterd door een afschuwelijk harde en koude wind. Maar wilden ze die vermijden, dan moesten ze onderduiken in het ijskoude water.[35]

De zwaarste pijnen worden echter bereikt door de telkens weer opduikende beschrijvingen van een soort wisselbaden tussen heet en koud. Deze behoren tot de oudste hellevoorstellingen. Al bij Beda, de geschiedschrijver uit de achtste eeuw, horen we hierover, wederom bij monde van iemand die uit de dood is opgestaan. De ene wand van een dal bestond uit een loeiend vuur en de andere uit een door hagelstormen geteisterde gletsjer. De zielen werden nu beurtelings heen en weer geworpen, en dat is de grootste kwelling die er bestaat. Later zal deze behandeling de voornaamste procedure in het vagevuur blijken te zijn om de ziel schoon te wassen.[36]

Speelt die gedachte van reiniging ook mee in de hellevoorstellingen die voorkomen in de wijd verspreide teksten over *Sinte Brandaen*? Deze ongelovige monnik maakte per boot een wereldreis om met eigen ogen Gods wonderen te kunnen aanschouwen. Zo is hij dan ook getuige van een drietal verspreide dependances van de hel, die eerder aan het vagevuur doen denken omdat telkens een variant op de wisselbadkwelling wordt gerapporteerd. Eerst ziet Brandaen over zee lopende mensen, die tegelijkertijd door hitte en door kou gekweld worden. Dan treft hij Judas in eigen persoon, geheel naakt gezeten op een gloeiende steen, waarbij hij enerzijds verkleumt door een ijskoude wind en zich anderzijds schroeit aan de steen. Ten slotte ziet Brandaen een helse berg, waarlangs kokend water naar beneden druipt aan de ene kant en ijskoud water aan de andere, met toepasselijke windvlagen.[37]

De kwelberg van kou en hitte wordt beschreven in alle grote encyclopedieën en catechetische werken van de middeleeuwen, zodat deze voorstelling een vanzelfsprekende plaats inneemt in de geestelijke bagage van elke christen. Uiteraard is deze opgetrokken uit materialen die te vinden waren in diverse bijbelplaatsen en de commentaren daarop. Nu heeft de bijbel, om begrijpelijke redenen, niet veel over ijs, sneeuw en vorst. Maar er komt toch genoeg van dat noordelijke goed ter sprake om hel en vagevuur naar behoren te kunnen stofferen. De bijbel noemt deze natuurverschijnselen namelijk steeds als goddelijk wraakmiddel of als kenmerk van de zonde. Een minder bekend catechetisch werkje als de *Wech der sielen salicheit*, gedrukt in 1480 en steeds weer herdrukt, geeft uitleg van wat het evangelie bedoelt, wanneer

daar gesproken wordt over de kwellingen in de hel in de zin van ‘criselinghe van tanden ende weninghe van oghen’. Daarvan wordt melding gemaakt in *Mattheus* 22:13. Dat tandengeknars zou dan door de kou komen, en de tranende ogen zijn een gevolg van de rookontwikkeling ter plaatse door de hitte. Deze verklaring behoort tot de courante exegese van deze plaats, want we treffen haar al veel eerder aan, ook in de literatuur wanneer we aan de gelijk ooievaars klappertandende zondaars in Dantes *Inferno* denken.

Vervolgens beschrijft de *Wech* naar recept het bekende wisselbad als ergste kwelling, en verwijst dan naar het boek *Job*, dat inderdaad de voornaamste passages over kou bevat die in de middeleeuwen op allerlei wijzen benut zijn, ook voor de inrichting van het wisselbad (*Job* 24:19). De kwelling van de kou legt de *Wech* dan analogisch uit,

> want die in eertrike uut vercoutheit van horen quaden wille verstijft hebben geweest om yet goets te wercken mit rechte, so sellen si in dien tormenten uut den groeten coude van den lichaem crijselen mitten tanden.

Ten slotte maakt Anna Bijns ook meermalen gebruik van deze voorstelling, inclusief de verwijzing naar Job, en dat vormt de definitieve bevestiging van de verspreiding onder brede lagen van de bevolking van dit angstaanjagende beeld, hoe eigenzinnig zij ook het bekende catechetische materiaal weet te verwoorden.[38]

De genoemde voorstellingen, inclusief de uitleg daarvan in de catechese, hebben zich ontwikkeld uit de middeleeuwse bijbelexegese in het Latijn van de kerkvaders en theologen, op grond van een beperkt aantal plaatsen. De analogie van de aardse koudheid in de ziel die navenant later met kou gestraft zal worden, komt voort uit de commentaren op de evangeliën met het verlossingsverhaal. De zoon van God wil geboren worden in een ijskoude nacht, die de vijandige wereld representeert. Op die manier maakt hij duidelijk dat hij gekomen is om de bevroren ziel van de ongelovigen te verwarmen en te doen ontdooien. En daarop is dan de voorstelling van zijn plaatsvervangende, verlossende lijden aan kou gebaseerd. Deze kou is nadrukkelijk aan zijn lijden gerelateerd in een laatmiddeleeuws meditatieboekje, dat tot in het midden van de zestiende eeuw eindeloos herdrukt wordt, *De negen couden*, gepresenteerd als significante momenten in zijn leven van de geboorte tot aan de kruisiging.[39]

Deze betekenisvolle kou is in het kader van de verspreiding van de boodschap voor een breed publiek door minderbroeders en Moderne

Devoten dankbaar aangegrepen voor schokkende kerstvoorstellingen. Het kindje is blauw van de kou, ligt bloot te rillen, terwijl de traantjes op zijn wangen bevriezen. Een Frans kerstliedje laat hem zelfs bevroren ter wereld komen. Toch dienden deze voorstellingen, in woord en beeld, eerder het streven om de massa tot identificatie te bewegen met zijn onmenselijke leed, dat al in de kribbe begon. Ze moeten tenminste niet verward worden met de oorspronkelijke, theologisch gefundeerde implicaties die ook hun weg vonden in de literatuur. Daarin gaven deze aanleiding tot de tweedeling in de warmte van de ware (naasten) liefde tegenover de kou van de afwezigheid daarvan. Zonde is kou, de verrichting van goede werken is warm. En weer is het Anna Bijns, die de algemene vertrouwdheid met deze gedachte bezegelt in haar werk. Hoe ‘vervrosen in 't sondich ijs’ men ook is, altijd kan men bij God troost en genade verkrijgen.[40]

De duidelijkste uitleg in de Middelnederlandse literatuur over de betekenis van kou als straf in de hel is echter te vinden bij Ruusbroec, waarvan een tekst als die in de *Wech der sielen salicheit* een versimpeld uittreksel lijkt. Bij Ruusbroec is de eeuwige kou de derde pijniging in de hel:

> Want die Gode niet en mint, hi brinct grote coude, ende in coude moet hi eewelijc bederven [...] Die sonder godlijcke minne ten oordeel comt, die inwindicheit sijns gheests sal beven van helscher couden.[41]

De ontregeling van het dagelijkse leven door natuurgeweld, vooral kou, behoort tot het goddelijke heilsplan. Zo werd Egypte ook gestraft met hagel en ijzel (*Psalmen* 78:47). Maar het is zoals gezegd vooral het boek *Job*, waarin de implicaties van kou geduid worden, bijvoorbeeld wanneer God aan Job uitlegt dat hij voorraadkamers heeft met sneeuw en hagel, die hij als wapen gereed houdt om te straffen (*Job* 38:22-23). Al eerder heeft Elihu aan Job overgebracht hoe en waarom God deze wapens gebruikt tegen de mensheid, wier leven geheel moet stilvallen wanneer hij de sneeuw laat vallen en de vrieskou zich uit zijn adem losmaakt (*Job* 37:6-10).

De bijbel reikt dus nadrukkelijk aan dat kou tot het strafarsenaal behoort dat God na de zondeval op de mens wenste los te laten. Daarom klaagt Adam daarover tegen zijn kinderen in het Brusselse processiespel over de *Eerste Bliscap van Maria*, eens in de zeven jaar opgevoerd vanaf 1447. Sinds hij Gods genade heeft verspeeld, moet hij als arme slaaf ploeteren om de kost te verdienen ‘in regen, in couden, met sere’.

En het spreekt dan ook bijna vanzelf, dat menig kroniekschrijver een strenge winter onmiddellijk aanmerkt als een straf van God zoals bijvoorbeeld gebeurde met die van 1480-1481.[42]

Maar ijs, vorst en hagel vormen niet alleen een geducht wapen in de hand van God, en zijn evenmin slechts prominent onderdeel van de helse tortuur. De bijbelexegese gaf immers ook de veel ruimere mogelijkheid aan om kou als de primaire conditie van zonde te beschouwen. Daaruit ontstaat in de literatuur en beeldende kunst een enorme beweging om alles wat zondig is (of maakt) te verbeelden in dimensies van gladheid, ijs en vergankelijkheid (door de dooi). Het zeer invloedrijke commentaar van paus Gregorius de Grote op het boek *Job* (de *Moralia*), voltooid in 595, opent de wegen naar deze gebruikswijze. Gregorius stelt namelijk vast dat door de hele bijbel heen het aangeven van plaatsen, weersomstandigheden en seizoenen gebruikt wordt om variërende gemoedsgesteldheden te suggereren. In de voorbeelden die hij vervolgens daarvan geeft, figureert het noemen van winter en kou voor ongeloof en gebrek aan naastenliefde.[43]

Op deze voet is een complete spreekwoordenschat tot stand gekomen, vaak rond 1500 uitgebeeld in prenten, schilderijen, en niet te vergeten sneeuwpoppen. ‘De wereld gaat op schaatsen’ lezen we voortdurend, als typering van de gevaarvolle verlokkingen die het bestaan in petto heeft. Immers, hier op aarde spant de duivel permanent zijn strikken, en voor je het weet glijd je uit. Daarop is weer het gezegde gebaseerd ‘iemand op het ijs leiden’, in de zin van iemand confronteren met de gladde wereld. Verschillende uitbeeldingen bij Jeroen Bosch kunnen in dit licht geïnterpreteerd worden. De bekendste is die van de duivelsknecht met een brief in zijn snavelbek, rustig schaatsend over de bevroren vijver die voor hem het vertrouwde want helse domein is. Een aan het eind van de vorige eeuw verdwenen schilderij, waarvan nog wel een foto bestaat, toont gestuntel op het ijs van enkele zeer aardse figuren, van wie duidelijk is dat ze spoedig zullen vallen. Rechtsachter weet alleen Antonius de aldus uitgebeelde verleidingen van de aarde te weerstaan.[44]

Verplaatst in een meer herkenbaar decor van burgerlijke dimensies is dezelfde gedachte benut door Bruegel. Naar zijn ontwerp kwam in 1553 een prent met een schaatstafereel bij Antwerpen tot stand, waarop alle denkbare variaties aan schaatsgedrag zijn uitgebeeld onder het motto: ‘De slibberachtigheyt van 's menschen leven.’ En deze wijze les achter dit ogenschijnlijk zo vrolijke tafereel wordt ook nog eens in een bijgevoegd rijmpje uitgelegd. Eigenlijk is die hele aarde met al haar vergankelijkheid even broos als een stuk ijs, op welke gedachte

een ander spreekwoord gebaseerd is: ‘Hij is zot die zijn huis timmert op broos ijs.’ De *Dietsche Doctrinale* van 1345, een leerboek over moraal voor leken, hanteert dit beeld bij de beschrijving van de wijze mens die voortdurend op zijn hoede is:

> Ochte hi ghinc op een cranc ijs;
> Want dese werelt, sijds ghewes,
> Es een ijs, dat cranc es.

Natuurlijk blijkt dit algauw een gemeenplaats te zijn, evenals de typering van de mens die fundamenteel breekbaar (‘cranc’) en broos is, en daardoor ook van sneeuw. Zo uiterst kwetsbaar omschrijft hem een van de doodsklachten over het heengaan van Egidius, uit de liederenverzameling in het Gruuthuse-handschrift van omstreeks 1400:

> O cranc, onseker, broosch engien,
> Snee of glas als dijn nature[45]

Het bevroren zijn is een conditie van de zondige ziel, die overeenkomstig in vagevuur of hel bestraft zal worden. Het zijn vooral de exempelen - voorbeeldige anekdoten uit preken maar ook los circulerend - die de ervaringen van zulke bevroren zielen weten te verhalen, met het accent op hun genezing.

Zo sluit Beda het eerder aangehaalde visioen over het kwellende wisselbad in het hiernamaals af met een exempel over de verdere levensloop van zijn uit de dood opgestane zegsman. Deze trok zich terug in een klooster, en gaf zich over aan zware penitentie. Daartoe ging hij 's winters in een rivier staan, terwijl de stukken ijs langs hem heen dreven. Soms moest hij zelfs een gat hakken voor een staanplaats. Zijn medebroeders vragen hem hoe hij dat toch uithoudt. En dan kan hij steeds antwoorden: ik heb veel erger kou meegemaakt. Zeer beroemd en wijd verspreid in allerlei varianten is het exempel over het brok ijs dat vissers midden in de zomer aantreffen in de Rhône bij Sion. Ze brengen het naar de bisschop, als geschenk om zijn voeten te koelen. Maar deze voelt nattigheid, en stelt vast dat in de ijsschol de ziel van een man vastgevroren zit, die de kwellingen van het vagevuur ondergaat. En de bisschop weet hem door het lezen van dertig missen daaruit te bevrijden.[46]

Op grond van dergelijke overtuigingen met betrekking tot de betekenis van kou en bevroren zijn, krijgt de afschuwelijke dood van Karel de Stoute op 5 januari 1477 bij Nancy het aanzien van een bijzondere

straf van God. Daar was ook wel een verklaring voor. Karel had immers getoond liever christenbloed te vergieten in zijn strijd tegen de Zwitsers dan op te trekken tegen de heidense Turken! Beroofd en naakt wordt hij pas twee dagen later gevonden, met zijn gezicht vastgevroren aan het ijs van een riviertje en half aangevreten door de wolven. Zo kreeg hij al op aarde een adequate straf voor zijn kille zonde, die hem de naastenliefde voor zijn christenbroeders deed verzaken.[47]

Eindnoten:

31 Zie in het algemeen: Timmers 1947, par. 1312; *Handwörterbuch* 1927-1942, IX, kol. 662-668; Gustin 1947; Vos 1866, 88-125; Endepols 1909; Owen 1970.
32 Bijns ed. 1886, 277; verg. id., 137, 276; id. ed. 1880, 67; id. ed. 1875, 6. Over de Styx zie Gustin 1947, 329.
33 *Leven* ed. 1899, III, r. 2599-2600; Dante ed. 1973, 271-291, m.n. 272, r. 35-36.
34 Van Boendale ed. 1844-1848, boek I, cap. 13, r. 45-47. Zie verder in het algemeen *Visioenen* 1986.
35 *Visioen* ed. 1945, r. 839-953 en 1043-1044; *Vegevuer* ed. 1919, 21. Lazarus' verslag komt voor in de Franse schaapherderskalenders vanaf het eind van de vijftiende eeuw: gebruikt werd *Kalendrier (1529)* ed. 1976, 63-65.
36 Bede ed. 1968, 269-274; verg. Gurevich 1983, 81.
37 Gerritsen 1986, 106, 116-117, 119.
38 Zie Vos 1866, 88-125; Endepols 1909, 103. Zie ook nog: Van Delf ed. 1937-1939, IIIb, 649-650; *Levene* ed. 1968, I, r. 3931-4142; *Lucidarius* ed. 1838-1851, r. 5075-5082 en r. 5165-5175; *Wech* 1480, cap. 82; Bijns ed. 1875, 6, 239; id. ed. 1886, 137, 277.
39 Mak 1948, 144-147, geeft een groot aantal voorbeelden. Zie verder *Couden* (circa 1540): NK 2723; zie daar ook voor eerdere drukken.
40 Mak 1948, 146 en 154 noot 60.
41 Van Ruusbroec ed. 1979, 88.
42 *Bliscap* ed. 1973, 80, r. 621. *Kronyk* ed. 1839-1840, II, 598.
43 Grégoire ed. 1975, 255-257.
44 Bijns ed. 1875, 45, 157; verg. Soens 1902, 222; id., 243. Verschillende schaatsende duivels en zondaars zijn afgebeeld op de *Tuin der Lusten* van Jeroen Bosch in het Prado te Madrid; zie ook Vandenbroeck 1986, 584 + afbeelding 106 (van het verloren gegane schilderij; eveneens bij Van Straaten 1977, 48); verg. *De Verzoeking van Sint-Antonius* van Lucas van Leyden: zie *Kunst* 1977, nr. 34, (Museum voor Schone Kunsten te Brussel).
45 De prent naar Breugel uit 1553 is afgebeeld bij Van Straaten 1977, 47. Het andere0 spreekwoord bij Jan van den Dale ed. 1944, 112, r. 1021. Verder: *Doctrinale* ed. 1842, boek III, r. 1322-1324; *Liederen* ed. 1966, 446-448, r. 1-2.
46 Bede ed. 1968, 274; Tubach 1969, nr. 2717.
47 Alle informatie in en via *Karel* 1977, nrs. 45, 52e; verg. Vaughan 1973, 432.

4. Antieke tradities en de kalenderbeelden

Het mag duidelijk zijn dat de lijfelijk zo gevarieerd te ervaren ellende van het winterse natuurgeweld bovendien nog een minstens zo vreeswekkende implicatie van goddelijke oorsprong heeft. De kou behoort tot Gods tuchtarsenaal. Daarmee wordt ook tijdelijk het rijk van de duivel op aarde gevestigd, waarbij gepreludeerd wordt op de fijnere kneepjes van de helse beproevingen in het hiernamaals. En de liturgie

in de kerk sluit hierbij aan. De winter geldt als het tijdperk van de afwending van God, en staat onder geestelijke heerschappij van de dood: *tempus deviationis, poenae, culpae et desperationis* (een tijd van afwending, boete, schuld en wanhoop).[48]

Deze materiële en geestelijke verschrikkingen van de winter maken het bezwerende ritueel in de vorm van uitdrijving en ridiculisering van winterdemonen, verbeeld als spotvorsten en winterkoningen, des te begrijpelijker. En wellicht moet men daarbij zeggen: vooral in de zo volks aandoende vormen met steken, vuur en lawaai rond de gepersonifieerde abstracties, die rechtstreeks lijken terug te gaan op de mythische volkscultuur van het platteland. Hoe moest men de bedreigingen van die door boze geesten bevolkte natuur anders weerstaan, wanneer het christendom alleen bidden en berusting te bieden had? Toch is het de vraag of de winterfolklore, waarvan de sneeuwpop in de persoon van de koning van Friesland in 1511 getuigt, zo eenzijdig en alleen in die zin verklaard moet worden. De schoen past wel, maar hij zit ongemakkelijk ruim: er is nog plaats genoeg voor meer.

Nu komen in de eliteculturen vanaf de klassieke oudheid ook talloze winterpersonificaties voor, verbanningen, uitdrijvingen en strijd, zelfs in die mate dat de stedelijke winterfolklore aan het eind van de middeleeuwen moeiteloos hieruit verklaard kan worden. Dat geldt zelfs in het bijzonder voor die zo volks aandoende personificatie in de sneeuwpop van 1434 te Atrecht, die de *Roy de Clacquedent* heet. Zo-

wel een bijbelplaats als de klassieke literatuur vestigen tradities, waaruit deze formatie direct naar voren komt. Als (koning) *Clippertant* is hij terug te vinden in verschillende Middelnederlandse spotteksten. Nu zagen we al dat het knarsen en klapperen van de tanden bij het ondergaan van kou in hel en vagevuur een populaire voorstelling wordt in traktaten en literatuur op grond van *Mattheus* 22:13. Deze voegt zich gemakkelijk bij de al aanwezige personificatie van de winter in de klassieke literatuur, die tot het antieke erfgoed in de middeleeuwen behoort. Daar worden winter en seizoenen voorgesteld als goden, die in een stoet voorbijtrekken zoals Ovidius beschrijft: de winter heeft witte, bevroren lokken. Ook Lucretius voert zo'n stoet op, waarbij hij van de wintergod zegt dat diens tanden klapperen van de kou. En daar is in feite al *Clippertant* als vorst, zoals die zich ook als Winter aandient in zijn eerste opkomst in het abele spel: ‘Ic ben die winter die 't al can dwingen’ en ‘Dan doe ic den menegen cliptanden’, waarbij contaminatie met de dan al vaak benutte bijbelplaats voor de hand ligt.[49]

Los hiervan maakt het antieke erfgoed met de gepersonifieerde en vergoddelijkte seizoenen ook afzonderlijk een enorme carrière in de middeleeuwen. Deze mondt uit in de rijke traditie van de uitbeelding van de maanden, niet alleen als vast onderdeel van de talloze vaak prachtig versierde getijdenboeken uit de late middeleeuwen maar ook in de vorm van kalenderrijmen in de literatuur. Daarbij gaan de klassieke elementen steeds meer over in middeleeuwse voorstellingen, die in de twaalfde eeuw dominant lijken te worden. Vervolgens is de iconografie van de wintermaanden (december, januari, februari) gedurende eeuwen zeer constant, alleen vinden er onderling steeds verwisselingen plaats per maand. Tot de vaste ingrediënten behoren de volgende elementen: iemand die hout voor het vuur aandraagt; iemand die daarvoor buiten hout kapt; een zwaar tafelende man, soms tweehoofdig, later een gewone man of zelfs een heel gezelschap; de bereiding van voedsel, inclusief het slachten van een varken; een oude man die loopt met een vuurpot; een enkele keer de opening van deuren.

Niet zelden wordt één van deze elementen benut om de winter in het algemeen te verbeelden, waarbij het al dan niet goddelijke van zo'n personage op de achtergrond verdwijnt. Ook komen steeds combinaties van deze elementen voor, zoals de tweehoofdige man die zich potverterend bij een vuur zit te warmen in een laat-twaalfde-eeuws kalenderbeeld voor de maand januari. Deze kalendericonografie is al vanaf de negende eeuw bekend, en wordt vaak aangeboden in combinatie met de tekens van de dierenriem. Bij de wintermaanden zijn dat

achtereenvolgens boogschutter, steenbok, waterman en vissen. De genoemde onderdelen van deze iconografie zijn, ondanks het middeleeuwse decor, ook al ruimschoots in de klassieke literatuur aan te treffen, die ongetwijfeld mede de voedingsbodem daarvoor was. Zo treffen we in Vergilius' modelbeschrijving van de winter in zijn *Georgica* de meeste elementen aan: winter betekent vrijetijd voor de boer, die feesten geeft voor zijn omgeving en op jacht gaat voor wild.[50]

Alle aspecten van de winterfolklore zijn onafgebroken aanwezig in een lange traditie. In de literatuur is het spectrum van tiran tot onheilbrenger vrijwel compleet aan te treffen in de *Conflictus Veris et Hiemis* (strijd tussen lente en winter), te dateren tussen de achtste en de tiende eeuw. Daarin komen niet alleen de personificaties in de bekende kwaliteiten voor, maar ook de disputen over liefde, caritas, arbeid en bedelen die telkens weer opduiken in de vele bewerkingen en navolgingen van deze Latijnse tekst in de volkstalen.[51] Nu is beïnvloeding van deze tekst door gelijktijdige plattelandsgebruiken niet onwaarschijnlijk. Maar er ligt toch duidelijk een literaire traditie, die dan al duizend jaar oud is. En de benutting daarvan ligt wat meer voor de hand, nu we in

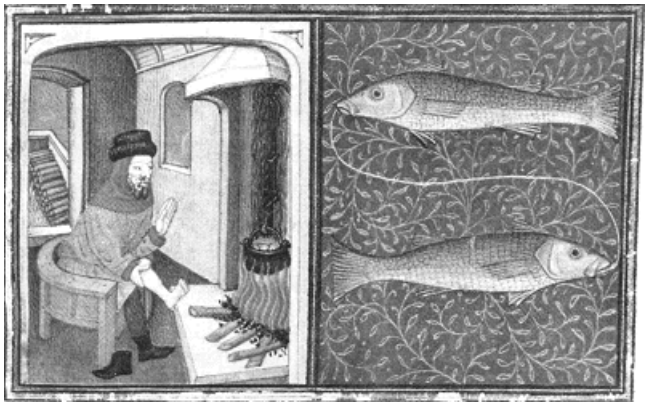

Kalenderbeeld bij de maand februari, verbonden met het dierenriemteken Vissen, uit een getijdenboek van omstreeks 1440-1450. Ex: Oxford, Bodleian Library.

Kalenderbeeld bij de maand februari uit een laat-dertiende-eeuwse kalender. Ex: Oxford, Corpus Christi College.

allerlei andere teksten (en een begin in de beeldende kunst) vergelijkbare voorstellingen vinden. Zo kennen de middeleeuws-Latijnse hymnen uit deze tijd (en later) de genoemde metaforen ook. En de *Carmina Burana*, ontstaan in de loop van de elfde tot dertiende eeuw, vergelijken evenzeer de winter met een staat van belegering terwijl de zomer tot ballingschap veroordeeld is. Hij diende namelijk onvrijwillig te vertrekken, kale bomen achterlatend, velden zonder bloemen en een ijzige stilte want de vogels moesten hem vergezellen. Deze plastische voorstelling wordt zelfs zeer vroegtijdig in de literatuur in de volkstaal overgenomen, zoals in de tiende-eeuwse Oudengelse rijmtekst *The Wanderer*. Daarin komt de Winter een despotisch koninkrijk op aarde vestigen, met woeste winden en hagelstormen, ten einde de mens op vijandige wijze te treffen.[52]

Opname als schrijfmodel in een middeleeuwse poëtica is de bezege-

ling van de favoriete wijze van voorstellen in de vorm van het geschreven woord. Het gaat hier immers om didactische school- en studieboeken, zoals de *Poetria Nova* van 1200, die leerden hoe men teksten in het Latijn moest opstellen, bewerken of schrijven. Het genoemde leerboek is waarschijnlijk het meest verspreid geweest van alle verder bekende. Hierin wordt nu bij de stijlfiguren de *troop* behandeld, te weten de overdracht van menselijke eigenschappen op levenloze verschijnselen. Als voorbeeld wordt de beschrijving van de verschrikkingen van de winter gegeven. Hij is een despoot, die met open mond van begeerte als een tiran tekeergaat. Op zijn bevel pakken zich duistere wolken samen en raakt het daglicht verblind. De lucht baart stormen. Sneeuw sluit de wegen, ruige vorst dringt tot het merg door, hagel geselt de aarde en ijs zet de golven gevangen. Dat levert een hele collectie aan personificaties op, gedemonstreerd aan het kennelijk sprekende voorbeeld van de winter.[53]

Deze gevarieerde voorstellingen van de winter en de wintermaanden zijn overal aanwezig in het culturele leven rond 1500, langs de lijnen van verschillende, gecompliceerd samenhangende tradities, die voor een niet onbelangrijk deel zijn terug te voeren op de klassieke oudheid. In ieder geval spelen deze verbeeldingen een voorname rol bij de vervaardiging van de sneeuwpoppen van 1511, en zeker niet

Kalenderbeeld bij de maand januari met tafelende Janus uit een laat-dertiende-eeuwse kalender. Ex: Oxford, Corpus Christi College.

alleen bij de koning van Friesland. Het is trouwens nogal logisch, dat menige sneeuwpop geboetseerd is naar modellen uit de kalendericonografic.

Onmiddellijk na de winterkoning beschrijft Smeken bij een put in

Kalenderbeeld bij de maand januari, naar de ed. 1529 van de *Kalendrier des bergers* uit de late middeleeuwen. Ex: Parijs BN.

de Putterie een sneeuwpop die een reus voorstelt met twee gezichten, enigszins geschonden door de zon overdag of door vandalen. Hij mist handen, en de neuzen in beide gezichten zijn krom. Deze pop moet wel Janus voorstellen, de god van de maand januari die twee gezichten had en de deur (*ianua*) naar het nieuwe jaar opendeed. Met zijn ene gezicht keek hij terug in het verleden, met het andere vooruit in de toekomst. En dat Smeken van een reus spreekt, vindt zijn verklaring in de afbeelding van de antieke goden als reuzen in het algemeen, om aan te geven dat zij groter waren - in elk opzicht - dan gewone mensen. Merkwaardig is wel dat Smeken de sneeuwpop niet in deze hoedanigheid identificeert, maar eerder spreekt van een soort reuzenmonster. We zullen echter zien, dat hij ook elders moeite heeft om de achtergrond van de kalendericonografie te herkennen.

Zoals gezegd komt Janus daarin etend en drinkend aan tafel voor, om in de vijftiende eeuw steeds meer plaats te maken voor een gewone man. Vaak is deze weer wat ouder, reden waarom hij dan een muts draagt, zodat hij overeenkomsten gaat vertonen met de oude man die zich warmt aan een vuur. Zo'n vuur is vervolgens ook weer te vinden in de nabijheid van de tafel. Die oude man heeft algauw iets oubolligs, zeker ook door dat mutsje. Er is duidelijk verwantschap met enige tafelende narren, al dan niet met een kat in hun gezelschap, die in zestiende-eeuwse boekillustraties voorkomen als varianten op een van de narren in Sebastian Brants *Narrenschiff* van 1494, eveneens vertaald en gedrukt in het Nederlands in 1500 en herdrukt in 1504. Bij Brants veel gecompliceerdere voorstelling speelt ook een kat met een rat in zijn poot een rol. Mogelijk heeft de groep sneeuwpoppen voor het Hof van Nassau hiermee iets van doen. Daar staat een nar met een wilde kat, die een rat in haar poot heeft. Maar daarover later meer. Waar het nu om gaat is dat een zekere kalenderachtergrond niet uitgesloten is, in die zin dat de nar met kat dan zou refereren aan de oubollige wintereter. Aan hem doet ook het ‘manneken’ denken dat met een muize- of ratteval, een kruik tussen zijn benen en kaas met brood voor de Sint Goricxkerk zit. Welk Brussels volkstafereel hier ook uitgebeeld mag zijn (de koopman met muizevallen?), etende (rare) mannetjes spelen een belangrijke rol in de kalendericonografie van de wintermaanden, terwijl kat- en ratsymbolen verschijnen in de bij het tafelen aansluitende narreniconografie.[54]

Bij de merkwaardige animatie van sneeuwpoppen tot een compleet gevecht, waarbij Samson en Gedeon een hoofdrol spelen, noemt Smeken aan het eind ook ‘d'manneken in die mane’ (r. 84). Daarbij is niet helemaal duidelijk of hier slechts sprake is van een zegswijze dan wel

dat er verwezen wordt naar een zichtbare sneeuwpop. In dat laatste geval ziet Smeken dan een voorstelling uit de Germaans-mythologische overlevering, die in de werkelijkheid van sneeuw eerder gewoon aan een maandbeeld ontleend was. Het mannetje in de maan stelde men zich namelijk voor als een sprokkelende persoon, de houthaler. En die maakt nu juist deel uit van de vaste figuratie in de wintermaandeniconografie. Geloofwaardiger is dat de sneeuwpop hiernaar verwijst, al blijft het weer opmerkelijk dat Smeken dit dan volkomen over het hoofd ziet.[55]

In dit verband verdienen de antieke goden met 'maandwaarde' ook de aandacht, al is meteen duidelijk dat Smeken hen geheel anders laat figureren. Maar dat gebeurt volgens het komisch procédé van zijn literaire spelvorm, terwijl de sneeuwpoppen er gewoon weerloos stonden. Van de door hem gesignaleerde goden onder de poppen vertonen er drie een band met de maanden, te weten Pluto, Mars en Venus. Pluto, die overigens eerst door Smeken verward wordt met Neptunus, hoort in de middeleeuwen bij de maand februari. Daardoor balt zich heel wat wintersymboliek in Pluto samen. Hij is de god van de onderwereld, als het ware de duivel van de klassieken, en dus heerser over het rijk waar naast schroeiende hitte extreme kou heerst. Daardoor representeert hij in de middeleeuwen de omgekeerde wereld, die in februari op diverse wijzen gestalte kreeg, namelijk niet alleen in de winterverschijnselen van sneeuw en vorst, maar ook in de vastenavondvieringen met hun omkeringsfeesten. Dit heerserschap van Pluto in de christelijke middeleeuwen is mogelijk langs de lijn van de geallegoriseerde natuurverschijnselen en de astrologie, waarvoor de klassieke goden bruikbaar bleven. De wijd verspreide encyclopedie van Bartholomeus Anglicus uit de twaalfde eeuw, in 1485 vertaald en gedrukt in het Nederlands, zegt van de maand februari, 'dat is van Pluto, die god der hellen was, dat is van den duvel'. En ook Jan Smeken noemt hem in zijn toneelspel over de geboorte van erfprins Karel in 1500 'Pluyto die helsche dief'. De aanbeveling aan schilders en schrijvers om Pluto in die hoedanigheid op te voeren komt gezaghebbend uit de *Ovide moralisé*, onder meer gedrukt te Brugge in 1484:

> Par Pluto est entendu le dyable, roy des enfers et aussi du monde,
> qui est roy d'enfer espirituel.

Aldus nadert Pluto heel sterk de personificaties van de winter en de duivel, die onderling ook al veel gemeen bleken te hebben. Alledrie

treffen ze elkaar in de tirannie die ze met behulp van vorst en kou kunnen uitoefenen.[56]

In de genoemde bronnen is de god Mars ten slotte verbonden met maart, en Venus met mei (soms april). Maar het blijft niet bij deze goden, die in hun sneeuwpoppen zo goed voor de kalendermaandbeelden kunnen staan, al ziet Smeken het anders. Er zijn ook verschillende dierenriemtekens in de poppen te herkennen, die zoals gezegd vaak in combinatie met de maandbeelden in de kalenders en getijdenboeken worden gepresenteerd. Sagittarius, de centaur, wordt vrij precies als boogschutter door Smeken beschreven, onder vermelding van zijn astrologische naam. Maar in de Spoormakersstraat identificeert Smeken niet 'twee naecte kinderen' van sneeuw. Toch kunnen die in het licht van de overige wintersymbolen en het voor de hand liggende verwachtingspatroon bij de toeschouwers heel goed staan voor de Tweelingen. Op de Grote Markt wordt het stadhuis bewaakt door een maagd met leeuw. Die kunnen wel te zamen een stadssymbool vormen, waarbij de leeuw dan de deugd Fortitudo (kracht) uitbeeldt: een instructie uit Brussel voor de inrichting van ommegangen en blijde inkomsten van omstreeks 1500 beveelt daartoe inderdaad (onder meer) een leeuw aan. Maar evenzeer kunnen beide in het licht van de andere poppen betrekking hebben op de tekens *Maagd* en *Leeuw*, waarbij vervolgens een dubbele functie zeker tot de vormgevingsprincipes van de laatmiddeleeuwse verbeelding behoort.[57]

Er is alle aanleiding om verder te kijken dan Jan Smeken voor wat de wintersymboliek betreft. Die lijkt, niet verwonderlijk als traditie in de beeldende kunsten, sterk aanwezig in de sneeuwpoppen. Smeken heeft daar nauwelijks oog voor. En dat valt niet afdoende te verklaren uit het bewust toegepaste komische procédé van de animaties, in het kader van zijn streven om een nieuwe tekstsoort te introduceren naar Franse voorbeelden. Hem ontgaat eenvoudig veel op dit vlak. Dat is nog het duidelijkst bij de tweekoppige reus. Vervolgens is treffend dat zijn eigen interpretaties zich vooral lijken te voltrekken met behulp van een referentiekader dat meer steunt op de volkscultuur dan op elitaire tradities. Janus wordt voor hem een monster, de houthaler van de kalenders is het mannetje in de maan, het tafelende mannetje wordt een volksfiguur. En hoe vaak zal Smeken niet een pop op een dusdanige manier zien en presenteren, dat ons elk zicht benomen wordt? Eveneens bij andere thema's die de sneeuwpoppen belichamen, zal deze discrepantie telkens blijken. Smeken vervormt niet alleen, hij mist ook het nodige.

Alle wintervoorstellingen uit de late middeleeuwen in spotteksten

en feestgebruiken zijn te verklaren uit de geheimzinnige wereld van de plattelandscultuur met haar Germaans-mythische ondergrond. Dat geldt voor de personificaties tot vorsten, de winterdemonen, uitdrijving, bezwering en ridiculisering. Maar herkomst, verspreiding en datering van actuele riten en vormgegeven mythen uit het genoemde milieu zijn steeds zeer moeilijk vast te stellen. Hierdoor is deze wereld, incidenteel gerapporteerd in de hoge middeleeuwen door verontruste priesters en theologen, vrijwel onhanteerbaar als kenbron voor beïnvloeding van een stadscultuur.

Daarentegen voldoet een vroeger tussenstation van de elitecultuur veel beter ter verklaring van de laatmiddeleeuwse winterfolklore. Want naast de voorbeelden die we van zulke relaties hebben gegeven, geldt in het algemeen dat de verlichte milieus in de laatmiddeleeuwse steden een door humanisten gestuurde belangstelling voor magie hebben. Die uit zich evenzeer in allerlei gedemoniseerde geesten en laat zich overkoepelen door een nog veel algemener belangstelling voor hermetisme. Het is dus onjuist om bij demonen en dergelijke steeds als vanzelfsprekend aan een volkscultuur te denken, nog los van het feit dat deze zonder omweg geërfd kunnen zijn uit een vroegere elitecultuur.[58]

Maar dan blijven de kwellende vragen wel onbeantwoord of, in hoeverre, waar en wanneer de voorstellingen in woord en beeld uit de klassieke oudheid verbonden zijn aan de plattelandsmythen. En misschien kan er, nog voorzichtiger, beter aan wederzijdse beïnvloeding gedacht worden. Ondanks de nadrukkelijke erkenning van zo'n (zelfs zeer waarschijnlijke) beïnvloeding moet toch staande blijven dat het hoofdspoor loopt over het baanvak dat in de klassieke oudheid start. Via de middeleeuws-Latijnse hymnen, strijdgedichten, spotteksten en encyclopedieën belandt dit spoor in de literaturen in de volkstaal, te zamen met de tradities in de beeldende kunst die hetzelfde startpunt hebben. Gedurende het middeleeuwse traject treedt dan voortdurend beïnvloeding op uit de volkscultuur, waardoor deze hele beeldwereld zich des te gemakkelijker verbreedde en verbreidde in de volkstalen en feestgebruiken.

Directe verbanden tussen geïmporteerde plattelandsriten en de sneeuwpoppen van 1511 lijken daarom niet aan de orde te zijn, ook al blijft de onaantoonbaarheid van zulke invloeden een onoplosbaar probleem. Toch kan een aanwijzing voor het ontbreken van zo'n directe relatie liggen in de afwezigheid van een vrouwelijke demon of godin van het type Holda of Holle. In de Germaanse mythen staat zij geregistreerd als de godin die de zomer tijdelijk gevangen hield en de wereld

naar haar hand wist te zetten met ijzige kou, terwijl het opschudden van haar bed sneeuw veroorzaakte. Personifieert men de winterellende en de angst daarvoor naar de tradities uit een volkscultuur, dan zou zij niet mogen ontbreken. Of ziet Smeken haar, al dan niet bewust, over het hoofd?[59]

Maar reminiscenties aan een volkscultuur kunnen zeker aanwezig zijn op een indirecte manier, en wel langs de volgende weg. In de vroege en hoge middeleeuwen wordt zulk erfgoed in het kader van het kersteningsproces overkoepeld door en opgenomen in de middeleeuws-Latijnse literatuur. Een dergelijk proces lijkt duidelijk te hebben plaatsgevonden bij de totstandkoming van de *Conflictus*-tekst over de strijd tussen winter en lente. Op zichzelf lag er voldoende stof in de antieke literatuur voor deze verbeelding, zelfs al uitgewerkt tot een strijddialoog(je) in een Aesopische fabel. Maar enige inbreng van boerenfolklore in de *Conflictus* lijkt toch onmiskenbaar. Deze tekst voedt dan weer een lange traditie in de elitecultuur, zowel in tekst, beeld als feestgebruiken die echter telkens weer mede geïnspireerd kunnen worden door de volkscultuur.[60] Maar deze vervaagt steeds meer op het platteland onder het officiële dekkleed van de door kerk, hof en stad gedecreteerde feestcultuur. Aangekomen in 1511 valt er voor de sneeuwpoppenmakers nog maar weinig authentieks te putten uit zo'n Germaans geïnspireerde volkscultuur van het platteland. Die is immers dan al eeuwen in toenemende zo niet besliste mate opgenomen en verpakt in de officiële cultuur, waaruit zij nog maar zwakjes oplicht. Daarmee is overigens niets afgedaan aan de werking die de sneeuwpoppen op de toeschouwers kunnen hebben, in de zin van bezwering en kanalisering van de angsten voor de winter.

Eindnoten:

48 Timmers 1947, par. 1312.

49 Voor personificaties van de winter in de klassieke oudheid en de vroege middeleeuwen zie: Pearsall 1973, 119 (daar worden ook Lucretius en Ovidius aangehaald), 122; Timmers 1947, par. 1314; Kirschbaum 1968-1976, II, kol. 366-370. Verg. ook het rijke iconografische materiaal bij Van Straaten 1977; zie in dit verband eveneens Veldman 1980 en Hollstein 1949 vlg., XIII, 13, met prenten van stoeten van de wintergoden en hun onderdanen. Over de Atrechtse sneeuwpop: Muchembled 1978, 161, terwijl enige *Clippertant*-plaatsen te vinden zijn via de index in *Water* ed. 1980. Voor de plaatsen in het abele spel zie *Winter* ed. 1968, resp. r. 37 en r. 43.

50 Over de kalenderbeelden in het algemeen zie: Tuve 1974; Timmers 1947, par. 1316-1320; verg. Le Goff 1987A, 76. Veel iconografisch materiaal is afgebeeld in Van Straaten 1977; zie ook Veldman 1980. Vele getijdeboeken uit de middeleeuwen hebben als vast onderdeel de uitbeelding van de maanden. Vergilius ed. 1969, 20 (vertaling van *Georgica* boek I, r. 299-310).

51 Zie Liungman 1941; Van Dijk 1985. Navolgingen in onze literatuur zijn *Winter* ed. 1968 en *Somer* ed. 1907. Verg. ook de talloze bewerkingen van een fabel van Aesopus met een beknopte schelddialoog tussen de Winter en de Lente, waarin angst, liefde en tirannie ter sprake komen: Aesop ed. 1987, nr. 144.

52 Dreves 1886-1922, XX, 94-95; verg. Tuve 1974, 76. De overige teksten worden aangehaald bij Pearsall 1973, 122-123.

53 Galfredus ed. 1971, 56-57, r. 807-811.

54 Over Janus en de januari/wintericonografie zie: Tuve 1974, 157-162; Timmers 1947, par: 1317. Een laat-twaalfde-eeuwse Janus, etend bij een vuur met een kat, komt voor op een miniatuur in een hs. te Oxford, Bodleian Library: afgebeeld bij Van Straaten 1977, 35. Op een houten

(eet)bord uit het midden van de zestiende eeuw (Zuidelijke Nederlanden) is dezelfde voorstelling nog te herkennen, alleen gaat het nu om de uitbeelding van december, terwijl Janus een narachtige oudere man is geworden (Nürnberg, Germanisches National Museum): afgebeeld bij Van Straaten 1977, 21. Daartussenin liggen enkele honderden afbeeldingen (miniaturen, borden, houtsneden) van wintermaanden of de winter met bij het vuur zittende, etende, doorgaans van kat en hond vergezelde oudere mannen. Hierbij sluit een narreniconografie aan, waarin de tafelende nar met kat voorkomt: *Palleys* 1520, fol. MI recto; (sterk overeenkomende) houtsnede op titelpagina van een Nederlandse spotprognosticatie uit 1532, afgebeeld bij Pleij 1983, 72. Voor Brants *Narrenschiff* zie ed. 1968, illustratie bij cap. 33; komt ook in Nederlandse edities voor: zie Brant ed. 1981 (facsimile naar de derde druk van 1548); in het nawoord, 14-20, ook informatie over de vroegere Nederlandse edities.

55 De houthaler figureert als vast onderdeel op de meeste maandbeelden, meestal februari, maar ook wel december of januari zoniet winter in het algemeen. Over het mannetje-in-de-maan zie Gittée 1901.

56 *Proprieteyten* 1485, fol [U7] verso. Jan Smeken, *Een spel op hertoge Karle ons keyser nu es*: Brussel KB, hs. IV. 1171, fol. 34 verso-54 verso, m.n. 45 verso. *Bible* (circa 1507), fol. C4 recto; op de houtsnede hierbij troont hij als Lucifer in de hellemond, een opengesperde monsterbek die de favoriete uitbeelding van de hel is in de late middeleeuwen: zie afb. nr. XXX in Henkel 1922, naar de ed. 1484.

57 De Keijser 1953, 57. Zinnebeeldige vrouwen met leeuw komen meer voor, niet altijd met even duidelijke bedoelingen; bij het beroemde Fazantenbanket te Rijssel in 1454 kwam de uitbeelding voor van een naakte vrouw, wijn spuitend uit haar borsten, die bewaakt werd door een leeuw: La Marche ed. 1883-1888, II, 354.

58 Trinkaus 1970, 502; Schouten 1988, 240; zie verder de daar genoemde literatuur.

59 *Handwörterbuch* 1927-1942, IX, kol. 662-668; Cohn 1976, 213.

60 Tuve 1974, 76, merkt op dat de wintervoorstellingen in de middeleeuwse literatuur eerder in een literaire traditie lijken te staan vanaf de klassieke oudheid dan dat zij zouden getuigen van actuele folklore rond de lentegebruiken. Voor de antieke fabel zie Aesop ed. 1987, nr. 144; zie ook hiervoor noot 51. Mogelijk biedt het werk van Neidhart in de dertiende eeuw voorbeelden van actuele invloed van folkloristische gebruiken, wanneer zijn teksten spreken over bezweringen van de winter en over pogingen om deze tiran te verjagen: verg. Le Goff 1987A, 224-225.

III. *De vertekening van de wereld*

1. Wandelende sneeuwpoppen

In de omgekeerde wereld van vorst en sneeuw gebeuren vervolgens naar Smekens zeggen allerlei dingen, die niet mogelijk zijn in het normale bestaan. Het dagelijkse leven ligt niet alleen stil (de poppen kunnen van alles niet door hun ijzige conditie), het speelt zich anders (omgekeerd) af. En die situatie is op twee manieren verbeeld, namelijk door de zichtbare sneeuwpoppen zelf en vervolgens in de tekst waar Smeken de meeste poppen in beweging zet.

Als thema is de omgekeerde wereld op zichzelf ook aanwezig, en wel in de klassieke paren Venus en Sardanapalus alsmede Aristoteles en Phyllis. In beide gevallen is de man de rol van pantoffelheld toebedeeld, terwijl de vrouw heerst. Bovendien komt er een sneeuwgroep met een spinnende zeug voor, die in de beeldende kunst van deze tijd op vele wijzen figureert. Het varken dat mensenwerk doet, verwerkt in miniaturen en koorbanken, geeft aan dat de wereld ten onder zal gaan wanneer men werk doet dat niet bij de eigen stand hoort. In feite stemt deze boodschap overeen met die uit de liefdesparen en met die uit elk omkeringsfeest en -ritueel. Door de bestaande orde tijdelijk op te schorten kan er van alles geregeld worden (spanning, bevrijding, bezwering, uitdrijving), maar deze periode van wanorde moet tegelijk aantonen dat het zo in de normale orde niet kan.

De tekst gaat verder. Verschillende groepen worden handelend gepresenteerd, hetgeen duidelijk niet tot hun mogelijkheden behoorde en zeker niet voor de toeschouwers zichtbaar kon zijn. Op dit punt zijn we getuige van een exclusief spel, dat strikt binnen het domein van de literatuur ligt en daardoor voorbehouden moest blijven aan de lezers van of luisteraars naar de tekst. Toch lijkt Smeken steeds toeschouwers van de eigenlijke sneeuwpoppen als eerste publiek voor ogen te hebben. Niet alleen wordt de tekst erg raadselachtig voor wie de poppen gemist heeft, maar de auteur speelt ook nog met het effect van de verrassende wending die hij aan de algemeen bekende objecten geeft.

Op de meest simpele wijze is de absurde animatie aanwezig in de beeldspraak die hij hanteert om de naderende dooi aan te geven. Bij vele poppen en groepen vermeldt hij dat ze geroepen zijn naar Zeeland, dat wil zeggen: naar het land van de zee, waar ze tot water zullen vergaan om in de zee weg te spoelen. We zagen al aan de lading die Friesland en al die andere plaatsnamen kregen, hoe geliefd de spottoponomie bij de feestrituelen is, hetgeen ongetwijfeld heeft te maken met een raadselcultuur die het gewenste saamhorigheidsgevoel moest stimuleren. Eindbestemming Zeeland dus. Sommige sneeuwpoppen gaan al op weg. Zo ontvangt een voornaam heer in de Bergstraat een brief, waarin hij gesommeerd wordt om naar Zeeland te komen. De twee naakte kinderen in de Spoormakersstraat wordt ook een toekomst in Zeeland voorspeld, want al trekken zij zich nergens iets van aan, tegen regen kunnen zij toch niet op. Plaatsen als deze in de tekst geven aan dat Smeken doet voorkomen alsof hij tijdens de dooi-inzet schrijft. Dat volgt ook uit zijn herhaaldelijke vermeldingen van dooiverschijnselen bij poppen die er dan nog wel staan. Maar uit de slotstrofe blijkt het eerder zo te zijn, dat alle sneeuwpoppen reeds lang en breed verdwenen waren toen hij zijn tekst maakte. Er zijn wel redenen te bedenken voor deze kunstgreep. De dooimetafoor speelt ten aanzien van het hele gebeuren voor Smeken een belangrijke rol, aangezien hij ten slotte hiermee de parallellen zal trekken met het ijdele bestaan op aarde en de mogelijkheid om de eigen zonden weggewassen te krijgen. En bovendien stelt de suggestie van rapportage tijdens het dooiproces hem in staat om nog meer animatie in te voeren: al smeltend komen de poppen in beweging.

Angstaanjagend is de boogschutter. Met zijn wapen in de aanslag jaagt hij grote schrik aan, want hij wil een ieder naar Zeeland drijven. Dit effect tracht de stadsomroeper met zijn bel in de Steenstraat (voor het huis de Waterpoort!) op een vriendelijker manier te bereiken. Hij is gehouden om alles en iedereen van sneeuw en ijs naar Zeeland te bannen. De Drie Koningen zijn trouwens al op weg. Bij het stadhuis (daar stonden ze kennelijk als sneeuwpop in het echt) zegt een bode hun aan, dat ze onverwijld naar Zeeland moeten afreizen, waardoor ze gedwongen zullen zijn om van hun voorgenomen koers af te wijken.

Het lijkt wel alsof Smeken er niet genoeg van kan krijgen om telkens weer over de lengte van vierhonderdacht regels deze vondst opnieuw te benutten. Zoals gezegd appelleert hij daarmee aan een gewenst raadselkarakter van feestritueel en feestrepertoire. Lost men gezamenlijk zulke raadsels op, dan wordt ook het gevoel versterkt de

wereld te kunnen overzien, bevatten en beheersen. Hoe wezenlijk dergelijke behoeften zijn binnen de stedelijke gemeenschappen van de vijftiende en zestiende eeuw valt eveneens af te leiden uit de eindeloze stroom van spreuken, zegswijzen en spreekwoorden waarmee men zich omringt. Het raadselachtige van de Zeeland-toop moet dan vooral zitten in de onverwachte en absurde toepassing ervan. De grap zelf is tamelijk doorzichtig, en ook niet onbekend in dit soort teksten. Het refrein over de strijd tussen winter en zomer beschrijft namelijk de dooi als 'Reysen de Vriesen na Walcheren, zoe zy pleghen', waarbij zelfs de dubbele bodem van *Zeeland* is opgeofferd.[1]

Een voorbeeld van Smekens verrassende inventiviteit bij de verwerking van deze dubbelzinnige bestemming blijkt uit de presentatie van de Hercules van sneeuw. Gelijk bekend werd deze met behulp van admiraal Filips van Bourgondië gemaakt. Nu vermeldt de tekst verder dat deze prachtige sneeuwpop niet Souburg zal aandoen maar zich rechtstreeks naar Sluis zal begeven, de dichtstbijzijnde havenplaats. En deze grappenmakerij is voor kenners, tot wie in dit geval de meeste lezers van toen behoorden. Naast zijn residentie in Brussel bezat Filips een beroemd kasteel te Souburg op Walcheren, vermaard als trefcentrum voor kunstenaars en humanisten.[2] Daar gaat de Hercules van sneeuw niet heen, in tegenstelling tot al die andere Herculessen van steen, inkt, krijt en verf die hij al had laten maken. De sneeuwpop moet immers verdwijnen door de dooi.

Verwijzingen naar de op gang komende dooi, die de sneeuwpoppen in beweging zet, komen ook elders in de tekst voor. Neptunus, gezeten boven op een olifant, wil allen met zich meedrijven in zee, hetgeen niet alleen ieders afloop aankondigt maar ook in herinnering brengt waar het eigenlijke domein van de zeegod ligt. Dezelfde humor wordt gebruikt bij Charon, die met zijn scheepje het vertrouwde traject verlaat om de weg naar zee te kiezen. Elders is het weer een meermin, die allen zeewaarts wil drijven. Ten slotte raken ook de acties van maagd en eenhoorn, alsmede die van de verkeerde liefdesparen uit de klassieke oudheid verstoord door het water. De maagd loopt de rivier in, Sardanapalus verdrinkt slapend in de schoot van Venus, en Aristoteles neemt wraak door 'met grooter vochticheden' (r. 271) de hals en benen van de wrede Phyllis te breken.

Dit komische procédé vindt een machtige apotheose in de grote dooimetafoor, waarmee de hele tekst eindigt en die tevens een eind maakt aan de systematische grappenmakerij. Al die drukke sneeuwpoppen, door Smeken met behulp van de dooi in beweging gezet, zijn maar spel. En de tekst gaat moeiteloos over in een vanitas-klacht met

de onder rederijkers zo geliefde vorm van het *Ubi-sunt*: waar zijn allen gebleven, die eertijds zo schoon, machtig en dapper waren?

Het komisch procédé van de tekst bestaat echter uit nog veel meer onderdelen dan alleen animatie door dooi. Humoristisch eveneens het vermelden dat de sneeuwpoppen falen in het verrichten van normale menselijke handelingen vanwege hun ijzige conditie. Zo staat de legendarische Roeland uit de middeleeuwse ridderepiek verwoed te blazen op zijn beroemde hoorn, maar niemand hoort hem! De Samaritaanse vrouw houdt van schaamte tegenover Jezus meer dan twintig dagen haar mond. En de vrouw van de dronkelap staat te wenen zonder een traan te verliezen, terwijl een andere dronkaard een biervat probeert te kruien waar hij geen meter mee opschiet, ook al is hij meer dan een week bezig.

Deze tactiek kan Smeken goed gebruiken om kritiek te uiten, die waarschijnlijk niet in de sneeuwpoppen als zodanig aanwezig was. Drie voorname heren staan bij de Houtmarkt te dobbelen, onafgebroken (!), maar je kon niets horen, noch het rollen van de dobbelstenen noch hun gekrakeel. En dat laatste, zegt de tekst erbij, komt zelden voor. Een speciaal effect wordt bereikt door specifiek gedrag onwaarschijnlijk lang te laten duren, wat alleen maar sneeuwpoppen kunnen. We zagen dat bij de dobbelende heren, het werd ook gezegd van de Samaritaanse vrouw, maar het begint al met de bedelmonnik die liefst veertien dagen onafgebroken bezig was. En wat te denken van de koe die nooit eet en drinkt, en die zodoende ook niets afgeeft?

Het meest opmerkelijk is echter de epische animatie van hele sneeuwpopgroepen, hetgeen tot wilde nonsens leidt, niet in de laatste plaats door bovendien personages uit geheel verschillende culturen tegenover elkaar te plaatsen. Waarschijnlijk vond Smeken de inspiratie voor deze grappenmakerij ook in zijn Franse voorbeelden (waarover later), al blijft de toepassing daarvan op sneeuwpoppen telkens uniek. Maar het is ook mogelijk dat hij een demonstratie geeft van travestie naar het voorbeeld van de laatklassieke en vroegmiddeleeuwse literatuur. Daar is dit vormgevingsprincipe van een komisch werkende tegenstrijdigheid tussen een personage en zijn handelingen en omgeving namelijk al meermalen benut.

En dus ergert Charon in zijn schip zich aan de vergeefs blazende Roeland. Hij is op weg met zijn scheepje naar zee, te zamen met Samson, die juist druk doende is om in een boze bui een leeuw zijn muil open te trekken. Gedeon blijkt zich ook in het schip te bevinden, want hij springt geheel naakt overboord met een zwaard in zijn hand. Vervolgens wil hij, op een ram gezeten, Samson te lijf. Maar hij weet

helemaal niet hoe hij hem moet benaderen, evenmin als het mannetje-in-de-maan!

Op deze manier worden liefst vier culturele tradities op een hoop gegooid: de klassieke, bijbelse, middeleeuwse en Germaanse. Zo niet altijd dan vraagt men zich toch zeker hier af, wat er nu werkelijk te zien zal zijn geweest. Zeer waarschijnlijk was dat niet meer dan een losse stoet van enkele sneeuwpoppen langs het Cantersteen, die stuk voor stuk traditioneel erfgoed verbeeldden. De genoemde poppen zijn namelijk ook goed bekend als versiering bij ommegang, blijde inkomst, toernooi en banket. Bovendien beschrijft Smeken elders menige sneeuwpop statisch, gewoon zoals deze ergens stond. Maar hier sloeg de voorgenomen kolder op de wijze van de literatuur in zijn kop. En de statische stoet deed hij opgaan in een absurd theater vol beweging. Daarbij gaat het groteske zo overheersen, dat elke band met welke realiteit dan ook vrijwel verbroken wordt: alleen het literaire spel zelf telt nog.

Activeringen in deze zin treden ook elders op, terwijl telkens het beweerde absoluut niet zichtbaar geweest kan zijn in sneeuw, hoogstens incidenteel als suggestie. Kapitein Mars, de oorlogsgod, schiet met zijn kanon de olifant met vesting op de rug waarin Neptunus zit, geheel aan flarden. Elders haalt men de neus op, snuit de neus, ontlast zich, krijgt een hoestbui, enzovoort. Kennelijk moet het ook komisch werken, wanneer levenloze objecten menselijke handelingen toegedicht krijgen.

Maar waarom speelt Smeken dit spel? Waarom voegt hij een dimensie toe, door middel van het bijzondere medium van de taal, aan het al zo gevulde sneeuwspektakel? Antwoorden op deze vragen zullen steeds weer aan de orde komen. Maar over het algemeen blijkt het literaire spel hem in staat te stellen reeds aanwezige effecten in de poppen te versterken en uit te breiden. Nu is het niet zo, dat hij alleen maar toevoegt. De tekst komt met veel nieuws aanzetten, dat zeker niet in de sneeuwpoppen aanwezig was (ook niet als idee). Aan de andere kant ontneemt Smeken juist door die spelzucht, gedicteerd door de gekozen tekstsoort, nogal eens het zicht op wat er werkelijk te zien was op straat. Daarbij is reeds gebleken dat hij tevens het een en ander gewoon niet herkend heeft. Bovendien geeft hij de nodige sneeuwpoppen tamelijk neutraal weer, zonder spel, zonder vertekeningen, zonder animatie en zonder herkenningsproblemen.

De directe rapportage past hij toe op de meeste bijbelse taferelen, zoals Christus en de Samaritaanse vrouw, Adam en Eva, David en Goliath, David en Bathseba, Christus en Maria Magdalena, op heili-

gen als Sint Joris met de draak, Sint Michiel en de duivels, en op klassieke voorstellingen als Hercules met zijn knots en Cupido met pijl en boog. Dergelijke verbeeldingen behoren tot het gemeengoed van de voorstellingen in de Brabantse en Vlaamse ommegangen vanaf de veertiende eeuw, de blijde inkomsten van vorstelijke personen in de steden vanaf de vijftiende eeuw en de grote Bourgondische feesten rond huwelijk en geboorte in diezelfde tijd. Met name de zogenaamde *entremets* bij de dagenlange banketten gaven dramatisch spektakel te zien en allegorieën bij wijze van 'tussengerecht'. Ze zijn al bekend in de veertiende eeuw, maar worden op een hoger plan gebracht door de Bourgondiërs, met als ongeëvenaarde shows het Fazanten-banket te Rijssel in 1454 en dat bij het huwelijk van Karel de Stoute te Brugge in 1468.[3]

Daarnaast corresponderen deze onderwerpen met een grote hoeveelheid aan laatmiddeleeuwse sculpturen en schilderijen. Van belang is nu om te constateren dat er als het ware een vast reservoir is van bijbelse, klassieke en middeleeuwse onderwerpen, waaruit men bij de genoemde gelegenheden naar believen put. Dat betekent geenszins dat zij daardoor hun voorbeeldige betekenis zouden hebben verloren ten gunste van een meer algemene en dus lozere decoratie. Juist die laatmiddeleeuwse passie voor het historisch bewijs aan de hand van de voorspellende typologieën en analogieën, waarmee het heden zinvol in het door God bedoelde gelid werd geplaatst, verhindert elke gedachte aan uitholling van de prominente figuren en gebeurtenissen uit het verleden. Eerder is sprake van een geautoriseerd magazijn, waarin de erkende voorbeelden definitief zijn opgeslagen, in de zin van: hieruit dient men te putten bij de verduidelijking van het heilsplan.[4]

De keus die men bij elke specifieke gelegenheid maakt, is dan ook meestal veelzeggend. We zullen zien dat dit eveneens voor de inrichting van het sneeuwpoppenfeest geldt. Welke autoriteiten en gebeurtenissen uit het verleden verlichten het Brussel van 1511 het best? Anderzijds brengt de tijd ook verschuivingen aan in de voorraad van het magazijn, maar die zijn nu minder van belang. Door de gebruikmaking daarvan sluit het Brusselse feest in ieder geval aan bij het stedelijke feestvertoon, inclusief dat van hofzijde. Het geeft aan dat het complete sneeuwspektakel ondanks het gebruikte materiaal toch een sterk conventionele kant heeft. Want ook hierin laat men zien dat de stad haar plaats weet in het heilsgebeuren en deze wenst te verdedigen, te zamen met een bezegeling van de oude en beproefde waarden waarvan de stad zich mede erfgenaam wenst te voelen. Gedenk de lessen uit de bijbel, neem een voorbeeld aan de klassieke helden, weet dat zij allen

door de dood uitgevaagd zijn, pas op voor de gevaren van de liefde, waak over de aardse orde der mensen en dingen.

Deze oude beelden, die voor traditionele zekerheden staan, zijn sterker aanwezig in de eigenlijke sneeuwpoppen dan Smeken laat zien. Niet alleen slaat hij het nodige over, al dan niet bewust, een aantal van deze vaste decorstukken die de stedelijke cultuur markeren vervormt hij, bijvoorbeeld door ze absurde handelingen te laten uitvoeren. Daardoor ondergraaft hij voor een deel het vertrouwde decor, omdat het (doorgaans nog zichtbaar) een vrijwel dodelijk accent heeft gekregen, namelijk dat van de ridiculisering. En daarmee zet Smeken een geheel ander procédé in werking, waartoe de reeds omgekeerde wereld van het sneeuwfestijn hem inspireert. Zijn voornaamste doel is om groteske vertekeningen te geven, te ridiculiseren, te denigreren, en om de in sneeuw opgetrokken wereld zo hard uit te lachen dat niet alleen de betekenis van de poppen zelf elke bedreiging verliest, maar het hele helse van die omgekeerde wereld in het algemeen. Daartoe hanteert hij alle ingrediënten en wapens die bij de stoffering van de omgekeerde wereld behoren, met als voornaamste de uitdrijvingstechnieken waarbij de hantering van, of beter de bekladding met seks en stront zo'n prominente plaats inneemt.[5]

Bij dat laatste fenomeen gaan de gedachten al snel uit naar de volkse invloed van een plattelandscultuur. Bovendien dreigen we op deze punten eveneens het slachtoffer te worden van eigentijdse opinies, krachtens welke grappen rond seks en stront voornamelijk platvloers heten. Men plaatst deze bij voorkeur in de lagere milieus, zoals de scatologie immers in haar geheel de onderkant van de mens regeert die hem aan de aarde bindt. Maar dan stuiten we anno 1511 wederom op het punt dat de genoemde technieken van de vertekening en het wapen van de scatologie al eeuwenlang een erkende plaats in de officiële cultuur hebben. Directe ontlening aan een volkscultuur is niet nodig, zoals het over het algemeen weer onjuist is om deze voor ons bizarre wereld van scabreuze seks en overdadige stront in literatuur en feestgebruiken automatisch te verbinden met het primitivisme van lagere milieus.

Eindnoten:

1 Voor de spinnende zeug zie uitvoerig: De Meijer 1962, 417-421. De omgekeerde wereld komt gedetailleerd aan bod in: Johannsmeier 1984; Dresen-Coenders 1988; Pleij 1983, hfdst. II. Over het 'verplichte' raadselkarakter van de omkeringsfeesten zie Pleij 1983, 63-64, en de daar genoemde literatuur. De aanhaling uit het strijdrefrein komt uit Soens 1902, 337.

2 Sterk 1980, 27 en passim.

3 Zie over de ommegangen en blijde inkomsten in het algemeen Soly 1984A en id. 1984B: daar ook de nodige verwijzingen; verg. ook De Baere 1941; Bastaits 1979. Voor de Bourgondische feesten nog steeds Huizinga 1952, en voor het Fazanten-banket in het bijzonder: Lafortune-Martel 1984.

4 Ohly 1977; Van der Waal 1952, I, 15-27; verg. Van Oostrom 1987, 207 en Pleij 1980-1981.

5 In verband met het feestrepertoire van de laatmiddeleeuwse vastenavondviering is dit aan de orde gesteld in Pleij 1983, met name de hoofdstukken II en III.

2. Het beschavingsoffensief

Het is inderdaad opmerkelijk hoezeer Smeken in zijn tekst de ingrediënten seks en stront suggereert, benadrukt en vooral toevoegt. Daardoor is deze dimensie veel sterker bij hem aanwezig dan in de

Margareta van Oostenrijk, uitgebeeld door Barend van Orley naar analogie van Maria Magdalena (zie de zalfpot), wordt aldus in een dwingend historisch verband geplaatst. Ex: München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen.

poppen zelf. Onder hen bevinden zich veel naakten. Zoals bekend wijst de systematische ontbloting in de beeldende kunst op het binnentreden van antieke tradities, hetgeen dan verrassend snel is doorgedrongen in het sneeuwpoppenspektakel. Die klassieke invloed op de vormgeving van de poppen bleek al eerder, aangezien Smeken hier oog voor had: de perfecte afmetingen in het postuur van Hercules, de pilaren, en vooral de pilaar met de ronde knoppen.

Het effect van al dat naakt werkte erotiserend. Koning David ziet uit het venster van zijn paleis de beeldschone sneeuwwitte (!) Bathseba, door welk aanzicht hij zeer opgewonden raakt: 'Haer naect lijf heeft hem so verhit' (r. 89). En niet alleen hem, want Smeken vermeldt dan dat veel mensen hun werk verzuimden door het aanschouwen van deze groep. Gewoon naakt zijn verder Adam en Eva, Cupido, Gedeon, zeer waarschijnlijk Hercules, en twee keer twee naakte kinderen (Tweelingen?), van wie het laatste stel verwikkeld is in een steekspel.

Maar Smeken gaat verder en beschrijft ook enige acties, die een scabreuze ondertoon krijgen of openlijk scabreus zijn. In een fontein lagen twee personen van sneeuw, 'Al naect' (r. 212), openlijk te vrijen, op zo'n genotvolle wijze dat een zot jaloers toekeek en graag had willen meespelen. Hierbij presenteert hij zeker een vertekening in de typering van de zot, door hem geil te maken. Zeer waarschijnlijk stemde de sneeuwgroep overeen met een bekende voorstelling uit de laatmiddeleeuwse prentkunst, namelijk die van minnenden in een liefdestuin bij een fontein. De daarbij voorkomende zot speelt altijd de rol van waarschuwer, die op het zotte van dat verliefde gedrag attendeert.[6] Maar Smeken vertekent in zijn eigen voordeel en maakt hem betrokkene. Wonderlijk noemt hij vervolgens het vrijende stel te paard voor het huis Brandenborg aan de Koolmarkt, waarschijnlijk omdat hij de voorstelling niet herkent.

Meer scabreus worden zijn toevoegingen bij drie andere scènes. In de buurt van de Lakense Poort stond een wildeman, het mythische wezen vol haar met mensenpostuur, stammend uit een nog niet beschaafde oerwereld en veel benut aan het eind van de middeleeuwen in allerlei verbeeldingen. Hij is de belichaming van ongetemde en onbeheerste driften. Deze wildeman nu waakt over een begijn met haar 'lollepot' (r. 222). Naar middeleeuwse overtuiging hadden juist begijnen een permanente behoefte aan het soort driften die de wildeman in de vorm van ongekende seksuele vermogens kon aanleveren. De begijnenbeweging wekte van meet af aan grote argwaan, aangezien deze lekenvroomheid van alleenstaande vrouwen geen erkende orderegel aannam en dus hoogst verdacht moest zijn. Vooral in Brussel hadden

de begijnen een slechte naam. Ze waren betrokken geraakt bij een ketterproces tegen een sekte aldaar van de beweging van de Vrije Geest. Daarbij kwamen praktijken aan het licht van adamitisme (paradijselijke dus zondeloze vrije liefde). Een groep geestelijken en een enkele stadsbestuurder zouden dan hun Eva's hebben gevonden in het begijnhof, vandaar dat de leider van de sekte zijn zondige geloof en praktijken ook in het openbaar moet afzweren in hun midden. Nu staat er dan zo'n beluste begijn van sneeuw bij de Lakense Poort, zeker niet toevallig op die plaats want vlak daarbij ligt het begijnhof, geheten *Den Wijngaerd*. Ze houdt haar 'lollepot' gereed, letterlijk een vuurpot maar vaak - niet alleen hier - gebruikt als metafoor voor vagina, immers de enige vuurpot die de wildeman op waarde weet te schatten en dan ook graag wil bewaken.[7]

Er valt hier niet goed uit te maken of deze implicaties inderdaad in de geboetseerde sneeuw aanwezig waren. Bij de beschrijving van Aristoteles en Phyllis is echter evident dat het Smeken is die de scabreuze toevoeging maakt. Dit paar is vanaf de hoge middeleeuwen steeds vaker afgebeeld in de vorm van (of op) gebruiksvoorwerpen, miniaturen, houtsneden, prenten en tapijten. Ze vormen het model bij uitstek voor wat de verdwazingen der liefde zelfs bij de wijste mensen vermogen aan te richten. Zoals steeds zit Phyllis op de rug van Aristoteles, die ze berijdt als een paard: 'Haren quoniam brack hem al de leden' (r. 268). Dat woord *quoniam* komt meer voor, waarschijnlijk op te vatten als komisch eufemisme voor *achterste*, door middel van verbastering van het Latijnse *conam* of *conamen* (steun of zit). Maar de uitbreiding van het gebruik tot vagina is evenzeer aanwezig, en die past hier beter omdat het breken van zijn leden nu niet alleen geschiedt in materiële zin (door haar gewicht) maar ook in moreel opzicht.[8]

De kroon wordt echter gespannen door de relatief uitgebreide beschrijving van de zich etalerende vrouw in het Rozendal, langs de stadsmuur. Deze lokatie geeft al aan dat we hier in de hoerenbuurt zijn, en dat de weelderige vrouw - 'groot vet wijf, al naect' (r. 318) - een prostituée is. Ze had enorme billen ('achterwangen'), prachtig gevormde borsten, terwijl er een hond tussen haar benen zat. Haar geslachtsdeel was bedekt met een roos, maar het 'doosje' onder die roos heeft menigeen al zijn zilverwerk doen verliezen! De komische eufemismen die Smeken gebruikt behoren tot het procédé van de raadselcultuur. De lezer wordt nadrukkelijk uitgedaagd om mee te doen aan zijn spel; 'dat ghij 't smaect' voegt hij aan deze passage toe: voor de goede verstaander.

Wat is de betekenis van deze relatief sterk aanwezige erotiek in de

sneeuwpoppen, en de aandikking daarvan in meer scabreuze richting door Jan Smeken? Allereerst ligt het voor de hand om te denken aan compensaties voor de toenemende repressie van seks. Deze vormen een vast onderdeel van de stedelijke omkeringsfeesten, en zelfs van het stedelijk feestgebeuren in het algemeen. De blijde inkomsten grijpen ook graag naar naaktscènes uit het genoemde voorraadmagazijn, van het Oordeel van Paris tot aan David en Bathseba. Maar de meer agressieve en scabreuze hantering van seks hoort bij de vastenavondviering. Sebastian Franck poogt in zijn *Welt-Buch* van 1534 (ook in het Nederlands vertaald) een allesomvattende beschrijving te geven van dit feest. En daarbij noemt hij tot drie keer toe als voornaamste kenmerk de schaamteloze naaktloperij over straat.[9]

Naakt en erotiek komen in het kader van een in de stad voortschrijdend beschavingsproces onder druk te staan. Die beweging vloeit voort uit het steeds algemener gehuldigde ideaal van de onderdrukking en beheersing van driften en emoties, waardoor een groeiende elite zich wenst te onderscheiden. De toenemende afkeer van alles wat aards heet en door de natuur geregeerd wordt, komt steeds meer naar voren in de stedelijke samenleving aan het eind van de middeleeuwen. En naakt toont een vleselijke natuurlijkheid, die de zinnen onbeheersbaar maakt. Erasmus' manierenboekje voor de opgroeiende jeugd uit 1530 bestempelt de afkeer van het impulsief natuurlijke als beschaafd:

> Men behoort in de slaepcamer stille te zijn, gheen rumoer te maken, ende schaemte te hebben, noch ontdecken eenich lidt dat van natueren behoort bedeckt te zijn.

Naakt hoort bij primitivisme, zoals dat nog steeds voorkomt bij onbeschaafden elders. Een Brusselse kroniek meldt onder het jaar 1506, dat de koning van Portugal een groot eiland in ‘Indiën’ heeft ontdekt, ‘ende waeren die luyden in 't selve eylandt al naeckt gaende’. En dat is het enige wat er over die inboorlingen wordt verteld.[10]

Dit offensief uit zich in de stad op allerlei manieren. Zo is er rond 1500 een algemene beweging tegen de plaatselijke badstoven, een in de middeleeuwen zeer gewaardeerd instituut waarvan elke stad er menigeen kende. Het baden had een sterk sociaal karakter dat zeer erotisch was gekleurd, zelfs in die mate dat een typering van nette bordelen meer op zijn plaats is, hoezeer men daarbij ook rondplensde, at en muziek maakte. Deze gewapende badcultuur is een bijzonderheid van de grote Brabantse en Vlaamse steden. De Portugese koopman Pero Tafur weet blijkens zijn reisverslag uit de jaren 1435-1439 niet wat hij

ziet in Brugge. Hij is stomverbaasd over de seksuele uitspattingen van keurige burgers in de *Waterhalle*, een van de plaatselijke badstoven. Op strikte belofte van het respecteren van hun incognito staan vrouwen daar alles toe aan mannen, terwijl iedereen zich even gemakkelijk daarheen begeeft als zou het om gezamenlijk kerkbezoek gaan. Vooral welgestelden en de intelligentsia bezochten deze eroscentra, die niet zelden de weelde van hofvermaak probeerden te imiteren. Maar het badhuis is ook een intellectueel trefcentrum - zonder dat daarbij van de bestaande attracties afstand werd gedaan - onder humanisten, ongetwijfeld naar klassiek voorbeeld. Daarom kan Erasmus zo'n decor kiezen voor een van zijn colloquia over het huwelijk, nagevolgd in *De Stove* van de Brusselse rederijker Jan van den Dale, geschreven vóór 1522. Maar ondanks de populariteit van deze badstoven in de betere kringen krijgt de oprukkende schaamtecultuur toch de overhand, zodat van stadswege in de loop van de vijftiende eeuw steeds meer bedrijfsbeperkingen en sluitingen worden gelast.[11]

Bij deze beweging horen ook de kuisingen, die aangebracht worden in de instructiewerken die Thomas van der Noot in serie produceert voor zijn stadgenoten. Zo'n werk is *Tregement der ghesontheyt* van 1514, een praktische gezondheidsleer vol dieet- en gedragsadviezen, direct vertaald uit het Latijn door Thomas zelf. Maar hij selecteert daarbij wel. De technieken ter voorkoming van zwangerschap en abortusmethoden laat hij weg, en dat is eerder een teken van het nieuwe ‘fatsoen’ dan van de veel oudere kerkelijke moraal. Dat wordt vooral duidelijk wanneer hij passages schrapt die niets met kerkelijke standpunten te maken hebben. Zo voert hij het begrip ‘fatsoen’ ook expliciet als reden aan, wanneer hij niet verder wenst in te gaan op de eetbaarheid van varkenstestikels: ‘Ende ic soude hier noch breeder af scriven, maer ick laet om de eerbaerheyt.’[12]

Dat nieuwe fatsoen, zo muf en belegen geworden in de negentiende eeuw, getuigt juist van een aanstekelijk elan in het hele fonds van Thomas van der Noot. Het gaat om iets waarlijk nieuws, namelijk een in burgerkringen ontwikkeld gevoel voor wat eerbaar is en wat niet. Niet hof of klooster bepalen hoe het hoort, maar de burger zelf geeft nu aan wat wel en niet deugt in de omgangsvormen van het dagelijks leven. Wie deze code leert en respecteert is eerbaar, wie dat niet doet of kan is een *vileyn*, een dorper, plattelander, kortom iemand die buiten het gepacificeerde, met muren afgesloten en dus geciviliseerde gebied thuishoort, van wie er dan helaas nog zovelen binnen de stad aanwezig zijn. Het is de bijzondere taak van de drukker-uitgever om deze code aan te brengen, te verduidelijken, te verspreiden en te respecteren. Dat

Het badhuis of de ‘stove’ als stedelijk lustoord, naar de houtsnede van Albrecht Dürer van omstreeks 1496. Ex: New York, Metropolitan Museum of Art.

legt Thomas met zoveel woorden uit in zijn octrooiaanvraag bij de Raad van Brabant in 1512. In die geest handelt hij ook steeds in de praktijk, zoals in het nawoord dat hijzelf toevoegt aan een zwangerschapsinstructie voor aanstaande moeders, de *Roseghaert van den bevruchten vrouwen* uit 1516. Het boekje mag niet in de verkeerde handen terechtkomen van 'vileynen', die de eerbaarheid niet zullen respecteren maar zich geil willen verlustigen aan deze praktische wetenswaardigheden - met illustraties - over het vrouwelijk lichaam.[13]

Bovenal blijkt de toenemende repressie van naakt en erotiek uit de stroom van maatregelen die de stad neemt om (vermeende) excessen op dit terrein te beteugelen. Onzedelijkheid wordt een opmerkelijk punt van aandacht. Vanaf de vijftiende eeuw vindt men incidenten gemeld op het gebied van de zeden in de strafrechtspraak en in kronieken, die voorheen nooit aan de orde kwamen. Daarvoor zijn twee verklaringen te geven, die beide echter op hetzelfde verschijnsel wijzen. Enerzijds kunnen zulke incidenten ook al vroeger zijn voorgekomen, zonder dat iemand daaraan bijzondere aandacht schonk. Anderzijds kunnen zij juist nieuw zijn, in de zin van ontladingen die door de toenemende druk voor sommigen onvermijdelijk worden. Hoe dan ook, in 1430-1431 treedt het gerecht streng op tegen een exhibitionist, die in de kerk zijn 'manlicheyt' toonde aan getrouwde en ongetrouwde vrouwen, juist toen de hostie werd opgeheven. Hij moet enige dagen te schande staan, om daarna voor twaalf jaar uit Brabant verbannen te worden. Dat hij zijn euvele daad uitgerekend in de kerk pleegt, heeft geen andere betekenis dan dat de kerk een van de weinige plaatsen is in de middeleeuwen, waar vrouwen alleen en in zekere concentratie zijn aan te treffen. Maar daar kijken ze meestal devoot naar beneden, behalve wanneer de hostie geheven wordt, zodat dit het uitgelezen moment was voor de man om toe te schieten.[14]

In de stedelijke ordonnanties te Brussel beginnen al vanaf 1360 de verbodsbepalingen toe te nemen tegen overspel en het geven van gelegenheid daartoe. Bovendien worden ook hier de badstoven een steeds groter punt van zorg. Er wordt bepaald dat men er niet de nacht mag doorbrengen en er ook niet slapend mag worden aangetroffen. In 1429 doet het stadsbestuur een wilde slag in de lucht om de slechte zeden te onderdrukken. Mensen met een losbandig gedrag worden uitgesloten van openbare ambten en overspeligen verliezen hun rechtszekerheid. En in 1439 komt er dan een gericht beleid tegen gelegenheid geven aan openlijk overspeligen, die ongehinderd hun gang blijken te kunnen gaan in allerlei huurpanden. In de loop van de vijftiende eeuw is er ook steeds meer nachtelijke onrust rond de stoven.

Een algemene maatregel van de stedelijke overheid bestaat uit het aanwijzen van eroszones, ten einde meer greep te krijgen op de prostitutie. Dergelijke buurten worden dan bij voorkeur rond de wallen gesitueerd. Wijst op zulke acties ook het leegstaande bordeel met de veelzeggende naam *'t Hinneken*, midden in de stad en in 1518-1519 opgekocht door een armenhuis? Hoeren werden als zodanig niet vervolgd, krachtens een al sinds Augustinus gehuldigd standpunt dat dit noodzakelijke kwaad (mits zoveel mogelijk gecontroleerd) toegestaan moest worden, anders infecteerde het de gehele maatschappij:

> Hoeren in de stad lijken op riolen in het paleis. Gooit gij die eruit, dan stinkt het hele paleis.

Niettemin werden hun arbeidsmogelijkheden sterk ingeperkt, niet alleen door zones in te stellen, maar ook door zowel klanten als pooiers scherper aan te pakken. Vooral geestelijken en getrouwde mannen moeten het ontgelden wanneer zij zich in het openbaar bezondigen.[15]

Tegen heimelijk overspel bestaat geen vervolgingsbeleid. Maar zo gauw het openbaar wordt, schiet het gerecht toe. Moeten we niet aan een wanhoopsdaad denken, wanneer een monnik uit het Rooklooster bij Brussel onder het jaar 1445 in zijn kroniek noteert: ‘Ende eene vrouwe die kint droech, van loste, clam boven bij Sinte Michiel op den torre’? Het *vrouwe* geeft aan dat het om een gehuwde vrouw uit de betere kringen gaat, die op de toren van het stadhuis geklommen is waar een beeld van de aartsengel Michael staat. En dat het om de vrucht van overspel gaat, signaleert de monnik door de toevoeging ‘van loste’, dus: door wellust. Voor dergelijk overspel wordt een getrouwde vrouw in 1507-1508 bestraft met het hangen in de mand, een speciaal Brusselse schoffering in het openbaar die een merkwaardige verwantschap vertoont met een voorbeeld uit de literatuur. In het volksboek van *Vergilius*, omstreeks 1525 gedrukt naar oudere voorbeelden, moet de hoofdfiguur voor iedereen te kijk hangen in een mand, waarmee hij heimelijk in de vertrekken van een door hem felbegeerd meisje meende te zullen belanden. Maar uit wraak laat ze hem halverwege stoppen, hetgeen niet alleen in de toegevoegde houtsnede is vereeuwigd, maar ook in vele andere en eerdere verbeeldingen. In datzelfde jaar komen overigens twee mannen in de mand, omdat ze aan partnerruil hebben gedaan: ‘twee gesellen die malcanderen huer wijf gelevert hadden om bij te slapen, in de mande gehangen’. En kort daarna, in de tweede helft van 1508, wordt zekere Peter de Visch veroordeeld ‘die oick befaemt was van dat hy een vrouwe onderwegen

Vilvoerden oneerlyck aengetast hadde'. Ongetwijfeld is het ook ongewenst seksueel vertier, dat een 'huis van correctie' doet stichten in 1506 voor jonge meisjes die een misstap hadden begaan en hier hun boetvaardigheid kunnen tonen. Ze worden *Repentienen* genoemd, en voor bescherming hebben zij als patrones Maria Magdalena, de zondares. Duidelijker kan het niet.[16]

Er zijn sterke aanwijzingen dat de toenemende druk op vrijelijk te beleven liefde en erotiek (al dan niet gehuwd) in toenemende mate leidt tot neigingen om compensatie te zoeken in overspel, bigamie en ander fantasierijk gedrag. Dat is waar te nemen vanaf het einde van de middeleeuwen in alle grote steden van de Zuidelijke Nederlanden. Een aanwijzing voor het heimelijk zoeken van seksueel genot wordt eveneens gevormd door de talrijke technieken om zwangerschap te voorkomen, die in de vijftiende eeuw beginnen te circuleren in de stad. En ten slotte wijst het Adamitisme van de Broeders en Zusters van de Vrije Geest op toenemende nood. Zoals gezegd kwam zo'n beweging ook voor in Brussel, waar er bovendien contacten zouden zijn met de plaatselijke begijnen. Een positieve benadering van genotvolle seks behoort tot de centrale leerstellingen van deze voor de kerk zo ketterse gemeenschap.[17]

Eindnoten:

6 Zie Vignau Wilberg-Schuurman 1983, 5-6 + afbeeldingen.

7 De processtukken zijn uitgegeven door Frédéricq 1899-1902, I, 266-279. Zie verder: Lerner 1972, 157-163, 190-195; De Waha 1975, 5-28; Janssens 1984. Zie de afbeelding van het immense begijnhof *Den Wijngaerd* op de kaart van De Tailly uit 1640: hierover Lebeer 1948-1955. Voor *lollepot* zie Smeken ed. 1946A, 27 (commentaar bij r. 222) + verwijzing. Over de wildeman zie Vandenbroeck 1987, 7-39.

8 Het beroemde paar wordt uitvoerig besproken in de tentoonstellingscatalogi: *Felheid* 1985, nr. 54; *Heks* 1985; *Vrouwen* 1988. Voor *quoniam* verg. commentaar op r. 268 in Smeken ed. 1946A, 51.

9 Seksgrappen als onderdeel van de raadselcultuur bespreekt Catholy 1966, 41-44; zie ook noot 1 en noot 5. Franck 1562, fol. 111 recto (de Duitse ed. is van 1534).

10 Het voortschrijdende beschavingsproces is magistraal in beeld gebracht door N.J. Elias (1980; eerste druk: 1939); voor introducties op zijn werk zie Blok 1977 en Goudsblom 1982. Bruikbaarheid van zijn werk en houdbaarheid van zijn visies zijn thans onderworpen aan kritische discussies; van belang is Blok 1981, m.n. 27 en 30, die het accent legt op de beschavingsbewegingen in de gepacificeerde stad aan het eind van de middeleeuwen; Pleij 1984A poogt een eerste indruk te geven van de rol van de rederijkers bij zo'n stedelijk beschavingsproces, dat zeker in de beginfase (veertiende eeuw) de trekken van een offensief vertoont. Bewust is in dit boek gekozen voor de term *beschavingsoffensief* als van toepassing op die stedelijke beschavingsbewegingen; gewoonlijk hanteert men deze pas met betrekking tot het rationaliserings- en centraliseringsproces, dat vanaf de zestiende eeuw in het kader van de staatsvorming zou optreden: verg. Mitzman 1986, conform de centrale thesen in Muchembled 1978 en *Volkscultuur* 1986 volgens welke in de tweede helft van de zestiende eeuw als het ware de strijd gestreden is tussen volkscultuur en elitecultuur, ten voordele van de laatste: de volkscultuur is dan definitief onderdrukt dan wel geofficialiseerd in geheel West-Europa. Naar mijn mening kan het begrip *beschavingsoffensief* zinvol toegepast worden op de eerste systematische beschavingsgolf onder de burgerij van de Brabantse en Vlaamse steden in de veertiende eeuw, die na de regulering van het geweldmonopolie binnen de stadsmuren elitevorming vertonen door culturele uitingen, gedragsvormen en de onderdrukking van de

plaatselijke volkscultuur: zie verder infra hfdst. IV. Het citaat komt uit de Nederlandse bewerking (ed. 1587) van Erasmus' manierenboekje: Van Vloten 1864, 360; de opmerking over de naakte inboorlingen in Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 55 recto.

11 Over de stedelijke badcultuur zie: Van den Dale ed. 1944, 27-49, 143-175, waarin ook informatie over Erasmus' tekst; Tafur ed. 1926, 200; verg. Le Goff 1987A, 444; Van Oostrom 1987, 123: Graaf Albrecht van Beieren en zijn zoon, de latere Willem V, bezoeken regelmatig de stoven in Den Haag; opmerkelijk is steeds dat men voor bad- en uitgaansleven zo graag de stad gebruikt vanuit het hof, waar op zichzelf een genotcultuur zeker niet ontbrak evenmin als de mogelijkheden om zelf een badhuis te bouwen; maar het gaat kennelijk om iets anders: de stad is in principe een genotcentrum, culminerend in instituties als het badhuis, waar de betere standen letterlijk hun kleren afwerpen om in zekere anonimiteit van het leven en elkaar te genieten; dit roept eerder gedachten op aan de functie van de stad in de Romeinse tijd (verg. Veyne 1987, 158, 241) dan aan de twintigste-eeuwse sauna; nota bene dat Tafur, als Portugees koopman een duidelijke buitenstaander, in deze zin naar het Brugse badgebeuren kijkt: gedekt door anonimiteit bespringen de meest aanzienlijke personen elkaar hier met vreugde. Maar ook de Brusselse stoven waren internationaal vermaard, wanneer de reactie van Eustache Deschamps rond 1400 maatgevend mag zijn als hij de mooie meisjes en badstoven van Brussel met weemoed herdenkt (Deschamps ed. 1874-1903, IV, 6-7):

> Brusselle adieu, ou les bains sont jolyz,
> Les estuves, les fillettes plaisans;
> Adieu beauté, leesse et tous deliz,
> Chanter, dancer et tous esbatemens.

Voor de beweging tegen de stoven aan het eind van de middeleeuwen: Vanhemelryck 1981, 131-132; Goudsblom 1977, 295 noot; Shahar 1986, 189; een wel heel directe getuigenis daarvan geeft Erasmus in zijn colloquium *Diversoria*, over de herbergen in Duitsland (voor het eerst gedrukt in 1523); daarin laat hij iemand zeggen: ‘Goed, maar een vijfentwintig jaar geleden was bij de Brabanders niets meer in zwang dan de publieke badstoven: nu zijn ze overal opgeruimd.’ Overigens wordt daarbij als reden de vrees opgegeven voor besmetting, in het bijzonder met geslachtsziekten: Erasmus ed. 1961, 76; verg. id. ed. 1965, 147-152.

12 *Tregement* 1514, cap. 89; verg. voor het Latijnse voorbeeld: Magninus 1482, boek III, cap. 17 = fol. [N5]verso; zie verder Elaut 1963-1964, 85-86.

13 *Roseghaert* 1516, fol. [N6]recto.

14 Vanhemelryck 1981, 149.

15 Resp.: Willems 1843B, 297, 304, 307-308; Godding 1953, nrs. 72, 83; Vanhemelryck 1981, 131-132, 145; Shahar 1986, 184-189. Het bericht over *'t Hinneken* bij Frankignoulle 1935, 113, nr. 435.

16 Resp.: Piot 1879, 41; Vanhemelryck 1981, 155, 158: verg. *Virgilius* ed. 1950; Bonenfant 1942-1943, 256; Brussel KB, hs. 17.119 (laat-achttiende-eeuws), onder de jaren 1506 en 1511. Met dergelijke repressies kan ook de stichting van een opvangcentrum (beter: isolatiecentrum) voor geslachtszieken in verband gebracht worden; de ‘ziekte van Napels’ (Gallische dan wel Spaanse ziekte) wordt vanaf 1495 onderkend in de Nederlanden: in 1506 sticht Marc Steenberg, deken van de Sint Goedele, het centrum, onder bescherming van Maria Magdalena in de Korte Ridderstraat: Henne 1845, 1, 318; of gaat het hier om hetzelfde instituut van de *Repentienen*, aangezien stichter, straat en patrones identiek zijn, alsook in zekere zin de doelgroep?

17 Zie noot 7; verg. nog *Lexikon* 1977 vlg., III, kol. 1638-1639; Dieckhoff 1978, 89-90; en voor de Noordelijke Nederlanden van deze tijd: Van Moolenbroek 1986.

3. Naakte beelden

Een andere mogelijkheid voor compensatie lijkt te liggen in de bevrijding die het naakte beeld biedt, in de vorm van sculpturen, op schilderijen, zelfs in persona bij blijde inkomsten en banketten. Voor een deel zou een dergelijke achtergrond de gretigheid kunnen verklaren, die het antieke, beschaafde naakt rond 1500 snel carrière doet maken in de Nederlandse kunst. Ook de literatuur blijft niet achter. Daar sluipt

eveneens een compenserende sensualiteit binnen, een soort beschaafde geilheid, beschaafd omdat ze verpakt is in verheven literatuursoorten en daardoor niet gehanteerd wordt als wapen om te denigreren. Daarvan is juist het scabreuze zo'n voornaam kenmerk, dat hier te enen male ontbreekt. Het gaat nu eerder om kijken, om genieten van het naakte lichaam, om het zich langzaam zien ontkleden van een wonderschone vrouw, en vooral om het uitspreken van sensuele gevoelens daarbij, zonder dubbelzinnigheden maar eventueel wel licht versluierd. Er is zeker een echo uit de hoofse minnelyriek van de troubadours, maar de literaire verwoording van erotische gevoelens is nu veel directer, men zou bijna zeggen: erotischer. Niettemin blijft deze

artistieke geilheid een beschaafde compensatie voor de juist in dezelfde kringen bevorderde repressie van driften, mede dank zij de disculperende inbreng van al dat antieke naakt en al die erotische verhalen uit de klassieke mythologie.[18]

De dichter Jean Lemaire de Belges, sierraad aan het hof van Margareta van Oostenrijk, schrijft in 1505 een allermerkwaardigst gedicht over haar groene vriend de papegaai (*L'amant vert*). Deze uit zich in zwoele erotiek over zijn meesteres, die hij om voor de hand liggende reden nooit werkelijk kan beminnen. De aanleiding was gelegen in het feit dat haar lievelingspapegaai verslonden was door een hond, toen zij in Duitsland verbleef. Als troost schrijft Jean nu dit gedicht, in de vorm van twee rijmbrieven. In de eerste kondigt de papegaai zijn voorgenomen zelfmoord aan, daar hij zonder de wederliefde van zijn meesteres niet kan leven. De tweede komt na zijn daad - Jean stelt het dus voor alsof hij zichzelf in de bek van de hond gestort heeft - uit het dierenhiernamaals. Het geheel is bedoeld om Margareta weer aan het lachen te krijgen, omdat ze na de dood van haar beminde echtgenoot Philibert van Savoye in 1503 zeer neerslachtig bleef. En Jean hanteert daartoe de parodie op allerlei antieke en middeleeuwse modellen, vooral de afscheidsbrieven uit Ovidius' *Heroïdes* (heldinnenbrieven).

De geletterde Margareta zal zeker genoten hebben van zoveel verstopt vernuft, dat kunstig rijmend aan de oppervlakte kwam in dolle travestieën. Maar wat moet ze gedacht hebben van de tamelijk persoonlijke erotiek die Jean haar via de kleine omweg van de papegaai zo openlijk voorschotelt? In de eerste brief laat de papegaai namelijk weten dat hij het niet meer uithoudt nu hij haar niet kan beminnen, terwijl hij wel steeds moet toekijken hoe ze zich uitkleedt en de liefde bedrijft. En dan beschrijft hij de diverse kwellende stadia van naaktheid, die hij mag aanschouwen:

> Que dirai je d'autres grands privautéz [vrijpostigheden],
> Par quoy j'ay veu tes parfaites beautéz:
> Et ton gent corps, plus joli que fin ambre,
> Trop plus que nul autre varlet de chambre,
> Nud, demy nud, sans attour et sans guimphe [kap],
> Demy vestu, en belle cotte simple.

Het wordt zelfs zeer pikant wanneer we ons realiseren dat Lemaire in feite haar ‘varlet de chambre’ was. Ook elders lijkt er meer van hem in de papegaai te zitten dan Margareta wellicht lief was. Zo klaagt de groene minnaar er ook over dat hij niet mee mocht naar Duitsland en

Portret van Margareta van Oostenrijk door Barend van Orley. Ex: Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten.

zich nu moet vervelen aan haar hof als vreemdeling (de dichter kwam uit Henegouwen), dat hij juist om harentwille had bezocht. In 1512 verdwijnt Jean Lemaire plotseling uit haar omgeving, op geheimzinnige wijze, om prompt daarop in dienst te treden van het Franse hof bij haar rivaal Anne van Bretagne.[19]

Deze beschaafde erotiek, werkend met antieke modellen, is volop aanwezig in de amoureuze refreinen van de rederijkers. Naar de overlevering zijn de grote verzamelingen daarvan niet eerder te dateren dan vanaf 1500. Zo'n dateringsprobleem is ook aanwezig in *De Spiegel der Minnen*, zeer vermoedelijk van de Brusselse rederijker Colijn van Rijssele en dan geschreven tussen 1480-1500, maar slechts bewaard in een door Coornhert geredigeerde editie van 1561. Hoe dan ook, het eenvoudige arbeidersmeisje Katharina, verliefd op de gegoede burgerzoon Dirk, belichaamt het recht op erotiek en een zekere lustbeleving, die blijkens dit eerste serieuze burgerdrama ook in haar milieu erkenning krijgt: 'mijn borstkens ghevoelen zijn mannelijc lijf.'[20]

De klassieke mythologie blijkt in het algemeen erg geschikt voor de projectie van verdrongen lustgevoelens, aangezien de godenverhalen een lange aaneenschakeling bieden van avontuur en gevarieerde seks. Had men deze gedurende de middeleeuwen naarstig geallegoriseerd tot de verbeelding van christelijke deugden en ondeugden, dan was het nu tijd om het erotisch potentieel in deze verhalen te exploiteren, overigens niet als vervangende maar als toegevoegde waarde. Als instrument voor de allegorie bleven ze evenzeer in trek, zodat dit aanhoudende gebruik en de voorname herkomst het zoeklicht op de erotiek beschaafd inkleedden. Zo'n accentverschuiving komt duidelijk aan het licht in Jan Smekens zinnespel *Hue Mars en Venus tsaemen bueleerden*. Daarin wordt de overspelige erotiek tussen de beide hoofdfiguren niet meer zo snel mogelijk omgezet in een vertoog over deugden en zonden. Een dergelijke thematiek is zelfs niet eens meer het centrale onderwerp. Dat wordt nu bepaald door de verdedigbare en begrijpelijk gemaakte erotische aantrekkingskracht van twee gelijkgestemden. En daarbij vindt de herhaalde constatering begrip, dat erotiek een drijvende kracht is voor zowel mannen als vrouwen.

Eigenlijk is de verdediging van de erotiek over de rug van de klassieke goden het opmerkelijkst in dit spel van omstreeks 1500. Het begint met de traditionele klacht van Juno, in de entourage van een middeleeuwse liefdestuin met Pallas en Venus, over haar echtgenoot Jupiter die voortdurend overspel pleegt, een neiging die mannen in het algemeen vertonen:

Want altijt sleepen zij hören steert,
Hem selven vernieuwende met andere vruchten.

Daarom concludeert Juno, dat mannen ‘wanckelbaer’ zijn, labiel in de liefde want voortdurend belust op seks. En ze licht haar stelling toe door een lange opsomming te geven van Jupiters daden in dezen. De godinnen willen die niet ontkennen. Maar in plaats van de nu te verwachten veroordeling van Jupiter - en eventueel mannen in het algemeen - beginnen ze Juno te troosten door haar op de voordelen van de bronstigheid van haar echtgenoot te wijzen. Hij bemint haar tenslotte ook nog evenzeer!

(Pallas) Ghij mögt daghelijcx nae u begheeren
In den bogaert sijnder vriendelijcheit gheneeren
(Venus) En plucken veel vruchten nae u ghevuech.
(Pallas) Al besicht een ander den boom,
U blijft ghenuech.
't En schaedt niet al mach hij wat buijten draeghen.

Deze moraal is nieuw en uitermate handzaam. Enerzijds is zij namelijk geheel vrijblijvend, immers gepresenteerd als gedrag in een heidense godenwereld, anderzijds kan zij juist naar believen en met groot gezag overgenomen worden, aangezien de klassieke goden al eeuwenlang in geallegoriseerde vorm gedragsvoorschriften propageerden.

Maar het echte probleem wordt dan geïntroduceerd door Venus. Ze is getrouwd met de afzichtelijkste man onder de goden, de mismaakte Vulcanus, en daardoor kan ze haar ‘natuerlijcheit’ niet kwijt. Daarmee bedoelt ze haar seksuele begeerten, die hier worden gepresenteerd als een normale menselijke eigenschap, die zich op natuurlijke wijze dient te kunnen ontwikkelen. Is dat niet mogelijk, dan dreigen er de conflicten die de verdere gang van het toneelstuk bepalen. Daarover laat Venus geen twijfel bestaan, als ze haar brandende minne die niet bevredigd wordt, vergelijkt met ‘vierighe koolen in 't water ghesteecken’. En ze siddert daarvoor al bij de gedachte dat ‘mijn borstkens sijn ruijde vel ghevuelen’. Het gaat er nu om, dat erotiek en lustgevoelens erkenning vinden als natuurlijke drijfveren in het menselijk gedrag, waardoor zelfs het latere overspel met Mars verdedigbaar wordt. De klassieke mythologie blijkt uitermate geschikt voor de rechtvaardiging van een compensatoire lustbeleving, omdat zij tegelijk de vluchtweg én het gezag van een heidense godenwereld bood.[21]

Het mag duidelijk zijn dat het naakte beeld, nu als sneeuwpop, een

De ontwakende lust van Adam en Eva als aanleiding tot de uitbeelding van erotiserend naakt; tekening van Jan Gossaert van omstreeks 1525-1526. Ex: Providence (Rhode Island), Museum of Art.

prominente rol speelt in het feest van 1511, en ook dat het opvallend was en nieuw, getuige de herhaalde opmerking in de tekst ‘al naect’. Bovendien wordt een paar maal gesuggereerd dat al dat naakt voor opwinding zorgde en in ieder geval veel bekijks trok. De erotiseren-

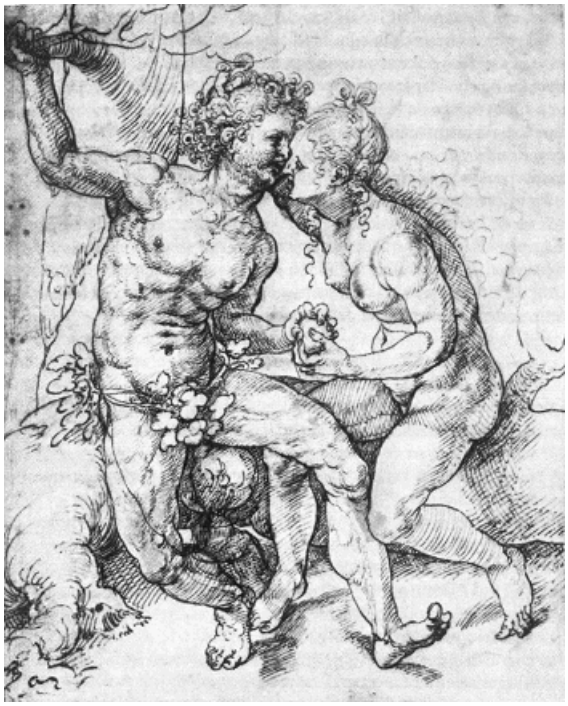

Erotiserend naakt van de belust geworden Adam en Eva na de zondeval; tekening van Jan Gossaert van omstreeks 1525. Ex: Wenen, Albertina.

de functie van het naakt in de beeldende kunst rond 1500, als toegevoegde waarde afgestemd op een verpreutsend want driftlozer publiek, blijkt niet alleen uit de antieke mode. Ook andere modellen krijgen een erotische lading, vooral die uit de bijbel die in hun daar beschreven leven (soms) natuurlijk naakt waren. Dat gold in de eerste plaats Adam en Eva. Jan Gossaert, de beschermeling van admiraal Filips van Bourgondië, maakte enkele tekeningen van het eerste mensenpaar die zeer erotisch zijn. Half zittend reiken ze naar elkaars erogene zones tijdens de consumptie van de appel. Hans Baldung Grien gaat hierbij nog een stapje verder en laat Adam de tegen de boom geleunde Eva direct tussen de benen tasten. Uiteraard beelden deze kunstenaars de seksuele lust uit die de zondeval introduceert, maar dat neemt niet weg dat dit pas nu, in het begin van de zestiende eeuw, zo direct en erotisch wordt weergegeven.[22]

Dat deze nieuwe functie inderdaad aanwezig is rond naakt en erotiek in de beeldende kunst en literatuur op de voet van de klassieken mag ten slotte blijken uit de protesten hiertegen. Weer is het Anna Bijns, die als spreekbuis van brede sentimenten onder de stadsbevolking de vinger heft. Haar verontwaardiging geldt niet zozeer het heidense goed, maar juist al dat naakt:

> Maer dat sij Cupido, met sijnen schichte,
> Lucretia, Venus oft een haer nichte
> In haer cameren stellen puer moedernaeckt
> d'Welck tot onsuverheden mach trecken lichte,
> Al waer 't dat alle menschen ontstichte,
> Dat en achten sij niet: hoe sijn sij misraeckt!

En verder:

> Maer al dat tot onsuverheden verweckt,
> Wert gheschildert, gheprint, men siet hoe ondiere,
> Naecte vrouwen, naecte mans, ja afgoden schiere.

Hoewel Anna zoals gewoonlijk alleen over ‘ketters’ spreekt als degenen die zich aan het gelaakte gedrag bezondigen, lijkt hier ook een zeker standselement aanwezig. Het gaat om gedrag van welgestelden, die zich inderdaad beelden, schilderijen en boeken kunnen permitteren en die zich met deze entourage onderscheiden van het ‘gemene volk’, wiens gevoelens Anna Bijns steeds zo treffend onder woorden brengt.[23]

Valt al dat naakt in de sneeuwpoppen nu wat beter te begrijpen, dan

is nog niet duidelijk waarom vervolgens al die scabreusheden in de toevoegingen van Smeken aanwezig zijn. Die spreekt immers over de ‘lollepot’ van de begijn, de ‘quoniam’ van Phyllis en het ‘contoir’ of de ‘fronsse’ van de voluptueuze hoer. Dergelijke dubbelzinnige beeldspraak, zo goed bekend uit tal van laatmiddeleeuwse boerden en spotteksten, vormt een veel traditioneler antwoord op een veel algemenere angst in de middeleeuwen voor seksualiteit, die het domein van de duivel zou zijn. Met dit reeds vanaf de zondeval zo succesvol beproefde wapen weet hij de mens telkens weer in het verderf te storten, waarvoor de kerk aanhoudend en in alle toonaarden probeerde te waarschuwen. Tegenover het hoog opgehemelde maagdom plaatst zij het huwelijk als de laagste staat waarin de mens op aarde kan verkeren. Dat instituut wordt aanvaard in het licht van de voortplanting en als smoorplaats voor anders wild opflakkerende lusten, naar het woord van Paulus (1 *Cor*. 7:9): ‘Ende is 't dat si hem alsoe overmits onghetempertheyt niet en connen liden, laet se echtelic trouwen, want dat trouwen is beter dan te branden.’ Maar lustbeleving ook binnen het huwelijk bleef dubieus, aangezien de duivel zelfs hier op die manier een aantrekkelijke entree werd aangeboden.

De scabreuze dubbelzinnigheden in tekst, beeld en vooral feestritueel verdelgen die angsten, maken ze hanteerbaar door ze te ridiculiseren. Of het nu kou is, de duivel of seks, de aangewezen bestrijding ligt in personificaties tot in het extreme toe, die vervolgens gedenigreerd kunnen worden, vernietigd of verdreven met de zeer aardse middelen van scatologie en scabreusheid. Het gebruik van zulke instrumenten als therapeutische wapens wordt nog verhoogd in het licht van die toenemende beschavingsbeweging in de stad. Juist daardoor werkt de tijdelijke opheffing van de beschaafde code in opmars het sterkst in de kringen die zelf de ontwikkeling van deze code bevorderen. En zelfs weer even kruipend over de aarde tijdens het omkeringsritueel kunnen zij zich nog verhevener voelen boven het gewone volk, van wie zij zich steeds willen onderscheiden. Erasmus vindt namelijk het gebruik van obscene woorden en dubbelzinnigheden weliswaar kenmerkend voor niet-christenen, maar hij wijst de antieke cynici aan als de grondleggers van de obscene metafoor in de dichtkunst. En dan is het opvallend dat het weer de antieken zijn die het hanteren van erotiek geïntroduceerd zouden hebben in literatuur en beeldende kunst, waarmee artistieke seks voor de nieuwe stedelijke elites rond 1500 alleen maar aantrekkelijker gemaakt is.[24]

Meteen wordt daaruit duidelijk dat deze functie van scabreusheden geen exclusieve uitvinding van de volkscultuur is. Die opvatting zou

versterkt kunnen worden, wanneer we Smeken in het spel over Venus en Mars de compensatie zo duidelijk op elitaire wijze gestalte zien geven door gebruik te maken van de klassieke mythologie. Maar juist in dit toneelspel is er evenzeer plaats voor de veel traditioneler techniek van de dubbelzinnige scabreusheden, die zo goed passen in de mond van de *sinnekens*, duivelachtige figuurtjes die in menig rederijkersspel de hoofdpersonen beïnvloeden en tegelijkertijd rapporteren aan het publiek. Zo geven zij steeds de traditionele opvattingen over Venus' natuurlijke lustgevoelens weer door deze te degraderen tot de bekende duivelse geilheid, in komische en dus bevrijdende metaforen. Eerst stoken ze het vuur van Venus' minnebrand hoog op, door Mars als supermacho aan te prijzen en Vulcanus nog verder te belasteren. Maar Venus aarzelt. Toch hebben de *sinnekens* geen enkele twijfel over de afloop, immers 'Hör vörportaelken ontstect van hitten' (haar voordeurtje staat in brand). En in die termen spreken ze steeds, met als hoogtepunt hun directe oogetuigenverslag van het erotische treffen van de beide gelieven:

(I) Sij waer met een cleijn stootken ghevelt.
(II) Dan sou men al lachende coomen in 't schörken [scheurtje],
(I) Siet se gaepen en kijcken.
(II) Hij sal hör dörken
Open vinden, hij behueft niet te cloppen.

En zo gaat deze even humoristische als bezwerende beeldspraak rond het beuken op deurtjes en in scheurtjes nog een tijdje door, naar beproefd middeleeuws recept om de angst voor de als bedreigend uitgelegde natuurlijke lustgevoelens hanteerbaar te maken.[25]

Spanningen rond seksualiteit worden al in de hoge middeleeuwen zichtbaar door het aanwenden van scabreuze dubbelzinnigheden in de elitecultuur. Op tal van plaatsen komen deze in de *Carmina Burana* naar voren, de Latijse teksten vol spot en satire uit de elfde tot dertiende eeuw, gemaakt door studenten en geleerden die nog niet altijd een gevestigde plaats in de samenleving gevonden hadden. Bijna als bouwsteen is de obscene metafoor aanwezig in de Franse *fabliaux* van de dertiende en veertiende eeuw. In deze komische versvertellingen breekt soms een absurd omgekeerde wereld in de erotiek door, wanneer vagina's de hoofse conversatie gaan beheersen, letterlijk door ongevraagd het woord te nemen. Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw heeft men deze teksten op grond hiervan willen zien als inferieur volksvermaak. Maar dank zij het werk van Per Nykrog is duidelijk

geworden hoezeer het hier om hofvermaak gaat uit de hoogste kringen. Daar werden erotische obsessies gethematiseerd, door ze te vergroven, te ridiculiseren en te verdelgen in de vorm van deze vertellingen, zoals dat op een andere manier gebeurde in de spelvormen van de hoofse liefde. Ook daarin werd nagespeeld wat in werkelijkheid niet kon of mocht, namelijk vrije erotische relaties met hoogverheven dames of gewoon echte liefde die in de zakelijke huwelijken niet mogelijk was. Eenzelfde rol speelt de raadselcultuur, bekend van de Franse hoven uit de vijftiende eeuw. Enige luxueus uitgevoerde handschriften met zulk spelmateriaal laten zien dat het vol staat met scabreuze erotiek en scatologie, als gezelschapsvermaak voor adellijke dames en heren. De spelvorm wordt daarbij bepaald door het vragenderwijs in verlegenheid brengen van de dames door de heren.[26]

Deze scabreuze metaforiek als systeem in spelvormen en de bijbehorende teksten wordt ten slotte bevestigd door de demonstratie daarvan in een middeleeuwse poëtica, de *Parisiana Poetria* van John van Garland van omstreeks 1220. In dit leerboek voor het bewerken en schrijven van teksten komt een demonstratief versje voor met de titel *De licencia puerorum*, over de uitspattingen van de kinderen. Dat versje heeft betrekking op het kerkelijk zottenfeest, zo uitbundig gevierd in die tijd in kloosters en kapittelkerken rond nieuwjaar, door al het heilige, van sacrament tot mis, tijdelijk om te keren tot zot vertoon. Johns voorbeeld van deze temporele verdelging (juist ter versterking van de bestaande orde voor de rest van het jaar maar daarom niet minder uitbundig gevierd) wemelt nu naar verwachting ook van erotische dubbelzinnigheden, waarin de *baculum* de hoofdrol speelt. Dit was de staf die de spotheerser (kinderpaus of kinderbisschop) als teken van zijn waardigheid voerde, maar die hij in deze tekst tevens hanteert als penis waarmee hij de feestvreugde zal verhogen.[27]

Maakt de scabreuze erotiek dus lang en breed deel uit van de elitecultuur, dan blijven contaminaties met de uitdrijvingsrituelen van de vruchtbaarheidsfeesten van het plaatteland natuurlijk steeds mogelijk. Zoals eerder betoogd komen beide stromen in de stad aan, en zeker niet onaangetast want al eeuwenlang over en weer van elkaar profiterend. Die situatie kan de herkenning en appreciatie van de sneeuwpoppen en Smekens tekst alleen maar verhoogd hebben, want elk milieu kon als het ware de eigen tradities ontdekken.

Eindnoten:

18 Zie Hoffmann 1978, m.n. 150, 158; verg, ook Brom 1957, 79 en 81, die reeds het sneeuwpoppenfeest van 1511 noemt als exponent van het voortschrijdende naakt in de beeldende kunst.

19 Jodogne 1972, 127-129, 255-261; verg. ook Calin 1980, m.n. 206; het citaat bij Brom 1957, 79. Lemaires spel begint overigens duidelijk bij de parodie op een gemeenplaats uit de Provençaalse minnelyriek, te weten de uitdrukking van het verlangen om de geliefde naakt te zien: verg. Lazar 1964, 58-59, 123-124.

20 Boone 1984, 20-21; aldaar op 30-33 ook de discussie over auteur en datering van dit toneelstuk.

21 Smekens toneelspel is uitgegeven door I. van de Wijer (Smeken ed. 1984), naar Brussel KB, hs. II.368; verg. Hummelen 1968, 1 D 11; de geciteerde versregels zijn resp. 45-46, 102-106, 135, 132 en 130. Nog steeds bestaat er lichte twijfel over de toeschrijving aan Jan Smeken,

wiens naam wel genoemd wordt als auteur in het handschrift maar dat is een afschrift uit 1551 van Reyer Gheurtsz te Amsterdam (vandaar de Hollandismen in de taal); bovendien is de naam *Smeken* nogal overbelast in de rederijkersliteratuur (zie de weergave van de discussie daarover in Smeken ed. 1946B, XI-XX). Deze twijfel kan nu nagenoeg verdwijnen, aangezien het spel wel zeker in het Brussel van vóór 1519 ontstaan moet zijn; de twee obscure godinnen Othea (r. 255) en Dirce (r. 681) komen namelijk precies zo voor in een instructie voor de uitbeelding van vrouwelijke personages in blijde inkomsten te Brussel van vóór 1519: zie De Keijser 1953, 55 en 56.

22 Pauwels 1965, 310-312; verg. *Kunst* 1986, 124, afb. 7a en 7b. Bernhard 1978, 283.

23 Bijns ed. 1875, 106, strofe c en 118, strofe e; verg. nog id., 140, strofe d en 466 strofe k.

24 Hierover in het algemeen Bakhtine 1970; verg. Catholy 1966, 41-44 en Pleij 1983, hfdst. II en III; zie ook Gier 1982; verrassend nieuw materiaal in Gaignebet 1984; verg. ook nog Randall 1966 via index op *Obscaena. Testament* ed. 1979. Erasmus ed. 1963, 22-23.

25 Smeken ed. 1984, r, 332, r. 765-768.

26 Nykrog 1973 (eerste druk 1956): hfdst. VIII is gewijd aan de obsceniteiten in de fabliaux; verg. *Le chevalier qui fist parler les cons*: Montaiglon ed. 1872-1890, VI, 68. Voor de hof-raadselcultuur zie Gier 1982, m.n. 154-156.

27 Garland ed. 1974, 188-191, 270-271.

4. Het wapen van de stront

Tot de in de tekst toegevoegde scabreusheden behoren ook de herhaalde vermeldingen van scatologische elementen, die niet of nauwelijks bij de sneeuwpoppen zelf zichtbaar geweest kunnen zijn. Het domein van de scatologie bestaat uit het volstrekt aardse, zoals dat gedomineerd wordt door de onderkant van het menselijk lichaam: de anale functies. In mindere mate horen daar ook andere lichaamsuitscheidingen bij.

De bedelmonnik, veertien dagen onophoudelijk aan het preken, vergaat van de kou en is dan ook voorzien van ‘snotvincken’, snottebellen. Bij hem in de buurt staat een koe, die niet eet en drinkt en ook niet gemolken hoeft te worden. Bovendien verliest ze daardoor geen uitwerpselen, want ze staat er ‘Sonder torten, vijsten oft stincken’ (r. 21), een duidelijk voorbeeld van toevoeging in de tekst want dat doet de koe dus allemaal niet. Dan is er een fontein met een rooswater plassend kereltje, wiens straal in de mond van een daardoor opzwellende man komt. Op de schopstoel - een strafinstrument waarmee men in het water gekieperd werd - zit een mannetje dat onduidelijk met zijn ‘snotghat’ manipuleert, om beter te kunnen drinken (?). Elders is de burcht van Poederoijen nagebouwd, een berucht Gelders roofslot dat zwaar belegerd wordt, waardoor de daarin weggescholen man zich onderschijt van angst. De vreeswekkende centaur met zijn gespannen boog ‘lach ontvallen eenen stront’ (r. 223), waarmee in ieder geval aan zijn paardconditie vanonderen herinnerd wordt. Ten slotte is er de dronkaard Bancbier, die zich overvol drinkt aan een biervat waardoor hij ‘achter nat ende povere’ (r. 291) wordt, te weten zwaar diarreus, een verband dat ook elders vaak gelegd wordt met overmatig drinken.

Aan dit voornamelijk door Smeken in de tekst gespeelde spel kunnen overeenkomstige functies toegeschreven worden als aan dat met de scabreuze erotiek. De strontfolklore is bijna exclusief te verbinden met het stedelijke beschavingsoffensief, dat het meest waarneembaar is in het dagelijkse leven aan de veranderende gedragsvormen bij de onderdrukking van natuurlijke driften en impulsen. Vooral op het punt van de lichamelijke secretie treden allerlei vormen van privatisering op: de verdere ontwikkeling van het eenmanstoilet, het terugdringen van ontlastingen in het openbaar, en de toenemende kwalificaties van dergelijke gedragingen (inclusief openlijk kotsen en snuiten zonder zakdoek) als boers en onbeschaafd. Veelzeggend is de afschuw van de burgers van Doornik in 1422, wanneer ze moeten vast-

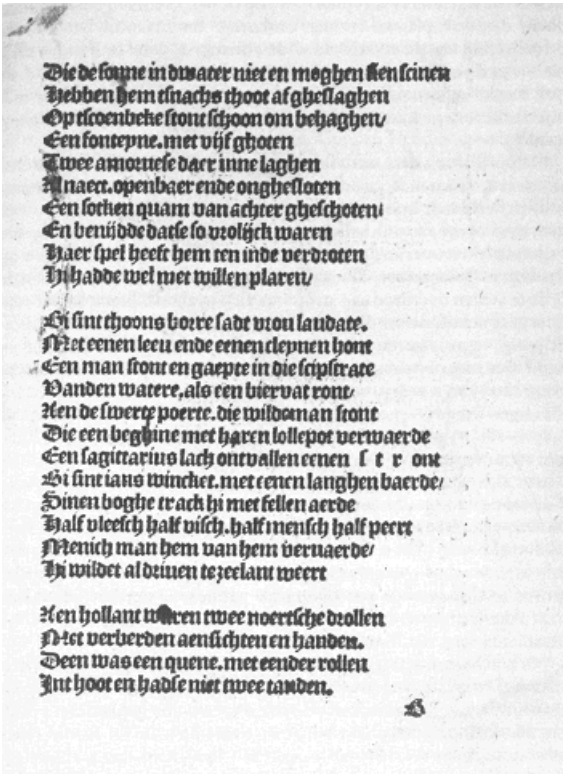

Die de sonne in dwater niet en moghen sien schinen
Hebben hem tnachs thoot af ghesla ghen
Op tscoenbeke stont schoon om behaghen/
Een sontepne. met vijf ghoten
Twee amorueſe daer inne laghen
Naect. openbaer ende ongheſloten
Een sothen quam van achter ghelchoten/
En benijdde datſe so vrolijck waren
Haer spel heeft hem ten inde verdroten
Hi hadde wel met willen plaren/

Hi sint thoons borre sade vrou laudate.
Met eenen leeu ende eenen clepnen hont
Een man stont en gaepte in die scipstrate
Vanden watere, als een biervat ront/
Aen de swerte poerte. die wildeman stont
Die een begbine met haren lollepot verwaerde
Een sagittarius lach ontvallen eenen s t r ont
Hi sint ians winchet. met eenen langhen baerde/
Hinen boghe tr ach hi met fellen aerde
Half vleesch half visch. half mensch half peert
Menich man hem van hem vernaerde/
Hi wildet al deinen tezeelant weert

Aen hollant waren twee noertsche drollen
Met verberden aensichten en handen.
Deen was een quene. met eender rollen
Int hoot en hadse niet twee tanden.

Zelfs de zetter van Smekens tekst doet mee aan de strontfolklore, getuige de zeventiende regel op deze bladzijde: ‘Een sagittarius lach ontvallen eenen s t r o nt’ (versregel 223). Ex: 's-Gravenhage KB.

stellen dat zigeuners (‘Egyptenaren’) op de markt álles in het openbaar doen, dus ook plassen en zich ontlasten. En Erasmus bezegelt de privatisering op dit terrein door de christenen voor te houden zich niets van de cynici aan te trekken, die beweren dat wat je privé doet ook zonder schaamte in het openbaar zou kunnen. Men moet er niet aan denken, zegt Erasmus dan, als het om urineren en de stoelgang gaat.[28]

Natuurlijk valt deze ontwikkeling aan tal van andere verschijnselen af te lezen, van stedelijke ordonnanties tot aan het ontwerpen in literatuur en beeldende kunst van karikaturale boeren die het verafschuwde gedrag in optima forma belichamen. De toename van een taboe op het vrijuit spreken over anale functies toont zich eveneens in kuisingen op dat vlak in de literatuur. Dit is niet in tegenspraak met de hierna aan de orde te stellen overdaad aan stront die zich in allerlei literatuursoorten juist gaat manifesteren. Beide houdingen, kuisen en de groteske overdrijving, representeren hetzelfde, namelijk het feit dat er langzamerhand niet meer normaal over de lichaamsfuncties van de onderkant gesproken kan worden, zoals bij voorbeeld Augustinus dat nog ongedwongen deed. Of men poetst het anale weg, of men hanteert het als wapen of bevrijdingsmiddel. Zo beschrijft de uit aristocratische kringen stammende tekst *Van den vos reynaerde* uit de dertiende eeuw, hoe de vos zich staat te verkneukelen wanneer hij ziet dat zijn tegenstander Tibeert de kat een pastoor castreert in zijn pogingen om uit een val te ontsnappen. De tekst zegt dan dat Reynaert zo moet lachen ‘dat hem bachten scorde Ende hem crakede die taverne’, dus dat hem een scheurende wind ontsnapte. Wanneer deze tekst nu in 1479 gedrukt wordt te Gouda voor een burgerlijk publiek, is op deze plaats een nadrukkelijke correctie aangebracht. Er staat dan dat hij ‘lachte alsoe utermaten sere, dat hi nauwe ghestaen en conde’.[29]

Nu zou het kunnen lijken dat het met dat beschavingsoffensief in de stad wel meevalt, wanneer we kunnen vaststellen dat daar tot in de zestiende eeuw de praktijk in officiële documenten gehandhaafd blijft om allerlei ingezetenen met bijnamen te noemen die tot de scabreuze en scatologische scheldwoorden gerekend moeten worden. Deze gewoonte doet denken aan een gemeenzame volkscultuur, die bij het dagelijks verkeer op straat hoort en die nog van een sterke gemeenschapszin zou getuigen. Anno 1383 staat er in de rekeningen van de baljuw van Brugge: ‘Jan, filius Jan Elux, die men heet Schijt in de zee,’ waarbij de persoon in kwestie eerst officieel geïdentificeerd wordt en dan zijn roepnaam op straat krijgt. Maar het gaat hier wel om iemand uit het dorp Blankenberge. Een andere dorpeling, uit Brabant, heet in

strafrechtbronnen in 1421 ‘Barbelken Groot eers’; ze wordt bestraft omdat ze met een andere vrouw heeft gevochten. Toch komen we dit gebruik ook in de stad tegen. In overheidsdocumenten te Mechelen uit de vijftiende en zestiende eeuw wordt gesproken van ‘Coppen van Bruessel, geheeten Vuyleers, scipknecht’, van ‘Hennen, die men heet in de wandelinge cacpot’, of van ‘Lieven spaupere, van sinte truyen, in de wandelinge sceetken’, dan wel van ‘Coppen Hendricxzone, alias al bedorven oft stront’. Bij nader inzien is echter toch duidelijk dat dergelijke bijnamen allesbehalve vrijblijvend zijn of van een volkse gemeenschapszin zouden getuigen. Ze worden toegepast op dorpelingen die zich misdragen hebben, dan wel in de stad op mensen van buiten met een eenvoudig beroep of van simpele status. Met andere woorden: de strontfolklore in bijnamen op overheidsniveau gehanteerd heeft een denigrerende functie.[30]

Binnen de situatie van voortschrijdende, en vanaf 1500 zelfs voortijlende civilisering fungeert het hanteren van stront dan grofweg op twee wijzen. Allereerst werkt het grotesk vertekenen van scatologische enormiteiten (het best bekend van Rabelais) zeer bevrijdend op de toenemende druk die een dergelijke privatisering teweegbrengt. De dolzinnige grappenmakerij over stront is een vast onderdeel van het laatmiddeleeuwse feestritueel. In dit licht moeten ook de zotte refreinen en andere teksten begrepen worden, die competities beschrijven in flatuleervermogen of andere scatologische hoogstanden. Ze creëren een absurd omgekeerde wereld, waarin het vermogen tot de hoogste analiteit tot onderscheidingskenmerk is verheven. Dat werkt heel bevrijdend, juist in die meer elitaire milieus waar de druk het hoogst is, zodat het niet mag verwonderen dat Anna Bijns voor de Antwerpse minderbroeders bij wijze van kloostervermaak ook zo'n windenwedstrijdrefrein maakt, volgens recept.[31]

Maar in de tweede plaats kan de scatologie steeds beter gehanteerd worden als een verdelgingsinstrument van een bestaande orde, die tijdelijk ontkend wordt, of als wapen om een vijand te denigreren en uit te schakelen. Oorspronkelijk vormde stront het meest aardse strijdmiddel waarmee men de kwade winterdemonen kon verjagen, zodat de aarde tot nieuwe vruchtbaarheid vermocht te komen. Dat heeft zelfs een heel materiële achtergrond, aangezien het manipuleren met stront in deze zin ook gewoon bemesting kan heten. Niettemin vinden we dit element in de stad terug, waar zotten op mestkarren meerijden in de stoet en de menigte bekogelen. Ook wordt er wel een hoop stront tijdens de vastenavondvieringen vereerd: ‘sommighe dragen eenen verschen menschens stront op een kussen omme’, volgens de

algemene typering van Sebastian Franck in zijn *Welt-Buch* van 1534, naar de Nederlandse vertaling.[32]

Stront als wapen is een geliefkoosd strijdmiddel in de literatuur rond 1500. Ulenspieghel maakt er permanent gebruik van om zijn tegenstanders uit te schakelen. Ook zijn literaire verwant, de pastoor van Kalenberg, mag er in de gelijknamige tekst graag zijn voordeel mee doen. Bij een van zijn avonturen blijken zijn tegenstanders (hovelingen) zo'n sterke schaamtecultuur ontwikkeld te hebben, dat ze in paniek wegvluchten wanneer de pastoor hen in hun dronkemansroes onder smeert met wijndroesem, die ze bij ontwaken aanzien voor hun eigen drek. Tot dit gezelschap van slimme individuen, die de wereld naar believen naar hun hand kunnen zetten met hun gezonde verstand, behoort eveneens de jongen Jacke, bekend uit het poppenspel en volksboek met die naam van rond 1500. Hij weet zijn kwaadaardige stiefmoeder steeds weer te treffen met wat voor haar allerschandelijkst moet zijn, namelijk het verlies van de beheersing van haar lichaamsfuncties. Wanneer Jacke op zijn wonderfluitje blaast, gaat ze woest dansen, en wanneer ze hem ziet, dan ontvliegt haar geheel ongewild een wind.[33]

Er is zelfs een bijbels verhaal geactiveerd in deze zin, al is het verwerken van eigentijdse accenten op zichzelf niets bijzonders. Op die wijze kon namelijk onderstreept worden hoezeer de eigen tijd verbonden was met de grote gebeurtenissen uit het verleden, volgens het heilsplan dat in de bijbel ontvouwd was. In de zogenaamde historiebijbels, naar Petrus Comestors *Historia Scholastica* uit de twaalfde eeuw, wordt een spannende versie gegeven van de historieboeken uit het oude testament, bedoeld om de lering effectvoller over te dragen. Veelzeggend is dat in de door Thomas van der Noot gedrukte *Bibel in 't corte* van 1513 (die tot dit type bijbelteksten behoort) het verhaal over de vernedering van de laatste koning der Joden, Sedekia, in scatologische zin is uitgebreid. Gevangen bij koning Nabugodonosor wordt hij als feestvermaak uit zijn cel gehaald en voor een voornaam gezelschap van banketterende personen geplaatst. Zijn overweldiger

> gheboot dat men hem een laxatijf te drincken gheven soude, om hem scande te doene. Als Sedechias desen dranck ghedroncken hadde, so en conde hi hem niet onthouden, hy en moeste daer sijn ghevoech doen voer hen allen. Ende doen si hem langhe beghect hadden, setten si hem weder in den kerckere.

Ook de toevoeging van dit laxeertheater verraadt de toegenomen

aandacht voor stront als verdelgingswapen, mogelijk in een cultuur die een steeds sterker taboe plaatst op de openbaarheid van noodzakelijke lichaamsverrichtingen.[34]

Sterk vergelijkbaar op dit punt is de ontwikkeling in de verhalen en kroniekberichten over de moord op de Vlaamse graaf Karel de Goede in 1127. Volgens de kroniek van Nicolaas Despars, opgesteld in 1562, werd een van de samenzweerders, proost Bertolf, gevonden in ‘'t secreet’, waarbij dit schijthuis in de zestiende eeuw meteen fungeert om de opperste verachtelijkheid van deze verrader aan te geven: de Latijnse bronnen uit de tijd zelf noemen dit detail niet. Als boetedoening loopt hij blootsvoets in de ijzige kou naar Ieper, waar hij op straat onder allerlei vuiligheid bedolven wordt,

> jae dat meer es, die zommeghe goten ende sturten haerlieder zeecpotten ende strontpotten (by oorlove ghezeit) over zijn hooft, in zulcker abondance ende overvloedicheit, dat men hem van de messche [drek] niet en kende.

Ook hier moeten de menselijke uitwerpselen een toevoeging zijn, want de tijdgenoten spreken slechts over modder en stenen, waarbij in een bron nog viskoppen komen. Voor de zestiende eeuw is er inmiddels een beter wapen gereed om verachting uit te drukken, nog eens extra geaccentueerd door het tussen haakjes geplaatste excuus.[35]

Vooral op deze manier maakt Smeken gebruik van scatologie als wapen om tegenstanders te denigreren en uit te schakelen, doorgaans over de rug van de sneeuwpoppen die daaraan immers niet meedoen. We zullen later zien dat er in Brussel anno 1516 allerlei aanleiding was om het verschijnsel bedelmonnik te grazen te nemen (met snottebellen), om karikaturen te maken als de diarreuze zuipschuiten als Bancbier, en om het fenomeen van het roofslot Poederoijen met stront te ontluisteren. Dat geldt ook voor de centaur, die Smeken als paard laat optreden met de aangevoerde hoop drek. Deze paardmens representeert doorgaans iets negatiefs. Juist zijn dierlijke kant maakt hem labiel, daar hij hierdoor onderworpen was aan onbeteugelbare aardse driften. Daarom staat hij bekend als een onbeheerste dronkelap, vol agressiviteit, die in menige tekst figureert als waarschuwing voor de gevolgen van het verlies aan zelfcontrole. Door hem boven zijn eigen drek te zetten, accentueert Smeken zijn aardsheid op een denigrerende wijze, geheel in de lijn van een hele reeks karikaturen en exotische wezens die het omgekeerde van gewenst gedrag in de stedelijke samenleving verbeelden.[36]

Zoals blijkt is het gebruik van dit wapen geenszins voorbehouden aan volkse kringen, eerder integendeel. De strontfolklore in het algemeen is geheel ingeburgerd in een elitecultuur. Rond 1500 vinden we deze tot in de hoogste kringen van de humanisten terug, wanneer Maarten Luther en Thomas More er niet voor terugschrikken om stront als wapen in stelling te brengen. Luther denigreert de angst voor de duivel, door deze toe te voegen dat hij zijn broek volgescheten heeft, die de duivel om zijn nek mag hangen om er zijn mond mee af te vegen. En Thomas More schrijft namens Hendrik VIII aan Luther dat diens leugenachtige mond een schijthuis vol stront is, en dat hij het verdient vanwege alle door hem opgekotste mest gekroond te worden met de inhoud van de verzamelde Engelse riolen en pisbakken. De humanist Geldenhauer vergelijkt zeer uitbundig in een gedicht kloosterlingen met de uitwerpselen van de duivel, zoals Luther ook meermalen doet.[37]

Evenals scabreuze erotiek wordt het agressieve gebruik van faecaliën al aanbevolen in de vroegste poëtica van de middeleeuwen, de *Ars versificatoria* van Matthieu de Vendôme, geschreven omstreeks 1175. Dit modellenboek legt sterke nadruk op de beschrijving van typen, met behulp van na te volgen voorbeelden. Een van deze typen is Davus, het toonbeeld van de meest afzichtelijke mens die men zich kan voorstellen, zowel in uiterlijk als gedrag. Zo geeft hij zich over aan vraatzucht en maakt dan van zijn achterste een trompet terwijl hij tegelijkertijd luidkeels boert. En bij het zwelgen verzamelt hij zoveel wind, dat hij in staat is om voor Aeolus te spelen, de god der winden. Daardoor is zijn lichaam net een open gevangenis, nu het niet weet binnen te houden wat beslist niet voor buiten bstemd is. Zo'n model voor weerzinwekkendheid in een mens heeft grote invloed gehad op de middeleeuwse literatuur in het Latijn, en vandaar onvermijdelijk op die in de volkstalen.[38]

Duidelijk valt waar te nemen bij deze toenemende explosies in scatologie en scabreusheden dat hoe meer de beschavingsdruk zich doet gelden hoe effectiever de wapens op dit terrein worden en hoe heviger de ontladingen. Want ook in die laatste zin hanteert de elite faecaliën. Dat komt naar voren in het geleerdenvermaak, dat Poggio met zijn *facetiae* (snedige grappen) aanbiedt, alsook in de raadselcultuur aan de Franse hoven van de vijftiende eeuw. Daarbij worden de dames vragenderwijs in verlegenheid gebracht. Hoe kun je erachter komen wie in een groep van tien hofdames een stinkende wind heeft gelaten? Antwoord: dat is degene die het eerst naar haar neus grijpt, want ze staat er het dichtst bij en weet meteen wat er aan de hand is![39]

Om te besluiten dat seks en stront in en om de eigenlijke sneeuwpoppen getuigen van weliswaar bevroren maar toch levendige volkscultuur zou dan ook zeer voorbarig zijn. We zagen al hoe het gebruik van erotiek juist in elitaire milieus ingang had gevonden. Ook de genoemde Davus biedt in al zijn drekkigheid daarvoor een model. Hij kent namelijk evenmin enige beheersing op het terrein van de erotiek. Bij de geringste aanleiding zwellen zijn testikels op en priemt zijn Venuslans omhoog. Maar voor puntje bij paaltje komt, is het alweer afgelopen en zakt hij als een pudding in elkaar, zo onnatuurlijk is zijn ranzige passie.[40] Niettemin kan van Smekens vertekenende toevoegingen gezegd worden dat zij eerder in termen van een overgeërfde volkscultuur geformuleerd lijken te zijn dan in die van een elitecultuur, ook al zijn daarin al die ingrediënten terug te vinden.

Die folkloriserende techniek lijkt bij uitstek aanwezig in de beschrijving van het plassende jongetje, dat door enige onderzoekers in verband gebracht is met de Manneken-Pis-legende, tot op vandaag in Brussel graag gekoesterd als dierbaar volksverhaal uit ver verwijderde tijden. Een kind van sneeuw staat in de Spiegelstraat als fontein te plassen in de mond van een man, die het rooswater zorgvuldig opvangt. Dit gaat onophoudelijk door, waarbij het kind geen haarbreed afwijkt en de man bolrond wordt. Nu stond er in werkelijkheid vanaf 1452 op de hoek van de Eik- en Stoofstraat een plassend jongetje als fontein, dat reeds toen in de officiële documenten werd aangeduid als *Manneken-Pis*. In de wetenschap wenst men deze naamgeving van de fontein folkloristisch op te vatten, als herinnering aan een weggelopen vorstenkind in vroeger eeuwen, dat aldus plassend weer aangetroffen zou zijn. Onlangs werd er bovendien een verband gelegd met middeleeuwse anekdoten over het magisch vermogen van dronkaards om eindeloos door te plassen bij stromend water, in de veronderstelling dat zij het geluid daarvan zelf voortbrengen.

Maar van dergelijke folkloristische verankeringen kan geen sprake zijn. Wat er op straat te zien was, moet een voorbeeld geweest zijn van de al bij de antieken populaire plasfontein, vanaf de veertiende eeuw als spelvorm in Italië bekend en vandaar overgenomen door de Bourgondiërs, Doorgaans gaat het dan om cherubjes, die bij de rijke banketten wijn, nectar of ambrozijn plassen, dat men in de mond kan opvangen. Zo'n constructie is bijvoorbeeld aanwezig op het grote Fazantenbanket te Rijssel in 1453:

> un petit enfant tout nu, sur une roche, qui pissoit eau de rose continuellement.

Zelfs het rooswater stemt dus letterlijk overeen. Maar ook als normale fontein komen deze plassende kereltjes voor, als herinnering aan een hofcultuur, zodat van enige folkloristische herkomst geen sprake behoeft te zijn. Bovendien is er nog een aanwijzing dat Smeken deze aristocratische erfenis in sneeuw enigszins volks vertekende, evenals dat trouwens gebeurde met de echte fontein in 1452 die zo'n gemeenzame en voor de hand liggende naam kreeg. Wat er écht te zien was in sneeuw doet sterk denken aan een gravure van Hans Baldung Grien van omstreeks 1520, genaamd *De dronken Bacchus*. Deze voorstelling is weer verbonden met de zich aan een bierton bezattende Bancbier als sneeuwpop, die daardoor vanonderen leegliep. De gravure toont een bolle Bacchus die laveloos tegen een vat hangt, terwijl een cherubje op zijn hoofd plast en een ander probeert om zijn achterste schoon te vegen.

Het ligt veel meer voor de hand dat het plassende kereltje en de Bancbier van Smeken in de werkelijkheid van sneeuw de drank verstrekkende mensfonteintjes en Bacchus voorstelden, als speelse erfenis van een elitecultuur die zich ook in de stad manifesteert. En kennelijk is er in dat milieu een neiging om dan zo'n erfenis bij gelegenheid volkser te interpreteren, getuige de naamgeving *Manneken-Pis* en Smekens capriolen. Veel later maken de mensfonteintjes bij het feestspektakel een dergelijke ontwikkeling ook mee. Ter gelegenheid van een rederijkersfeest in 1562 te Tielt is de hele stad versierd, onder meer op de markt met een ‘Enghelken, die bier piste voor 't ghemeen, tot groot ghenoeghen ende contentement van den volcke’.[41]

Eindnoten:

28 Over de culturele hantering van stront in het algemeen zie: Goudsblom 1977; Greenblatt 1982; Lust 1986; verg. Pleij 1983, m.n. 56-61. Over de zigeuners: Vanhemelryck 1981, 282. Erasmus ed. 1963, 22-23.

29 Augustine ed. 1972, 587-589; *Reynaerde* ed. 1952, A r. 1284-1287, P r. 934-935.

30 Froissart ed. 1898-1909, II, 69; Foncke 1918, 39-40. Interessant materiaal hierover wordt gevormd door identificatie- en wensrijmpjes die op loten voorkomen (de zogenaamde *lotteksten*), die bij de talloze stedelijke loterijen in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd werden verkocht. De teksten proberen het lot te overmeesteren zoniet te bedwingen met hetzij devotionele gemeenplaatsen hetzij enorme scabreusheden: juist die scherpe tegenstelling geeft aan dat men iets poogt te regelen met fortuna, door bezweren of denigreren. Enkele voorbeelden van zulke tekstjes van loten uit 's-Hertogenbosch anno 1522:

- Eenen stront gebraden in u kele!
- Wat zal hebben Marteken Schijtpot?
- Geeft my wat
  Of lect myn gat.
- 't Lot van drie vrouwen:
  Hebben se nyet, zy zullen huer cunte crauwen.
- Vrauwen secreten
  Zyn gespleten.
- Twee ydel tesschen, twee ydel flessen, twee ydel cullen
  Dat zyn zes ampullen, die qualick den buyck vullen.

En nogmaals, in ditzelfde materiaal komen ook loten voor met teksten als: ‘O alder ryckste God, verleen my 't groote lot’. Zie: Van Zuylen 1863-1866, 1, 363-366; de editie hier bevat op

de plaats van de klinkers in de gewraakte woorden puntjes, maar het is niet moeilijk om deze in te vullen.

31 Zie de literatuur in noot 24. Coigneau 1979, 38-40, behandelt overdadige excreties, al dan niet in competitieverband, in de laatmiddeleeuwse literatuur. Voor Bijns verg. nog ed. 1987, 125.

32 Gier 1982, 164; Franck 1562, fol. 111 recto.

33 *Pastoor* ed. 1981, 32-33; *Jongen* ed. 1905, 6, 7, 8 en 15.

34 *(Bibel)* 1513, fol. [Z4]recto kol. b; Petrus Comestor 1486, cap. 46; verg. *Testament* ed. 1977-1978, I, 511; II, 156; Van Maerlant ed. 1983, 360-361, r. 15034-15069: in Van Maerlants *Spieghel historiael* wordt niets over een laxeermiddel gezegd; verg. eveneens Boccaccio 1526, cap. 15, met een lang verhaal over Sedekia waarin niets over een laxeermiddel gezegd wordt, waardoor het accent in de *Bibel* des te opmerkelijker wordt. Er is een zekere typologische verwantschap tussen Christus' bespotting en die van Sedekia, zoals in Pleij 1982, 8-9 en 73 noot 7, wordt gesuggereerd, evenwel zonder een directe aanwijzing daarvoor uit de middeleeuwen: die is er nu wel, getuige Kirschbaum 1968-1976, IV, kol. 138.

35 Despars ed. 1840-1842, I, 301; verg. Galbert ed. 1967, 209 en Walter ed. 1856, 554.

36 Over de centaur: Kirschbaum 1968-1976, II, kol. 504-508; Deonna 1959; verg. Timmers 1947, par. 760, 1587, 1878. Over hun typerende drankzucht en agressiviteit in de Nederlandse literatuur: De Casteleyn z.j., 133-139 (verschillende plaatsen), 185; Ovidius 1557, fol. [K5]recto; verg. Boccaccio 1531, fol. [D5]recto en *Bible* (circa 1507), passim.

37 Voorbeelden bij: Greenblatt 1982, 11-12; Brom 1957, 126; verg. ook Van Oostrom 1987, 291-292, met het voorbeeld van verdelgende anale humor in elitaire kring, in de vorm van een scheldbrief aan het adres van Jan van Beieren in Holland anno 1419, waarbij een tekening is toegevoegd van scatologische aard.

38 Matthew ed. 1980, 40-41, r. 60-77. De (indirecte) doorwerking van dergelijke modellen op de literatuur in de volkstaal is wellicht af te lezen uit het portret dat William Langland in *Piers Plowman* geeft van Gulzigheid, die verkeert te midden van de laagste standen (aangehaald en vertaald door Kooper 1987, 183):

> Hij piste een pot vol in de tijd van een Paternoster
> En blies op de ronde hoorn aan het eind van zijn ruggegraat,
> Zodat ieder die het hoorde zijn neus dichthield
> En wou dat hij hem had dichtgestopt met een bos stekebrem.

39 Verg. Goudsblom 1977, 297 en Ebenbauer 1985, 5. Poggio's anekdoten uit de vijftiende eeuw, eindeloos herdrukt (ook in de Nederlanden), zijn vertaald door Gerrit Komrij: Poggio ed. 1968 en id. ed. 1979. Gier 1982, 156.

40 Matthew 1980, 41, 78-80.

41 Over de echte plasfontein te Brussel aan het eind van de middeleeuwen: Maldague 1981, 119-121; verg. Laurent 1965, 477. Voor een folkloristische interpretatie zie Ranke 1975. Voor menselijke plas- en spuitfonteinen vanaf de klassieke oudheid in het algemeen zie: De Schoutheete de Tervarent 1956; De Keijser 1957-1958. Het citaat komt uit: La Marche ed. 1883-1888, II, 349; verg. id., 354. Andere voorbeelden: *Kronyk* ed. 1839-1840, II, 109; Despars ed. 1840-1842, III, 438; Dupuys 1515, fol. [E5]rectoverso; Lafortune-Martel 1984, 49; Hollstein 1949 vlg., VII (1952), 22; Bax 1983, 340; Boccaccio 1531, lijst titelpagina; Pauwels 1965, 51 + afb. IV; *Nuremberg* 1986, nrs. 249-250. De populariteit van deze voorstelling blijkt ook uit de parodie daarvan in de beroemde Spaanse ridderroman *Tirant lo Blanc* uit 1490 (Martorell ed. 1987, 99-100): (in het koninklijk verblijf staat een zilveren beeld van een vrouw met gerimpelde buik en wat hangende borsten, die zij met de handen ondersteunt)

> Uit de tepels spoot een krachtige straal water dat in een kristallen bekken terechtkwam, nadat het eerst vanuit de rivier door zilveren buizen was aangevoerd. In de verblijfplaats van de koningin stond een geëmailleerd gouden beeld van een meisje dat de handen voor de schede hield waaruit een zeer uitgelezen witte wijn vloeide die in een glazen bekken liep.

De gravure van Grien in Bernhard 1978, 349. Voor het bier plassende engeltje ten slotte De Vlaminck 1862, 114.

5. Middeleeuwse nonsenspoëzie

Nu moeten Smekens vertekeningen en absurditeiten niet alleen functioneel verklaard worden in termen van strijdmiddel of bevrijding. Steeds dreigt het gevaar dat we allerlei spelvormen en speelsheid te zwaar met betekenis laden die noch producent noch lezer op het oog hadden, ook al zijn ze wel degelijk aanwezig in de laatmiddeleeuwse cultuur. Er is namelijk eveneens een simpele lust tot grappenmakerij, in het kader van het komisch procédé waarvoor Jan Smeken gekozen heeft. Zijn humor vertoont een systeem bij de verwoording van wat iedereen met eigen ogen had kunnen zien op straat. Hij draait de omgekeerde wereld nog een slag verder door de poppen te plaatsen voor de onmogelijkheid van allerlei menselijk gedrag of te voorzien van vermogens die in de ijzige omstandigheden uitgesloten zijn. Boven-

dien regisseert hij een absurd episch theater van geanimeerde cultuurvertegenwoordigers van zeer diverse herkomst.

Hij heeft daarvoor de vorm gekozen van een rederijkersballade, die hij vult met vierendertig twaalfregelige strofen. Maar vervolgens komt hij met een inhoud die tot dan toe nog niet in de Nederlandse literatuur is beproefd, zeker niet in toepassing op sneeuwpoppen. Deze inhoud is gebaseerd op de techniek van de nonsenspoëzie, die in Frankrijk onder verschillende benamingen een zekere traditie kende vanaf de dertiende eeuw. Het meest bekend zijn de *fatras* en de *fatrasie*, aanvankelijk gebonden aan een zeer bepaalde vorm, maar in de vijftiende eeuw ook gebruikt als een algemenere aanduiding voor de nonsensicale beschrijving in dichtvorm van onmogelijke handelingen en gebeurtenissen[42] Vaak suggereert de tekst dan een wedstrijdkarakter. Daarbij gaat het erom wie de grootste onzin kan bedenken en vooral ook de hevigste scabreuscheden, in een soort rijmende tweespraak. Er zijn aanwijzingen dat zulke wedstrijden ook werkelijk plaatsvonden, waaraan een merkwaardig gegeven uit Brussel kan worden toegevoegd. In 1409 wordt daar namelijk van stadswege betaald voor ‘eenen speelman van personnages, geheeten *Fatras*’. En dat moet wel iemand zijn die beroepshalve absurde scabreusheden in verschillende gedaanten aan de man bracht.[43]

Het kiezen van zo'n tekstsoort riep per definitie op tot het debiteren van absurde bijzonderheden rond seks en stront, en daarop wachtte het publiek ook wanneer dit type tekst werd ingezet. Na Smeken - of misschien al in diezelfde tijd - zal deze mode alsnog carrière maken in rederijkerskringen in de vorm van het leugendicht of het leugenrefrein. Dat bestaat uit een zotte opeenvolging van onmogelijkheden, met de karakteristieke overdaad aan de meest onwaarschijnlijke seksen vooral strontprestaties. Maar deze teksten zijn moeilijk vóór 1500 te dateren, terwijl Smekens tekst bovendien als enige een lange balladevorm heeft en als uitgangspunt een werkelijke situatie.[44]

De meeste kenmerken van het middeleeuwse nonsensgedicht zijn bij Smeken aanwezig, zeer inventief door hem toegepast op sneeuwpoppen. Het competitieverband in zijn tekst ontbreekt, waarschijnlijk omdat deze achtergrond van een gesuggereerd gezelschapsvermaak niet relevant was in de gegeven situatie van een verslag op rijm van een werkelijke gebeurtenis. Maar de voortdurende ongerijmdheid tussen handeling en handelende instantie behoort tot Smekens centrale vormgevingsprincipe wanneer hij de sneeuwpoppen animeert en uitrust met emoties. Daarmee sluit hij direct aan op een tweede eis van het genre, te weten de beschrijving van geweld, vechtpartijen, bestor-

mingen van een kasteel door typen die dat nooit in het normale leven zouden kunnen. Ten slotte zijn er volgens de receptuur van het genre de voortdurende verplaatsingen, inclusief het noemen van plaatsen, van levenloze immobilia. Ook dit is door Smeken levendig uitgebuit door de sneeuwpoppen keer op keer in beweging te zetten en te laten afreizen naar de zee, Sluis en bovenal Zeeland. Het travestie-effect bij het in beweging zetten van de klassieke goden en bijbelse helden kan echter niet ontleend zijn aan de nonsenspoëzie. Eerder maakt Smeken hier gebruik van tradities in geleerdenvermaak uit humanistische kringen, omdat hiervan evenmin voorbeelden in de Nederlandse literatuur te vinden waren.

Het zou onjuist zijn om te concluderen dat Jan Smeken in zijn tekst alleen aan het onderwijzen en moraliseren was, of alleen angsten, agressies en ambities van zijn stadgenoten bespeelde. Hij is eveneens bezig met het scheppen van vermaak, door zich van een literatuurvorm te bedienen die nog weinig bekend was onder zijn publiek. Natuurlijk staan beide aspecten ook hier weer met elkaar in verband: er wordt op speelse wijze gemoraliseerd. Gezien het uitgangspunt moet het de burgerij verrast hebben te lezen of te horen hoe Smeken te werk was gegaan met wat iedereen met eigen ogen had kunnen zien. Maar de literaire fijnproevers - zijn collega-rederijkers, humanisten, klerken - zullen het spel herkend hebben, vervuld van bewondering voor de vernuftigheid van de stadsrederijker. Is dat niet wat de kroniek zegt, wanneer er staat dat Jan Smeken, ‘facteur van der retorycken der selver stadt’ een boekje heeft gemaakt over de sneeuwpoppen ‘alle 't d'welck seere schoone ende genoechelyck was om lesen’?[45]

Eindnoten:

42 Over het algemeen: Porter 1960; verg. Zumthor 1961 en id. 1963; Bec 1977-1978, I, 167-183; Langlois 1902, 59, 180, 192-195, 234-235. Nies 1976, m.n. 136, wijst er terecht op dat het begrip *fatrasie* in de late middeleeuwen eerder het signaal geeft van nonsens en leugen dan van een specifieke vorm.

43 Porter 1960, 91-92; verg. Zumthor 1975, 75, met incipit van handschrift Paris BN, f.fr. 14968: ‘Ci commencent li fatras de quoi Rainmondin et Watriquet desputèrent le jour de Pasques devant le roy Phelippe de France.’ De Brusselse rekening bij Duverger 1935, 83.

44 Coigneau 1979; Coigneau 1980-1983, II, 323-338.

45 Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 56 verso.

IV. *Stedelijke beschavingsbewegingen*

1. Wilde boeren en buitenlui

Op verschillende plaatsen getuigt de tekst van een onverhulde agressie tegen eenvoudige volkstypen, voorzien van soortnamen die herinneren aan een boerse herkomst, een boers karakter dan wel een doordraaiersnatuur, zo niet de combinatie van dat alles. Voor brouwerij *'t Schildeken* zit Bouwen Lanctant. Verwant is Henneken Huysman op de Koolmarkt, wiens naam eveneens naar die van een landbouwer verwijst en die in de tekst nog *sot* heet. Volstrekt bezopen is Bancbier bij de Acoleyenstraat en die conditie ligt reeds in zijn naam opgesloten. Hij heeft nog een naamloze vriend, die een vat bier wil aankruien. Maar ook deze is zo dronken dat het niet wil lukken. Bij dit gezelschap hoort eveneens het mannetje voor de Sint-Goricxkerk, dat bier wil drinken en kaas en brood eet. Dat staat er wel neutraal in de tekst, maar uit dit consumptiegedrag blijkt dat het wel om een simpele boer moet gaan, te meer daar hij geheel geobsedeerd met zijn eten bezig is.

De afkeer in de beschrijving van deze typen is duidelijk. Deze komt naar boven bij de ‘twee noertsche drollen’ (r. 229), exotische wezens die Smeken zo typeert op grond van hun zwartberoete gezicht en handen. Daarmee verwijst hij naar de Germaanse mythologie: de *Noorse drol (trol)* is een kwade demon met duivelse trekken, vandaar het zwarte gezicht. Hij is een vaste bewoner van de omgekeerde wereld, want in die entourage duikt hij steeds op. Overigens is het beroete gezicht een algemeen kenmerk van hellebewoners, zoals de populaire zondenspiegel *Des conincx summe* uit de late middeleeuwen weet te vertellen. Daarin staat over vorsten

> hoe si nu in der hellen gront legghen ende roepen ende criten ende hulen ende screyen, hoe si mitten verbornden aensichten uten stinckenden duusteren zwevelighen vlammen ende uten ziedende ketelen crysen.

Later wordt in een opsomming van de helse pijnen nog gesproken over ‘bernende aensichten der verdoemder’.[1]

Na de algemene typering met *trol* beschrijft Smeken de twee echter preciezer, waaruit volgt dat zijn vergelijking beeldspraak was. De ene blijkt een oud wijf te zijn, een ‘quene’, met vreemde kap op het hoofd en slechts twee tanden in haar mond. De andere is een man, die eruitziet alsof hij uit ‘vremden landen’ komt. Hij lijkt wel een Griek of een ‘Stradioot’, met een soort boterkarn of kaarsenmand op zijn kop. Daarmee zal Smeken wel een tulband bedoelen. In ieder geval roepen de beide gesuggereerde nationaliteiten negatieve associaties op. De

Exotische zigeunerfamilie, neutraal afgebeeld op een prent van de Meester van het Amsterdamse Kabinet, omstreeks 1475-1480. Ex: Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

herkomst uit Griekenland betekent onverkort dat we te doen hebben met een oplichter, huichelaar, nietsnut, sluwaard, terwijl 'Grieck' ook een scheldwoord is voor impotente grijsaards. Bovendien is er de associatie met de 'Griecxsche poeten' over wie Anna Bijns vaak spreekt als de vertegenwoordigers van het verderfelijke paganisme dat in humanistenkringen aanbeden wordt. Op dezelfde golflengte ligt de verwijzing naar 'Stradioot'. Dit type impliceert eveneens een heidendom dat zich uitstrekte van de Balkan tot in het Heilige Land, maar dat de ogen rond 1500 gretig op het Westen gericht had. Via het Frans zou de term afgeleid zijn van het Griekse woord voor huursoldaat.[2] Ze zien er niet uit, zegt Smeken, alsof ze ooit normaal voedsel in hun maag hebben als vlees of brood met wijn of bier. Natuurlijk bedrijft hij dan de typische sneeuwpophumor, maar nu met een bijzondere toepassing op de aard van dergelijke exotische wezens. En die is negatief bedoeld, want daarover wenst hij aan het slot van zijn beschrijving geen enkele twijfel te laten bestaan:

> Al ghave men mi de werelt van goude root,
> Ick en wilde niet, dat ick bi hem laghe. (r. 239-240)

Nu is duidelijk dat er weer een flinke afstand is tussen de tekst en de aanleiding daartoe in de eigenlijke sneeuwpoppen. Zo is het zeer de vraag of de typenamen in werkelijkheid geafficheerd waren, al is dat niet onmogelijk. Aangehechte namen komen weleens voor bij stille vertoningen in toneelstukken en bij blijde inkomsten.[3] Maar Smekens herhaaldelijk uitgesproken gissingen in de hele tekst over wat het uitgebeelde dan wel moet voorstellen maakt zo'n procedure toch onwaarschijnlijk. En wederom moeten we er terdege rekening mee houden, dat de sneeuwpoppen zelf veel neutraler waren en refereerden aan meer traditioneel erfgoed dat al eeuwen op straat gebruikt werd. Deze gang van zaken hebben we al enige malen kunnen vaststellen, zoals bij de maandbeelden en het quasi-Manneken-Pis.

Bij de boerentypen is Smeken agressief. Hij noemt Henneken Huysman zot, en hij overlaadt het exotische paar met een hele reeks van negatieve, xenofobische vergelijkingen. Het zijn duivelse geesten met zwarte koppen, in de persoon van een lelijk oud wijf met raar hoofddeksel en een bedriegelijke heiden met een mallotige tulband die eerder aan boerengereedschap doet denken. En ze zullen ook wel vies eten! Zeer waarschijnlijk was er in sneeuw niet meer zichtbaar dan een exotisch paar, zoals dit sinds enige tijd in de prentkunst werd uitgebeeld in het kader van de recente belangstelling voor de zeden en ge-

woonten van de volkeren uit het Nabije Oosten. Zulke tamelijk neutrale afbeeldingen zijn bekend van de zogenaamde Meester van het Rijksprentenkabinet, en ook uit Breidenbachs prachtige pelgrimsgids naar het Heilige Land, in vele talen gedrukt.[4]

Smeken bouwt echter een muur van agressie tegen typen (en hun gedragsvormen), die buiten de stadsmuren horen: boeren, zuipschuiten, verre vreemdelingen. Daarmee is hij de spreekbuis van een stedelijke beweging, die zich op velerlei wijzen uit, inclusief de officiële in de vorm van verbodsbepalingen. Beginnen we bij de boeren dan is er moeilijk zicht te krijgen op specifiek optreden van de stad gericht tegen plattelanders. Ze zijn alom tegenwoordig, want er wonen nog steeds meer boeren in het hertogdom dan stedelingen. In zekere zin zit de stad ook vol boeren, hetzij als immigrant hetzij door een beroepsuitoefening binnen de stadsmuren (of onmiddellijk daarbuiten) die agrarisch moet heten. Er is in de stad nog een groot oppervlak aan bouwgrond (wijngaarden) en weideland, terwijl het houden van kleinvee (varkens) en gevogelte zeer gebruikelijk is. Men zou voor de middeleeuwen van tuinsteden kunnen spreken, mits men een nauw centrum blijft onderkennen, zeker in Brussel waar een buitenlands bezoeker klaagt over de wel erg smalle straatjes in de benedenstad.[5] Binnen of buiten, boeren vertegenwoordigen voor de stad een economisch belang van de eerste orde. En daarom is het weinig opportuun om hen aan strafvervolgingen bloot te stellen of uit te bannen. Daarentegen streefde men ernaar om zoveel mogelijk profijt van de agrariër te trekken, om zich vervolgens met de wapens van de cultuur zo nadrukkelijk mogelijk van hun gedrag te distantiëren.[6]

Maar niets staat een harder optreden in de weg tegen de bedreigende wildheid van vreemdelingen, zwervers en bedelaars die (nog) geen enkel economisch belang voor de stad vertegenwoordigden. Integendeel, zij zouden dat permanent bedreigen. Pas in de loop van de zestiende eeuw worden de handelsmogelijkheden met exotische vreemdelingen systematisch uitgebreid, terwijl er tegelijkertijd belangstelling komt voor de enorme winstmogelijkheden uit het goedkope arbeidspotentieel dat al die armlastige zwervers vertegenwoordigen. Het negatieve vreemdelingenbeleid blijkt te Brussel het eerst uit de benadering van zigeuners of daarvoor doorgaande nomaden, die vanaf 1417 in West-Europa worden gesignaleerd. Ze kwamen oorspronkelijk uit het noordwesten van India, en waren donker gekleurd, waardoor het goed mogelijk is dat de sneeuwpoppen mede gezien hun kleding naar zo'n zigeunerstel verwezen.

Reeds in 1420 verschijnt te Brussel zo'n gezelschap. Het stadsbe-

stuur laat zich geheel inpakken, want ze presenteren zich als edellieden met gevolg onder leiding van zekere Andries (!), hertog van Cleyn-Egypten. Lange tijd bleven ze in Europa aangeduid als Egyptenaren (*Gipten*), vanwege hun veronderstelde herkomst uit dat land. Ze beweren uit hun vaderland verdreven te zijn. Het stadsbestuur is zo onder de indruk dat ze op stand ontvangen worden met wijn, vlees en wild. Maar na verloop van tijd raakt men toch aan het twijfelen over de beweerde adeldom. Op belofte van vertrek worden ze namelijk afgekocht met liefst vijfentwintig lammeren. En de argwaan wordt bevestigd wanneer nadien uit andere steden berichten komen over dit gezelschap zigeuners, dat inmiddels ronduit om bijstand bedelt. Ondanks hun adelbrieven, en zelfs aanbevelingen van de paus, groeit de weerstand nu sterk. Een kroniekschrijver te Doornik doorziet hun technieken al in 1422. De zigeuners zijn oplichters die waardeloze dingen proberen te verkopen, quasi-voorspelkunst bedrijven terwijl hun kinderen ondertussen je beurs afsnijden. Ook zijn ze uitermate bedreven in wisseltrucs. En dat het onbeschaafde wilden zijn, blijkt vervolgens uit hun volstrekte gebrek aan schaamte. Ze logeerden te Doornik in de Lakenhal op de markt, waar ze openlijk hun behoeften deden en de liefde bedreven. Daardoor wordt de exotische vreemdeling snel een exponent van absoluut onbeschaafde wildheid, hetgeen nog terugkomt in de huidige kwalificatie *wildvreemd*.

De stad Brussel treedt dan ook steeds scherper op tegen passerende zigeuners. Wanneer er in 1505 twee verschijnen, worden ze onmiddellijk op de pijnbank gelegd, om later toch gewoon verjaagd te worden bij gebrek aan bewijs voor strafbare feiten. Vanaf 1510 is er zelfs een landelijk beleid uit naam van de vorst dat hun gebiedt om zo snel mogelijk het veld te ruimen, op verbeurte van lijf en goed.[7] Maar gegeven Smekens negatieve benadering van neutrale sneeuwpoppen die zo goed overeenstemt met stedelijk en landelijk beleid, is het dan nog wel mogelijk dat zo'n neutrale intentie en waardering bij iemand anno 1511 kan voorkomen? Later zullen we zien dat zelfs een positieve houding evenzeer tot de mentale uitrusting van de laatmiddeleeuwse stedeling kan behoren. Zoals elders worden verder eveneens in Brussel - en in toenemende mate - vreemdelingen als bedelaars, zwervers, quasi-pelgrims, oplichters en beroepsgokkers zoveel mogelijk geweerd. Maar deze had men bij de sneeuwpoppen niet zozeer op het oog, voor zover we uit de tekst van Smeken kunnen aflezen.

Deze is overigens niet de enige die de poppen met agressiviteit benadert. Hij maakt immers al meteen in het begin van zijn verslag melding van een algemener verzet tegen de poppen: wat Brussel te zien gaf

in de winter van 1510-1511 was ‘Menighen mensche t'sinen onwille’ (r. 4). Volgens Smeken werd dan van de pop Bouwen Lanctant drie nachten achtereen het hoofd afgeslagen. Steeds is de pop weer hersteld, maar de laatste keer deed de maker een steen in de hals waardoor de vandaal zijn mes vernielde bij zijn actie om de kop wederom te verwijderen. In blinde woede heeft hij toen met de blote hand het hoofd van de nek gewrikt. Los van de vraag hoe Smeken dit allemaal weet (is de vandaal gearresteerd krachtens de politieverordening?), roept deze gerichte agressie allerlei andere vragen op. De voornaamste daarvan is: voelde de vandaal zich aangesproken en dus beledigd door de uitbeelding van zulke boerenlulligheid (‘wonderlijck was hi ghedaen’, r. 158), of schaart hij zich op zijn eigen wijze achter Smekens agressie door de verbeelding van boerengedrag metterdaad uit te roeien?

Eindnoten:

1 *Summe* ed. 1900, 316, 321; verg. commentaar in Smeken ed. 1946A, 49; zie ook *MNW* s.v. *drolle*; *WNT* s.v. *drol*; lansen 1971, 520-521; De Dene ed. 1975-1979, II, 179, r. 5.
2 Smeken ed. 1946A, 49; verg. *Dichten* ed. 1899, 199, r. 1; *Liedekens-Boeck* ed. 1941, 27; Kalff 1890, 179; Bijns ed. 1875, 64, strofe c. Voor de *Stradioot: WNT* s.v. *stragots*.
3 Pleij 1984B, 192; verg. ook het handschrift met afbeeldingen dat de inkomst van bruid Johanna van Castilië rapporteert te Brussel in 1496: Berlin Kupferstichkabinett, 78 D 5.
4 *Felheid* 1985, nrs. 65, 74, 82.
5 Le Goff 1987A, 366; Pernoud 1981, 1, 63; verg. voor Brussel: Lindemans 1944; *Bruxelles* 1979, 41.
6 Vandenbroeck 1987, 63-116, 197-201.
7 Vanhemelryck 1981, 280-283; verg. Galesloot 1866-1867, 484.

2. Beschaafde manieren

Er is veel dat voor de laatst uitgesproken gedachte pleit. Vanaf de veertiende eeuw wordt in de steden van Brabant en Vlaanderen een beweging zichtbaar die gewenst stedelijk gedrag nader tracht te profileren door het tegendeel daarvan te ridiculiseren dan wel ironisch aan te prijzen. Deze techniek ligt geheel in de lijn van het alom verbreide principe van de omgekeerde wereld, die immers bewoond wordt door alles wat niet klopt of wil deugen. Gegevens hierover zijn te vinden in de vele berichten over de vastenavondvieringen en het daarbij gebruikte tekstmateriaal. Hierin duiken voortdurend boeren op, in namaak en steeds karikaturaal. Wat later sluit de beeldende kunst zich hierbij aan, totdat er zelfs vanaf omstreeks 1500 een enorme stroom van prenten en schilderijen komt met boerenfeestvermaak, vaak bruiloften.[8]

Juist dit soort materiaal in woord en vooral beeld uit de late middeleeuwen heeft het alom aanvaarde beeld van typisch realisme opgeleverd, dat zo kenmerkend zou zijn voor de kunst van de Lage Landen en nadrukkelijk doorwerkte in de genrekunst van de zeventiende eeuw. Direct naar het leven zou men dit uitgelaten gedrag van feestende en ronddollende boeren hebben weergegeven, ter vermaak, ter verdrijving van melancholie of als aanstekelijke levenslust. Een dergelijk beeld is vast onderdeel van het waarmerk middeleeuwen dat in later eeuwen ontworpen is, naast het sappig

genieten van de aardse hoorn des overvloeds verder opgebouwd uit even oprechte
als simpele ge-

voelens van vroomheid bij zulke natuurmensen. Vooral na de Romantiek is deze middeleeuwendroom telkens weer opgepakt als geneesmiddel voor de druk van conventies, regels, gedragsvoorschriften en later zelfs technocratisering, milieuvervuiling en denaturering in het algemeen: in de middeleeuwen wist men nog wat leven was![9]

Wanneer men goed kijkt en leest, blijft er weinig van dat realisme over. Het moet ingeruild worden voor een beeld van karikaturale vertekeningen, opzettelijk geconstrueerd om primair een ander doel te dienen dan alleen vermaak. Er is namelijk steeds een accent geplaatst op gedragsvormen die zich kenmerken door volstrekte onbeheerstheid, onmatigheid en het onvermogen om het eigen driftleven te controleren. De aanleiding om zulk gedrag rond boeren te draperen lag voor de hand. Zij waren immers schepsels die nog dicht bij de natuur leefden, zodat ze het sterkst de aardse bezetenheid bleven vertonen waarvan de stad zich zo nadrukkelijk had gedistantieerd. Het bleef overigens niet bij boeren die deze maximale onbeheerstheid moesten verbeelden. Als negatief zelfbeeld werden ook de wildeman en de wildevrouw uit de hofcultuur overgenomen, harige wezens met mensenpostuur als woudbewoners uit een oertijd. Bovendien is er de irrationele zot, die de belichaming vormt van alles wat in tegenspraak is met elke redelijke beheersing of gedachtenontwikkeling, en ten slotte de bedelaar of zwervende uitbuiter die de wandelende ontkenning moest zijn van elke arbeidslust.[10]

Al deze typen zijn constructies, hoe levensecht ze er ook uitzien. Ze hebben gemeen dat ze met gedragsvormen zijn uitgerust die het tegendeel vormen van een zich steeds verder ontwikkelend normenpatroon inzake beschaafd gedrag onder burgers en hun elites. Ze komen dan ook nogal eens te zamen voor, zelfs binnen één personage, bij het feestritueel en in de teksten: vastenavondzotten gaan gekleed als boer, bedelaars en narren zien eruit als wildelieden. Naar zulke vertrouwde contaminaties verwijst Smeken, wanneer hij Henneken Huysman een zot noemt. Een duidelijk voorbeeld van dergelijke verwarringen geeft ook het *Kerelslied* uit het eind van de veertiende eeuw, opgesteld in een aristocratisch stadsmilieu te Brugge. Daarin wordt een boer ten tonele gevoerd die niet alleen in alle opzichten wild is, maar die ook het uiterlijk heeft van een wildeman met zijn lange baard en knots. Ook de hoofse romanheld Ferguut, van boerse afkomst, vertoont in zijn onbeschaafde jeugd de trekken van een wildeman.[11]

Het trefwoord voor de onbeschaafde wereld is *wild*, waaraan de wildelieden (man of vrouw) van nature voldoen. Ze zijn talloze malen uitgebeeld, te beginnen in het adellijke milieu van de hoven vanaf de

Boerenbruiloft op prent uit 1560 van Petrus van der Borcht, met ‘catalogus’ van onbeschaafd te achten gedrag, van braken rechtsonder tot aan het zich ontlasten linksboven. Ex: Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

dertiende eeuw. We vinden hen als versiering op tapijten en van allerlei gebruiksvoorwerpen, waaruit blijkt hoezeer er aan ‘wildheid’ herinnerd werd in de dagelijkse omgang. Hun wilde gedrag wordt verbonden met alles wat onbeheerste driften kunnen aanrichten, van enorme agressiviteit tot aan onbegrensde seksuele begeerte, begeleid door een woest en onverzorgd uiterlijk vol ongecontroleerde bewegingen. Vanaf de veertiende eeuw verschijnt de wildeman dan in de stad, met een uiterlijk en functie die goed uit de overname van de hofcultuur te verklaren zijn. Toch is niet uitgesloten dat de wildeman tevens langs een andere weg binnenkwam, namelijk die van de door de stad geadapteerde vruchtbaarheidsfeesten van het platteland. Daar wordt zijn aanwezigheid eveneens gerapporteerd door de geestelijke missionarissen vanaf de tiende eeuw, als lid in de stoet van rondwarende demonen ofwel het ‘wilde leger’. Waarschijnlijk is het deze wilde-

man die eerst aanleiding gaf tot de hofcreatie en vervolgens nog eens tot die in de stad, die tegelijkertijd ook het hofmodel overnam.[12]

De wildeman is direct aanwezig als bewaker van de begijn met haar ‘lollepot’. Hij doet dit ongetwijfeld als de kampioen van de seksuele driften en begeerten die uit de adellijke tapijtkunst bekend is. Maar hier is die wilde hoedanigheid toegesneden op de stedelijke actualiteit van de beluste begijnen, die vlak bij deze sneeuwgroep woonden. Men krijgt er in Brussel als het ware niet genoeg van om begijnen steeds weer voor te stellen als behept met begeerten waaraan slechts een wildeman kan voldoen.[13]

Hoewel er een zekere ontwikkeling te constateren valt in het gedrag dat tussen 1300 en 1600 met *wild* wordt aangeduid, keren toch steeds als constanten daarin terug: woest dansen, springen, hossen, brullen, vreten, zuipen, snot met de vingers verwijderen, kotsen, plassen, schijten, vechten. En dat alles dan bij voorkeur in het openbaar en in grote collectiviteit. Het bijpassende wilde uiterlijk ziet er als volgt uit: harig, baard, vuilzwart gezicht en lichaam, defecten van lodderogen via bulten en zweren naar kreupele benen, tandeloosheid, gescheurde

Verwerpelijk gedrag, geprojecteerd op karikaturale boer, op prent van Hans Sebald Beham uit 1537; voor de duidelijkheid zegt de andere boer nog: ‘Du machst es gar zu grob.’ Ex: Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

en smerige kleren, waarbij het geheel ondersteund wordt door stok of knots. Uiteraard vormt een dergelijk uiterlijk ook het omgekeerde van courante idealen omtrent het meest gewenste voorkomen. Aan portretten, samengesteld uit dergelijke ingrediënten, beantwoorden nu in principe al die realistische teksten, afbeeldingen en vermommingen uit de late middeleeuwen, die het dagelijkse leven van boeren, zotten, zwervers en buitenlui beogen weer te geven. Natuurlijk speelt

Schele, kliederende nar, toonbeeld van verkeerd gedrag uit de omgekeerde wereld, op paneel van omstreeks 1500 uit Tirol. Ex: privé-collectie.

het vermaakskarakter daarin niet zelden een voorname rol. Maar die humoristische effecten zijn zeker niet vrijblijvend, terwijl ze aan kracht winnen doordat in de vertekening een zekere relatie met de waarneembare werkelijkheid zichtbaar blijft. Het ongewenste gedrag is op komische wijze geplakt aan het beeld van echte boeren, zotten, zwervers, bedelaars en verwilderden, die naar men aannam nog steeds in het diepst van de wouden verscholen waren. In werkelijkheid vormden zij een groep die in hoge mate verstoken moest blijven van de beschavingsaspiraties die elites onder de burgerij begonnen te vertonen.

Maar primair blijven de portretten tendentieuze constructies. Dat blijkt andermaal uit het eerder genoemde *Kerelslied*, waarin het karakter van de boer ook is gebouwd op de hoofdzonden, onder het trefwoord: onmatigheid. Hij vreet zich suf, is hoogmoedig, zuipt zich lam, is agressief, vloekt, vecht met zijn vrouw, randt haar min of meer aan, stampt in het rond op het verdwazende geluid van de doedelzak. Alles te zamen is dat kennelijk reden genoeg in het lied om in de slotstrofe aan te dringen op hun complete uitroeiing door middel van een gewelddadige dood. En dat is dan de slotmetafoor, die aangeeft dat zulk gedrag uit de eigen gemeenschap verbannen dient te worden.[14]

Een dergelijk quasi-realisme treffen we eveneens aan in de kluchten die te zamen met de abele spelen in het handschrift Van Hulthem bewaard zijn, dat tussen 1399-1410 zeer vermoedelijk te Brussel werd samengesteld. De teksten moeten echter eerder geschreven zijn, waarbij een datering omstreeks het midden van de veertiende eeuw niet ongebruikelijk is. In het bijzonder staan deze toneelstukjes van beperkte omvang bekend als juweeltjes van volkskunst, direct uit het leven gegrepen. Duidelijk mag echter zijn dat deze kluchten door hun sterke moraliseringen eerder getuigen van lering voor een lekenpubliek, verpakt in vermakelijke en daardoor snel aansprekende situaties. En dit recept kan in verband gebracht worden met de beleringstechnieken van de minderbroeders, die vanaf de dertiende eeuw aldus een lekenpubliek probeerden te bereiken. Het is zelfs niet ondenkbaar dat zij, vooral in het stedelijke milieu waarmee ze zich zo nauw verbonden voelden, als eersten dergelijke spelletjes bedachten en opvoerden. In ieder geval zijn hun activiteiten ook te verbinden met de abele spelen, die zo'n aangepast hoofse sfeer ademen, welke geheel op de maat lijkt gebracht van de zich emanciperende burgerij. Alleen het 'midwinterspel' *Vanden Winter ende vanden Somer* heeft een ander karakter, maar dat kon niet minder op de belangstelling van geestelij-

ke zijde rekenen, gezien Dirc van Delfts mededeling omtrent klerken die zulke spelen jaarlijks opvoeren.[15]

Voor we de aandacht verder op die kluchten richten eerst nog een enkele opmerking over de bruikbaarheid van de abele spelen voor het stedelijke beschavingsoffensief, dat zich in deze tijd begint te formeren. Gelijk bekend vormen zij namelijk in combinatie met de kluchten direct voor opvoering geschikt gemaakt speelrepertoire. In de abele spelen wordt herhaaldelijk de hoofse liefde als het beschavingsmedium bij uitstek aangeprezen. Dat advies geldt aan het slot van de *Lanseloet* 'elken man', en dat moet vooral een stedelijk publiek zijn, want hovelingen hoef je niet meer te leren dat je hoofs over vrouwen moet spreken en trouw in de liefde dient te zijn. Sterk appellerend aan een van de vroegste en voornaamste kenmerken van burgermentaliteit is ook de accentuering in dit stuk van de overschrijding van standsgrenzen door de ware liefde. Liefde brengt gelijken bij elkaar, al is de een nog zo rijk en de ander straatarm:

> Gherechte minne en ledt gheen merc
> Aen rijcheyt noch an groetheit van maghen [familie].

En Gloriant, de hoogmoedige, roept in het gelijknamige stuk uit, wijs geworden uit pijnlijke ondervinding:

> Ay God, hoe sere mi die minne leert
> Hovescheit, dat vind ic nu wel.[16]

Maar terug naar de kluchten. Die getuigen aanhoudend van komisch vervormde boeren- of buitenwijkmilieus, waarin het lachwekkende gedrag schuilt in de omkering van nieuw ontwikkelde beschavingsconventies, vooral in huwelijkszaken. Er gebeurt steeds, wat zeer ongewenst aan het worden is onder de burgerlijke elite. Zo zijn er in de wereld van de kluchten geen duidelijke gezinsgrenzen. Buurlieden lopen in en uit, waarbij ze doorgaans een intiemere relatie met elkaar hebben dan met hun respectieve partners. Er wordt voortdurend geschreeuwd en gebruld. Vaak is er sprake van een omgekeerde wereld in het huwelijk, daar de man gedwongen wordt door een kenau van een vrouw om op te treden als een typische pantoffelheld. Er wordt gescholden en gevochten. En ten slotte komen kinderen nauwelijks voor ondanks de typische gezinssituaties, en dan alleen als hinderobject of als vermeende bastaard uit overspel.

Hoe sterk geladen met ideologie dergelijke komisch verpakte stand-

punten zijn, mag bijvoorbeeld blijken uit de ‘kinderoverlast’ uit de geschriften van de invloedrijke jurist Filips van Leiden in diezelfde tijd. Binnen zijn betoog over de primair huishoudelijke taken van de vrouw merkt hij op dat het kind in dat licht drie stadia doormaakt die hij kernachtig samenvat als *onerosus* - *dolorosus* - *laboriosus*. Het is een last bij de zwangerschap, geeft pijn bij de bevalling en is een handenbinder die veel inspanning kost. Hiermee geeft Filips een nadere uitleg van de exclusieve straf voor Eva na de zondeval en alle vrouwen na haar. Deze voorstelling van zaken doet in de literatuur steeds heel ‘realistisch’ aan, zoals later in een ander verband uit de pantoffelheldgedichten van Anna Bijns mag blijken.[17]

Hieruit volgt ook dat een stedelijke elite zich niet zomaar tegen vertekende plattelandsgewoonten afzet, maar veel meer tegen concepten die niet meer passend geacht worden en dus geprojecteerd op de gereedliggende modellen van onbeschaafdheid. Ten aanzien van kinderen en opvoeding kan men zich veel beter vinden in humanistische idealen, die van een meer affectieve relatie met het kind uitgaan. Dat de natuur deze verhouding ook zo bedoeld had, ontleende men aan een argument dat Plutarchus aanreikte. Waarom droegen vrouwen hun borsten, in afwijking van dieren, zo hoog op het lichaam? De reden kon niet anders zijn dan dat de mens verondersteld werd affectief contact met de baby op te bouwen, nu deze bij het voeden als het ware gereed lag om geknuffeld te worden.[18]

De tafelmanieren geven in de kluchten ook aanleiding tot lachwekkende omkeringen, des te veelzeggender waar deze gedragsvormen een van de oudste doelwitten vormden voor de ontwikkeling van onderscheidend gedrag. In *Drie daghe here* mag Jan, een pantoffelheld, drie dagen de baas spelen. Hij nodigt de buren uit voor het avondmaal, dat zijn vrouw deze keer voorbeeldig zal bereiden. Benieuwd vraagt hij of het buurman smaakt, waarop deze antwoordt:

> Mi dunct dat ick en wel mach;
> Ic sit beslabbert toten oren.

Op deze viespeuk reageert Jan niet afkeurend, maar juist met de waarderende woorden, dat buurman op gepaste wijze aandacht geeft aan de verstrekte eetwaar: ‘Seker, ghebuer, soe moeti booren [zo hoort het ook].’ Ongetwijfeld moet deze scène op het toneel een zeer vermakelijke omkering geweest zijn van de ambities op dat terrein bij het publiek. In directe vorm stamt namelijk uit deze tijd een allengs aanzwellende stroom van gedragsvoorschriften voor de dagelijkse omgang,

op straat en aan tafel, voor een deel overgenomen van het hof. Maar de stad liet zulke traktaatjes ook zelf opstellen, zoals het Brugse *Bouc van ambachten* uit 1349, een tweetalig (Frans-Nederlands) gespreksboekje, dat als leerboek zeer herkenbare situaties dient op te voeren. Hierin vindt men dan, bijvoorbeeld, ruime aandacht voor het begroetingsritueel op straat, dat afhankelijk behoort te zijn van sekse en maatschappelijk aanzien, waarbij de juiste keuze wordt gekwalificeerd als 'hoofschen spraken'.[19]

Zulke gedragsvoorschriften komen ook uitgebreid voor in Jan van Boendales *Der leken spieghel* van omstreeks 1330, een in het bijzonder voor stedelingen leerzaam handboek. En eveneens hierin vindt men dwingende adviezen voor correct gedrag in samenlevingsverband, die precies het omgekeerde zijn van wat in de kluchten als normaal of prijzenswaardig wordt aangeboden. Vanzelfsprekend is daarin het volstrekte gebrek aan privé, waaraan niemand ook behoefte lijkt te hebben, behalve bij het plegen van overspel. Maar de hele buurt komt permanent bij elkaar over de vloer, zonder dat daar redenen voor worden gegeven. Voor Jan van Boendale is dat in- en uitlopen zeer ongewenst, blijkens een duidelijke passage over privé in zijn voorschriften. Overigens is deze ook in Europees verband opmerkelijk vroeg, wat op zichzelf een goede aanwijzing vormt voor het relatief vroeg inzetten van een stedelijk beschavingsoffensief in Brabant:

> t'Uwes vriends huise en seldi
> Niet dicke gaen, want ghi
> En wet niet wel oft hi
> Uwer comsten ghestaed si,
> Of iet gaens heeft al stille
> Dat hi allene wesen wille;
> Want dat huis es die stede
> Van des menschen heimelijchede:
> Daeromme sal men, sijd 's ghewes,
> Wachten wel als 't tijt es.[20]

Hebben we tot nu toe uit de inhoud van de abele spelen en kluchten afgeleid dat ze de ambities van een stedelijke elite zouden dienen, dan moet daaraan toegevoegd worden dat er ook andere aanwijzingen zijn voor een aristocratisch publiek van dergelijke toneelstukken. De opvoeringen hadden een min of meer besloten karakter, want ze vonden plaats op de bovenverdieping van een gebouw of zelfs de zolder, waar onder het dak de meeste ruimte was. De spelers zijn rondtrekkende

professionals, die dan ook een beloning vragen voor hun spel in geld. Naar deze situatie wijzen de speelklare scripts van een abel spel met bijbehorende klucht, zoals deze nog in het handschrift Van Hulthem bewaard zijn. Een bevestiging daarvan vinden we in een rekeningpost van de graaf van Blois, die op de derde dinsdag van mei in het jaar 1364 naar het toneel ging: ‘Item des voirscr. dinxdages tot eenen spele op eenen zolre, dat min here ghinc sien, 8 sc.’ Niet alleen blijkt hieruit dat zelfs een graaf tot het publiek van zo'n spel kon behoren, hij moet er ook zijn kasteel voor verlaten, om een gebouw te bezoeken waar op zolder tegen betaling een opvoering plaatsvond.[21]

Eindnoten:

8 Zie in het algemeen: Raupp 1986; Vandenbroeck 1987, 63-116; verg. Miedema 1977; *Felheid* 1985, nrs. 109, 110 en ook 107, 108. Voor de literatuur: Van Buuren 1987; Orbán 1987, m.n. 73; Pleij 1985C, 16-21; verg. Le Goff 1987A, 374.
9 Verg. Pleij 1985D.
10 Deze culturele agressie wordt in het algemeen behandeld door Vandenbroeck 1987.
11 Van Buuren 1987; *Ferguut* ed. 1976, 12-19.
12 Verg. Vandenbroeck 1987, 7-39, 183-185; Johannsmeier 1984, hfst. I tot en met III; *Felheid* 1985, nrs. 51, 52, 53, 93.
13 Zie de genoemde literatuur in noot 7.
14 Voor de Nederlandse literatuur: Van Buuren 1987; *Schuit* ed. 1985, 51, commentaar op r. 1. Zie voor het woordbetekenisveld van *wilt MNW* IX, kol. 2607-2609; verg. het schema bij Vandenbroeck 1987, 150.
15 Voor de discussie over de betekenis zie Hüsken 1987, 13-15. Over de abele spelen en kluchten in relatie met de minderbroeders: Pleij 1976-1977, 346-349; id. 1980-1981, 310-332 en de hierbij genoemde literatuur. De nauwe band tussen stad en minderbroeders wordt bepleit door Le Goff: zie Simons 1986. Zie verder infra hfdst. II noot 4.
16 Hummelen 1977. *Lanseloet* ed. 1968, 172, r. 218-219; *Gloriant* ed. 1968, 122, r. 568-569.
17 De kluchten zijn uitgegeven in Leendertz 1907. Verg. Hermesdorf 1980, 279; Soens 1902, 319-327; verg. Bijns ed. 1987, nawoord 123-125.
18 Herlihy 1985, 120.
19 *Daghe* ed. 1907, r. 352-354. *Livre* ed. 1931, 5-6.
20 Van Boendale ed. 1844-1848, boek III, cap. 4, r. 449-458. Individualisme, opjezelf-willen-zijn bleef lange tijd verdacht in de middeleeuwen; men gaf dan blijk van ongepaste eigenliefde en bovenal van hoogmoed, de moeder van de zonden: verg. Le Goff 1987A, 350, 361.
21 Hummelen 1977; Jonckbloet 1851-1855, III, 632.

3. Soort zoekt soort

De verkeerde wereld vol ongewenst gedrag verbeeldde men eveneens graag in dieren, die menselijke handelingen verrichtten. Deze vinden we al vroeg in de marges van versierde handschriften, maar ook al in de Latijnse literatuur van de hoge middeleeuwen, te beginnen met de *Carmina Burana*. In die tijd kunnen dergelijke verbeeldingen een vrij sterke betekenis dragen binnen een strak geordende maatschappij, zoals die gefundeerd lag in de bezegelende theorie van Thomas van Aquino. Ze geven een waarschuwend schokeffect, door de chaos te schilderen van

een omgekeerde wereld waarin redeloze dieren het mensenwerk opknappen. Maar in de late middeleeuwen zwakt deze betekenis af tot versierkunst, waarin met moeite nog een ideologische waarde te herkennen valt. Zo zijn er bij het huwelijk van Karel de Stoute met Margareta van York te Brugge in 1468 musicerende geiten, zingende ezels, fluitspelende zwijnen, luitspelende beren en dansende apen. En er is weinig reden om nog een waarschuwing voor de verstoring van de wereldorde te zien in de sneeuwpop die een spinnende zeug voorstelt, die al zo vaak gebruikt is in allerlei hoedanigheden (ook als huismerk) dat de verbeelding compleet uitgehold is. Wel is zij natuurlijk zeer toepasselijk in het sneeuwfeest, dat als zodanig al een omgekeerde wereld van ijs representeert.[22]

De verbeelding van een omgekeerde wereld vol wildheid moet meer indruk hebben gemaakt in de vorm van de stedelijke feestvieringen. Daaraan nam aanvankelijk vrijwel iedereen deel als speler en toeschouwer tegelijk. Ook hier koos men in de vastenavondstoeten graag dierenmaskers als verbeelding van wildheid, die het wilde leger in herinnering bracht. Nog Sebastian Franck noemt de diervermommingen als prominent kenmerk van het vastenavondvermaak - ‘Sommighe

De omgekeerde wereld bevolkt door dieren die menselijke handelingen verrichten; titelpagina van in 1515 gedrukt boekje met Latijnse spotdisputen. Ex: Londen, British Library.

cruypen op vier voeten, ghelijck de Dieren' - en hij geeft als voorbeeld ooievaars, beren, wildelieden, duivels en apen.[23]

Verder werden de feesten gedomineerd door tijdelijk ingestelde spotregimes, met wetten en gewoonten die de gelegenheid boden om stoom af te blazen, terwijl ze tegelijkertijd op ironische wijze het tegendeel propageerden van de stedelijke ambities in het normale leven. Het bekendste instituut van die aard is het *Gilde van de Blauwe Schuit*, waarin alle ongewenste gedragsvormen verpersoonlijkt zijn in vrolijk welkom geheten uitschot, dat in vermomming gespeeld werd door de plaatselijke jongeren uit de betere milieus. Op veelzeggende wijze werd dit schip op wielen, vol uitgelaten wildebrassen, de stad uitgereden, dat wil zeggen: verbannen uit de stedelijke gemeenschap. Dank

Een zeug en twee biggen zingen de mis; titelpagina van een in 1494 gedrukt boekje met Latijnse spotredevoeringen van Johannes Schram. Ex: Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum.

zij een bewaard spotmandement, dat gebruikt kon worden bij dit ritueel, zijn we goed ingelicht over deze spelvorm. De bemanning van maatschappelijk drijfhout blijkt te bestaan uit de vertegenwoordigers van allerlei standen en andere groeperingen aan wie iets mis is: juist daarom zijn zij uitgenodigd om lid te worden van het gilde.

Het is veelbetekenend dat zij allen te zamen in het begin van de tekst getypeerd worden als ‘ghesellen van wilde manieren’. Steeds gaat het immers om die *wildheid*, waarvan de stedelijke beschavingsbewegingen zich willen bevrijden. Verderop in de tekst heten de zogenaamde wittebroodskinderen - rijkeluiszoontjes - zelfs ‘wilder dan wilt’, omdat ze alleen maar dobbelen, potverteren en achter de vrouwen aanzitten met hun vaders geld. De kwalificatie *wild* blijft tot ver in de zestiende eeuw de favoriete karakteristiek voor alles wat onbeschaafd is en ongeordend moet heten. De zelfkant in de herberg *De Gulden Boom* te Antwerpen wordt in de *Mariken van Nieumeghen* door duivel Moenen aangeduid als ‘al dat in 't wilde leyt sinen tijt’ [zijn tijd doorbrengt]. En daarmee zijn dan bedoeld: gokkers, hoeren, koppelaars en messetrekkers.[24]

Allengs raakt de wereld steeds scherper verdeeld in beschaafden en zij die aan de nieuwe conventies niet kunnen of willen voldoen. In het dagelijkse leven op straat is de kloof het duidelijkst af te lezen aan goede, beter gezegd de juiste omgangsvormen, een verzorgd uiterlijk, schoonheid en hoofs liefdesgedrag, dat alles naar imitaties en sublimaties van verondersteld gedrag uit de hofwereld. Daar leeft zo'n beschavingsideaal nog onverkort voort, zonder dat daarbij van een offensief gesproken kan worden, al veranderen de uiterlijke vormen wel. Zo worden aan het hof te Brussel de Duitsers wat de boeren zijn voor stedelingen, namelijk ongelofelijk onbeschaafde pummels. Philippe de Commynes, hofgeschiedschrijver, is aanwezig wanneer Karel de Stoute bezoek krijgt van de paltsgraaf uit het Rijngebied. Deze wordt zeer royaal ontvangen, maar de Duitse gasten gedragen zich erg onbehoorlijk. Ze smijten hun laarzen op de kostbaar opgetuigde bedden en verzaken de normale beleefdheidsvormen. Omgekeerd klagen de Duitsers over de weelderige spilzucht van de Bourgondiërs.[25]

De codering van de juiste omgangsvormen valt het duidelijkst waar te nemen uit agressieve spelvormen en satirische teksten, die het omgekeerde daarvan ridiculiseren. Een ander model daarvoor wordt gevonden in de ironische schildering van ideale echtparen, waarvan de partners elkaar evenaren in lelijkheid van uiterlijk en smerigheid van gedrag. Zo'n stel komt voor in een zot refreintje van de Brugse rederijker Anthonis de Roovere (overleden in 1482), evenals Smeken

stadsdichter en als zodanig bij uitstek spreekbuis van een stedelijke beschavingsbeweging. Hij noemt de gelieven Pantken en Pampoeseken, waarbij de eerste zijn overweldigende liefde onder woorden probeert te brengen. Wat houdt zijn liefje toch van drinken, schransen en lang in bed liggen! En wat ziet ze er fantastisch uit in haar bruine zakjurk en met haar 'peperwitte' handen! Uit haar mond komt een gedurige walm van knoflook, en ze schatert het uit wanneer Pantken zegt met haar te willen trouwen, en wel zo gauw mogelijk. Daarom besluit de dichter:

> Ghelijcke treckt tot ghelijcken:
> Natuere can selden haer helden mincken.

Belangrijk is dat hun gedrag in deze slotregels als volkomen gebonden aan de natuur wordt voorgesteld. De natuur verloochent zich niet, met andere woorden: dit paar leeft geheel driftmatig en weet zich niet te beheersen wanneer de lokroep van de natuur klinkt, die zo vaak door de duivel georkestreerd is. En natuurlijk: soort zoekt soort. Dat is een traditionele gedachte uit de standenliteratuur van al eeuwen her, die nu gereactiveerd wordt in het kader van het beschavingsstreven om een duidelijke demarcatielijn te trekken tussen de 'soorten'.[26]

Het vieze (bruids) paar is een model. Een vroeg voorbeeld vinden we in een lied uit het *Gruuthuse*-handschrift, te dateren uit het eind van de veertiende eeuw en behorend tot het culturele wapentuig van een Brugse aristocratie. In dit lied heeft de aanbeden geliefde een oor verloren (gebruikelijke straf voor hoeren en dieveggen), terwijl ze mank loopt en zeer dwars is. Maar ze is altijd bereid tot een wilde paring in de bosjes, waarbij ze haar onervaren minnaar liefdevol de weg wijst: 'Soe [ze] leerde mi scieten na de ka.' Ze leerde me de kraai schieten, zegt hij, een volks alternatief van het papegaai schieten op de schuttersfeesten dat eveneens als beeldspraak dient voor geslachtsgemeenschap. Het gaat zo goed, dat hij al doende in een luid gejubel losbarst en een quasipsalmvers verdraait: 'Help mi, here God, hoe vaste ic sta!' Zijn liefje heeft evenals Pampoeseken handen 'Wit als ene cole', en ze houdt ook van zingen. Dat doet ze nog wel in het Frans, maar dan wel 'Recht als een ongherich [hongerig] zwijn □ So ghinc haer zoete voys'. Pas aan het slot wordt bevestigd dat het om een in leeftijd ongelijk paar gaat, want hij ziet haar kreupel van ouderdom weglopen waardoor ze ook 'Wielende ghinc soe als een gans'. En daarom kon ze hem ook de liefde leren.[27]

Zo moet het dus niet volgens de stedelijke beschavingscode. Dit model blijft nog zeker twee eeuwen daarna in de mode, maar bereikt

rond 1500 wel een hoogtepunt in populariteit. Daartoe vormt verwerking door Anna Bijns mede een aanwijzing. Bij haar gaat het eveneens om een afgrijselijk lelijke oude vrouw en een zwaar verliefde jongeling. Ze begint al heel duidelijk:

> Een meysken fraey, een letterken oudere
> Dan seventich jaren oft daer omtrent,
> Heeft mijn herte gestolen [...]

En daarmee is de toon gezet van een uiterst agressief refrein, geschreven in 1528. Ze is vanachteren smerig als een vaars, haar lieflijke ronde borstjes zien eruit als verrimpelde laarzen, ze heeft geen tand meer in haar mond, en verder is haar gezicht een slagveld van wratten en sproeten, terwijl ze zowel voor als achter bochels heeft. En natuurlijk heeft ze weer 'twee zwerte, herde, verweerde handekens', waaruit eens te meer blijkt hoezeer het model tot in details vastligt, en ook dat blanke, fijne handen een nadrukkelijk schoonheidsideaal vormen. Vervolgens is haar hoofd gekroond met schurft en zwart haar dat vol neten en klitten zit, want een kam gebruikt ze nooit. Haar ogen tranen, ze loopt in gescheurde en gelapte kleren, en daaronder heeft ze een geel, gerimpeld en slap vel, onder het eczeem. En ze kan brullen als een stormklok: 'Zij zoude wel afkijven seven harinckteven.' Bovendien lijdt ze nog aan diarree, en haar gezicht zit onder het slijm en snot. De stokregel van dit refrein, waarin het thema wordt aangegeven, luidt: 'In 't scheyden weenen wij traenkens snot ellenlangck.'[28]

Nu heeft de explosieve groei in de ironische beschrijving en uitbeelding van zeer lelijke, agressieve, geile en vooral oude wijven in literatuur en prentkunst tussen 1450 en 1550 nog veel meer kanten. Het veel oudere model van het boze wijf is het vroegst aanwezig in de Duitse literatuur vanaf de elfde eeuw, niet zonder verband met de vooroudergeesten van het wilde leger. Daarin opereren ook machtige vrouwen van het type vrouw Holda (later vrouw Holle) met goede en kwade eigenschappen, respectievelijk als helpster of als wreekster. De goede eigenschappen worden later in de stad geprojecteerd op de heilige Anna, grootmoeder van Jezus. Maar de kwade kanten voeren naar een demonisering aan het eind van de middeleeuwen tot een zeer kwaadaardige en dus lelijke vrouw, die beantwoordt aan de specifieke obsessies en ambities van de stedelijke samenleving. Daarin is de oudere vrouw overtollig geworden op tal van terreinen. Ze concurreert hinderlijk met een aantal in de stad gespecialiseerde beroepsgroepen, en ze wordt bovenal verdacht van een geheimzinnige plattelandsmacht, die

ze voorheen inderdaad op grootmoederlijke wijze in de agrarische samenleving uitoefende. Daarom zijn het ook ‘oude quenen’, afzichtelijk lelijke wijven, die in het *Boeck van den pelgherym*, gedrukt in 1486 naar het Frans van Guillaume Deguileville, het kwaad verbeelden als dochters van Satan.[29]

In engere zin wordt het model gebruikt voor de nadere profilering van de stedelijke huwelijkspolitiek, vooral door de taakverdeling in gezin en huishouden als agressief punt van strijd toe te voegen. Zowel de bejaarde kenau als de pantoffelheld zijn dan een mikpunt als verstoorders van de gewenste orde, niet alleen in literatuur en beeldende kunst maar ook tijdens de feestrituelen. Ten slotte kan men de beschaafdheidsidealen omtrent het uiterlijk aan deze portretten aflezen, dank zij het omkeringsprincipe: blanke huid, blond haar, tanden, strak vel, recht postuur, stralende ogen, zachte stem, bescheidenheid (zeker in de liefde), en op een meer praktisch niveau goed in de huishouding, niet zwervend en vuilpoetsend langs de straten.[30]

In dit verband wordt dan geregeld de soort-zoekt-soort-gedachte uitgesproken, ook in positieve zin, waarmee de scheidingslijn tussen beschaafd en onbeschaafd des te scherper getrokken wordt. Wanneer een jong meisje een beluste oude man afwijst in een vroeg-zestiendeeeuws liedje zegt ze: ‘Ghelijc soect altijt zijn ghelijck.’ En daarmee bedoelt ze, dat ze een jongeling van haar eigen leeftijd wenst. Erasmus legt daarop ook de nadruk in zijn dialoog *Proci et puella* uit 1523. Tegenover elkaar geplaatst worden het uitermate ongelukkige huwelijk van een fraai meisje met een schurftige grijsaard, en het geluk van een ideaal paar, waarvan de partners gelijk zijn in geboorte, opvoeding en karakter.[31]

In feite beheerst dit discussiepunt het al eerder aan de orde gestelde zinnespel van Jan Smeken over Mars en Venus. De godin van de liefde is ongelukkig gehuwd met de kreupele smid Vulcanus en laat zich verleiden door de prachtige oorlogsheld Mars. Maar ze worden betrapt door een woedende Vulcanus, die hen onder een net vangt en aldus naakt kan etaleren voor de verzamelde godenschaar. Sinds Ovidius is deze antieke fabel al vele malen aangewend in de middeleeuwen voor christelijke boodschappen. Daarin wordt het accent gelegd op de schandelijkheid van het ongeremd volgen van lustgevoelens, waardoor de mens zich van God verwijdert. Zij, die zich zo gedragen, zullen vroeg of laat aan de kaak gesteld worden, zoals Venus en Mars onder het net van Vulcanus.

Maar Smeken benut het verhaal, als eerste, heel anders. Hij richt de aandacht nadrukkelijk op de wel zeer onbeschaafde Vulcanus, die hij

in uiterlijk en gedrag de exponent maakt van een levensstijl waartegen zijn publiek zich naar hartelust kan afzetten. Het overspel wordt door hem verdoezeld, immers hoe kon Venus zich nog langer door zo'n bruut laten misbruiken? Hun huwelijk was meteen bij de start tot mislukken gedoemd, daar zij niet ‘gelijk van natuur’ waren, dat wil zeggen overeenstemden in aard, uiterlijk en gedrag. Vulcanus was bij zijn geboorte al zo afzichtelijk dat zijn moeder Juno hem van de Olympus wierp, waardoor hij nog mank werd ook en zijn brood onder de goden moest verdienen als ambachtsman. Zijn weerzinwekkende uiterlijk paarde hij aan een navenante domheid, onbesuisdheid en een ruw taalgebruik vol vileine krachttermen. Of in de klagende woorden van Venus:

> Ick hebbe den lelijcsten, den haetelijcsten,
> den onbeseffelijcsten [ongevoeligste],
> den verwaetelijcsten [verachtelijkste]
> rudaris [botterik] van alle den Goden ghemeen,
> swert, vuijl, besmuijstert ende onreen,
> die alder vriendelijcheit is onghewoone.

Aan het slot van het spel wordt hij verantwoordelijk gesteld voor al het gebeurde en nog eens uitgemaakt door de duivelachtige ‘sinnekens’ voor een manke hinkepoot en stinkende, eerloze Jan Hen, die uit de gemeenschap van de beschaafden gestoten dient te worden!

Natuurlijk is Mars in alles zijn perfecte tegendeel. Hij is bij uitstek Venus' gelijke. Aan alle kanten straalt hij de beschaving uit die zijn lichamelijke schoonheid al aankondigt. Hij heeft een voornaam taalgebruik, is discreet, dapper, vriendelijk en edel. Van dat alles geeft hij een demonstratie in zijn lofzang op Venus, waarin hij de veredelende werking van de waarlijke liefde schildert:

> Wat duet meer ridderlijcke feijten hanteeren,
> tornieeren, rostieeren [ridderlijk vechten],
> dan vrouwen minne?
> 't Maect der versaedighen verkuelt van sinne,
> den ruijden abele, den vrecken milde,
> den minnaere bereedt ten sweerde, ten schilde.
> 't Herte vliegt in 't wilde, die vrouwen aensiet:
> hören lof versuet arbeijt ende verdriet,
> al dat gheschiet van eedelheeden,
> rijst uijt der vrouwen.

Voor Smeken vormden Vulcanus en Venus het ideale paar om aan te geven wat beschaafd was en vooral wat niet. Hij brengt hun volstrekt verkeerde huwelijk namelijk ook als model ter sprake in zijn gelegenheidsspel op de geboorte van het erfprinsje Karel in 1500. Daar haat Venus ‘den onbesuysten druyt’ evenzeer, een toonbeeld van ‘wildheid’, lelijk en mismaakt als hij is. Elders is sprake van zijn ‘reguerluese manyere’, dat wil zeggen: gedrag dat geen regels kent. Hun modelmatigheid wordt bevestigd door de illustratie in de *Ovide moralisé*, gedrukt in 1484 te Brugge, het gezaghebbende werk met ruime informatie over de bruikbaarheid van de klassieke mythologie voor schilders en dichters. Vulcanus is afgebeeld in zijn smidse met knots, bochel, klompvoet en grote wrat boven zijn linkeroog. Venus staat er beteuterd naast, met pruilende mond en vertwijfeld opgeheven arm. Maar veelzeggend is dat juist déze illustratie is gekozen bij de fabel, en niet de veel gebruikelijkere afbeelding van Venus en Mars op een bed, soms al betrapt onder Vulcanus' net.[32]

Is dit pleidooi in het kader van beschavingsidealen voor gelijkheid van natuur - soort zoekt soort - nu niet in strijd met een van de voornaamste componenten van een burgermentaliteit, namelijk het streven naar sociale mobiliteit? Aanvankelijk wordt hoofse liefde aan een burgerlijk publiek gepresenteerd als een beschavingsmedium bij uitstek, dat niet aan standen gebonden is en dus grensoverschrijdend kan werken. Dat laten de abele spelen zien, en dat is eveneens vastgelegd in de liefdesleer van Andreas Capellanus uit de twaalfde eeuw, die ook in andere opzichten met deze ridderspelen verbonden is.[33] Liefde kent geen grenzen. Een eeuw later is deze gedachte echter verdwenen uit het concept. Hoofse liefde als richtpunt voor beschaafd gedrag blijft nadrukkelijk aanwezig, maar nu onder op voorhand reeds gelijkgestemden. Als instrument voor sociale mobiliteit is het concept niet meer interessant, of zelfs bedreigend nu een gevestigde elite binnen de stedelijke bevolking zich rond 1500 steeds meer heeft afgesloten. De wereld van de burgers is beslissend in twee helften gespleten, die beschaafd en onbeschaafd heten.

In feite wordt déze situatie beschreven, betreurd maar niet bestreden in Colijn van Rijsseles *Spiegel der minnen*, een burgerlijk drama als zinnespel, zeer vermoedelijk uit het Brussel van het laatst van de vijftiende eeuw. Hierin doorbreekt de ware liefde standsgrenzen binnen een burgerlijk milieu, maar sociale mobiliteit blijkt langs deze weg niet meer aanvaardbaar. Het loopt namelijk slecht af met de hoofdfiguren, die van liefdessmart sterven. En daarmee wordt de visie gerepresenteerd van een gezeten burgerij anno 1500, waarbij Colijn een

(bescheiden) vraagteken plaatst. Die visie stemt overeen met gegevens uit andere bron. In de loop van de vijftiende eeuw probeerde de gegoede burgerij steeds meer om maatregelen af te dwingen die moesten voorkomen dat kinderen uit de betere milieus het erfgoed verkwistten door te huwen met partners uit lagere standen.[34]

Naar burgerlijke opvatting bestaat de wereld uit beschaafden en onbeschaafden. De laatsten wonen niet alleen buiten de stad, ze zijn inmiddels ook in groten getale binnen de stadsmuren aan te treffen. Daarmee is het traditionele onderscheid uit de hofwereld tussen adel en 'dorpers' en 'doren' (dwazen) feitelijk gereactiveerd. Maar dat geschiedt nu in veel agressiever zin, getuige de groteske vertekeningen van negatieve zelfbeelden, geprojecteerd op boeren, zotten, buitenlui en zwervers. Daarvan is in de hofliteratuur, allereerst de ridderepiek, nauwelijks sprake. Men distantieert zich, voornamelijk in de prologen, van onbeschaafde dorpers wier gedrag bekend verondersteld wordt of hoogstens geaccentueerd met een enkel adjectief. Krijgt deze vanzelfsprekende tweedeling in dit milieu ook scherpere kanten wanneer de Hollandse hoveling-dichter bij uitstek, Dirc Potter, bezwerend opmerkt dat botteriken bij de beesten thuishoren, 'want ghelijc mynt ghelyc'?[35]

Wat komt er nu tegenover het wilde te staan dat in de genoemde portretten zo agressief verbeeld wordt? De omkering levert steeds idealen op rond het beheersen en bedwingen van emoties en driften met behulp van de rede. Deze worden ook direct uitgesproken als streefpunten van het beschavingsfront, met name in de rederijkersliteratuur. Daarin wordt het rationele instrumentarium rond 1500 aangeboden als de aangewezen remedie tegen de dagelijkse gevaren van liefde, dood en het lot, die met behulp hiervan hanteerbaar gemaakt kunen worden. De accentuering van deze neostoïcijns getinte moraal heeft een heel praktische grond in de actualiteit van handel en koopmanschap, die nog steeds het fundament vormen van de stedelijke samenleving. In die bedrijvigheid speelt het risico - 'avonture', (nood)lot - dagelijks een rol, terwijl de dwaze liefde elke arbeidszin kon doden en complete fortuinen verloren deed gaan, met de dood ten slotte als de grote vijand die alles onverwacht kwam afbreken. Die situatie vraagt om een adequate geestelijke tuigage, en die werd op variërende wijzen aangebracht met behulp van beschavingsidealen rond rationele zelfbeheersing.[36]

Hierbij hoort eveneens de opwekking tot grotere zelfkennis en de aanbeveling om te leren uit 'experientie' (ervaring), concepten die al gereed lagen in het arsenaal van de Moderne Devoten. Te zamen lei-

den deze tot verzelfstandiging van het individu in de stedelijke gemeenschap, met grote nadruk op het ideaal van de zelfhandhaving door spaarzaamheid, slimheid en hard werken. Hoe belangrijk die ten slotte wordt als laatste component van de middeleeuwse burgermentaliteit volgt het duidelijkst uit de in de loop van de vijftiende eeuw sterk in aantal toenemende portretten volgens het omkeringsprincipe van bedelaars en profiteurs, die teren op de zak van de hard werkende burgerman.[37]

Eindnoten:

22 Zie Randall 1966, passim; *Carmina* ed. 1959, 112-113; verg. Johannsmeier 1984, 62-65 en passim. Over het huwelijk van 1468: De Roovere ed. 1866, 47; het hs. bevindt zich thans in de UB te Leuven.

23 Franck 1562, fol. 111 recto.

24 Pleij 1983; verg. *Schuit* ed. 1985, resp. r. 1, r. 94: zie commentaar op p. 51; *Mariken* ed. 1982, r. 562; verg. id., r. 564-566 en r. 444-449.

25 De Commynes ed. 1972, 144; zie ook De Ridder 1982, 362. Verg. infra 252, over latere botsingen tussen Germanen en Bourgondiërs.

26 De Roovere ed. 1955, 397-399, citaat r. 40-41. Niet minder duidelijk is een passage in de vijftiende-eeuwse, typisch stedelijke instructie *Der goeder leiken reghel* (zie daarover Pleij 1983, 157-158), uitgegeven door De Pauw 1893-1914, I, 234-244, r. 229-234:

> Best oec arme, oft bistu rike,
> Maect gheselscap bi dijns gelike;
> Want rueden [ruige] ende edel honde die jaghen
> Die siet men selden wel verdraghen;
> Contrarie sijn honre [hun] beider dade;
> Des suect altoes dijn wedergade.

27 *Liederen* ed. 1966, 262-265, resp. r. 21, 28, 31, 39-40, 62.

28 Bijns ed. 1886, nr. LXXXV, 308-310, resp. strofe a r. 1-3, strofe c r. 7, strofe e r. 8.

29 Voor de Duitse traditie zie: Raupp 1986, 52-53; Okken 1987, 93-94; Moser-Rath 1981; verg. Bailbé 1964. Over de folkloristische wortels vooral Vandenbroeck 1986, 573-584. De these over de uitsplitsing naar goed en kwaad in de stad is ontwikkeld door Lène Dresen-Coenders en wordt van vele kanten belicht in de tentoonstellingscatalogi *Heks* 1985 en *Vrouwen* 1988. Verg. ook infra hfdst. VIII. Meer Nederlands materiaal: *Boeck* 1486, fol. H2 verso; verg. Van Doesborch ed. 1940, I, nr. CXXIX, r. 67-70; Bijns ed. 1886, nr. XXXI. Kwade en vooral oude vrouwen ook in de *Evangelien van den Spinrocke*: zie Pleij 1977. Voor verwant prentenmateriaal zie *Felheid* 1985, nrs. 87, 89, 95, 96, 97, 102, 103.

30 Pleij 1983, 213-214; verg. Pleij 1986A; Moser 1972.

31 Resp. *Liedekens-Boeck* ed. 1941, 33; Erasmus ed. 1965, 86-98. Over het thema van de ongelijke liefde in beeldende kunst en literatuur zie: Coupe 1967; Stewart 1977; verg. *Felheid* 1985, nrs. 55, 56, 94.

32 Over het gebruik van de fabel in de middeleeuwen: Veldman 1977, 21-42; Smeken ed. 1984, 33-34; de citaten daarin resp. r. 112-116, r. 429-437. Smekens andere spel in Brussel KB, hs. IV. 1171: zie verder aantekeningen hierover in hfdst. II noot 56; de citaten op fol. 36 verso en 40 recto. De afbeelding bij Henkel 1922, 42 en pl. XXXI. De veredelende werking van de hoofse minne komt ook uitvoerig aan de orde bij Dirc Potter, zoals aangehaald bij Van Oostrom 1987, 234-235; opmerkelijk is hoe scherp Potter hier ook de lijn trekt tussen onbeschaafden (handwerkslieden) en de beschaafden (adel, maar ook zij die van nature deugdzaam zijn: de deur staat wijd open voor promotie). In het tweede citaat bij Smeken staat (r. 434) dat het hart ‘vliegt in 't wilde’, wat gezien de context positief moet worden opgevat. Over deze (ogenschijnlijk paradoxale) mogelijkheid van *wilt* zie hfdst. VII.

33 Zie hierover in het algemeen hfdst. X. Capellanus ed. 1974, 67 en passim. Over andere verbanden tussen Capellanus en de abele spelen zie de discussie bij Depaepe 1964. Zie infra 132.
34 Verg. Boone 1984. Zie ook: *Lexikon* 1977 vlg., III, kol. 1638-1639; Van Boendale ed. 1839-1869, II 627-629; De Flou 1895-1897, 127.
35 Potter ed. 1904, 53. Een typering van zijn plaats bij Van Oostrom 1987, 225-268. Zie ook noot 32.
36 Pleij 1984A.
37 Pleij 1984A, 76-77. Zie verder hfdst. X. Over de bedelaars: Vandenbroeck 1987, 117-131, 201-203; verg. Le Goff 1987A, 396, 402; Pleij 1983, 230-235.

4. Het begin van het Brusselse beschavingsoffensief

Hoe verliep dit beschavingsproces nu te Brussel? Juist in dit opzicht biedt de stad een bijzondere situatie vanwege de dagelijks voelbare en zichtbare aanwezigheid van het gevarieerde hofleven op Coudenberg. Maar een complicatie vormt de totale willekeur aan niet-verhalende bronnen ten gevolge van de vernietiging van het stadsarchief in 1695 bij de bombardering van de stad door de Fransen. Dank zij elders bewaarde kopieën uit de tijd zelf, ook van de stadsrekeningen over bepaalde jaren, kan er toch een zeker inzicht verkregen worden, gebaseerd op feiten. Niettemin zijn daaruit moeilijk nieuwe, onderscheidende gedragsvormen in de praktijk af te leiden, omdat daarover in officiële documenten niet veel gepraat wordt. Een merkwaardige aanwijzing is wellicht gelegen in een verbodsbepaling uit 1431, uitgevaardigd door het kapittel van de Sint Goedele. Deze is gericht tegen misplaatste hoffelijkheden van geestelijken in het contact met burgers. Om leken te behagen gaven sommige priesters vrouwen een arm bij huwelijken, begrafenissen of bij het betreden van de kerk in het algemeen. Zulke fratsen acht het kapittel in strijd met de geestelijke waardigheid.[38] Dat verbod lijkt toch op een nieuwe mode in de omgangsvormen te wijzen, waaraan priesters gaan meedoen. Maar de omweg is wel erg groot wanneer we aan dergelijke gevallen een voortschrijdend beschavingsproces willen aflezen.

Het belangrijkste soort bronnen dat bewaard is, bestaat uit de keuren en stadsordonnanties. Deze zijn goed bekend vanaf het begin van de veertiende eeuw, want ze werden meteen voor allerlei instellingen binnen en buiten de stad gekopieerd. Daarin valt nu een toenemende neiging tot gedragsregulering van de ingezetenen vast te stellen. Die wijst op een groeiende eis tot beheersing in het openbaar en een daarmee gepaard gaande erkenning van persoonlijke vrijheid, verantwoordelijkheid en van privé. Zoals ook in andere steden laat dit mate-

riaal allereerst zien, hoezeer de stedelijke overheid ernaar streefde om het geweldmonopolie in handen te krijgen. Daartoe vaardigt ze een schier eindeloze reeks van verboden en beperkende bepalingen uit betreffende het dragen van wapens, beledigingen, intimidatie en geweldpleging in het algemeen. De beheersing van het geweld was een halszaak, niet alleen voor de stadsbesturen maar ook voor de stedelijke gemeenschap als geheel. Sinds 1343 zijn er daarvoor in Brussel speciale ambtenaren aangesteld, de zogenaamde 'paismakers'.[39]

Ook het zedelijke leven poogt men van hogerhand steeds meer aan regels te onderwerpen, die in feite neerkomen op beteugeling. Op die wijze gaat men overspel te lijf, pooiers, koppelaars, bordeelhouders en de badstoven. Deze regulering dient bovenal een nieuwe huwelijksmoraal, die op sterk materiële belangen rust. Onduidelijke bloedverwantschappen doen bezitsvererving hopeloos in de knoei raken, en dat geldt ook voor huwelijken en scheidingen waarvan niet duidelijk is wie ze onder welke voorwaarden erkent. Een dergelijke chaos, met zulke verregaande materiële gevolgen, is schadelijk voor de stad of zoals men bij voorkeur zei, voor het 'gemeen oorbaer', het algemeen belang. Zo probeert de stad in 1375 voor het eerst iets te doen aan de veel voorkomende schakingen van meisjes uit de betere kringen en van rijke weduwen, en dan niet omdat dit zo stuitend zou zijn voor vrouwen maar vanwege het bezit dat op die manier uit de stad verdwijnt.[40]

Evenals elders komt een stroom aan hygiënische verordeningen op gang vanaf het begin van de veertiende eeuw. Ze hebben vooral betrekking op vuil storten, het houden van beesten en bepaalde beroepsuitoefeningen. Er spreekt een erkenning uit van de persoonlijke overlast die men elkaar binnen de stad kan aandoen, maar ook van een duidelijk heersende angst voor besmetting. De zorg voor hygiëne is zelfs zo sterk aanwezig in het laatmiddeleeuwse Brussel, dat men gaat twijfelen aan de houdbaarheid van het romantische beeld van die smerige, stinkende, walmende middeleeuwse steden, vol rondwroetende varkens, zich in het openbaar ontlastende mensen en vieze markten in de modder. Die beantwoorden meer aan de gedragskarikaturen die de late middeleeuwen zelf verschaffen en aan de postromantische wensdroom van ongebonden vrijheid in het huidige tijdperk.[41]

Vanaf 1341 komen er steeds meer bepalingen die een strikte hygiënische orde in de stad wensen aan te brengen. Er komt plaveisel, er worden openbare toiletten gemaakt en vuilstortplaatsen, en er verschijnen steeds meer beperkende bepalingen gericht tegen vervuilende stadsindustrietjes en kleine ondernemingen. Veelzeggend is eveneens

dat de stad herhaaldelijk maatregelen neemt om het plassen tegen openbare gebouwen te ontmoedigen. In 1482-1483 krijgt de schilder Zeger de Wuwe loon uitbetaald om het Heilige Geestziekenhuis tot op zekere hoogte te verven ‘om datter nyemant pissen en soude’. Nog duidelijker staat zoiets een paar jaar later in de rekening van 1486-1487. Daarin wordt een andere schilder betaald, die de muren bij de poort van het park te Coudenberg moet pleisteren en witten, en bovendien voorzien van de beeltenis van de heilige Antonius, eveneens met het oogmerk om aldus het urineren ter plaatse tegen te gaan. Bovendien wordt de hygiëne ook bevorderd door het groeiende aantal badhuizen, die dan wel een beruchte reputatie krijgen als deftige bordelen, maar waar het wassen en baden hoe dan ook uitgangspunt bleef. Daarvoor heeft het veelgeroemde stadhuis ook allerlei voorzieningen in de vorm van talloze fonteinen op strategische plaatsen. Bovendien treffen we hier de eerste vormen van het watercloset aan. Een beschrijving uit 1496 zegt namelijk (in het Latijn): ‘en weer andere [fonteinen] nemen de stank weg op die plaatsen waar de blazen geleegd worden.’[42]

In 1423 blijkt het verboden om oude kleren uit Aalst binnen te voeren, want daar heerst de pest. En in 1434 werden twee handelaren beboet, omdat ze naar Edingen waren getrokken om aldaar kleren op te kopen. Er kwam daar namelijk pest voor, hetgeen zowel de boete verklaart als de belangstelling van de kooplieden. Grootscheepser zijn de maatregelen die men in 1439 treft bij een plaatselijke pestgolf. Het huis van een besmette persoon moet zes weken afgesloten blijven, terwijl pas na acht weken iets uit zo'n huis verkocht mag worden mits gemerkt met een rood teken. Het duidelijkst is echter een wetenschappelijk rapport van vier geleerde artsen, die op verzoek van de stad advies uitbrengen over de bestrijding van de pestepidemie in 1489. Eens te meer wordt hieruit duidelijk hoezeer het besef van hygiëne heerste bij het tegengaan van besmettelijke ziekten, wat leidde tot gedragsvormen die tegelijk beschaafd moeten heten. Eerst bespreken de medici in hun rapport (*Consultatio super peste*) de oorzaken van de pestgolf, die op dat moment (15 september 1489) al zoveel slachtoffers heeft gemaakt. Ze wijzen op de massale toeloop van plattelanders, die met hun vee de stad zijn binnengevlucht uit angst voor het leger van Albrecht van Saksen, die de tegen Maximiliaan opgestane stad kwam onderwerpen. Dat heeft enorme bergen vuilnis en mest veroorzaakt, te zamen met onopgeruimde kadavers van al dat vee. Bovendien zijn de grachten verstopt geraakt door een overvloed aan menselijke drek, terwijl lijken niet diep genoeg begraven waren. En daarbij komt dan

nog al het normale afval van leerlooiers, vlees- en visverkopers en ververs. Bevorderend werkten ook de samengepakte zieken en gezonden, die massaal de kerkdiensten bezochten, alsmede het afval van gestorven pestlijders dat voor hun deur bleef liggen.

Over de gevolgen van opeengepakte mensenmassa's in een halfbelegerde stad, waardoor normale vuilverwerking niet mogelijk is, bestaat bij de artsen getuige deze analyse geen twijfel. Hygiëne is een primaire levensvoorwaarde. Maar het beste geneesmiddel blijft de vlucht. Andere remedies zijn: luchten van kerken, wierook, wegwerken van vuilnis, aanleggen van vuren om de lucht te zuiveren, snuiven van pestwerende middelen, speciaal dieet, en natuurlijk medicamenten.[43]

De ordonnanties getuigen ook van een toenemende angst voor besmette personen, die ongemerkt de stad zouden kunnen binnendringen. Steeds meer probeert men hen op te sporen en te isoleren, hetgeen uiteraard ook gold voor de ingezeten ‘besiecte liede’. Vanaf 1342 mogen ze niet meer in herbergen komen, wat in 1360 uitgebreid wordt tot alle andere panden buiten hun eigen huis. Eveneens komen er scherpe maatregelen om de melaatsheid te onderdrukken, wat overigens heel goed lukte want er wordt niet meer dan gemiddeld één geval per jaar gemeld in de vijftiende eeuw.[44]

Zeer bezorgd toont de Brusselse overheid zich over het ‘wilde’ gedrag van jongelingen uit de gegoede milieus, voor wie men in de literatuur de aanduiding *wittebroodskinderen* ontworpen heeft. Ten gevolge van het nog ontbreken van een verantwoordelijke positie in de samenleving, bezegeld door een huwelijk, hebben ze de neiging om een bandeloze woestheid te vertonen, waarbij ze door hun afkomst over zulke ruime middelen beschikken dat ze de Verloren Zoon naar de kroon steken. Onder deze jongelingen moeten we in de eerste plaats de aanvoerders van het vastenavondvermaak zoeken. Vermomd trekken zij met hun ketelmuziek als uitzinnigen door de stad, overal eten en drank opeisend. Tevens oefenen ze een officieuze rechtspraak uit, die steeds op de rand balanceert van wat de gemeenschap als geheel - ook in feestkostuum - nog acceptabel acht. Ze hangen de beest uit (soms letterlijk) in een omgekeerde wereld, maar verdelgen de bestaande orde zo hard en grondig dat gedachten aan bezwering en stoom afblazen op de achtergrond raken en plaats maken voor de vrees, dat ze de orde blijvend te gronde richten.[45]

Deze wilde jongeren opereren in alle steden (en dorpen?) van Brabant en Vlaanderen, en hun gedrag stuit overal op steeds meer weerstand aan het eind van de middeleeuwen. Zo is er te Tielt ‘'t jonghe

gheselscip', dat kennelijk zo tekeergaat op vastenavond, dat de stadsbestuurderen in 1460 bezorgd bijeenkomen omdat hun optreden mogelijk tot 'onghenouchte' heeft geleid. Meestal vindt men de beste oplossing door met zachte hand de reeds bestaande, losse organisatievorm van incidentele feestvereniging in te kapselen. Dat gebeurde ook met de wijkverenigingen, die een actieve rol spelen bij het opvoeren van een omgekeerde orde tijdens de feesten die allengs eerder subversief werd. In Dendermonde ziet men dit proces zich vanaf het begin van de vijftiende eeuw bijna voorbeeldig voltrekken. Eerst mogen de talrijke wijkverenigingen, bevolkt door jongeren en met 'keizers' en 'koningen' als aanvoerder, op vastenavond hun kunsten vertonen op de markt, waarbij er officieel prijzen zijn uitgeloofd. De volgende stap bestaat uit de bevoorrechting van bepaalde wijkverenigingen boven andere met subsidies en wijn. En ten slotte worden er enkele geheel geofficialiseerd door de stad, door ze een erkenning te geven als rederijkerskamer, met de bijbehorende rechten en plichten.[46]

Dit gebeurde eveneens in de diverse andere plaatsen met ongecontroleerde jeugdbenden, die de wilde plattelandsgewoonten in ere hielden en een regelrechte uitdaging vormden voor het beschavingsoffensief. De 'jonghe ghesellen' in Blankenberge treden in 1475-1476 op voor het stadhuis met toneelstukjes, en worden beloond met wijn. De ultieme inkapseling tot rederijkerskamer is omgekeerd nogal eens af te lezen uit zinspreuken of blazoenen, die aan zo'n jeugd herinneren. Veelzeggend is bijvoorbeeld de naam van de Antwerpse rederijkerskamer *De Olijftak*, die in 1510 begint met 'jonge lieden' die zichzelf eerst een toepasselijke geuzennaam gaven, namelijk *De Ongeachte*.[47]

Zoals gezegd bestond dit jongerenprobleem ook in Brussel. Reeds in 1383 wordt in een ordonnantie vastgesteld dat zij zich op zorgelijke wijze aan wild gedrag overgeven. En men vreest dat dit wangedrag zal voortduren totdat 'zi tot harer wijsheit comen sijn, ende hen selven weten te regierne'. Vooralsnog komt de stedelijke zorg vooral voort uit economische overwegingen. Geld uitlenen en woeker dienen met betrekking tot jongeren sterk beperkt te worden,

> mids den welken der goederliede kindere van Bruessele dicwijle van groten goeden ende rijcheden te nieute ende te armoeden comen sijn, ende huers goede quite.

En dat is zeer schadelijk voor de stad. Daarom moeten er maatregelen genomen worden,

omme de *wilde joncheit* in der stad van Bruessel te bat in bedwange te houdene, ende van arghe te verhuedene.

Ze zijn namelijk, gaat de ordonnantie verder, volkomen gespeend van rede, waarbij hun verkeerde gedrag samengevat kan worden als 'quaet regiment', een betiteling die ook nogal eens voorkomt ter karakterisering van de tijdens de feestperioden ingestelde spotrijken en hun onderdanen. De voorgestelde maatregelen ter beteugeling zullen uitgevoerd worden door een speciale rechtbank, onder de hoede van de zeven patriciërsgeslachten, waardoor eens te meer duidelijk wordt uit welke kringen de bedoelde jongeren komen.

Anno 1469 wordt deze ordonnantie nog eens herhaald, waaruit we mogen afleiden dat de problemen met de jongeren nog lang niet van de baan zijn. Misschien gaan nu pas de ogen open voor de zachte methode van de inkapseling. Ook Brussel kent namelijk een rederijkerskamer, die de officialisering moet zijn van een jongerenvereniging. Sinds 1477 is namelijk de kamer *De Corenbloem* bekend, die als zinspreuk heeft *Jeucht sticht Vreucht* en die wordt aangeduid als 'de Jongers van der Rethorycken van der Corenblommen'.[48]

De beteugeling van wildheid, in de vorm van ridiculisering van al die karikaturale boeren en narren, is dus zeker geen loze of louter op vermaak gerichte exercitie in literatuur, beeldende kunst en feestrituelen. Ze correspondeert met een in de werkelijkheid van het dagelijkse leven onderkende gedragsvorm, die luisterde naar de overkoepelende typering *wild*. Deze 'wildheid' werd als steeds schadelijker ervaren voor de stedelijke samenleving en vormde algauw het voornaamste doelwit van het beschavingsoffensief ter plaatse. Dat bewegende front uitte zich op allerlei wijzen. En het ligt dan voor de hand dat zich daarbij ook een institutionalisering ging voordoen, die zeker in de rederijkerskamers haar voorlopig hoogtepunt lijkt te vinden.

Eindnoten:

38 Lefèvre 1942, 168.
39 De voornaamste zijn uitgegeven door De Cuyper 1869; zie ook Willems 1837; id. 1838; id. 1841; id. 1843A; id. 1843B; id. 1846. Een overzichtelijke regestenlijst bij Godding 1953. De *paismakers* bij Van Herwaarden 1978, 214.
40 Godding 1953, nrs. 72, 83; De Flou 1895-1897, 127; Willems 1837, 307-308; verg. Vanhemelryck 1981, 131-132, 145, 155, 160, 162. Zie ook infra 94-99.
41 Zie in het algemeen: Homble 1947; Vanhemelryck 1981, 294-295; verg. Goudsblom 1977.
42 Willems 1837, 248, 253-254; id. 1843B, 298, 304-306, 309. Over de plaspreventie: *Brabantse Folklore* 5 (1925), 91; Frankignoulle 1935, 49, nr. 239.
43 Vanhemelryck 1981, 294. Over de pestgolf van 1439 zie: id., 294-295; Bonenfant-Feytmans 1965, 102-105. Over die van 1489: Vanhemelryck 1981, 371, 390; De Troeyer 1974, 232-234; het traktaat is uitgegeven in de bijlage bij Goyens 1929, 203-216; verg. Brussel KB, hs. 17.119 onder het jaar 1489. Verg. in het algemeen Goudsblom 1977.
44 Homble 1947, 92; Bonenfant-Feytmans 1965, 109.
45 Pleij 1983, 32-46; Davis 1971, Scribner 1984, 128-133, 143.
46 De Vlaminck 1862, 39; id. 1900, 63-67.
47 Vanderstraeten 1874-1880, I, 50; Bertrijn ed. 1879, 64-65.
48 Willems 1846, 100-101; verg. Godding 1953, nr. 117 en ook nr. 98. Over de rederijkerskamer: De Baere 1946A, 7-8.

V. *De organisatie van het beschavingsoffensief*

1. De stedelijke literatuur van Brussel

Nu begint de organisatie van het beschavingsoffensief niet bij de rederijkerskamers. Hoewel de Brusselse kamer *Den Boeck* landelijk een van de oudst bekende is gezien de stichtingsdatum in 1401, geldt ook voor Brussel dat evenals in andere steden de rederijkerij pas goed op gang komt in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Maar organisatievormen met betrekking tot de culturele propagering van nieuwe waarden voor groeperingen onder de burgerij die zich willen onderscheiden, zijn al veel eerder aan te wijzen binnen de stad. Het is van belang om dit met enige nadruk naar voren te brengen. Langzamerhand begint namelijk de neiging in te burgeren om het literaire leven in de stad vóór grofweg 1400 als louter imitatie of import van elders te beschouwen.[1] Men wijst dan op de hofliteratuur, die een onuitputtelijke bron van inspiratie en voorbeelden zou vormen die aan het eind van de middeleeuwen onmiddellijk naast de deur ligt: vrijwel alle hoven van belang zijn nu gevestigd binnen stadsmuren. Bovendien manifesteert het hof zich graag in de stad met vertoningen bij allerlei gelegenheden, van huwelijk en begrafenis tot Gulden Vlieskapittel. De import van buiten zou bestaan uit de talloze optredens van sprekers, jongleurs, andere professionele entertainers tot aan toneelgezelschapjes toe, en niet te vergeten bedelmonniken die van hun preken spektakel wisten te maken, niet zelden met zang en dans.

Dergelijke activiteiten en cultuurbewegingen vonden in de stad inderdaad plaats, en ze maakten zeker deel uit van het literaire leven. Maar er was daarnaast eveneens een stedelijke literatuur, ver vóór de rederijkerij, bestaande uit teksten en voorstellingen (in de ruimste zin) die in eerste instantie in de kringen van de stadsbewoners opgezet, gelezen, beluisterd en bekeken werden. Nu is duidelijk dat het onderscheid tussen literair leven in de stad en stedelijke literatuur in hoge mate theoretisch is.[2] We zullen zien dat er tal van tussenvormen voorkomen, terwijl bovendien vaak de noodzakelijke gegevens ontbreken

om tot een besliste toewijzing te kunnen besluiten. Toch is het onderscheid bruikbaar voor een eerste ordening van de gedachten. Het stelt namelijk meteen in staat om te constateren dat er vanaf de dertiende eeuw berichten zijn over literair leven in Brussel, en dat zich daar vervolgens vanaf de veertiende eeuw een substantiële stedelijke literatuur ontwikkelt, die steeds meer dat literaire leven gaat beheersen.

Bij het literaire leven in de stad in het algemeen behoeven we niet lang stil te staan. Het hof van de Brabantse hertogen in Brussel is niet Franstalig zoals dat in Vlaanderen, tenminste gedurende het bewind van een aantal hertogen, die bovendien een krachtig mecenaat uitoefenden. Van hertog Jan 1 werd zelfs beweerd dat hij hoofse liefdesliedjes in zijn moedertaal maakte, waarvan er enkele bewaard zouden zijn. Het is zeer verleidelijk om de aan het eind van de dertiende eeuw vermaarde auteur 'Van Bruesele Heyne van Aken' (Hein van Aken) in dit hofmilieu te plaatsen, maar daarvoor ontbreken toch de nodige gegevens. Hij kwam uit Brussel, maar of hij daar dan ook werkte in opdracht van het hof is weinig zeker. De toevoeging 'van Brussel' lijkt eerder op een werkkring elders te wijzen.[3]

Openbare vertoningen zijn er genoeg. Namens hertog Jan III begeeft zich de opperheraut van Brabant in 1347 naar 's-Gravenhage, waar de graaf van Holland resideert, 'om die feeste van conync Pryamus, die te Brucel wesen soude, te kreyeren [bekend te maken]'. Of het feest is doorgegaan en wat er dan allemaal te zien was, is niet bekend. Maar het moet een spektakel geweest zijn, waarin toernooien en allegorische verbeeldingen de hoofdrol speelden, rond de verheerlijking van de nationale mythe die een rechtstreekse afstamming van de Trojaanse helden met hun koning Priamus bepleitte. Voor tekstenmateriaal, de stille vertoningen en de allegoriserende toernooispelen - die we tot in de zestiende eeuw in Brussel zullen terugvinden - bij dergelijke gelegenheden droegen de wapenherauten zorg. Zoals elders zijn deze opperceremoniemeesters van het adellijke bedrijf ook literatoren, die aan allerlei vormen van literatuur doen, tot aan lyriek toe. Zekerheid daaromtrent hebben we met de heraut Jan Knibbe, die zichzelf in de twee van hem bewaarde lijkklachten op rijm (alweer in het 'Brusselse' handschrift Van Hulthem) nadrukkelijk blijft identificeren met de stad, want hij voegt 'van Brusel' aan zijn naam toe. De teksten bestaan uit het gelegenheidsmaakwerk, dat van herauten verwacht werd.[4]

We staan niet stil bij al die (sprook)sprekers die de stad en het hof aandoen, van wie we doorgaans niet meer te horen krijgen dan dat ze betaald werden. En we noemen slechts als toch niet te verwaarlozen

component van het literaire leven de enorme produktie aan geestelijke literatuur, niet zozeer in de kloosters binnen Brussel als wel in die uit de onmiddellijke omgeving zoals Groenendael en het Rooklooster. In een dergelijk milieu ontstond het werk van Ruusbroec, dat daar tevens een eerste verspreiding vond. Dat laatste geldt ook voor Hadewijchs werk, dat tot stand kwam in begijnenkring. Maar beiden zijn eveneens, in persoon en met hun werk, terug te vinden in het literaire leven van de stad.[5]

Van belang is nu dat al vroeg in Brussel de erkenning aanwezig is van het Diets als culturele voertaal aan het hof, en spoedig daarna ook in de stad. Als beschavingsmedium zal de Nederlandse taal tot in de zeventiende eeuw onder de burgerlijke elites in gebruik blijven, terwijl het hof met de komst van de Bourgondiërs in 1433 uiteraard ver-Franste. Daarbij doet zich veel minder expansie voor ten opzichte van het Diets binnen de stad dan vaak als vanzelfsprekend wordt aangenomen. De moedertaal van de Brusselse burgerij houdt krachtig stand, sterker nog, er lijken eerder aanslagen op het Frans van de hofdichters en -geschiedschrijvers gepleegd te worden door het Nederlands dan andersom. Op zichzelf wijst dat al voor het begin van de vijftiende eeuw op een stevig gefundeerde, Nederlandstalige cultuur onder de gezeten burgerij, allereerst vertegenwoordigd door de zeven patriciërsgeslachten van de stad. Vermaarde hofauteurs als Jean Molinet, Georges Chastellain en Olivier de La Marche gebruiken woorden als *cloqueman, drincquaert, hossepot, manequin, sacqueman, tasse, vraue, cacquesanne*, respectievelijk voor klokkeluider, dronkelap, hutspot, mannetje, zakdrager (beroep), beurs, vrouw, buikloop.[6]

Lang voor de komst van de Bourgondiërs was het tot in de hoogste kringen niet nodig om Frans te kennen. De Brabantse geschiedschrijver Jan van Heelu, werkend voor de hertog, laat omstreeks 1290 onbekommerd weten dat hij ‘des fransoys niet wel meester’ is. Zo'n uitspraak gaat verder dan de gebruikelijke bescheidenheidsformules aan het begin van de literaire werken in de middeleeuwen, want wanneer deze bekentenis zijn aanzien en autoriteit zou schaden, dan lagen er genoeg andere formules klaar om de plichtmatige bescheidenheid onder woorden te brengen. Jan stelt zijn publiek van een kleine handicap op de hoogte, die hij zich in het licht van het overheersende Nederlands als cultuurtaal in Brussel rustig kan permitteren. Nog in 1488 getuigt Molinet van de sterke afkeer die Brusselaars van Franstaligen hebben. Veelzeggend is dan ook dat Rogier de la Pasture uit Tournai (Doornik) in Brussel de naam gaat voeren van Rogier van der Weijden, sinds 1435 als schilder in dienst van de stad.[7]

Er is zelfs omstreeks 1400 sprake van een apart Brussels Diets als cultuurtaal, dat zich zou kenmerken door grote zuiverheid, dat wil zeggen met weinig herkenbare woorden uit andere talen. Hierin zou het werk van Ruusbroec geschreven zijn, want zijn biograaf, broeder Gheraert (een tijdgenoot), beweert dat we te doen hebben met 'onvermingheden brueselschen dietsche, soe datter luttel latijnscher ofte walscer woerden ofte van enighen anderen tale in sijn ghesaeit'. Er ligt dus heel beslist - en ook al voor 1400 - een cultuurtaal gereed in de vorm van een Nederlands Diets, waarvan stedelijke elites met beschavingsaspiraties zich kunnen bedienen. En dat gebeurde ook. Iemand als Margarieta van Gerines, geboren in 1400 uit een aanzienlijk Brussels geslacht, schreef als non in die taal godvruchtige gezangen en brieven, die helaas verloren zijn gegaan.[8]

Maar al eerder beschikken we over aanwijzingen en directe getuigenissen van literair gebruik van het Diets in de hoogste kringen. Weer een andere tekst uit het handschrift Van Hulthem, samengesteld tussen 1399 - 1410 en gevuld met oudere tot veel oudere teksten, suggereert in de openingsregels een elitaire beschavingsbeweging te Brussel op de wijze van een literatuur in het Nederlands. Het gaat om een strofisch gedicht met de titel *Den Hoet van Minnen* [de bloemenkrans der liefde]:

> Het woende te Brusel, in die stat,
> ene joncfrouwe, die mi bat
> in dietsche te maken een ghedichte.

Een voorname, ongehuwde vrouw, woonachtig binnen de stadsmuren, wil in het Diets onderricht worden over omgangsvormen in de liefde, volgens de literaire mode van haar tijd. De tekst bestaat uit een allegorische minnekrans, waarin de afzonderlijke bloemen staan voor de vereiste deugden die aangevoerd worden door nederigheid, onderdanigheid en bescheidenheid.[9] Maar wie zou dan die dichter zijn? Hij biedt zich als *ik* aan met een formule die op een situatie van mecenaat wijst. Of hij daarmee een feitelijke mededeling doet, is van weinig belang. Veeleer wordt er een voorstelling van zaken gegeven die herkenbaar moet zijn voor zijn publiek. En dan is het kennelijk niet vreemd dat voorname dames in Brussel een dichter huren om hun beschaafd in het Nederlands met behulp van literatuur van dienst te zijn.

Stellen we de vraag, wanneer er een authentiek stedelijke literatuur zichtbaar wordt in Brussel, dan treffen we in het begin van de veertiende eeuw een situatie aan die het rechtvaardigt om voorzichtig te

gaan spreken over een op gang komende organisatie en een zich vormende traditie. Onmiddellijk is duidelijk dat deze literatuur gebouwd is op de aanwezige infrastructuur van een schrijvende, intellectuele middenstand, die bestaat uit kopiïsten, schoolmeesters, secretarissen, notarissen, gerechts- en stadsdienaars die ook geestelijke kunnen zijn of klerk mogen heten. Zij zijn het die naast of in het kader van hun aanstelling ook literatuur maken, in (extra) opdracht van hun werkgever of welke andere persoon of instelling dan ook. Alleen dank zij de aanwezige structuren die tot schrijfwerk noopten van allerlei aard waartoe gevarieerde opdrachten werden gegeven, is de ontwikkeling van zo'n stedelijke literatuur mogelijk.

De inhoud en vorm van de teksten hangen uiteraard samen met de ontstaansomstandigheden. Wanneer het om werk gaat, geschreven in opdracht van stedelijke personen en instanties, geldt voor de Brusselse situatie dat er steevast standpunten worden ingenomen of waarden aangebracht die de gezeten burgerij van kooplieden en bestuurders kunnen behagen. Het vroegste voorbeeld van zo'n tekst is een helaas fragmentarisch overgeleverde satire op rijm, die ook moeilijk te dateren valt. De tekst is zeker niet na het midden van de veertiende eeuw geschreven; een datering omstreeks 1325 is niet uitgesloten.[10]

De herkomst uit Brussel mag geen twijfel lijden, aangezien er uitvoerig uitgehaald wordt naar Brusselse arbeidsverhoudingen in de textiel. De auteur presenteert zich als klerk, waarmee elk lid van de complete beroepscategorie van ‘broodschrijvers’ aangeduid kan worden, ook wanneer het om iemand met een geestelijke wijding gaat:

> Nu hoert alle ende werct u werc,
> Wat geschreven heeft een clerc,
> In dietsche, op dit parckement.

Over publiek en opdrachtgever(s) kan evenmin twijfel bestaan. Er worden allerlei Brusselse plekken, namen en situaties genoemd voor een goede verstaander, die verondersteld wordt in Brussel te wonen. Verder is het ingenomen standpunt volstrekt anti-textielwerknemers (vooral de vrouwelijke), die allerlei verwijten en verdachtmakingen naar hun hoofd krijgen. Zo'n satirische aanpak past geheel in de politiek van de stedelijke ondernemers, die voortdurend overhoop liggen met hun werkneemsters.[11] En dat leidt onvermijdelijk tot de conclusie dat hier een stedelijk auteur aan het werk is in opdracht van de gezeten burgerij, wiens belangen nu eens op een andere manier geprofileerd worden.

De tekst opent onmiddellijk het geschut op textielarbeiders, die moeite hebben met de zogenaamde werkklok die in de Sint Nicolaastoren hangt. Het meten van de arbeidstijd is een moderne ontwikkeling in de stedelijke economie, waarmee Brussel relatief vroeg is vergeleken met andere steden in Brabant, Vlaanderen en Artois.[12] Ze vervloeken de koster, die driemaal per dag moet luiden. De eerste keer, bij de aanvang van de arbeid, moet hij de klok heel lang beroeren om het werkvolk uit bed te krijgen. Alleen de vrees voor boetes doet hen ten slotte daarop reageren. De middagklok hoeft hij maar even te bewegen, want de arbeiders staan onmiddellijk klaar om het werk neer te leggen. En het luiden van de avondklok is eigenlijk overbodig, want op het bedoelde tijdstip zijn ze al in groten getale onderweg naar huis of bezig met inkopen doen.

Na deze kritische opening richt de auteur het vizier op textielarbeidsters, die maar wat rondlummelen op het werk en die - wat erger is - mannen lastig vallen. Een van hun trucs bestaat uit het roepen van obscene insinuaties naar mannelijke voorbijgangers:

> Sien si een die hen donct slap,
> Si maken daeraf enen trap [valstrik],
> Ende seggen al oppenbare:
> Deghene heeft gheten zassemare!

Een tenger persoon roepen ze na over straat, dat hij zeker ‘zassemare’ heeft gegeten. Is dat een soort vettig voedsel, of betekent het gewoon: meer dan genoeg? Gezien de ironische context zou het wel kunnen slaan op een middel van potentieverhogende aard, waardoor dan een nietig ventje luidkeels geroemd zou zijn als een hitsige macho. Hierna volgt een reeks verdere beschuldigingen, die steeds gedetailleerder en persoonlijker worden, in die zin dat tijd- en plaatsgenoten de genoemde namen en bijzonderheden waarschijnlijk als de prikkelende steken onder water konden begrijpen die wij thans slechts kunnen vermoeden. Zo wordt er gesproken over een zekere Vrancke Stolten, zonder dat voor ons duidelijk wordt waarom. In ieder geval leefden er in het begin van de veertiende eeuw twee personen van die naam in Brussel, beiden van voorname familie.

Er worden toespelingen gemaakt op het aanhoudende overspel van de arbeidsters, bij voorkeur met de pastoor in het korenveld. In een herberg bij het stadhuis komen ze samen voor drinkgelagen. Als smakelijk detail verhaalt de auteur hoe drie van hen - Oede, Heile en Lise - een keurige man te grazen namen. Hij laat zich een drankje aftrogge-

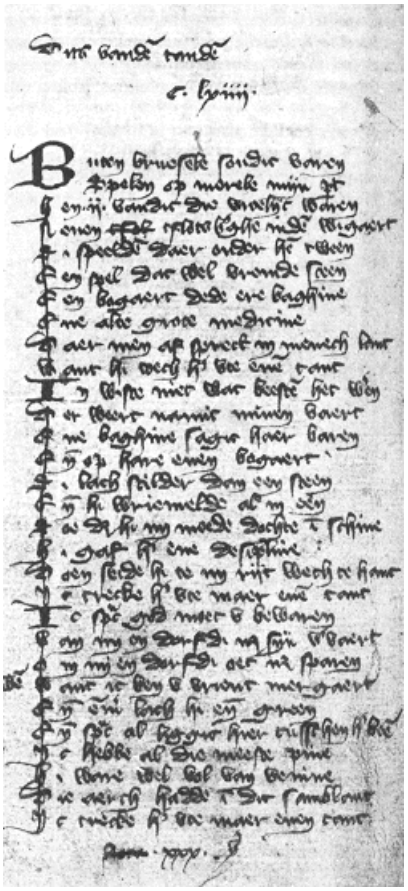

Dits vanden tanden in het handschrift Van Hulthem van omstreeks 1410, de dertigregelige boerde over de Brusselse begijnen getuige de referentie aan de *wigaert* in versregel 4. Ex: Brussel KB

len, maar wanneer hij zijn beurs trekt, beginnen ze dubbelzinnige opmerkingen te maken, zoals: het zou geen beste beurs zijn, die niet op zijn tijd weet te druppelen. Het fragment breekt af bij een verkleedpartij om te gaan bedelen, en met een soort ijsvermaak op de bevroren Herengracht bij de Steenpoort, bestaande plekken in het Brussel van de veertiende eeuw.[13]

Als typisch voorbeeld van stedelijke literatuur te Brussel staat deze tekst niet alleen. In het al vaker genoemde handschrift Van Hulthem komen twee satirische rijmteksten voor met een vergelijkbaar karakter, namelijk *Van eenre baghinen ene goede boerde* en *Dits van den tanden*. Ze zijn frontaal gericht tegen de Brusselse begijnen. Dat kan afgeleid worden uit de plaats die in beide teksten genoemd wordt voor de woeste paringen waaraan de hoofdfiguren zich overgeven: *in den wigaert*. Steeds is dit opgevat als een neutrale plaatsbepaling: de wijngaard. Maar niet alleen is dan het bepalend lidwoord wat vreemd, veel vreemder is nog dat de eerste tekst zich afspeelt op een zólder (die het later onder het geweld van de gelieven begeeft). Er wordt heel concreet verwezen naar *Den Wijngaerd* of de *Vinea Beginarum*, vlak bij de Lakenpoort, waar het begijnhof een compleet dorp vormde binnen de stad met een eigen kerk.

De begijnen worden op een agressieve manier belachelijk gemaakt door te suggereren dat ze eigenlijk alleen maar hun dagen vullen met seks en het solliciteren daarnaar. Op zichzelf is dat niets bijzonders. Er is een lange traditie in de Westeuropese literatuur om alleenstaande vrouwen zo aan te grijpen, zeker wanneer ze zich georganiseerd hadden in het semi-religieuze verband dat buiten de kerkelijke tucht viel. Maar waarom dan speciaal de Brusselse begijnen? Daarvoor was voldoende aanleiding op grond van heel andere factoren, namelijk economische, die men eenvoudig kon hullen in het bekende spotrecept. Begijnen vormden een geduchte concurrentie voor de textielindustrie, doordat ze goedkoper en beter konden werken. Ze hadden minder nodig voor levensonderhoud, waren georganiseerder en kenden geen gildeverplichtingen. In Brussel was verder wel voorgekomen dat de begijnen een hogere beloning eisten voor hun produkten van de werkgevers en handelaars, die zich hiertegen verzetten met steun van het stadsbestuur.[14]

Maar er is meer. Begijnen werden op grond van hun lekenvroomheid zonder orderegel algauw verdacht van ketterij, en dat is ook zeker één keer in Brussel grootscheeps gebeurd. Vanaf Bloemaerdinne uit het einde van de dertiende eeuw kende de stad een aanhoudende vrijgeesterij. Deze had sterk erotische kanten, verborgen achter een ada-

mitisme dat naar restauratie van de paradijselijke toestanden streefde, zodat men alvast bloot liep en poogde paradijsseks te bedrijven, dat wil zeggen: lusteloos paren, zoals Adam en Eva dat zouden doen. Uit een groot proces in de jaren 1410-1411 te Brussel kwam naar voren dat er hier zo'n sekte (aangeduid als *Homines Intelligentes*, verlichte

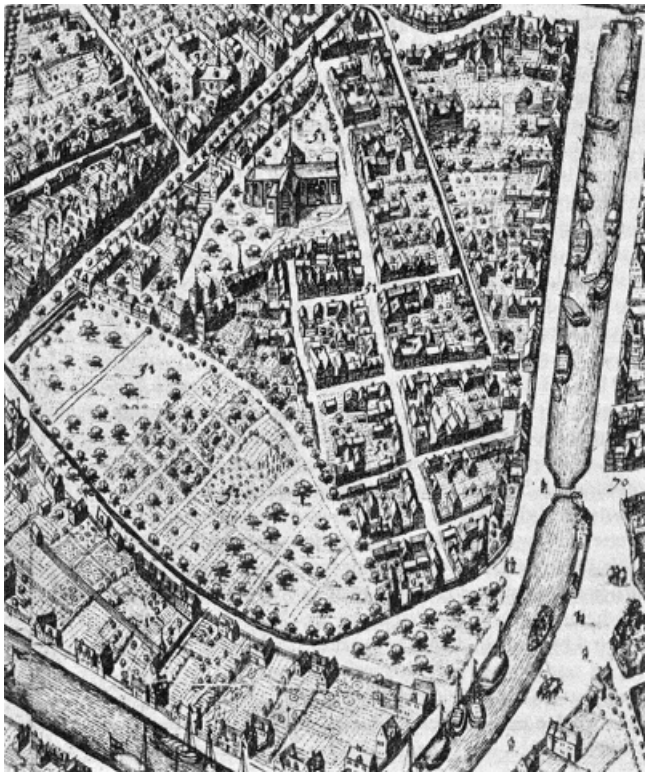

Het Brusselse begijnenhof *Den Wijngaerd*, naar de situatie op de kaart van Martinus de Tailly uit 1640 (detail). Ex: Amsterdam UB.

mensen) actief was, die ook allerlei andere ketterse leerstelligheden aanhing en waartoe eveneens priesters en een enkele stadsbestuurder zouden behoren. Hun leider, Willem van Hildernissem, moest alles afzweren in het openbaar, onder meer in *Den Wijngaerd* bij de begijnen. Kennelijk behoorden die naar de opvatting van de kettermeesters tot de sympathiserende deelneemsters. Duidelijk is dat dergelijke verdachtmakingen onder meer voorbereid zijn door satirische teksten als die welke hier besproken zijn. Ze kunnen zelfs vlak voor (of tijdens?) de verhoren geschreven zijn, aangezien het handschrift Van Hulthem tussen 1399 en 1410 moet zijn samengesteld en naast veel ouder materiaal ook enkele recentere teksten bevat. Maar ze kunnen ook veel ouder zijn: het vonnis spreekt van misstanden die al lange tijd heersen, reden te meer om nu eindelijk eens in te grijpen.[15]

Het genoemde handschrift bevat duidelijk heel wat materiaal dat in Brussel is ontstaan. Er lijkt zich zelfs wel een favoriete vormgeving af te tekenen, te weten de verhalende satire in strofenvorm met een beperkte omvang. De neiging tot kortere teksten kenmerkt een jongere fase van de Middelnederlandse epiek, zoals onlangs uitdagend werd vastgesteld.[16] Is zo'n vorm niet in het bijzonder in de stad handzaam, vanwege de behoefte aan snellere communicatie en de bijzondere intentie achter deze teksten? Steeds gaat het namelijk om de profilering van de belangen van de gezeten burgerij, door hun potentiële belagers met harde satire te ridiculiseren, verdacht te maken en uit te schakelen. Volgens dit recept is ook *Vanden taverne* geschreven door zekere Jan Dingelsche, gevestigd te Brussel en kennelijk afkomstig uit Engeland. Deze tekst stemt naar vorm en inhoud weer zo sterk overeen met de anoniem in het handschrift opgenomen *Van den covente* en *Van den plaesteraers* [vleiers], dat eenzelfde auteurschap voor de hand ligt. Respectievelijk wordt in deze drie teksten korte metten gemaakt met: het geslemp en gedobbel van arbeiders en zwervers in de kroeg, de oplichterijen en het potverteren van bedelmonniken uit de betere milieus, en huichelarij en gevlei als strategie bij allerlei beroepsgroepen.[17] Zoals later zal blijken zijn hiermee exact de doelwitten genoemd van de zich verder onderscheidende burgerij, die haar schrijvende hand - de klerken - op de inmiddels bekende manier trachtte te raken: het scherp veroordelen en belachelijk maken van het omgekeerde van de eigen idealen.

Eindnoten:

1 In feite is dat de hoofdstelling van de overigens voortreffelijke studie van Peters (1983, met name de slotbeschouwing: 292): vóór 1400 zou er in West- en Midden-Europa, inclusief de Nederlanden, nauwelijks of niet van een stedelijke literatuur gesproken kunnen worden, alleen van ‘literatuur in de stad’, die aangedragen werd door hof en klooster en de bijbehorende beroepsentertainers; zij bespreekt ook uitvoerig en zorgvuldig de bestaande literatuur over deze vraag. Ook Van Oostrom 1982, 27-28, lijkt een dergelijk standpunt te huldigen.

2 Het onderscheid is van Peters 1983.

3 Algemene schetsen van de Brusselse literatuur vóór de rederijkerij: Van Eeghem 1958-1963, deel I tot en met III; *Bruxelles* 1979, 371-376; Janssens 1987. Zie over Jan I en Hein van Aken: Van Eeghem 1958-1963, I.

4 Van Eeghem 1958-1963, III, resp. 23-36 en 37-60.

5 Zie uitvoerig Janssens 1981.

6 Degroote 1956, m.n. 306-308; De Ridder 1982, m.n. 354-363; *cacquesanne* bij Molinet ed. 1935-1937, I, 438; de overige leenwoorden bij Degroote 1958, 308.
7 Degroote 1956, 305. De Ridder 1982, 362-363.
8 Brussel KB, hs. 3416-24, fol. 2 recto; verg. *Ruusbroec* 1981, nr. 32: nota bene dat de hele passage getuigt van het bestaan van een volwaardige, geschreven cultuurtaal, aangezien broeder Gheraert ook nog enige verschillen tussen het gesproken en geschreven Brusselse Diets vermeldt. Over Margareta: Van Eeghem 1958-1963, IV, 143.
9 Uitgegeven in *Vaderlandsch Museum* 1 (1855), 384-386, naar het handschrift Van Hulthem.
10 Cuvelier 1928: hij geeft de tekst uit onder de misleidende titel: 'Eene onbekende rijmkroniek van het begin der XIVe eeuw'; verg. Van Eeghem 1958-1963, I, 103-113.
11 De gevonden fragmenten bestaan uit de resten van twee afzonderlijke kapittels uit een immens dichtwerk; aangezien Cuvelier het Brusselse deel het laatst geeft, begint de versnummering niet met één: r. 103-105.
12 Le Goff 1977, 46-65 en 66-79. Over regelingen betreffende de werktijden in Brussel zie: Willems 1843B, 298; Des Marez 1904, 244-245; verg. Coeckelberghs 1975, 174, 203.
13 Cuvelier 1928, 1049, r. 159-162; over Vrancke Stolten id., 1050 noot 12.
14 Uitgegeven door Kruyskamp 1957, resp. 36-37 en 62-63; de genoemde plaats resp. r. 2 en r. 4. Over de Brusselse begijnen en hun hof: Henne 1845, I, 71-72, 79; Nübel 1970, 36, 63, 91, 206-207; Laurent 1963, 218-219. Over de begijnen in het algemeen: Grundmann 1978, par. G 47-G 58; verg. Koorn 1985. Over de conflicten te Brussel: Bonenfant 1952; Des Marez 1904, 107-112, 503.
15 De processtukken zijn uitgegeven door Frédéricq 1889-1902, I, 266-279. Zie verder: Lerner 1972, 157-163, 190-195; De Waha 1975, 5-28; Vanhemelryck 1981, 79-80; Janssens 1984. Het meest recent over het handschrift Van Hulthem: Van Anrooij 1986; verg. Deschamps 1972, nr. 43.
16 Van Oostrom 1984.
17 Van Eeghem 1958-1963, III, 61-96.

2. Opdrachtgevers en kopiïsten

Geschikte auteurs voor dergelijke teksten zijn er in de veertiende eeuw genoeg. De stad is vol instellingen die om schrijfwerk vragen, en zelfs instituties die mede door schrijfwerk aan inkomsten moeten komen, te weten de kloosters met hun scriptoria die niet zelden opdrachten van buiten zochten. Maar ook de gilden, naties, broederschappen en schutterijen hielden er secretarissen en archivarissen op na. Daarbij valt steeds op dat dit hele schrijversvolk, of het nu om een stadssecretaris ging of een schoolmeester, tot aan het eind van de middeleeuwen vooral uit geestelijken bestond, die dus ook op allerlei manieren in overheidsdienst waren. Bovendien kunnen de bezigheden van een klerk sterk dooreenlopen. Een Niclaes de Scoelmeester, kennelijk in het onderwijs, wordt van 1339 tot zeker 1358 ook genoemd als klerk bij de stadsontvanger.[18]

Maar waar zijn de opdrachtgevers? Uit de tot nu toe behandelde teksten is over hen niets concreets gebleken, behalve dan die ene voorname, ongehuwde dame die zich in de deugden onderwijzen laat. Ze moeten echter wel degelijk achter de genoemde teksten schuilen, zonder dat nodig is dat elke tekst uit een opdracht zou zijn ontstaan van een direct betrokken persoon. Meer voor de hand ligt een situatie met een ruimere organisatiegraad, in die zin dat klerken van tijd tot tijd het initiatief nemen of aangespoord worden om iets toepasselijks te maken voor deze of gene gelegenheid in de kringen van hun werkgevers en het daarmee verbonden milieu van patriciërs en grote ondernemers-kooplieden. In beide gevallen zat er altijd wel een beloning in. Gezien de aard van de teksten is overigens wel duidelijk, waarom zelfs het suggereren van een opdrachtgever ongewenste reacties zou kunnen opleveren voor de persoon in kwestie.

Toch is er wel een enkel gedocumenteerd voorbeeld van burgerlijk mecenaat in Brussel, zij het met betrekking tot een ander type teksten dat echter evenzeer tot de elitair-burgerlijke belangensfeer behoorde. De voorname patriciër Jan Taye, voortdurend aan te treffen in de Brusselse bestuurscolleges, blijkt de begunstiger te zijn van de beroemde maar helaas nog steeds anonieme bijbelvertaler van 1360. In dat jaar kreeg deze monnik (?) opdracht om de historiebijbel in de moedertaal te bewerken voor een lekenpubliek. Deze onderneming was voor beide betrokkenen niet zonder risico gezien de ketterse verdachtmakingen die zulke arbeid opriep, zoals een eeuw daarvoor al gebleken was bij de voltooiing van Jacob van Maerlants *Rijmbijbel*. Beiden waren zich hiervan bewust, want de vertaler memoreert dat

risico tot twee keer toe in de prologen bij de diverse boeken. Wilde hij daarom nadrukkelijk anoniem blijven? Jan Taye heeft met die openbaarheid geen moeite, integendeel, hij toont zich een gedreven man die de vertaler aanspoort om zijn werk te voltooien. Hij behoort tot die groep van verlichte burgers, ook te vinden in de voorhoede van het beschavingsfront, die de bijbel toegankelijk wil maken voor leken, wat hen meer in staat moet stellen tot het trekken van een eigen heilsplan onder persoonlijke verantwoordelijkheid. Het zijn zulke ideeën, die in deze tijd het gezicht beginnen te bepalen van de jonge beweging der Moderne Devoten:

> Want onse vrient [Jan Taye], die ons die bibel dede beghinnen, hi en laet ons niet gherusten, en si [tenzij] dat wi se hem leveren in gheliker talen al uut. Mer nochtan weten wi, want het is ons nu kenlec, datter vele selen sijn, die dit werc meer selen achterspreken [lasteren] overmits hatie dan van doechden prisen, ende selen voer plompe liede selke woerde onser translacien valsch willen maken, daer si nochtan selve niet af en souden weten, waren si voer die ghene die 't verstonden. Van desen lieden voerseide wel David die prophete: Si scarpten haer tonghen alse serpenten, der aspiden [adders] venijn is onder haer lippen.[19]

Het optreden van Jan Taye in deze rol is geen incident. Zijn tijdgenoot Lodewijk Thönisz, een al even vermaard patriciër en van beroep bankier, begunstigt eveneens de vertaling van geestelijke teksten uit het Latijn in de moedertaal. Eerst laat hij in 1373 de beroemde kloosterregel van Benedictus vertalen voor zijn zuster, non ter stede, overigens door dezelfde bijbelvertaler van 1360 die kennelijk een zekere naam had opgebouwd. Deze vertaalt dan in 1382 nog eens de preken van Cassianus, ‘omme Lodewijcs Thonijs van Bruesele begherte’. Hierbij hebben beiden duidelijk een lekenpubliek voor ogen, want twee preken worden weggelaten omdat die te moeilijk zouden zijn voor ‘simpel menschen’. Overigens wordt daarmee niet gedoeld op het meest eenvoudige volk, maar op leken met een beperkte ontwikkeling die ook wel *illitterati* worden genoemd, te weten zij die geen deel hebben aan de Latinitas. Die kwalificatie houdt in dat zij niet thuis zijn in het Latijn, wat niet betekent dat men niet zou kunnen lezen en schrijven in de moedertaal. Leken zijn dus alfabetisten, die ongeletterd heten wanneer ze geen Latijn kennen. En er is een sterke neiging om ook dat laatste geïmpliceerd te achten in de aanduiding *leek*, want het is steeds voor leken dat teksten uit het Latijn (en later ook Frans) vertaald

moeten worden. Het onderscheid tussen wel of niet geletterd vinden we terug in de proloog van het Brusselse ommegangsspel *Die sevenste bliscap van Maria* uit het midden van de vijftiende eeuw: het publiek wordt verdeeld in 'leec oft clerc'.[20]

Vanaf de veertiende eeuw is er te Brussel een structurele ontwikkeling waar te nemen in de stadsliteratuur, gedragen door een reservoir van auteurs en institutionele of individuele opdrachtgevers. Bij zulke bedrijvigheid horen ook produktiecentra die voor de verspreiding van de teksten in een gewenst aantal afschriften zorg kunnen dragen. We spraken al over de schrijfbedrijven, verbonden aan kloosters, waarvan er enkele ook commercieel werken, dus niet alleen voor de uitbreiding van de eigen bibliotheek. Zulke actieve scriptoria en omvangrijke bibliotheken treft men bovenal aan in het klooster Groenendael en het Rooklooster, maar op bescheidener voet vinden we deze eveneens binnen de stad bij de minderbroeders, kartuizers, broeders des gemenen levens, de proosdij te Coudenberg, en eveneens bij de vrouwenkloosters Jericho en Sion.[21] Dan zijn er de griffies en kanselarijen ter stede, die ook ingezet konden worden voor de duplicatie of vermenigvuldiging van ander dan strikt administratief werk.

Daarnaast komen we de namen tegen van allerlei Brusselse kopiïsten onder de meest verschillende teksten, waarbij de status van kopiist, de opdrachtgever en de bestemming van het werk nogal eens in het duister blijven. Immers, de kopiïst kan uit kloosterkringen komen, een meer onafhankelijke klerk zijn dan wel gebonden aan het hof, waarbij zich steeds weer allerlei situaties kunnen voordoen, van incidentele opdracht tot dienstverband. Het spreekt vanzelf, dat dit gehele schrijfwezen in de stad nog eens een extra injectie krijgt met de komst van de Bourgondiërs, die weliswaar voor een deel hun eigen kopiïsten en verluchters meevoeren maar ook van tijd tot tijd een beroep doen op deskundigen in de stad. Maar dan gaat het altijd om Franse of Latijnse teksten.[22]

Treffen we Nederlandstalige teksten aan, gekopieerd te Brussel zonder dat een kloosterbestemming wordt aangegeven, dan is het zeer waarschijnlijk dat zo'n tekst voor een gezeten burger ter plaatse werd vervaardigd. het hof is in deze taal niet geïnteresseerd als het om handschriften gaat, de vele kloosters in en om de stad vullen hun bibliotheek door zelf afschriften te laten maken in hun scriptorium of met elkaar te ruilen, waarvan in de colofons steeds getuigenis wordt afgelegd. De bewerking van Guillaume Deguilevilles beroemde allegorische traktaat in het Nederlands, de *Pelgrimage van der zielen*, is daarentegen bewaard in een te Brussel in 1463 vervaardigd afschrift

door de beroepskopiïst Gielis van den Inde. We komen zijn naam onder meer handschriften tegen, en dan blijkt dat hij geen kloosterling is maar duidelijk voor zichzelf werkt, op grond van incidentele opdrachten. De gedachte dat dit afschrift voor een Brusselse patriciër gemaakt werd, is bijna onvermijdelijk, aangezien er nauwelijks een andere bestemming overblijft: de bescheiden maar doelmatige illuminatie wijst daar eveneens op.[23]

De stad geeft ook opdrachten om literair werk af te schrijven. In 1444 is het schoolmeester Hendrik van den Damme, die een kopie maakt van Boendales *Brabantsche Yeesten*. Deze kroniek presenteert een Brabants nationalisme, waarmee de stad zich nadrukkelijk wenst te identificeren zoals we later nog uitgebreid aan de orde zullen stellen. Hendrik deelt in het colofon, niet ongebruikelijk, de bijzonderheden mee van de opdracht en de wijze waarop hij daaraan voldaan heeft. De tekst is door hem 'Niet ghedicht, maer volscreven': Jan van Boendale is immers de auteur. Hij hoopt dat hij daarmee de stad Brussel naar behoren gediend heeft:

> God sij ghelooft die hem den tijt
> Heeft verleent ende respijt
> Dat hij die goede stadt daer met
> Van Bruesele tevreden heeft ghesedt.

Zoals eerder opgemerkt geeft hij dan aan deze plechtstatige slotverzen nog een merkwaardige ironische wending, door er in het Latijn een regeltje onder te krabbelen: 'Voor zo'n loon wil ik nooit meer schrijven!' Kon de opdrachtgever namens de stad soms geen Latijn lezen? Het handschrift is wel degelijk daar beland en bewaard tot in de zeventiende eeuw. Kennelijk ziet de stad het belang van culturele propaganda door middel van mecenaat geheel in - dat blijkt ook uit haar subsidiëringen van de andere kunsten in deze tijd -, maar probeert zij te beknibbelen op de materiële consequenties. Het handschrift is voor dit type tekst ook zeer bescheiden versierd, op het armetierige af.[24]

Rond 1440 had Hendrik al een eerdere opdracht uitgevoerd van dezelfde aard. Toen ging het om het verslag van een andere Brabantse krachttoer, die het ontwakend nationalisme in de stad moest voeden, te weten Jan van Heelu's *Rijmkroniek* die handelt over de slag bij Woeringen uit 1288, kort daarna geschreven. Een pikante bijzonderheid is, dat de tekst nog steeds de oorspronkelijke opdracht bevat aan de Engelse verloofde van hertog Jan 11 van Brabant, 'daer si dietsch in leeren moghe'. Daarmee is de tekst voor het Brusselse stadsbestuur ook

naar de vorm een toonbeeld van beschaafd Diets, waaraan indertijd de adel een voorbeeld kon nemen. Nog veel incidenteler zijn berichten als die uit de rekeningen van een instelling als de leprozerij van Sint-Pieter over 1462-1463. Daaruit blijkt dat men de geestelijke Hendrik Huyge heeft betaald voor het kopiëren van 'eenen boecke van Ons Heeren levenne', wat voor de betrokken kopiïst wel een bijverdienste geweest zal zijn.[25]

Toch is er één zelfstandige, stedelijke, niet-kloosterlijke onderneming, die alle facetten van het uitgeversbedrijf combineert met die van een grote kantoorboekhandel. Het gaat om het bedrijf van Godevaert de Bloc, dat tussen 1364 en 1383 een bloeiend bestaan leidde. Weliswaar ging het daarna failliet (reden onbekend), maar de voorbije bloei laat zich nog goed aflezen aan de rijke boedel. Godevaert, ongetwijfeld met hulp van personeel, verzorgde in een zelfstandig bedrijf het kopiëren van teksten, het binden en restaureren van boeken, terwijl hij eveneens perkament en papier verkocht. Bovendien handelde hij ook in boeken. Als klanten had hij onder meer hertogin Johanna van Brabant en haar man hertog Wenceslas. Aanvankelijk gaat het hem voor de wind, want niet alleen krijgt hij herhaaldelijk opdrachten van het hof, hij weet zijn inkomsten bovendien in huizen te investeren. Waarschijnlijk kwam hij uit de hofkanselarij, want na vier jaar op een huisadres in Brussel heet hij nog steeds *clericus*. Daarna begon hij voor zichzelf, geholpen door zijn uitstekende relaties met het hof, hetgeen zeer vruchtbaar werkte voor zijn bedrijf.

Zo werden er onder andere een *Lancelot* en een *Meliadus* besteld, gangbare hofliteratuur in het Frans. Maar hij produceerde ook Nederlandstalige teksten, zoals een door hemzelf gekopieerde codex met werk van Hadewijch, uit zijn boedel aangekocht door het Rooklooster. Was dit werk dan wel in opdracht van iemand afgeschreven? Veeleer krijgen we de indruk van een zekere voorraadvorming voor de handel, te meer daar de boedelbeschrijving ook melding maakt van een verzameling boeken bestemd voor dat doel. Daarmee maakt Godevaerts bedrijf een nog modernere indruk, aangezien het maken van afschriften voor avontuurlijke handel (dus zonder van tevoren opgestelde overeenkomst met een opdrachtgever) een noviteit is in het boekenvak, zoals maar al te pijnlijk zal blijken wanneer er echte oplagen komen bij invoering van de typografie een eeuw later, met de bijbehorende afzetproblemen.[26]

Eindnoten:

18 Over de Brusselse schrijfbedrijvigheid in het algemeen zie hfdst. I noot 30. Verder: Peters 1983, 225-291; verg. Sprandel 1982, 180, 219.

19 De Bruin 1979, 212-213; *Testament* ed. 1977-1978, I, 350 en 279-280; verg. Deschamps 1972, nr. 50. Over de verdachtmakingen van deze arbeid: De Bruin 1977.

20 De Bruin 1979, 212-213; Coun 1980, 5-6, 189-195, 220; verg. Deschamps 1972, nr. 74. Over al dan niet geletterd: Pleij 1987A, 20. *Bliscap* ed. 1973, 143, r. 29.

21 Janssens 1981. In Brussel: Lefèvre 1942, 238-245, en via het register; langs die weg kan ook Brounts 1968-1982 met vrucht gehanteerd worden; Pächt 1983, I, 152-157.

22 De literatuur hierover is overweldigend: zie bijvoorbeeld *Miniatuur* 1959, 140-155; Dogaer 1967; *Kunst* 1981; Debae 1987; verg. ook Doutrepont 1909.

23 Kruitwagen 1913, nr. 93: thans Utrecht, Catharijneconvent; verg. Deschamps 1972, nrs. 78, 79. Ander werk van Gielis van den Inde: Brounts 1968-1982, IV, nr. 429 (Gilles de Fine, 1464,

de *Historia Scolastica* van Petrus Comestor); Brussel KB, hs. II. 1685 (werk van Hildegard van Bingen, anno 1456). Hij was, niet ongebruikelijk, ook boekbinder: Verheyden 1935, 164.

24 Deschamps 1972, nr. 33; Brounts 1968-1982, III, nr. 252; zie ook Lefèvre 1942, 218.

25 Deschamps 1972, nr. 32; *Schatten* 1980, nr. 66. Frankignoulle 1935, 39, nr. 179.

26 Verheyden 1936-1937.

3. Georganiseerd stadsspektakel

Wanneer we de blik nu in meer algemene zin op de organisatie van het literaire leven richten, dan wordt toch duidelijk dat zo'n leven in alle opzichten in diverse steden van Brabant en Vlaanderen bestond in de vorm van teksten, vertoningen en kunstprodukten die in eerste instantie voor burgers bestemd waren, die daartoe opdracht hadden gegeven. Daarmee stuiten we op een gewichtig punt in de discussie over het begin en de aard van een stedelijke literatuur in de middeleeuwen. In haar belangwekkende studie *Literatur in der Stadt* uit 1983 concludeert Ursula Peters, dat er van een georganiseerd literair leven vóór 1400 in de steden eigenlijk niet gesproken kan worden.[27] Om tot zo'n uitspraak te komen heeft zij ook materiaal uit de Nederlanden gebruikt. Maar haar conclusie is toch rijkelijk voorbarig. Zagen wij al dat in Brussel in de loop van de veertiende eeuw een stedelijke literatuur valt aan te wijzen, dan zijn er vervolgens eveneens indicaties dat daarbij een zekere institutionalisering gestalte krijgt. De schilders - die overigens van alles schilderen - zijn in Brussel al sinds 1306 georganiseerd in een ambacht. En zoals elders zijn deze voortdurend met dichters verbonden, terwijl een combinatie van schrijver- en schilderschap meer dan eens voorkomt.[28]

Nu kunnen we weinig beginnen met de geïsoleerde berichten over optredens voor burgers in de steden. Maar wanneer een zekere meester Symon, leider van de stadsminstrelen te Ieper, in 1313 aldaar een soort muziekschool begint, dan is er toch sprake van institutionalisering. Niettemin blijft dit een geïsoleerd en daardoor tamelijk onbevredigend gegeven. Vergelijkbare initiatieven zijn namelijk pas een kleine twee eeuwen later aan te wijzen, met de ‘leesschool’ van Everaert Taybaert te Gent, overigens weer een stadsdienaar.[29]

Meer houvast krijgen we met de *gezellen van den spele*, die in de veertiende eeuw in menige stad voorkomen. Het gaat dan om gesubsidieerde gezelschappen, die ook in naburige steden kunnen optreden. Over het algemeen is echter vrij onduidelijk wie nu precies die gezellen zijn, terwijl hun status kennelijk per stad kan verschillen: toneelspelende geestelijken, gildeleden of schutters, dan wel een afzonderlijk gezelschap van toneelspelers, welke organisaties te zamen met de wijkverenigingen niet zelden de voorlopers van plaatselijke rederijkerskamers zijn. Vooralsnog stamt de vroegste melding van zulke gezellen uit Dendermonde anno 1377. Maar onmiddellijk daarna komen er veel meer berichten over acterende gezellen, hetgeen wijst op de vestiging van een stedelijke traditie in een georganiseerd literair leven.

Zo maakt de vereniging van Jan van Hulst te Brugge met zijn gezellen, waarvan sprake is tussen 1390 en 1430, een zeer gevestigde indruk. Ze worden betaald door de stad voor het entertainen van vorstelijke bezoekers, maar rijmen, zingen en dichten er ook in eigen kring geducht op los. Misschien zal nog ooit eens vastgesteld worden, dat het Gruuthuse-handschrift hun repertoire vormde.[30]

Bovendien zijn er aanwijzingen dat in besloten ruimten - vaak op zolder, onder het dak waar de meeste plaats was - toneelspelen werden opgevoerd van wereldlijke aard. Zowel dat inpandige als het wereldlijke wijzen op een stedelijke dimensie en niet die van klooster of kasteel. Verdere gegevens hierover kwamen al eerder ter sprake. De gegevens die toen tot de conclusie van een actieve rol van wereldlijk toneel in de steden van de veertiende eeuw leidden, worden bevestigd door een aanwijzing uit Oudenaarde. Daaruit blijkt dat het romantische riddertoneel, naast esbattementen en kluchten, niet alleen opgevoerd werd (en ontworpen?) door langstrekkende beroepsspelers maar ook door de toneelafdelingen van de schutterijen, in een traditie die volgens het bericht al uit het midden van de veertiende eeuw stamt. Dit komt voor in het verslag over het schuttersfeest te Oudenaarde in 1408. Daarin wordt de praal van het feest herdacht, die onder meer gestalte kreeg door ‘scoenen spelen te spelene, die daer tevoren hadde gheweest in lx [60] jaren, alzo die goede lieden zeiden’. En deze opvoeringen vonden plaats in de stedelijke herbergen.[31]

Is er nu in Brussel al betrekkelijk vroeg een officiële rederijkerskamer (namelijk *Den Boeck* vanaf 1401), dan moeten we ook vaststellen dat er terzelfder tijd een of meer toneelgezelschappen vermeld worden met een plaatselijk karakter. Dat is nog moeilijk uit te maken bij ‘Vranck den Vroeden en sijn gesellen, pipers, om te hebben gepepen ende speel gemaict’, die in 1406 voor muziek en toneelspel een beloning krijgen (van de stad of van de hertog). Maar een vaste groep toneelspelers ter stede zal wel bedoeld zijn met ‘Den gesellen, die speelden te Brussel voir minen voirs. heeren, doe men de prossessie aldaer dede’. Zoals gebruikelijk was de hertog aanwezig bij de processie, zoals even gebruikelijk *gesellen van den spele* deze opluisterden met vertoningen. En hij geeft drie spelers ook een beloning. In 1414 ten slotte is er duidelijk sprake van een gezelschap met een leider te Brussel, namelijk ‘Jan d'Oude van Brussel ende siiren medegesellen (...) die voir minen here ende mijnre vrouwen een spel speelden’. Waarschijnlijk is deze Jan de Oude dezelfde die in 1412 als schilder genoemd wordt in een register. Het is overigens niet onmogelijk dat hiermee de kamer *Den Boeck* bedoeld is, wier leden in deze tijd ook

aangeduid worden als ‘Den gesellen van den Bouke’ (1417), terwijl in 1419 weer sprake is van ‘Den gesellen’ die opvoeringen verzorgen voor de hertogin. Maar hoe dan ook, duidelijk blijft dat zo'n Brussels toneelgezelschap met een leider eerder actief is in het georganiseerde culturele leven dan de rederijkerskamers.[32]

Het is aannemelijk dat de talloze stedelijke instellingen in voorkomende gevallen ook een literair mecenaat uitoefenden, al klinkt dat wat zwaar. Te denken valt aan het ontwerpen, schrijven, organiseren en uitvoeren van de vrijwel jaarlijkse manifestaties van gilden en broederschappen bij de stedelijke feesten en die in de eigen kring. Telkens komen daarbij vertoningen voor, die vrijwel altijd om tekst vragen. Doch slechts in een enkel geval hebben we daarover meer informatie dan alleen het kroniekbericht dat zulke feestelijkheden plaatsvonden. Bovendien is duidelijk dat zulke activiteiten slechts op bescheiden schaal in de veertiende eeuw beginnen, om pas goed in de vijftiende eeuw tot volle wasdom te komen. Maar dan is het goed raak, zeker in een residentie als Brussel. De manifestaties lopen uiteen van allegorische versieringen tot complete toneelopvoeringen, met alle denkbare vormen van dramatisch gedrag en spektakel daartussenin, zoals stille vertoningen en wagenspelen. En aanleidingen zijn er te over: ommegangen, blijde inkomsten, schutters- en rederijkersfeesten, vorstelijke bruiloften, begrafenissen, geboorten en doopplechtigheden, toernooien, Gulden Vlieskapittels, vredesverdragen, militaire overwinningen, kermissen en jaarmarkten, naast de patroonsfeesten van gilden en broederschappen afzonderlijk.

Vele van deze gelegenheden greep het stadsbestuur aan om zijn identiteit te versterken en het saamhorigheidsgevoel onder de ingezetenen te bevorderen, niet in de laatste plaats door de noodzaak en rechtvaardigheid van het beleid der wijze heren (zijzelf dus) in het kader van het *gemeen oorbaer* te onderstrepen. Naar buiten dienden vooral de blijde inkomsten van een nieuwe landsvorst om de stedelijke belangen bij de soeverein te bepleiten, veilig te stellen en soms zelfs in een soort stilzwijgend contract vast te leggen. Een kritische toon gaat bij zulke gelegenheden zeker niet verloren in de obligate verheerlijkingen. Ten slotte speelde het feestwezen ook een voorname rol in de wedijver met andere steden, die men zo zorgvuldig en sierlijk mogelijk de ogen probeerde uit te steken. Het spreekt vanzelf dat door deze externe doelstellingen het stedelijk zelfbewustzijn onder alle lagen van de bevolking versterkt werd.[33]

Op grond van dergelijke vitale functies van de vertoningen in de stad blijkt ook welk een centrale plaats het literaire leven innam voor

iedereen op alle gebieden van het leven. Want juist door de genoemde manifestaties kon weinigen ontgaan wat er gebeurde, terwijl velen voortdurend deelnemer waren: ambachtsman of klerk, men was algauw lid van meerdere corporaties in de stad. Literatuur fungeert als aambeeld, vuurslag en doofpot voor stedelijke standpunten en controverses, zo niet voor de opinievorming in het algemeen. Bovendien is zij tegelijkertijd een van de voornaamste communicatiemiddelen, die al het nieuws van nature gekleurd brengt. Maar dat vormt geen enkel probleem, aangezien deze rol van de literatuur voor alle betrokkenen - gecombineerd met de recreatieve oogmerken - de enig voorstelbare was. De produktie van deze literatuur was nu van meet af aan in handen van de gezeten burgerij, die zich daartoe bediende van een strikt van haar afhankelijke schrijvende middenstand. In de vijftiende eeuw consolideert deze het literaire leven in wat de beschavingsinstituten bij uitstek zullen worden, de rederijkerskamers. Maar daarvoor, en vooral daarnaast, zijn er tal van andere stedelijke instituties die actief betrokken zijn bij het steeds strakker georganiseerde literaire en culturele leven van de stad.

Vooral de schutterij blijft zich in Brussel naast de rederijkerij literair

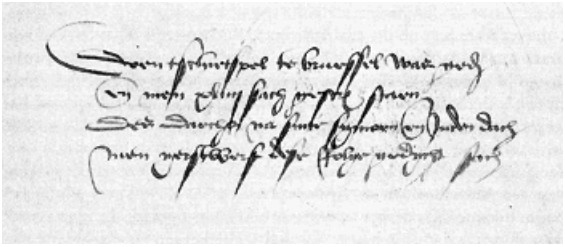

Het slot van Gillis Pey's gedicht uit 1444 over Jason en het Gulden Vlies:
Doen tschietspel te bruessel was gedaen Ende men XLIIIJ sach gescreven staen Des daechs na sinte symoen ende juden dach men yerstwerf dese rolye gedycht sach
Ex: 's-Gravenhage KB (in hs. 71 E 62).

manifesteren. In 1444 organiseerde zij een internationaal vermaard geworden schuttersfeest, met gigantische verbeeldingen op de markt, waaraan zelfs de adel zich kwam vergapen. Daags daarna verschijnt, nog in dat kader, een zekere Gillis Peys met een lang, strofisch gedicht in het openbaar, dat over Jason en het Gulden Vlies handelt. Dit typische gelegenheidswerk van een onbedreven (om niet te zeggen: schutterig) dichter onderstreept eens te meer hoezeer de Brusselse burgerij zich al voor het midden van de vijftiende eeuw meester wenst te maken van het Brabantse nationalisme, dat gefundeerd was op Trojaanse afstammingslegenden, nog eens krachtig bevorderd door de Bourgondiërs. Sterker nog, schutters en rederijkers maken zich eensgezind sterk om hun stad voor te stellen als het Troje van het Noorden. De gedachte is al voorbereid in een Brabantse kroniek van 1414: 'O Bruessel, edel roese reyn [...] ryke pryel van Troien.'[34] Maar zij wordt kundig uitgesponnen in de stedelijke propaganda, die in hoge mate de visie achter de opvoeringen van telkens een Maria-spektakel na de jaarlijkse Onze Lieve Vrouwe-ommegang bepaalt vanaf het midden van de vijftiende eeuw. Het schitterende Troje, toonbeeld van een verlichte oligarchie die gedragen werd door patriciërs als waarlijke vorsten, had een evenknie gevonden in het even voorbeeldige Brussel! Deze glorieuze zelfbewieroking wordt tot in de zestiende eeuw herhaald, waaraan Jan Smeken rond 1500 ook het nodige zal bijdragen.

De verbreider van dit luidruchtige zelfbewustzijn door middel van literatuur is het zogenaamde Grote Gilde, te weten dat van de Kruisboog. Hoezeer de hierin georganiseerde schutters al vóór de rederijkerij een representatieve functie voor de stad bekleedden, blijkt uit het livrei dat in 1412 van stadswege verstrekt wordt: rode mantel, groene strikken, rode muts. Sinds 1348 organiseerden ze de genoemde ommegang, ingesteld naar aanleiding van de miraculeuze overbrenging van een Mariabeeldje uit Antwerpen naar de Zavelkerk. Vanaf het begin hoorde daar de opvoering van een Mariaspel bij. In 1441 wordt deze vertoning op een hoger plan gebracht door het spectaculaire element te vergroten en een cyclus van zeven spelen te maken over de vreugden van Maria, waarvan de eerste en de zevende in handschrift bewaard zijn. Tot liefst 1559 wordt deze cyclus onafgebroken (?) gespeeld, waarbij steeds van een indrukwekkend spektakel sprake is volgens de diverse getuigenissen. Van heinde en verre stromen de bezoekers toe, terwijl eveneens hoge gasten op uitnodiging aanwezig zijn onder wie zich regelmatig de landsvorst bevindt.

Dit ommegangstheater nu, zowel bestaande uit de stille vertoningen op wagens in de stoet als uit de opvoering van een *Bliscap* daarna

op de markt, is door de stad aangegrepen voor een grootscheepse Brussel-promotie. Aard en strekking daarvan zijn niet alleen af te leiden uit de twee bewaarde spelen zelf, maar ook uit het optreden van de stad rond de opvoeringen. In feite komt het hierop neer dat het jaarlijkse spektakel eenvoudig door de stad geannexeerd wordt - zeker vanaf 1441 - door middel van ruime voorzieningen, subsidies en de organisatie van begeleidende feestelijkheden in de vorm van koude buffetten tot aan kostbare banketten toe. Het belang is duidelijk. Niet alleen vormt de aangeklede ommegang een dankbare aanleiding voor de promotie van de stedelijke identiteit, de stad weet ook allerlei materiële voordelen te putten uit het toestromende publiek en vooral de toeristen uit de omtrek. Ook andere steden in Brabant en Vlaanderen tonen zich - wat later - zeer bewust van zulke mogelijkheden om de stadskas te spekken en de werkgelegenheid te bevorderen. Maar Brussel heeft hier duidelijk het eerst oog voor, hetgeen goed te verklaren valt uit de ervaringen met de zuigkracht van het plaatselijke hof, dat al ver vóór de Bourgondiërs een gestage stroom van bezoekers uit heel Europa naar de stad deed trekken.

Al in 1359 dringt de stad aan de boogschutters een subsidie op voor de stoet en de bijbehorende opvoering van het spel. Zeer informatief is vervolgens een stedelijke verordening van 1428, die elke gedachte aan een door de stad gedragen vroomheidsbetuiging en de bevordering daarvan naar de achtergrond doet verdwijnen. Er is namelijk sprake van harde commercie, in het licht van het uitgesproken inzicht dat de bestaande devotionele manifestatie de stad geld oplevert. Het was de stad opgevallen dat er via de accijnzen op wijn en bier flinke inkomsten waren uit de dorstig makende vertoningen: ‘want de assisen [accijns] van der voirs. stadt metter voirs. processien zeere gebetert werden metten verkeeren van den volke, dat ter selver processien compt als 't openbaer es.’ Alle reden dus om de attracties te verlengen en te verfraaien, ten einde het getal der dorstigen zo hoog mogelijk op te voeren. Maar dan moet er eerst geïnvesteerd worden. Straten en stadhuis zullen veel meer versiering krijgen, waartoe extra personeel wordt ingehuurd, onder wie de schilderende gebroeders Jan en Cornelis Schernier. Verder komt er een soort balkon aan het stadhuis voor geïnviteerde adel en hoogwaardigheidsbeklederes, getooid met gekleurde textiel en vuurpannen en met een riant uitzicht op stoet en spel. Op de markt wordt daarvoor een ‘speelhuys’ ingericht, terwijl er zowel op het balkon als op die speelplaats pijpers zijn voor begeleidende muziek. Ten slotte biedt de stad haar gasten lopende buffetten aan of een traditioneel banket bij bezoek van de landsvorst.

De volgende stap is gericht op een uitbreiding en verbetering van het eigenlijke toneelspel, waarbij de nieuwe opzet van een cyclus van zeven een waarlijke vondst is. Men bood nu immers een feuilletonspektakel aan, vanaf 1441 (of 1448), waarvan een zekere klantenbinding kon uitgaan. Tevens wordt de organisatie van het geheel efficiënter gemaakt. Er komt een permanente opslag voor versieringen en wagens, tijden en plaatsen van het complete gebeuren worden in een groot schema vastgelegd, de opvoering krijgt een nieuw podium, en er wordt geregeld dat de eetpartijen voor de gasten niet interfereren met het buitengebeuren want dat leidt de aandacht te veel af. Ook bepaalt de stad dat andere corporaties zullen worden aangespoord om mee te doen, wat in het bijzonder de rederijkerskamers gold, die met wisselende regelmaat in de jaren hierna genoemd worden. Ten slotte komen er feestcommissarissen op paarden, die de orde dienen te bewaren bij de stoet en deze in beweging moeten houden.

Deze oogmerken met de ommegang zijn ook af te lezen aan de bewaarde spelen zelf. De stof is overbekend, namelijk de vreugden uit het leven van Maria, maar vervolgens spectaculair gedramatiseerd voor een breed publiek, in de lijn van de spannende verhalen van de historiebijbels en vooral van de apocriefen. Daarbij is er duidelijk verwantschap met de entertainende beleringstechniek van de minderbroeders, hetgeen we eerder al vaststelden bij de abele spelen en sotternieën. Zondeval, satansproces, kruishoutlegende, profetenspel en deugdendispuut zorgen niet alleen voor spanning, maar ook voor ontroering en zelfs slapstick in de geactualiseerde scène tussen Adam en Eva, waar Eva haar echtgenoot reduceert tot een pantoffelheld die ze de huid volscheldt. Maar daarover later meer.

Bovenal klinkt steeds het stadsbelang door, vooral bij de presentatie in de prologen. De opening van de *Eerste Bliscap* smeekt alles wat goed is af voor de jonge Karel (later De Stoute) en zijn echtgenote, dan voor land, steden, dorpen en burchten, en ten slotte: ‘Vor Bruessel biddic bovenal!’ Daarna volgt de eerder genoemde vergelijking met Troje, terwijl tevens het cyclische programma bekendgemaakt wordt van de volgende zes spelen, alles ‘ter stat beveelne’, in opdracht van de stad. De *Sevenste Bliscap* heet de toeschouwer welkom ‘in Bruessel, die suete ste’, en laat ten overvloede in proloog en epiloog weten dat dit alles plaatsvindt ‘Ter eeren der stat’.

Verder bevatten de teksten aanstekelijke actualiseringen, die de toeschouwers in de gelegenheid stellen om verbanden met hun eigen leven te leggen. Zo wordt het verhaal van de Zondeval in de richting van een nieuwe huwelijksmoraal en vooral in die van een strakkere

gezinspolitiek in het huishouden omgebogen. Eveneens krijgt een scène speciale betekenis door de toevoeging van een dialoog tussen twee buren, die bespreken hoezeer de onvruchtbare Joachim (later Maria's vader) vernederd is door de tempelpriesters die hem om die reden hebben verjaagd. Vooral het openbare daarvan wekt hun ergernis op, in die mate dat ze al even luidkeels aan hun verontwaardiging lucht willen geven. Maar dan maant de ene de ander tot zwijgen, want je moet altijd oppassen voor zulke priesters, wat de ander beaamt.

De scène beveelt duidelijk een opportunistische houding aan bij de even welgemeende kritiek op de geestelijkheid. Laat nooit het achterste van je tong zien, zulke papen zijn niet te vertrouwen. En elke zeven jaar kan deze scène wel actueel geacht worden binnen een burgercultuur, of het nu gaat om de graag aangewezen gevallen van hypocrisie onder de plaatselijke geestelijkheid, de opdringerige morele claims in het algemeen van de bedelmonniken dan wel de systematische weigering van de georganiseerde geestelijkheid om welke vorm van belasting dan ook te betalen ten tijde van het sneeuwpoppenfeest. Opmerkelijk is in deze scène bovendien dat er een zeker gevoel van ‘privacy’ naar voren komt. Bepaalde handelingen, noodzakelijk of niet, dienen voor het oog en oor van alleman verborgen te blijven en binnen de kring van de direct betrokkenen plaats te vinden. Al eerder werd vastgesteld dat de tendens om zich meer terug te trekken op zichzelf een voornaam streefpunt vormt van het beschavingsoffensief.

Dat de spelen vooral een publiek willen aanspreken dat voor geciviliseerd wenst door te gaan, maar nog druk doende is om zich te onderscheiden, blijkt ten slotte nog uit het volgende. Evenals bij de abele spelen en kluchten komt de daarbij passende techniek voor om eerst een publiek toe te spreken in de meest algemene zin, om het vervolgens (wanneer de aandacht gewonnen is) met meer onderscheiding te vleien. De proloog van de *Sevenste Bliscap* heet iedereen welkom in de zin van ‘Ees 't leec oft clerc’, dus ongeletterden of geletterden: voor elk wat wils. Daarna wordt het publiek specifieker (én hoger) toegesproken met ‘eerbaer notabele’. De *Eerste Bliscap* zet meteen zo in met dezelfde aanspreekvorm, waaraan later nog wordt toegevoegd: ‘lieve geminde’. Daarmee worden sociale grenzen gesuggereerd, op grond waarvan zij die dat wensen zich hooggeplaatst kunnen voelen. Jan Smeken doet daaraan mee in zijn sneeuwtekst wanneer hij de slotpassage inzet door rechtstreeks zijn lezers toe te spreken met ‘Beminde vrienden’ (r. 349) en tegelijkertijd over ‘'t Volck’ gaat praten dat nood moet lijden door de dooi.

Een tweede aanwijzing voor de suggestie van een op de elite gerich-

te vormgeving van de toneelstukken volgt uit de vernieuwende aanpak van de moedertaal. Deze is niet alleen maar een beschaafd voertuig voor de communicatie, zij blijkt veel meer mogelijkheden te hebben. Door haar op artistieke wijze te bewerken kan de effectiviteit door middel van emotionering van de lezer of toeschouwer verhoogd worden. En dat maakt de bewuste teksten zeker exclusiever, want zo'n bewerking vereist niet alleen het vakmanschap van de dichter maar ook de speciale begaafdheid van het poëtische zienerschap dat door de Heilige Geest werd ingeblazen. Zelfs deze gedachten weet de auteur van de toneelstukken volgens de regels van de kunst aan de orde te stellen, namelijk in bescheidenheidsformules die juist beklemtonen dat hij er niet in geslaagd is om er voldoende 'cunst' in te stoppen. En daarmee doelt hij op die genoemde techniek. Kennelijk vooruitlopend op zijn ambities noemt hij zich toch alvast 'meester', waarmee hij zichzelf verklaart tot drager van een ontwakend dichterlijk bewustzijn dat de moedertaal meer zou gaan dresseren dan voorheen. Overigens moeten we hem, ondanks al zijn doorzichtige bescheidenheid, toch bijvallen. Het blijft voornamelijk theorie, want de teksten laten nog maar weinig zien van zo'n kunstige behandeling waarin twee decennia later de eerste Brusselse rederijkers zullen uitblinken.

Had dit alles het bedoelde succes? Dat is moeilijk te meten. In ieder geval blijft de gehele constructie tot de komst van Filips 11 in 1559 gehandhaafd. En voortdurend wordt in de bewaarde rekeningen van de stad het onthaal vermeld van hoogwaardigheidsbeklederS, soms tegen hoge kosten. Onder hen treffen we herhaaldelijk de hertogen zelf aan, zoals de jonge Karel die er in 1510 bij is met een hele stoet van voorname adel en hun dames, die rijk gefêteerd worden ten stadhuize. Zoals we zullen zien brengt ook een sneeuwgroep in beeld hoezeer de stad in deze tijd op een zo goed mogelijke relatie met de erfprins uit is.[35]

Eindnoten:

27 Peters 1983, m.n. 292.

28 *Bruxelles* 1979, 297. De genoemde combinatie lijkt zich vooral te hebben voorgedaan in de rederijkerskamers De Leliebloem en De Violette, die in 1507 fuseren tot de Mariacrans: De Baere 1946A, 3-5.

29 Van Puyvelde 1922, 915; Duverger 1948, 228-229, 231-232.

30 De Vlaminck 1900, 61; Viaene 1961. Drs. Margreet Rierink bereidt een proefschrift voor over de liederen uit het Gruuthuse-handschrift, waarbij tevens de repertoiretheorie in verband met een Brugs gezelschap (weer) aan de orde zal komen. Over zulke 'gezellen' zie verder nog: Van Puyvelde 1922, 916-918; Willems 1844, 291-294; Leloux 1975, 346, 348-349; Pleij 1986B, 15-16; verg. Hummelen 1984, 417.

31 Infra 134-135: Hummelen 1977; Jonckbloet 1851-1855, III, 632. Van der Meersch 1842-1843, 380. Zie ook de publikatie (ter perse) van Dabrówka 1987, die tot zo'n veertiende-eeuwse traditie van opvoeringen van werelds toneel concludeert.

32 Duverger 1935, resp. 83 en 60. In 1417 is er in de hertogelijke rekeningen naast *van den Bouke* ook sprake van een genootschap *van den Treefte*, dat ten paleize onthaald wordt op een banket met bal; hierover is verder niets bekend, behalve dan de correspondentie met een huis op de Grote Markt, *Den Treeft*; het woord betekent 'drievoet': zie Uyttebrouck 1975, I, 39.

33 Soly 1984A; id. 1984B; Pleij 1985E; verg. id. 1984B, 191-197. Over het 'gemeen oorbaer' zie Peters 1983, 261-262.

34 Verg. Le Goff 1987A, 350, over het corporatisme in de steden. Voor de tekst van Gillis Peys zie Campbell 1865; het verdwenen handschrift is inmiddels weer teruggevonden in 's-Gravenhage KB, 71 E 62 (met dank aan drs. J.W. Klein): de tekst staat daarin op fol. 49-60. Over het schietspel in 1444 daags daarvoor: Pergameni 1936-1937, 475; dit schietspel wordt in elke kroniek over Brussel als iets zeer opzienbarends vermeld. Van Merchtenen ed. 1896.

35 ‘'t Prieel uut Troyen. den edelen greyne, Gegroyt, gebloeyt, es Bruesel genaemt’: *Bliscap* ed. 1973, 55, r. 24-25. Over de identificaties te Brussel met Troje zie verder Keesman 1987, 264-265: de auteur werkt aan een dissertatie over het beeld van Troje in de laatmiddeleeuwse stadscultuur; verg. ook de reeks van tapijten over Troje, die anno 1501 in de Karmelietenkerk hing ter gelegenheid van het Gulden-Vlies-Kapittel; ze worden weer genoemd in 1505 bij de doop van Maria (van Hongarije) in de Zavelkerk; in 1510 worden er zeven van de reeks te Brussel gerestaureerd, hetgeen later nog meermalen zal geschieden: *Margaretha* 1967, 20-21. Over de livrei zie Pergameni 1936-1937, 474. Algemene informatie over ommegang en spelen, te zamen met een uitgave van de twee bewaarde van de zeven (de eerste en de zevende): *Bliscap* ed. 1973; verg. Duverger 1935, 83, met een vroeg bericht (anno 1413) over de gezellen van de ommegang. Over het stuk uit 1428: Dickstein-Bernard 1962 (citaat op 261). Wauters 1848, 24-26, geeft de complete tekst van de ordonnantie uit 1448. De Schepper 1982, nr. 7, meldt de verwerving van nieuwe fragmenten van de *Eerste Bliscap* door de Leuvense Universiteitsbibliotheek. Citaten: *Bliscap* ed. 1973, 54, r. 18; 55, r. 43; 143, r. 32; 144, r. 58; de scène tussen de buren: 118, r. 1551-1562 (juist deze varieert aanzienlijk in de Leuvense fragmenten). Over problemen met bedelmonniken zie infra 301-302, en over een zich ontwikkelend gevoel voor privé 134. Citaten: *Bliscap* ed. 1973, 143, r. 29, r. 37; verg, 56, r. 65; over de *cunst*: id., 143, r. 38; verg. 56, r. 67; 143, r. 39. De rekening uit 1510 bij Galesloot 1866-1867, 497.

4. De stedelijke volkscultuur

Eerder hebben we vastgesteld dat het literaire bedrijf in Brussel van meet af aan beheerst zo niet gemanipuleerd wordt door de gezeten burgerij. Maar is er dan helemaal geen volksliteratuur te betrappen in de middeleeuwse stad? Maakten handwerkslieden en al die anderen die buiten die burgerkringen moesten blijven dan geen gebruik van verbeeldende teksten in het sociale leven? Natuurlijk kenden zij ook eigen vormen van cultuur, naast die van de stad in het algemeen waaraan zij

soms in een ondergeschikte rol deelnamen. Maar sporen daarvan zijn moeilijk vast te stellen, omdat voor de hand liggende elementen in die volkscultuur aan het eind van de middeleeuwen al eeuwenlang besmet kunnen zijn, overgenomen en geciviliseerd door de cultuur van de elite. Dan gaat het om de erfenis van de vruchtbaarheidsrituelen van het platteland, eventueel terug te vinden in de stedelijke omkeringsfeesten met hun groteske vertekeningen en scabreusheden. Zo noemden we in het vorige hoofdstuk de 'wilde joncheyt' van Brussel, die de stad zoveel problemen bezorgde. Deze jongeren komen uit de betere milieus, maar gaan zich te buiten aan feestgebruiken (zoals de charivari) die onmiskenbaar de sporen dragen van een plattelandscultuur.

Wanneer echter recente immigranten van het platteland zulke gebruiken vanuit eigen organisaties in praktijk brengen, moet er toch eerder sprake zijn van een meegenomen erfenis van buiten dan van door 'boeren' geïmiteerde vormen uit de elitecultuur. De immigranten verbleven vaak in hun eigen afgesloten (buiten) wijken, die nog in hoge mate het karakter konden dragen van een dorpsgemeenschap. Van dat type wijken lijken de sotternieën uit het handschrift Van Hulthem karikaturale vertekeningen te geven. Maar is er nu iets bekend over de aard van de feesten in zulke wijken en het daarbij gebruikte tekstmateriaal?

Jawel. En ook in Brussel. Alleen is deze wijkcultuur in de Brabantse en Vlaamse steden nog nauwelijks onderzocht. We spraken al eerder over wijkverenigingen te Dendermonde, die zich in de vijftiende eeuw nadrukkelijk manifesteren tijdens de vastenavondvieringen. Vaak gebeurt dat in zeker competitieverband, mede gevolg van het afgesloten karakter van de wijken, omdat zij naast 'dorpsgemeenschappen' ook bestonden uit concentraties van een bepaalde beroepsgroep. Vanaf 1496 zijn er in Brussel liefst eenenveertig wijken (daarvoor eenentwintig), oorspronkelijk ingesteld met het oog op de militaire organisatie van de stad, maar tevens verantwoordelijk voor de watervoorziening, brandweer en politiebescherming. Hun identiteit wordt ook nog versterkt door een zekere politieke invloed, bijvoorbeeld te Brussel in de persoon van de honderdmannen die ieder een wijk vertegenwoordigen in een apart raadscollege te zamen met de voormannen van de naties.[36]

Van diverse steden - Mechelen, Dendermonde, Gent - weten wij dat de wijken tot ver in de vijftiende eeuw (en in Gent nog later) machtige feestinstituten vormden, die het gezicht van de plaatselijke omkeringsfeesten bepaalden onder leiding van hun koning of keizer die de

wijk uitriep tot zijn soevereine rijk. Voor een belangrijk deel slaagde de stad erin om deze wijkverenigingen te doen opgaan in de officiële broederschappen en rederijkerskamers. Dat gebeurde ook in Brussel getuige de kamer van *De Corenbloem*. Maar nog in 1551, bij het beroemde zottenfeest aldaar, blijken er gedurende de meerdaagse feestelijkheden ook nog allerlei attracties per wijk apart te zijn, echter volkomen geïntegreerd in het centraal georganiseerde feest.[37]

Het levendig bestaan van een volkscultuur in de wijken blijkt pas direct uit de zorgen die de stedelijke overheid en de kerk zich daarover gaan maken. Zo is er in 1441 een 'bisschop' van de wijk Warmoesbroeck, zekere Goswin Thienpont, die samen met drie volgelingen uit naam van zijn bewind een lichte straatterreur uitoefent. Ze beledigen namelijk een voorname dame en dwingen haar om hun twee stuivers 'drincpenninck' te geven. Daarin herkennen we de spotvorst en het even karakteristieke afpersen van voedsel en drank, dat al gemeld wordt van het rondtrekkende 'wilde leger' op het platteland. Maar daar heeft het Brusselse gerecht geen boodschap aan, want ze worden veroordeeld tot een pelgrimsreis naar Bazel.

Kennelijk maakt de straf weinig indruk. In 1447 ontmoeten we namelijk dezelfde Thienpont, nu aangeduid als Jan de Cromme en inmiddels 'kardinaal' van Warmoesbroeck. Hij heeft dus promotie gemaakt, hetgeen tevens een aanwijzing is voor een zekere organisatiegraad van deze wijkvereniging. Zijn gevolg is ook uitgebreid, want inmiddels heeft hij met zes anderen gepoogd om diverse personen aan de jurisdictie van zijn spotrijk te onderwerpen. En daarmee is weer een centraal kenmerk aanwezig van de plattelandsgebruiken. De voorvaderen, in vermomming gespeeld door jongeren, komen terug om recht te spreken over alle misstanden in de gemeenschap die zij achterlieten. Maar de stilzwijgende instemming met deze vorm van rechtspraak is in Brussel voorbij. De feestvierders worden nu gestraft met een bedevaart naar Tours, eventueel af te kopen met een boete.[38]

Garaffineerder dan de rechtbank is de inkapselingspolitiek. Deze kon stilzwijgend verlopen doordat steeds meer gezeten burgers de volksgebruiken overnamen. Die raakten daardoor even gemutileerd als geaccepteerd, en verloren bovendien hun bedreigende karakter voor een blijvender om wenteling van de orde. Zelfs de hofadel, die al heel lang de vastenavond binnen de eigen paleizen vierde, begint de straat op te gaan. Hertog Filips van Sint Pol laat in 1430 liefst dertig mantels maken 'dair mede myn voirs. here drie avonde lanc ghinc mommen'.[39]

Maar bovenal behoort de officialisering tot het stedelijke beleid in de vijftiende eeuw. Bij de geboorte van Maria van Bourgondië in 1457 organiseert de stad voor zes wijken en één buitenwijk een wedstrijd in straatversieren en esbattementen (komische toneelstukjes) die op de markt werden gespeeld. Natuurlijk zijn er prijzen. Wanneer Filips de Schone en zijn zuster Margareta in 1495 te Brussel arriveren, loven zij een mooie prijs uit die gewonnen kan worden (waarmee?) door de wijken. En de culturele smoortechniek bereikt een hoogtepunt, wanneer Jan Smeken in het boekjaar 1500-1501 betaald wordt om de opzet te bedenken ‘ten scietspele van den wycken’, waarvoor hij vervolgens ook de invitatie opstelt en de spelen schrijft. De eigen inbreng van de wijken is nu volkomen verdwenen. Heel braaf trekt een aantal wijkverenigingen in 1514 langs het hof, ‘d'welck seere genoechelijcken om sien was’, waarna ze elk een drietal esbattementen spelen. Van stadswege zijn er daarbij prijzen ter beschikking gesteld voor de fraaiste stoet en het beste esbattement, ‘al naer der ordinantien die daeraff bij den heeren van der stadt van Bruessele daerop gemaect ende geordineert hadde geweest’.[40]

De minste problemen bij een nadere regulering en zachte onderdrukking gaven de kerkelijke zottenfeesten, sedert lange tijd in de stad gevierd onder de scholieren en koorknapen. Maar hier geldt wel heel sterk dat de sporen van een volkscultuur langzamerhand onzichtbaar moeten zijn. Deze feestrituelen, vooral met Onnozelekinderendag, nieuwjaar en Driekoningen, staan immers in een kerkelijke traditie die al in de tiende eeuw begint en die van meet af aan gericht is op de antieke omkeringsfeesten. Deze band is door de humanisten in de late middeleeuwen nog sterker gemaakt. En daarom spelen de leerlingen van de Latijnse school op vastenavond keurig hun klassieke toneelspel op de markt en met subsidie van het stadsbestuur. Misschien geeft de datum nog wel de gedachte in om een antieke komedie te spelen, zoals is af te leiden uit het spelen van een stuk van Plautus in 1505.

Verder is er vanaf 1378 jaarlijks een zottenabt in Brussel bekend, gekozen door jonge geestelijken en aan het bewind van Sint Nicolaasavond (5 december) tot aan Onnozelekinderendag (28 december). De feestvierders mogen dan vrijuit bedelen in de Sint Goedele, maar ook in dit milieu leidt zulk gedrag tot ergernissen. In 1456 komt er een ordedienst in de kerk, die erop moet toezien dat er geen al te onfatsoenlijke handelingen plaatsvinden. Er is namelijk sprake van dollen op grafstenen (contact met de gestorven voorvaderen?), roken van zwavel (als parodie op wierook) en het maken van onwelvoeglijke gebaren ‘die in strijd zijn met het respect dat men God en zijn erehuis

verschuldigd is'. Maar het helpt weinig, want nog in 1537 komen er bepalingen om 'den onbehoirlijke sotten ende leelijcke personagien uijtter kercken te werene'.

Kanunnik Jan de Bont, een van de secretarissen van Filips de Goede, had het al enige jaren voor de instelling van die ordedienst met zachte hand geprobeerd door enkele bepalingen in zijn testament van 1451, die in 1454 na zijn overlijden geëffectueerd werden. Natuurlijk hoopte hij daarmee sneller het vagevuur te kunnen verlaten voor het betreden van de eeuwigheid. De feestvierende jongeren krijgen geld voor hun eet- en drinkpartijen, wanneer ze in plaats van hun jaarlijkse gebedel in de kerk enige gezangen ten gehore brengen bij zijn graf. Pas in 1572 wordt deze regeling veranderd, omdat het dan helemaal afgelopen is met dergelijke feesten. Maar nog steeds blijft er een kleine herinnering aan voorheen. Het meeste geld gaat nu naar goede werken in het algemeen, alleen krijgen de jonge geestelijken jaarlijks in de tijd van het voormalige feest een toetje bij hun maaltijd van de overblijvende schellingen. Buiten de eigen kringen speelt de stad hun zotte spelletjes lustig mee. De zottenabt wordt officieel ten stadhuize ontvangen en krijgt wijn. Ook zijn er uitwisselingen met die van Leuven, waarbij men over en weer van stadswege gefêteerd wordt.[41]

Met dit type kerkelijk zottenfeest heeft de stad geen probleem, aangezien het in feite om het eigen milieu van de culturele elite gaat, kennelijk anders dan bij de wijkvorst uit Warmoesbroeck die dan ook justitieel wordt aangepakt. Het uitzicht op een concrete en actuele volkscultuur, die duidelijk als zodanig te onderscheiden valt, blijft derhalve schimmig. Toch is er nog wel wat meer. Zeer dubieus is het bericht over een volksgebruik dat vanaf 1101 - en dat is wel érg vroeg - tot in de negentiende eeuw gevierd zou zijn. In het genoemde jaar keerden onverwacht de kruisvaarders van Brussel terug, na de inname van Jeruzalem. Hun vrouwen waren uitgelaten van vreugde. Ze troffen hun mannen echter zo uitgeput buiten de stadsmuren aan, dat ze hen op de rug naar huis moesten dragen. En daarom besloot men jaarlijks deze *Vrouwkensavond* te herdenken. De verwijzing naar middeleeuwse bronnen ontbreekt. Toch zijn er wel aanknopingspunten in de omgekeerde-wereldsituatie, die men vooral in de late middeleeuwen graag hanteert bij de bespotting van ongewenste man-vrouwrelaties. Eveneens kennen we het feest van Maria Lichtmis op 2 februari, wanneer voor één dag de vrouwen de baas zijn. Waarschijnlijk is het verhaal een latere romantisering van een werkelijk feestgebruik in die geest.[42]

Maar steeds dient men ervoor te waken het gebrek aan berichten te

beschouwen als aanwijzing voor de geringe betekenis van zo'n volkscultuur in de stad. Kansen op (gekleurde) signalen zijn er pas wanneer de overheid besluit tot officialisering dan wel onderdrukking door middel van verbodsbepalingen. Zonder zo'n verscherpte houding hadden we niets gehoord over een volkscultuur, die dan rustig had kunnen bloeien, eventueel alleen sporen achterlatend in wel genoteerde gebruiken uit de elitecultuur. In 1360 treedt de stad op tegen de instelling van een spotvorstin onder straatventsters van groente, fruit en andere eetwaar. Dezen kiezen jaarlijks een koningin, die vervolgens een reusachtige slemppartij moest organiseren. Men imiteerde daarmee al even ongewenst gedrag dat in de gilden wel voorkwam. Aangezien het geheel nu steeds meer een agressief en uitdagend karakter kreeg, wenste het stadsbestuur hieraan een einde te maken.

Dit is een rijk bericht, want het wijst al vroeg op het bestaan van een lange traditie onder hen die de typische dragers van een volkscultuur in de stad zijn: het ‘gemene volk’ in gilden of ventend langs de straat, zowel mannen als vrouwen. Bovendien blijkt eveneens dat hun particuliere feestgedrag al vroeg in botsing kwam met de ambities van de gezeten burgerij, waardoor waarschijnlijk aan beide kanten de agressiviteit toenam. Vervolgens wordt in 1435 het zogenaamde *croenspel* verboden, dat zich gedurende drie à vier weken in de zomer rond de Sint Janskapel afspeelde. Gezien de beschrijving vertoont het grote verwantschap met het oude vruchtbaarheidsritueel van het dansen om de meiboom. Hier doet men dat echter om grote vuren, die weer aan de bestrijding van de winterdemonen doen denken. Boven het vuur hingen kronen van echte of nagemaakte bloemen, vandaar de naam. En de stad grijpt in, omdat het feestgebruik herhaaldelijk aanleiding gaf tot vechtpartijen.[43] Getuige deze (spaarzame) berichten lijkt er niettemin een stevig gefundeerde volkscultuur gefloreerd te hebben in Brussel, vooral in de verschillende wijken en niet zonder invloed op het overige feestgedrag in de stad.

Eindnoten:

36 Over het plattelandskarakter van afgesloten wijken in de stad zie Le Goff 1973, 80. Enige voorbeelden uit Brabantse en Vlaamse steden van ‘wijkcultuur’: De Vlaminck 1862, 13, 39; id. 1900, 63-67; D'Hondt 1908, 15; Autenboer 1962, 73-75; Lauwe 1962-1963, 112-113; Pleij 1983, 28-30. Over de Brusselse wijken zie: Laurent 1965.

37 Zie vorige noot. De Baere 1946A, 7-8; Pleij 1976-1977, 52-53.

38 Henne 1845, II, 651. Over de gebruiken als zodanig verg. Soly 1984B, 611; Pleij 1983, hfdst. II; en nog algemener: Johannsmeier 1984.

39 Verg. voor de inkapselingstechniek ook Soly 1984B, 616-617. Over de vierende hertog: Duverger 1935, 59.

40 Resp.: De Baere 1946B, 101; Den Haag KB, hs. 71 C 56, fol. 31 verso (achttiende-eeuwse kroniek); Duverger 1935, 89; Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 37 recto.

41 Over de kerkelijke zottenfeesten: Pleij 1983, 22-27. Het gegeven uit 1505: Duverger 1935, 92-93; verg. id., 89, 90. Lefèvre 1937A geeft alle informatie over de zottenfeesten te Brussel rond Latijnse school en kerk; verg. Autenboer 1962, 72.

42 Sacré 1925, 214-215. Over de omkeringsrituelen in verband met de huwelijksmoraal zie hfdst. VIII. Over Maria Lichtmis: Pleij 1983, 18.

43 Resp.: Willems 1843B, 309, 316-317; Henne 1845, II, 650-651; verg. *Voyage* 1783, I, 18. Dit *croenspel* komt ook ter sprake in de *Spiegel der minnen* van Colijn van Rijssele uit het eind

van de vijftiende eeuw; daar blijkt het overgenomen te zijn door de gezeten burgerij, maar wel als geofficialiseerd vermaak van oorspronkelijk jongeren, voor wie het overigens nog steeds bestemd is; de ouders van Dierick, welgesteld, organiseren zo'n spel om hun zoon wat op te vrolijken; er wordt gezongen en gedanst rond een kroon of krans; ook uit 1585 is een verbodsbepaling te Brussel bekend, hoewel het feest nog in 1854 aldaar gesignaleerd is: Colijn ed. 1913, r. 4047-4050, 4171-4175, en aant. op 234.

5. Anderstalige eliteculturen in de stad

Het is niet ondenkbaar dat in Brussel het officialiseringsproces te zamen met de onderdrukking van de volkscultuur vroeger inzette en zwaarder woog dan elders. De stad kende immers een variëteit aan eliteculturen. Allereerst was er die van het hof, al sinds de eerste hertogen, maar sterk geïntensiveerd door de komst van de Bourgondiërs. Al enige malen is de weidsheid van hun vertoon in de stad ter sprake

gebracht, van toernooi tot Gulden Vlieskapittel. Soms is er deelname van stedelijke zijde, ook in de vorm van gehuurde hulpkrachten (vooral schilders). Maar tot in de zestiende eeuw kan men in de stad een apart hofvertoon onderscheiden, geregisseerd vanuit het paleis te Coudenberg. Dat wist dan zelfs professionele feestontwerpers als Jan Smeken tot verbaasde bewondering te brengen. In die zin spreekt hij over het toernooi op de markt in zijn rijmverslag over het Gulden Vlieskapittel in 1516, wederom door Thomas van der Noot gedrukt. Daarin bekent hij de implicaties van een bepaalde allegorische voorstelling niet helemaal te begrijpen:

> De vlueghelen waren vol ooghen ghemaect,
> Vol ooren en tonghen groot ende cleyne.
> d'Bediet daeraf en wetic niet naect.[44]

Vanaf Filips de Goede is de literatuur uit dit milieu uitsluitend Franstalig en zeker niet zonder betekenis. Zoals bekend oefenden de Bourgondische hertogen ook een krachtig mecenaat uit, wat onder meer mag blijken uit hun rijke bibliotheken. Ook ontstond in deze kringen rond 1464 een zeer verspreid werk als de *Cent nouvelles nouvelles*, op instigatie van Filips de Goede zelf. Daarin verschuilen zich allerlei hofauteurs, onder anderen een die zich *l'amant de Bruxelles* noemt, op wiens naam twee van de novellen staan.

Het is moeilijk om vast te stellen in welke mate deze verder doorgaans allegorische traktaten en lange rijmen doordrongen in de stad. In ieder geval wordt nogal wat van hun werk vertaald en nagevolgd door de Nederlandse rederijkers, in Brussel vooral door Jan Pertchevael en Thomas van der Noot. Verder is iemand als Olivier de La Marche (overleden in 1502), hofhistoriograaf en auteur van verschillende succesvolle teksten, ondanks zijn formele band met het hof ook erg betrokken bij stedelijke aangelegenheden. Hij wordt in 1485 door de stad betaald voor allerlei werkzaamheden, terwijl deze een paar jaar later zelfs een huis voor hem huurt. Bovendien is hij lid van de Nederlandstalige rederijkerskamer *De Leliebloem*, maar dat kan een formaliteit zijn aangezien per traditie ook andere hofadel - al vanaf het begin van de vijftiende eeuw - lid is van de Brusselse kamers.[45]

Franse literatuur komt eveneens binnen de stad voor. Charles Soillot, scholaster (hoofd van het schoolwezen) van de Sint Goedele, vertaalde Xenophon in het Frans en schreef een vorstenleer op rijm, *Débat de félicité*, in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw. Maar dit werk was weer bestemd voor Karel de Stoute, van wie hij een van de secre-

tarissen was. Een enkele kanunnik in de stad, zoals Richard van Bellingen (overleden in 1471), laat ook Franse literatuur na in zijn bibliotheek, zoals de *Roman de la Rose* en werk van Christine de Pisan. Voor het contact met de Nederlandstalige schrijvers is ten slotte nog een enorm verzamelhandschrift van belang, dat toebehoord heeft aan Jan van Roome rond 1500, met onder meer teksten van Deguileville en Pisan. Deze Jan was een beroemde schilder en tapijtontwerper, tevens lid van de kamer *De Leliebloem*, die veel schilders onder haar leden telde.[46]

Maar naast de Nederlandse en Franse literatuur in de stad is er natuurlijk ook nog een derde cultuurtaal ter plaatse, die een krachtig beschavingsfront vertegenwoordigt: het Latijn. Het kapittel van de Sint Goedele behoort sedert de veertiende eeuw tot de intellectuele brandhaarden van West-Europa. Rond 1500 telt het heel wat humanisten, die vaak een indrukwekkend boekenbezit achterlaten. Zulke verzamelingen bestaan in de eerste plaats uit het vrijwel complete corpus teksten met de hoogtepunten van middeleeuwse theologie en wetenschap. Maar in deze bibliotheken is eveneens het Italiaanse humanisme aanwezig, vertegenwoordigd door werk van Petrarca, Boccaccio, Poggio, Bruni en Valla. Eigentijdse teksten in het Latijn van wereldlijke aard worden geschreven door de plaatselijke rectoren van de Latijnse school. Typerend daarvoor is de komische anekdotiek in verzen van schoolmeester Renier de Wale, liefst van 1416 tot 1469 in functie. Drie van zulke gedichten zijn van hem bewaard en hun doel is duidelijk, namelijk vermakelijke oefeningen in Latijn ten behoeve van zijn leerlingen, vol leerrijke lesjes. Tussen hof en stad stond de wijdvermaarde Edmond de Dynter (overleden in 1449), historiograaf van Brabant en auteur van gezaghebbende werken. Als secretaris van Filips de Goede en diplomaat-onderhandelaar was hij veel onderweg, maar anderzijds bleef hij nauw verbonden met de stad Brussel, waar hij ook een huis had.[47]

Deze literatuur in het Latijn blijft verre verwijderd van de burgerlijke beschavingspraktijk, die om Nederlands vraagt. Daartoe werden er vertalingen en bewerkingen gemaakt op burgerlijk initiatief en al vanaf het einde van de veertiende eeuw, zoals we zagen aan de activiteiten van de patriciërs Jan Taye en Lodewijk Thönisz. Maar het zou onjuist zijn om te menen dat de georganiseerde geestelijkheid zich opsloot in de Latinitas. Ook zelf nemen enige kloosterorden in en om Brussel krachtig deel aan de bewegingen, die het gebruik van de moedertaal verkiezen bij de verspreiding van de goddelijke boodschap en als instrument voor de leek om een eigen heilsplan te trekken. Bovendien is

al voordat dergelijke bewegingen tot volle bloei komen de moedertaal ook binnen geestelijke kringen erkend als volwaardig beschavingsmedium, getuige het werk van Hadewijch en Jan van Ruusbroec. En wat te denken van de beroemde bibliotheek van het Rooklooster met zijn lange lijst van Nederlandse boeken in de onmiddellijke omgeving van de stad?[48]

Ook de genoemde privé-bibliotheken van de kanunniken in Brussel bevatten menig Nederlandstalig werk. Dan gaat het vooral om mystiek, heiligenlevens, kronieken, maar ook om tal van fictionele werken die naar middeleeuwse opvatting evengoed - zeker voor leken - nuttige lering konden bieden naast de even noodzakelijke ontspanning - zeker voor geestelijken. Erg interessant is in dit opzicht de bibliotheek van Pieter Suweels, kanunnik aan de Sint Pieter in het naburige Anderlecht. Voor zijn testament werd in 1488 een inventaris opgemaakt. En daarin komen teksten voor als de *Destructie van Jerusalem*, de *Historie van Saladijne* en de *Evangeliën van den Spinrocken*, gedrukte boeken die ons bekend zijn en wier voorkomen in deze bibliotheek eens te meer bevestigt hoezeer populaire fictie en satire in geestelijke en geleerde kringen een bestemming konden vinden. Bovendien bezit hij ook nog een historiebijbel, een Brabantse kroniek, spreekwoorden- en liedbundels.[49]

De aanwezigheid van Nederlansdstalige boeken van allerlei aard in deze bibliotheken van geestelijken en kloosters moet niet onderschat worden als bron voor een burgerlijk beschavingsoffensief. De contacten tussen kloosterlingen, kanunniken en parochiegeestelijken enerzijds en de gezeten burgerij anderzijds waren zo intensief en veelgelaagd - alleen al binnen de rederijkerskamers -, dat veel van deze gedrukte en geschreven literatuur direct of indirect ter beschikking stond van leken, die ook hiermee hun identiteit trachtten te versterken. Het kapittel van de Sint Goedele schijnt bovendien ook boeken uitgeleend te hebben aan stedelingen.[50]

Zo zijn er rond 1500 te Brussel op minstens drie fronten eliteculturen te onderscheiden waarbij het gebruik van literatuur een belangrijke rol speelt. Te zamen oefenen zij een sterk groeiende druk uit op de plaatselijke volkscultuur in de wijken, die betrekkelijk snel onderdrukt wordt of aangepast voor gebruik in de gezeten kringen. Daardoor belanden op maat gesneden elementen uit de volkscultuur en de achterliggende boerenfolklore al vroegtijdig in het officiële voorraadmagazijn. Een zekere nostalgie naar levensvormen, die nog vaag achter zulk materiaal schuilgaan, is de beschaafde burger niet vreemd wanneer we denken aan Smekens volkse interpretaties van een aantal

sneeuwpoppen. Maar dat hij rechtstreeks uit een nog volop levende volkscultuur ter plaatse putte, is en blijft hoogst onwaarschijnlijk.

Eindnoten:

44 Smeken ed. 1946B, r. 397-399.

45 Over de Franstalige literatuur te Brussel zie noot 22. Over het lidmaatschap van de adel bij Nederlandstalige rederijkerskamers: Duverger 1935, 83-84; De Baere 1946A, 3; verg. Uyttebrouck 1975, I, 39. De geheimzinnige Brusselse auteur wordt vermeld in *Nouvelles* ed. 1966, nrs. 13 en 53: Frits van Oostrom deed de aannemelijke suggestie dat hiermee in feite de *amman* van Brussel bedoeld is (de hoogste rechtsfunctionaris namens de hertog), wiens ambt dan een speelse verdieping gekregen heeft. Over de vertalingen en bewerkingen van de Franse rhétoriqueurs-teksten: Pleij 1984A, 75 en passim. La Marche: Duverger 1935, 84, 86, 88.

46 Over Soillot: Polain 1926. De inventaris van Van Bellingen: Lefèvre 1942, 241. Bij Jan van Roome gaat het om Brussel KB, hs. 11.065-11.073; het bevat een eigentijdse bezittersaantekening, waarschijnlijk van hemzelf: ‘Apertient a Jan de rome dit de bruxelles painter. Heft ghecost .XV. st.’; typerend voor zijn persoon en positie is zelfs hier de tweetaligheid; verder over hem: Dhanens 1945-1948; anno 1501 wordt hij beboet: ‘Van Janne van Roome, sch., die met eenen stocke geslagen hadde Janne Vlaesken 2 Rgld.’ (Duverger 1935, 67; verg. 87); dit is niets opmerkelijks, aangezien zulke vermeldingen voortdurend voorkomen (verg. infra 305-306); deze maken duidelijk, hoezeer de beheersing van het geweldmonopolie door de stedelijke overheid een niet aflatende strijd blijft in het kader van het beschavingsproces, en evenzeer dat hooggeplaatsten nog de meeste moeite lijken te hebben om deze overheidszorg te aanvaarden.

47 Over het algemeen: Lefèvre 1942. Over het boekenbezit van de Brusselse geestelijken: id., 241-244; Paris 1916; Lefèvre 1937B; Boeren 1949; verg. ook te Anderlecht: Pinchart 1860-1881, II, 96-99; De Waha 1976. Over Renier de Wale: Lefèvre 1939. Voor Edmond de Dynter: *NBW* 1964, vlg. II, kol. 185-188.

48 Infra 162. De lijst van het Rooklooster: De Vreese 1962.

49 Zie het materiaal genoemd in noot 47. Over de bibliotheek van Suweels: Pinchart 1860-1881, II, 96-99.

50 Pleij 1974, 44-51. Er lijkt ook sprake te zijn van een uitleenbibliotheek in de Sint Goedele; in 1491-1492 verricht zekere Clase van den Broecke reparatie aan de glasvensters, waarbij ter lokalisering gerefereerd wordt aan ‘de liberarije voere 't sacraments choir’; en al eerder, in 1454, wordt ter plaatse de bibliotheek genoemd van plebaan Alexander van Beeringen, die deze achterlaat voor collega-priesters; waarschijnlijk is hiermee de bedoelde actie-radius van de bovengenoemde bibliotheek tevens aangegeven: resp. Lefèvre 1981, 162; id. 1942, 243-244.

6. De rederijkerij als beschavingsinstituut

Het stedelijke beschavingsoffensief verloopt dus niet in het wilde weg. Institutionaliseringen van allerlei aard geven houvast aan het gemeenschappelijke streven om zich in houding, gedrag en culturele uitingen te onderscheiden. Bovenal zijn het de rederijkerskamers die in de loop van de vijftiende eeuw het beschavingsinstituut bij uitstek gaan vormen. Men moet deze kamers vooral niet aanzien voor literaire verenigingen van eenvoudige handwerkslieden, die in hun vrije tijd de pen zouden opnemen, wat zelfs tot complete toneelstukken als de *Elckerlyc* en de *Mariken van Nieumeghen* zou hebben geleid. Zo'n beeld is ontstaan uit de aftakeling van de rederijkerij tegen het eind van de zestiende eeuw tot een soort

dorpsvermaak, terwijl de eliteliteratuur zich vernieuwde in de steden. Die vernieuwing kwam mede tot stand door de afbraak en bespotting van het oude, dat werd gepresenteerd als quasi-literair geknutsel van halve analfabeten die eerder de kruik minden dan het woord: rederijkers, kannekijkers! Evenmin is een zekere romantisering van volkstaal en volksleven vreemd aan deze beeldvorming, precies volgens de heersende mode in de negentiende eeuw wanneer de systematische literatuurgeschiedschrijving op gang komt. En ten slotte zijn het nog marxistisch georiënteerde historici als Erich Kuttner, die het werk van de rederijkers in aansluiting hierop als de vox populi wensen te beschouwen.[51]

Grofweg tot het midden van de zestiende eeuw gaat deze beeldvorming niet op, zeker niet voor wat de vijftiende eeuw betreft. De rederijkerskamers in de steden van Brabant en Vlaanderen zijn dan een exponent van de plaatselijke elitevorming, waarbij handwerkslieden vrijwel uitgesloten worden. Juist deze kamers hebben als eerste de exclusieve taak om de beschavingsidealen in woord en beeld uit te dragen. De eisen om lid te kunnen worden waren niet gering. Er was in de regel een zware bellotage, het meest effectieve middel om de gewenste kleur te behouden. Verder zijn er hoge financiële verplichtingen, zowel periodiek als incidenteel, waarbij ook de aanschaf van kostbare kledij behoort. Soms is er zelfs de eis van een zekere geletterdheid. Van de meeste rederijkerskamers is bekend of kan met grote waarschijnlijkheid worden aangenomen dat ze uit de literaire afdeling van eerdere geestelijke broederschappen of schutterijen zijn voortge-

komen. Ook danken enkele hun bestaan aan de officialisering van een jongelingengroep uit de betere kringen die de vastenavondviering aanvoerde, en aan plaatselijke ‘gezellen van den spele’, voor zover deze al niet tot een broederschap behoorden.[52]

De eerste kamers moeten gesticht zijn aan het einde van de veertiende eeuw, maar vooral in de eerste helft van de vijftiende eeuw zien we ze in alle steden - ook de kleinere - verschijnen. De Brusselse kamer *Den Boeck* behoort met de stichtingsdatum 1401 tot de oudste. Een grote meerderheid van de leden bestaat uit de al eerder onderscheiden schrijvende middenstand, van klerken tot schoolmeesters, onder wie zich een beduidend aantal geestelijken bevindt. Ook zijn er betrekkelijk veel schilders lid. Pas ver hierna komt een enkele koopman-ondernemer, een doodenkele handwerksman, terwijl steeds wat hoge heren (tot aan de landsvorst toe) lid blijken te zijn, maar dan wel op zo'n manier dat een zeker beschermerschap bedoeld lijkt. Daarmee stuiten we op een probleem dat veel algemener is. De indruk bestaat sterk dat in vele gevallen het ledenbestand van een kamer absoluut geen eenheid vormt. Want het zijn niet alleen de algemeen voorkomende rangen en standen binnen de kamer van factor (dichtmeester), prins (beschermheer) en diverse bestuursfuncties, die een zekere geleding geven. Heel wat leden van een kamer lijken voornamelijk op te treden als toneelspeler, in technische functies bij de vervaardiging van stellingen en versieringen, of als muzikant. De muzikale inbreng van een rederijkerskamer kan zo groot zijn dat het normaal lijkt om te spreken van ‘den pipers van den Boeke’ die in 1418-1419 een toelage krijgen van de hertog (zelf ook lid). Of was het een bijzonderheid dat deze Brusselse kamer een muziekafdeling had?[53]

Systematisch onderzoek naar ledenbestanden en functievervulling binnen de kamers ontbreekt tot nu toe pijnlijk. Niettemin is duidelijk dat het schrijven van teksten en toneelstukken waarmee de kamer naar buiten trad beslist niet tot de competentie behoorde van elk lid. In vele gevallen krijgt men eerder de indruk dat de factor van de kamer zijn titel heeft verkregen, omdat hij de producent van het representatieve werk is. Bovendien staat hij steevast in hoog aanzien en mag zich in enkele gevallen stadsrederijker noemen tegen een zeker jaargeld, zoals Anthonis de Roovere te Brugge, Andries van der Meulen te Oudenaerde, Colijn Caillieu en Jan Smeken te Brussel. De aanstellingsakte van Caillieu uit 1474 geeft nog een beter inzicht in dit instituut. Hij krijgt een jaargeld, onder meer omdat hij dan geen reden heeft om naar elders te vertrekken en omdat een zichzelf respecterende stad een eigen dichter hoort te hebben, waarna Antwerpen, Brugge en Oudenaerde

als voorbeelden genoemd worden. Zulke overwegingen speelden ook mee bij de aanstelling van De Roovere.[54]

Hieruit blijkt al welk belang de georganiseerde rederijkerij voor de stad gaat vertegenwoordigen. Intern wordt zij een beschavingsinstituut, extern propageert zij de stedelijke belangen tegenover andere steden en vooral ten overstaan van de landsvorst. Haar streven om het beschavingsoffensief aan te voeren met een dwingend dictaat van onderscheidende morele overtuigingen en gedragsvormen volgt niet alleen uit de spectaculaire vertoningen die de kamers verzorgen. Heel direct valt dit streven al af te leiden uit de eigen reglementen, die in betrekkelijk groten getale zijn bewaard omdat deze ook door de stedelijke overheid bekrachtigd moesten worden.

Al in de vroegste van deze documenten komen gedragsbeperkende en gedragsbepalende punten voor, die steeds dwingen tot een strikt gewenste beheersing van emoties, het respecteren van persoonlijke vrijheid en tot voorkomend 'hoofs' gedrag en woordgebruik in het algemeen. Maar misschien moeten we zeggen: júist in de vroegste documenten komen zulke bepalingen voor, want het civilisatieproces veronderstelt immers zelfdwang en internalisering van gedrag dat eerst van hogerhand opgelegd of zelfs afgedwongen werd. De aard van het overgeleverde materiaal laat echter niet toe om zo'n ontwikkeling vast te stellen, onder meer omdat veel reglementen blindelings van elkaar gekopieerd werden.

Niettemin zijn reglementen als die van de soevereine hoofdkamer *De Fonteine* te Gent uit 1448 van groot belang, omdat zij toonaangevend waren voor alle andere kamers in het rijk, naar de eis van de vorst. Meteen wordt duidelijk gemaakt dat men voor het lidmaatschap 'abel' moest zijn in 'eenighe const', wat inhield dat men over een taalscheppend vermogen diende te beschikken dan wel over vaardigheid in een van de andere *artes liberales*, de zeven vakken van het middeleeuwse opvoedingssysteem. Was men echter van voorname geboorte, dan kon daarmee worden volstaan. Met deze bepalingen omtrent het lidmaatschap wenst men onverbloemd één groep nadrukkelijk buiten de deur te houden, namelijk die van de handwerkslieden.

Het is absoluut verboden om de kamerleden tot gokken of andere kansspelen te verleiden. Zulk gedrag staat haaks op de doeleinden van de literaire vereniging, die zich hiermee poogt te distantiëren van het tijdverdrijf bij uitstek onder alle standen. Men gaf zich daarbij immers over aan het blinde lot ('avontuere'), waartegen nu juist het beschavingsoffensief in het geweer poogde te komen met zijn remedies van

beheersing en berusting op grond van de rede. Al snel hierna begint nu in het reglement het woord ‘vilanye’ te vallen, dat gebruikt wordt als de besliste typering van alles wat buiten het begrip van beschaving valt. Men mag zich daaraan bijvoorbeeld niet bezondigen bij het spelen van de toneelstukken. Bovenal is het verboden om een medegezel het voordragen van eigen werk te beletten ‘bij lachene, sprynghene, sprekene, zynghene, roupene, onghemaniertheden of anderen aelwaricheden [pesterijen]’. Daarmee is het gedrag omschreven dat op andere wijze karikaturaal werd vertekend in de rondhossende en brullende boeren. Dit moet wel bij uitstek ‘vilainlic’ zijn, want het is eveneens verboden dat ‘yemen den anderen vilainlic of scouffierlic toesprake met vlouckene, lueghestreepenen of dorperinge sprake van vrouwen’.[55]

Het Gentse reglement met modelkarakter bevestigt de richting waarin het beschavingsoffensief zich reeds onder een stedelijke elite bewoog, al dan niet gestimuleerd door wat men als waarlijk hoofs gedrag beschouwde of wenste aan te zien, als tegendeel van dorpse ‘vilanye’. Op die manier manifesteert de beweging zich al eerder bij de schutterijen. Het Brugse kruisbooggilde Sint Joris bepaalt in 1400 dat men bij het manipuleren van de boog niet mag ‘onreynichede doen, onnuttelyke spreken, waeringhe maeken [intimideren], of enighe andere onreynichede voordbringhen, daermede dat hy hemselven of der ghilde van den boghe voorseid blame of scousieringhe doen mach [in opspraak brengen]’. Dat overbodige taalgebruik moet vooral in scabreuze zin opgevat worden, gezien de formulering in de niet nader in de vijftiende eeuw te dateren reglementen van de Leuvense rederijkerskamer *De Kersauwen*. Niemand mag ‘onnutte woirden van vrouwen spreken beneden den gordele’. De kamer *Het Cauwoerdeken* te Herentals heeft zelfs sinds 1478 het devies: ‘Schuwt qua woerden.’[56]

Maar het duidelijkst blijkt men overal de typering van het eigen streven te kunnen afzetten tegen alles wat dorps is. Een schuttersfeest te Mechelen in 1404 laat in de uitnodigingskaart weten dat de opvoering van de spelen ‘sonder eenighe vilenie oft dorperheyt te bedrivene’ dient te geschieden. Dat wordt bijna een formule in deze milieus, die daardoor aan betekenis gaat inboeten. Bij zo'n feest te Gent in 1497, bijna een eeuw later, luidt het nog steeds dat alles ‘sonder eenige vylonye ofte dorpereet’ moet gebeuren. Ook elders lijkt deze kaart allang gestandaardiseerde frasen te gebruiken, die inmiddels erg versleten aandoen: ‘Ende omme dat wij geneghen sijn alle eerbare vruecht, solaes ende broederlicke minne te meersene, die meest spruyt uut con-

versatien van edelen, goeden ende notabelen personen, bidden u vriendelick mit minnentlicke herten ende elken sonderlinghe (...)', om op het feest te komen.[57]

Langzamerhand kunnen we gaan vermoeden dat het expliciteren van simpele, gedragsbeperkende bepalingen eerder wijst op een achterblijven in de beschavingsgolf, die allang verder is en zulke voorschriften niet meer behoeft. Dat lijkt het geval wanneer een Leuvens schuttersgilde nog in 1507 boetes uitvaardigt voor hen die 'rispende peeren liete, schete oft oneerbaer woorden sprake oft swoere, oft vloecte busse oft loot'. Zulke gedragsregels moeten dan toch voor een stedelijke elite vanzelfsprekend geworden zijn. Dat geldt ook voor de laatste opmerking, die herinnert aan wat de literatuur in de stad al meer dan een halve eeuw daarvoor begon te leren. Aanvaard beheerst je lot, laat je niet meeslepen door het toeval, wat bij de schutters neerkomt op: vloek niet bij een ongunstige loting.

Duidelijk is de situatie wanneer dergelijke bepalingen nog steeds in 1563 voorkomen. Tegen een stuiver boete per overtreding mag het niet zijn dat men 'eeden swoeren, schete, oneerbaer woerden sprake, oft eenich vylenicheyt oft dorperheyt'. Hier is geen sprake meer van een stedelijk beschavingsoffensief, maar eerder van imitaties van een achterhaalde traditie, inderdaad in een milieu waartegen de stad zich zo graag afzette, het platteland: het citaat komt uit het reglement van de dorpsschutterij te Putte bij Mechelen.[58]

Rond 1500 zijn er vier rederijkerskamers in Brussel, te weten *Den Boeck, De Violette, De Leliebloem* en *De Corenbloem*. De twee laatste fuseren in 1507 tot *Het Mariacransken*. Zowel stad als landsvorst tonen van meet af aan belangstelling. De eerste slaagt erin door toenemende subsidiëring en de verstrekking van andere voorzieningen en voordelen de kamers steeds meer ondergeschikt te maken aan haar belangen. Maar vanwege die propagandistische waarde beseffen ook de hertogen dat het goed zakendoen is met deze instituten. Hertog Jan IV wordt lid van *Den Boeck* en biedt zijn medeleden een groots banket aan in 1417, waarbij ook de rest van zijn familie aanzit. Guyot, de bastaard van Bourgondië, is dan al enige jaren lid van de kamer. Filips de Goede trad ook meteen toe, evenals aan het eind van de eeuw Filips de Schone. Het is van belang om vast te stellen dat het hier niet officieel om het beschermheerschap ging, al kreeg het lidmaatschap van deze hoge adel natuurlijk wel van nature zo'n karakter. Niettemin wordt van Filips de Schone gezegd dat hij regelmatig de vergaderingen en feesten van zijn kamer bijwoonde. Hij heette zelfs zo enthousiast te zijn dat hijzelf een wedstrijd organiseerde rond door hem bedachte vragen, waar ten slot-

te Jan van den Dale (vriend van Jan Smeken) de hoofdprijs wegdroeg, een gouden ring met diamanten.[59]

De centrale doelstelling van de kamers is het verstrekken van lering en troost in de vorm van stichtelijk vermaak. Zo staat het ook in de oorkonde van *Den Boeck*. De trefwoorden hierbij zijn *solaas* en *recreatie*, die gerealiseerd worden met de 'const van rhetoriken', dat wil zeggen de techniek om de moedertaal zo te kneden en te versieren dat zij in de meest volmaakte zin kan overtuigen en ontspannen. In 1493 wordt het werk uit de Brusselse rederijkerskamers omschreven als 'batementen, refereyne of zulcke andere solaselicheden van rethorycke'. En een vrijgeleide, verstrekt door Maximiliaan voor een tweetalig rederijkersfeest te Brussel in datzelfde jaar (er waren ook kamers uit Artois en Henegouwen uitgenodigd) spreekt van een treffen 'pour esmouvoir les ceurs et coraiges des hommes a joye et recreacion'. Jean Molinet beschreef al eerder in dergelijke termen de activiteiten van de Brusselse rederijkerij bij de inkomst van Maximiliaan in 1486: 'Et lors fut en Bruxelles toutte leesse [vreugde] respandue, toutte merancolie ostée [weggenomen], toute doleance perdue, toutte joie restituée.' En in die zin was zoals gezegd Colijn Caillieu reeds aangesteld als stadsrederijker in 1474, 'in recreacien van den gemeynen volke der selver stad'.[60]

Troost en vermaak wegen veel zwaarder dan wij nu geneigd zijn te denken. De leniging van de geest is rond 1500 meer dan ooit naar medische opvatting een besliste noodzaak om het duivelse gevaar van de melancholie te bestrijden. En de troost dient opgevat te worden als het verstrekken van mentale wapens voor de verdelging van de dagelijkse gevaren van het lot, de verdwazende liefde en de plotselinge dood. Deze wapens bestaan dan bovenal uit het aanbrengen van een neostoïcijnse levenshouding, die een sterke beheersing van de emoties en driften voorschrijft met behulp van de rede. Daardoor is men zo min mogelijk afhankelijk van aardse en natuurlijke gebondenheden. De band van deze gedisciplineerde apathie en gecultiveerde onverschilligheid met het beschavingsoffensief is evident: beide vinden elkaar in de geactiveerde driftbeheersing. Bovendien werkte dat neostoïcisme in de stad, binnengebracht door humanisten, als dagelijkse levenshouding sterk onderscheidend, want het zou maar weinigen gegeven zijn om het instrument van de rede perfect te hanteren bij het temmen van lichaam en lot. Het is dan ook zeer begrijpelijk, dat het burgerlijke beschavingsinstituut bij uitstek - de rederijkerskamer - dergelijk gedachtengoed als het ware uit de handen van de humanisten graait en omzet in haar eigen taal en verbeelding.[61]

Het bewaarde werk van de Brusselse rederijkers straalt ten volle het stedelijk belang uit van de gezeten burgerij, zowel door spectaculaire representatie naar buiten als door remediërende, recreatieve en beschavende lessen voor het eigen publiek. In een toneelspelletje als *Van Menych Sympel ende Outheit van Gedachte* van omstreeks 1465 wordt Karel de Stoute, met wie de stad (niet ten onrechte) een zeer breekbare relatie vreesde, onomwonden verheerlijkt. Zonder de bescherming van de adel kan het volk niets beginnen, want elke orde zou zoek zijn: 'De minste wilt boven de meeste sijn.' Zo'n standpunt kan alleen maar door louter opportunisme ingegeven zijn, want de stad gaat er elders prat op dat zij haar eigen zaken uitstekend weet te behartigen. Het wordt zelfs zeer doorzichtig wanneer vervolgens wordt opgemerkt dat zonder het toezicht van de 'heeren' (bedoeld is de adel) van handel noch koopmanschap sprake zou kunnen zijn. Maar de stad is er alles aan gelegen om de betekenis en positie van hertog Karel op te blazen, ongetwijfeld bij de gelegenheid van zijn blijde inkomst. Tegelijkertijd bestond de mogelijkheid dat de opstandige geluiden in de gilden met deze klare taal over de gewenste orde enigszins gedempt zouden worden.[62]

Caillieu, mogelijk de auteur van dit spel, komt met iets soortgelijks aan bij de geboorte van Margareta van Oostenrijk in 1480. Nu gaat het om een presentspel van ruim vijfhonderd versregels. Hierin is het streven naar elitevorming onder de gezeten burgerij aan de hand van zeer kunstig taalgebruik sterk aanwezig. Het spel is erg gekunsteld naar vorm en inhoud. Het is volgepropt met verwijzingen naar de klassieke mythologie en met allegoriseringen op typologische basis, omdat de geboorte is aangegrepen voor weidse parallellen met andere grote geboorten. Dat geldt in de eerste plaats die van Jezus. Aangezien Margareta vier dagen na Driekoningen geboren was, is de speurtocht van de wijzen uit het Oosten tot uitgangspunt van het spel gemaakt, waarbij zij nu de drie standen verbeelden. Caillieus vormgeving stelt hoge eisen aan het publiek, dat ook getrakteerd wordt op monstruositeiten als 'Venus yngelen'. Maar de ontwikkelden kunnen toch in zijn aanpak van de stof een lange traditie herkennen van betekenisverlening aan wereldse gebeurtenissen door de inpassing in het goddelijke heilsplan.[63]

Ten slotte is zijn *Dal sonder wederkeeren*, bewerkt naar het Frans van Amé de Montgésoie en pas bekend uit een druk van 1528, een duidelijk voorbeeld van het literaire gevecht met de dood, waarvoor de rederijkers een indrukwekkend arsenaal aan geestelijk wapentuig aandroegen. Colijn heeft dat remediekarakter nog versterkt door enige

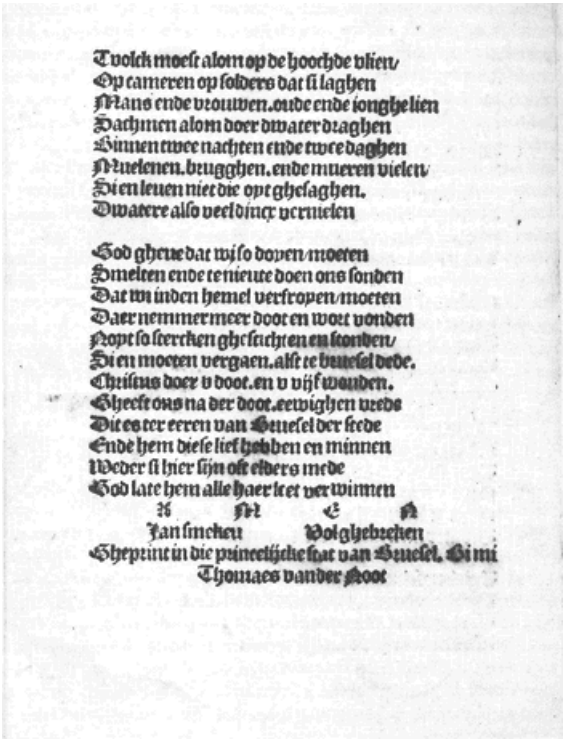

Tvolck moest alom op de hoochde vlien/
Op cameren op solders dat si laghen
Mans ende vrouwen. oude ende jonghelien
Dachmen alom doer dwater draghen
Binnen twee nachten ende twee daghen
Huselenen. brugghen. ende mueren vielen/
Dien leuen niet die opt ghelaghen.
Dwaterre also veel dincx vernielen

God gheue dat wi so doyen moeten
Smelten ende te nieute doen ons sonden
Dat wi inden hemel verstopen moeten
Daer nemmermeer doot en wort vonden
Nopt so sterckes ghesuchten en stonden/
Dien moeten vergaen. alst te beuesel dede.
Christus doer v doot. en v vijf wonden.
Gheeft ons na der doot. eewighen vreede
Dit es ter eeren van Beuesel der stede
Ende hem diese liet hebben en minnen
Weder si hier sijn oft elders mede
God late hem alle haer leet verwinnen

Jan smeken Vol ghebreken

Ghedruct in die prinetlijcke stat van Beuesel. Bi mi Thomaes vander Noot

Jan Smeken en Thomas van der Noot bijeen aan het eind van de rijmtekst over het sneeuwpoppenfeest; *Vol ghebreken* is Smekens devies; anno 1511 is dit de eerste keer dat de naam van een nog levende auteur onder een gedrukte tekst geplaatst staat. Ex: 's-Gravenhage KB.

strofen toe te voegen, waarin *Dood* en *Accidente* (ongelukkig toeval) scherp worden aangevallen. Zij zijn immers de wrede verstoorders van de normale levensduur die de mens op aarde is toegemeten, namelijk tweeënzeventig jaar. En daarom moet men zich met alle denkbare middelen tegen deze vijanden te weer stellen.[64]

In het algemeen kan gezegd worden dat ook van de andere Brusselse rederijkers, Jan Smeken voorop, dergelijk werk met remediërende recreatie bewaard is. Misschien nog meer dan bij Caillieu zijn bij Smeken - die hem in 1485 opvolgde als stadsrederijker - de stedelijke drijfveren zichtbaar, die zich afspelen in het veel algemenere kader van plaatselijke feestcommissaris. Alleen of samen met andere voorname rederijkers als Jan Pertchevael, Hendrik de Lichte, Jan van den Dale zien we hem steeds stille vertoningen ontwerpen, straatversieringen, gelegenheidsspelen, terwijl hij ook rijmverslagen maakt van grote gebeurtenissen in de stad.

Jan Smeken is een zeer voornaam heer, notabel van het beschavingsoffensief en dus stevig verankerd in de geïnstitutionaliseerde vormen die dat aannam. Zo is hij naast stadsrederijker ook factor van *De Leliebloem* en proost van de daarmee verbonden broederschap der *Zeven Weeën*. In dienst van de stad wordt hij meermalen uitgezonden om elders de kunst van het inkomstwezen gade te slaan, zoals te Mechelen in 1502 en nog te Brugge in 1515 bij de enorme ontvangst die men Karel V aldaar bereidde. Gedurende meer dan dertig jaar (hij overlijdt in 1517) domineert hij het literaire leven in Brussel. Deze culturele ambassadeur en spreekbuis van het stadsbestuur, tegelijkertijd exponent van het plaatselijke beschavingsoffensief dat al meer dan een eeuw de stad steeds verder splijt in beschaafden en de rest, gaat nu een band aan met de drukker-uitgever Thomas van der Noot, tevens collega-rederijker. Diens activiteiten geven een nieuwe impuls aan het beschavingsstreven, dat zich nu bovenal weer verbreedt. In ieder geval biedt zijn drukpers het vroegste voorbeeld van een onderneming die exclusief en zonder omwegen gedrukte teksten in de moedertaal op een concreet publiek van gezeten burgers richt.[65]

Eindnoten:

51 Pleij 1985E, 343-344; verg. id. 1984A, 65-71. Kuttner 1949.

52 Infra 150, 166-174. Over de (aanzienlijke) stand van de rederijkers: De Bock 1958, 55-74; verg. Pleij 1974, 44-45; Van Boeckel 1968, 26; Slootmans 1974, 49; verg. ook Van Herwaarden 1982, 193.

53 Van Eeghem 1958-1963, IV, 93-103. Over het gevarieerde ledenbestand; Pleij 1974, 45. Over de pijpers: Duverger 1935, 83; verg. id., 72 noot 4; overigens blijkt de St.-Laurentiusbroederschap te 's-Gravenhage volgens de statuten van 1494 zowel aan de dicht- als aan de toonkunst te doen: Gent RUB, hs. 2184(1); verg. Pabon 1936, 110-113.

54 Zie over het algemeen: Mak 1944; De Bock 1958; en over de stand van de rederijkersstudie: Coigneau 1984. Caillieus aanstellingsakte: Van Eeghem 1958-1963, IV, 144-146; daarin ook de verwijzing naar soortgelijke aanstellingen in Antwerpen, Brugge, Oudenaarde 'ende diere gelike'; voor De Roovere zie id. ed. 1955, 9: mijns inziens beoordeelt Mak het jaargeld ('slechts een armzalige ondersteuning') geheel verkeerd, aangezien hij ervan uitgaat dat een schrijver in de middeleeuwen alleen van zijn pen leefde; verg. daarover Van Oostrom 1984.

55 Hieraan is de doctoraalscriptie van H.J. Kuneman gewijd (Universiteit van Amsterdam, 1986). Het reglement van De Fonteine: Blommaert 1838, 33-39.

56 Resp. Vanhoutryve 1968, 156-157; De Vos 1908-1910, I, 148; Van Elslander 1968, 43.

57 Autenboer 1962, 80 noot 5; Asch van Wyck 1848, 152, 155.
58 Meulemans 1975, 184; Geudens 1894, 174.
59 Over de Brusselse rederijkerskamers: De Baere 1946A; id. 1946B; id. 1948; Van Eeghem 1958-1963; IV, 91-104, 173-185. Voor het lidmaatschap van de adel: noot 45; de prijs aan Jan van den Dale: *Spelen* 1562, fol [A3]verso-[A4]recto.
60 Het reglement van *Den Boeck* is van 1545, maar representeert ongetwijfeld vijftiende-eeuwse versies: Brussel KB, hs. 21.377; verg. Van Eeghem 1958-1963, IV, 96-101. Over het feest van 1493: De Baere 1946A, 7; de tekst van de vrijgeleide is uitgegeven door Van Eeghem 1935, 431-433. Molinet ed. 1935-1937, I, 526. Akte met betrekking tot Caillieus aanstelling: Van Eeghem 1958-1963, IV, 144.
61 Over literatuur als melancholiebestrijder: Pleij 1985A. Over de rederijkerij als vroeg-humanistische overtuigingskunst zie Pleij 1984A; verg. Bouwsma 1975, 10, 16-17, 32.
62 Brussel KB, hs. IV.1171, fol. 14 verso-25 verso: met dank aan drs. Nina van Rossum voor de translitteratie; verg. Hummelen 1968, 1 C 2; Van Eeghem 1958-1963, IV, 147-152.
63 Uitgegeven in De Bock 1962-1963: aanhaling op 246.
64 Caillieu ed. 1936; verg. Van Eeghem 1958-1963, IV, 162-170; Pleij 1984A, 83. Verg. ook infra 222-231.
65 Zie de rekeningposten en dergelijke bij Duverger 1935, 84-93; verder: inleiding bij Smeken ed. 1946A, 1-3; idem bij Smeken ed. 1946B, VIII-XX. Over Van der Noot gaat hfdst. VI.

VI. *De drukpers als beschavingsmedium*

1. Typografie en stadscultuur

Het lijkt op het eerste gezicht niet logisch het stedelijk beschavingsproces te Brussel in verband te brengen met de drukpers, en wel om twee redenen. Pas betrekkelijk laat bestaat er daar zo'n onderneming, die de gezeten burgerij met teksten in de moedertaal gaat bedienen, namelijk die van Thomas van der Noot. Op zijn vroegst begint hij omstreeks 1505 - en dan nog in Antwerpen -, en van 1507 tot 1524 is hij actief in zijn geboorteplaats Brussel. Dat is laat, omdat er sinds de jaren zeventig van de eeuw daarvoor op vele plaatsen drukkerijen waren gevestigd in de Nederlanden, waarbij in menige werkplaats ook teksten in het Nederlands werden geproduceerd.[1]

Het andere punt is dat tegenover de constatering dat de moedertaal het beschavingsmedium bij uitstek is, de situatie staat van een allesbehalve adequate produktie. Niet alleen bestaat tot in de zestiende eeuw verreweg het grootste deel van de gedrukte teksten uit Latijn, de weinige Nederlandse werken zijn bovendien nauwelijks actueel omdat ze bijna allemaal uit vroeger eeuwen stammen. Daarbij valt er een even sterke als begrijpelijke voorkeur te bespeuren voor zeer courante teksten uit de handschriftperiode, die hun succes hebben bewezen, of het nu de bijbel is, het *Passionael* van Jacobus de Voragine met zijn heiligenlegenden of *Reynaert de vos*.[2] Hoe kunnen zulke oude teksten nu dienen voor een actueel beschavingsproces onder de burgerij? En wanneer de drukpers zo belangrijk was als instrument daarvoor, waarom is die er dan niet eerder in Brussel? En waarom worden er geen eigentijdse teksten gedrukt - zoals de *Bliscappen* of het werk van Colijn Caillieu - die onmiddellijk uitdrukking geven aan de stedelijke ambities?

Het lijkt vreemd dat in het algemeen het drukkersbedrijf (in de eerste eeuw tegelijkertijd uitgeverij, binderij en boekhandel) nauwelijks op gang komt in de traditionele cultuurcentra in de Lage Landen. De juiste voedingsbodem lijkt vooral te liggen in jonge steden en opko-

mende handelscentra zonder een schrijfcultuur van betekenis: Gouda, Haarlem, Delft, Schiedam. Daarnaast wordt de betekenis van deze snelle vermenig vuldigingsmethode algauw ingezien door steden met gespecialiseerde onderwijsinstellingen, geleerde kloostercentra en kapittelkerken zoals Deventer, Zwolle, Utrecht, Leuven en ook Brussel.[3] Het gedrukte boek is namelijk zeker niet onbekend in het Brussel van de vijftiende eeuw, maar het bevindt zich (vrijwel) exclusief in de kringen van de Latinitas, dat wil zeggen in de geleerde wereld van de kanunniken, de Latijnse school, en van de broeders des gemenen levens. Al heel vroeg lijkt de Brusselse boekhandel naast handschriften het gedrukte boek te verkopen. Een exemplaar van een prekenbundel, gedrukt te Keulen in 1472, blijkt al in 1473 gekocht te zijn in Brussel door een Luikse kanunnik. Ook komt er menig gedrukt boek voor in de nalatenschappen van de kanunniken vanaf de jaren tachtig. Maar bovenal bedienen de broeders des gemenen levens een hoog-gespecialiseerde pers in hun klooster Nazareth, die vanaf 1475 gedurende een tiental jaren een reeks wetenschappelijke en devotionele teksten in het Latijn produceert, die door instellingen in geheel West-Europa worden afgenomen.[4]

De voornaamste verklaring van het langdurig achterwege blijven van een Nederlandstalige pers in centra die al vroeg een burgerlijk beschavingsproces te zien geven (naast Brussel ook steden als Leuven, Mechelen, Gent en Brugge), moet juist gezocht worden in de rijkheid van de reeds aanwezige culturele tradities met betrekking tot het geschreven boek. Vooral voor een stad als Brussel geldt dat er zo'n gevarieerde schrijf- en illuminatiecultuur is in de handschriftenindustrie, dat de noodzaak van een drukpers aanvankelijk niet gevoeld wordt. Bovendien waren de risico's naar al snel bleek zeer groot, vooral wanneer het om de minst duidelijk gespecialiseerde soort teksten ging, die in de moedertaal. De problemen voor al die beginnende drukkers lagen niet zozeer bij de techniek, maar bij het vinden van een afzetmarkt voor een massa teksten die niet op bestelling gemaakt waren. Er gaan er dan ook in de beginfase heel wat failliet. Daarbij komt dat een publiek van gezeten burgers en patriciërs het gedrukte boek lange tijd voornamelijk associeert met studiemateriaal dan wel - in de moedertaal - met zeer simpele en devote lering en vermaak, gericht op eenvoudige geesten die plaatjes keken en zich lieten voorlezen.

Dat laatste type tekst verscheen algauw in gedrukte vorm, in het voetspoor van de lekenbelering der Moderne Devoten die in de loop van de vijftiende eeuw vooral in het Noorden een ware leeshonger onder brede groepen van de bevolking aanrichtte. Veelzeggend is de

aan Thomas van Kempen toegeschreven zegswijze *met een boekje in een hoekje*, die dan nog uit de handschriftperiode zou stammen. Gevoegd bij de al langer in onderwijskringen gevoelde noodzaak om sneller over een voorraad identieke teksten te kunnen beschikken ontstond een situatie die als het ware dwong tot het uitvinden van de efficiënte vermenigvuldigingsmethode, die in het manipuleren met losse loden lettertjes gevonden werd. De kopiïsten konden de vraag in de vijftiende eeuw bij lange na niet meer aan.

Juist hierdoor is het gedrukte boek aanvankelijk voor de zich rond 1470 steeds meer naar beneden toe afsluitende elites onder de burgerij gemeengoed. Dat gold niet zozeer de uitvoering als wel de intentie om uitgerekend de grenzen door verschil in kennis tussen de leken op te heffen. Daarom wordt in dergelijke boekjes telkens de 'simpele leek' toegesproken, die de tekst soms eveneens uitgelegd krijgt in houtsneden, aangezien naar het veelvuldig geciteerde woord van paus Gregorius uit de zesde eeuw plaatjes 'der leken lude boeken' waren. En dat is nu juist niet wat een nieuwe elite onder de burgerij, die zich steeds meer wenst te onderscheiden zoekt. Anderzijds kunnen dergelijke gedrukte teksten goed aanslaan in jonge centra, waar het beschavingsoffensief nog echt op gang moet komen.[5]

Brussel kende duidelijk een situatie waarin voor een Nederlandstalige drukpers vooralsnog geen plaats was. Rond 1400, bij de start van het beschavingsoffensief in burgerlijke kringen, zijn lees- en leergierigheid in de moedertaal sterk aanwezig onder een grote groep begerige leken. Aan de andere kant ligt er een geheel op maat gesneden Diets klaar van Brusselse snit, gerepresenteerd door afschriften van het werk van Jan van Ruusbroec. Maar nu is er geen drukpers. Ruim een halve eeuw later is het gebruik van de moedertaal als beschavingsmedium dermate gehermetiseerd door de rederijkerij (het werk van Caillieu!), dat het gebruik van een gewone schrijf- en spreektaal niet meer functioneert als middel om zich te onderscheiden. De Brusselse elites hebben zich verbonden met een humanisme in de moedertaal, waarvan de rederijkers een alleen in hogere kringen te doorgronden overtuigingskunst hebben gemaakt. En dit alles stemt in de verste verte niet overeen met de idealen achter die eenvoudige, catechetische instructiewerkjes voor simpele leken. Er heerst, kortom, rond 1470 in Brussel een klimaat dat uitermate ongunstig is voor het drukken van teksten in de volkstaal.[6]

Nu spraken we over de indruk die de eerste gedrukte boeken op de tijd genoot maakten. Deze wordt maar ten dele gedekt door de praktijk. Er zijn wel degelijk vanaf het begin voorbeelden te geven van een

bewust hanteren van de drukpers als beschavingsmedium in de volkstaal. En gedachten over zulke mogelijkheden bestaan in Brussel ook, zelfs in zo'n sterk toenemende mate dat ten slotte iemand als Thomas van der Noot daar in een enorm gat in de markt kan duiken. Want stelt men enerzijds vast dat er voornamelijk oude successen worden gedrukt, dan moet men tegelijkertijd constateren dat veel van die teksten eerst aangepast zijn aan de wensen van een nieuw burgerlijk publiek. Die aanpassingen wijzen niet zelden uit naar de ambities en obsessies van het beschavingsoffensief, zoals onder andere bleek uit de kenmerkende wijziging in de gedrukte *Reynaert*-tekst van 1479, waar de windenpassage vervangen werd door hard gelach. Bovendien blijken in dit kader de oude ridderteksten, mits toepasselijk omgewerkt, zeer geschikt en aantrekkelijk om te dienen als inspirerende voorbeelden van beschaafde omgangsvormen. En was het ook niet zo dat het avontuur dat de steeds uittrekkende ridders in de wildernis zochten in hoge mate overeenkomst vertoonde met de angstaanjagende risico's (*avonture* in het Middelnederlands) van het internationale koopmanschap?[7]

Zoals gezegd duurt het in Brussel geruime tijd voordat deze mogelijkheden van de drukpers onderkend worden en uitgebaat. Vanaf 1480 is er bovendien vlak bij Brussel in het klooster Onze Lieve Vrouw ter Troost te Vilvoorde een drukkerij van prenten, die de argwaan in de betere kringen ten opzichte van druktechnieken geheel bevestigt. De zusters karmelietessen leveren simpele volksdevotie voor ongeletterden op losse bladen, in de vorm van een plaatje met tekst, beide gegraveerd in hout. Het gaat om huiselijke afbeeldingen van overbekende heilsfeiten: het gezinnetje van Jozef en Maria, beiden aan het werk, terwijl de jonge Jezus zoet een helpend handje toesteekt; Maria met kind; Jezus afgenomen van het kruis, met de tot toeschouwers gerichte tekst om kennis te nemen van zijn lijden: het bloed lekt zwaar uit zijn doorboorde handen, een detail dat pas werkelijk tot leven kon komen door de inkleuring die de koper zelf verondersteld werd aan te brengen. Zo'n prentenindustrie komt ook in Brussel voor, tenminste als het enig bewaarde exemplaar daarvan voldoende getuigenis aflegt. Het is een Franciscus die de stigmata toont, ‘Gheprent te brucel ten grauwen susteren geheeten bedlehem’, wat op de tertiarissen of grauwzusters slaat, die vanaf 1486 in hun klooster tegenover het Begijnhof genoemd worden.

Dit soort werk is absoluut niet naar de gading van de gezeten burgerij, maar moet bestemd zijn voor de brede massa van leken daaronder. Zelf hoefden de zusters elkaar zulke devotionele gemeenplaatsen niet

te verkopen, terwijl bovendien de adressen op de prenten aangeven dat men verkoopambities heeft. Incidenteel treffen we in de vijftiende eeuw nog enkele (fragmenten van) blokboeken en prenten aan, waarbij Brusselse kunstenaars of auteurs betrokken zijn, zonder dat duidelijk wordt in hoeverre dit materiaal ook voor een Brussels publiek bestemd was.[8]

De drukpers van de broeders des gemenen levens, vanaf 1475, is zeker niet op een Brussels publiek gericht. Men produceert een indruk wekkende reeks zeer geleerde teksten in het Latijn, die voor de internationale studiecentra - universiteiten en kloosterbibliotheken - bestemd zijn. Via die instellingen is een aanzienlijk aantal exemplaren van hun zesendertig afzonderlijke drukken bewaard gebleven. Alleen een getijdenboekje bedient zich van het Nederlands, en de oplage daarvan zal wel van tevoren besteld zijn, wat ook niet uitgesloten is bij menig studiewerk in het Latijn. Veel vaker dan men denkt maakten drukkers hele oplagen in opdracht, zoals bij deze broeders de tweehonderdvijftig exemplaren van een pauselijke bul voor een broederschap te 's-Hertogenbosch, en nog eens honderdvijfentwintig exemplaren in het Nederlands: geen enkel exemplaar is bewaard. Onlangs pas bleek deze erudiete drukkerij tevens bij gelegenheid voor de stad te werken. Er is namelijk een plano aan het licht gekomen met een muntordonnantie in het Nederlands voor het geldverkeer. Maar dat zegt nog niet dat deze actieve drukkerij werkte in het licht van burgerlijke beschavingsidealen. Rond 1485 houdt de pers vrij onverwacht stil, waarna lange tijd niets gebeurt op het gebied van de typografie in Brussel.[9]

Tussen 1499 en 1506 komt dan uitgever Willem Houtmart het enkele malen proberen met werken die hij in Parijs laat drukken. Zijn standplaats is Antwerpen, waar hij regelmatig in archiefstukken vermeld wordt tussen 1497 en 1511 als boekhandelaar en uitgever. Bovendien heeft hij familiebanden met enige Antwerpse drukkers. Later verschijnt zijn naam ook nog te Leuven, waardoor het beeld ontstaat van ofwel een reizend ondernemer in deze branche (dat kwam meer voor) ofwel een zakenman die vanuit Antwerpen elders filialen opent. Kennelijk ziet hij rond 1500 een gat in de Brusselse boekenmarkt, en niet ten onrechte, al handelt hij evengoed met het hof. Filips de Schone koopt op 23 oktober bij ‘Guillaume Houtmaer’ een exemplaar van Froissarts *Chronicques*, uitgegeven door Antoine Vérard in Parijs, en bedoeld als cadeau voor zijn grootmoeder Margaretha van York.

Houtmarts handel lijkt niet aan te slaan. Twee boeken kennen we, waarin hij zich presenteert als ondernemer te Brussel, namelijk een

liturgisch boek in het Latijn voor kerkelijk gebruik en het overbekende *Passionael* met heiligenlegenden van Jacobus de Voragine in het Nederlands. Daarmee blijft de Brusselse boekenmarkt nog steeds verstoken van werken in de moedertaal die de gezeten burgerij zouden kunnen aanspreken. Enerzijds is er de geleerdheid en theologie in het Latijn, anderzijds de simpele devotie in prenten en blokboeken. Daaraan verandert de import van Willem Houtmart kennelijk weinig. Hij had duidelijk oog voor de geringe voorzieningen te Brussel op het gebied van het gedrukte boek, maar hij weet geen specifieke publieksgroep te vinden of te stimuleren voor een bepaald soort boeken.[10]

Eindnoten:

1 Een eerste introductie op de activiteiten van Thomas van der Noot en de betekenis daarvan geeft Pleij 1982; Van Eeghem (1961-1969) bespreekt bijna maandelijks in de *Brusselse Post* gedurende deze acht jaar de werken uit Van der Noots fonds. Voor het begin van de typografie in de Lage Landen zie *Verjaring* 1973.
2 De la Fontaine Verwey 1962; verg. Vervliet 1984; Pleij 1978B; id. 1974, 77-84. Over het algemeen: Febvre 1971, 358-366; Eisenstein 1980.
3 Pleij 1987B; verg. id. 1985E, 346-438. Brede informatie over de genoemde steden in *Verjaring* 1973; verg. nog voor Deventer: Koch 1977; en voor Brussel: Cockx-Indestege 1978.
4 *Catalogue* 1803, II, nr. 1501. Over de broeders zie: Hellinga 1966, I, 25-28, 52-53 + uitvoerige illustratie: *Verjaring* 1973, 196-211; Cockx-Indestede 1977, 25-29.
5 Zie de literatuur genoemd in noten 2 en 3. Verder: Pleij 1987A, 25-27 en passim. Gegeven over opmerking Gregorius: id. 1974, 70. Over afkeer en minachting van de elite voor de typografie: id. 1986C; id. 1987B, 53; id. 1974, 84.
6 Zie infra 153-154; verg. Pleij 1984A.
7 Zie infra 112. Over de koopman-avonturier: Pleij 1982, 34-39; verg. ook hfdst. X.
8 Resp.: De Meijer 1970, 13 + afb. 14-16; Van den Gheyn 1901-1948, III, nr. 2052; verg. Lefèvre 1942, 108; Musper 1976, 54 + afb. 129-133.
9 Zie de literatuur in noot 4. De plano werd voor het eerst gesignaleerd in *IDL* nr. 4575; ook te Gouda werkte de pers van de Collaciebroeders soms voor de stedelijke overheid: *Verjaring* 1973, 442.
10 Rouzet 1975, 98-99; verg. Pinchart 1860-1881, III, 42.

2. Het bedrijf van Thomas van der Noot

Dat lukt ten slotte Thomas van der Noot wel. Hij komt als geroepen. In het begin van de zestiende eeuw zijn patriciërs, kooplieden, ondernemers en de schrijvende middenstand hard toe aan een drukpers, die hen in hun eigen cultuurtaal adequaat kan bedienen. Was er niet inmiddels ruimschoots bewezen in het naburige Antwerpen dat zo'n drukpers met succes kon opereren in dit milieu, en nog wel in veelvoud? Bovendien is de stad, zoals we nog zullen zien, hard toe aan een hernieuwd cultureel offensief in hun kringen. De algemene situatie is namelijk bijzonder slecht, niet in de laatste plaats door de voortdurende afwezigheid van het hof en de bijbehorende adel, waardoor al decennia lang de belangrijke luxe-industrie elke betekenis voor de stad verloren had. Daarbij heeft de geleerdheid in de diverse geestelijke centra haar glans verloren, daar de universiteit van Leuven alles naar zich toegetrokken heeft

wat geleerd en humanistisch wou zijn. Het stadsbestuur is zich deze situatie en de oorzaken daarvan goed bewust, zodat er in de hogere kringen van de burgerij een bijna panische drift ontstaat om zich weer te manifesteren, nu adel en geestelijkheid zich zo distantiëren van de stad.

Er is een zekere overeenkomst met het eerste offensief uit de veertiende eeuw, omdat de behoefte aan het vestigen van de eigen naam en identiteit - als het ware tegen de stroom in - zo sterk aanwezig is. Maar vooral bij dit tweede beschavingsoffensief is de leus die van het *Algemeen Belang*, in die zin dat het stadsbestuur een sterk stedelijk zelfbewustzijn probeert te kweken onder alle geledingen van de stad, inclusief de handwerkslieden, waardoor het aanvankelijk zo wezenlijke element van de zich onderscheidende elites op de achtergrond raakt. Allen dienen vereend te worden onder het stedelijk banier, dat natuurlijk

De valuatie vāden pēnīnghē ghepubplicēert hidē Anno
der ſtadt vā bruſele in decembri . Anno Lxxxv

Tgulden ghelt

Den Andriſgulde eñ wilhelms ſcilt lxxx . ſtu .
de halue na auenant
Den nobel metter roſen lxxxiij . ſtu .
den haluen eñ tvierendeel na auenant
Den leeu lxv . ſtu .
de tweedeele eñ derdendeel na auenant
Den henricus nobel lxxiij . ſtu .
den halnen eñ tvierēdeel na auenant
Den vleemſchē nobel lxxij . ſtu .
den halven na auenant
Den Jnghel vā Jnghelāt lvi . ſtu .
de halue na auenant
Den Ridder eñ hōgherſchē ducaet elck lxxvij . ſtu .
de halue vāden riders na auenāt
De ſalupt ducaet vā ptalen elck lxxvij . ſtu .
de twe deele vāde ſalupt nae auenant
Die croone metter zonnen lxxvi . ſtu .
Die croone metten drie lelien . lxxv . ſtu .
de halue na auenāt
Die croone van ſauoyen van geene ende den beetmenſchen
Ridder elck voer lxxiij . ſtu .
de halue nae auenant
De Rinſche guldenē lxvij . ſtu .
Den Joha ſcilt lxvij . ſtu .
Den Climmer guldē vā gulck lxvij . ſtu .
De peter lxvij . ſtu .
De pha clinchaert lx . ſtu .
Den bepers guldē lxvij . ſtu .
Den arnoldus gulden lxj . ſtu .

Fragment van muntordonnantie gedrukt in 1485 door de Brusselse Fratres in opdracht van het stadsbestuur. Ex: Deventer, Gemeentearchief.

wel door patriciërs vastgehouden wordt, met een behulpzame hand van de naties.[11]

Voordat we de sneeuwpoppen opnieuw in dit licht zullen bezien, bespreken we eerst de rol van Thomas van der Noot. Hij was niet alleen de producent van Smekens tekst maar vond hem ook geschikt om te verspreiden, en wellicht zelfs om te laten schrijven. Thomas van der Noot is bij uitstek de spreekbuis van deze nieuwe beweging, met een doelgerichtheid en vastberadenheid die uniek zijn in het boekenvak van zijn tijd. Het is niet ondenkbaar dat Thomas de Antwerpenaar Willem Houtmart 'verjaagt'. Zelf begint hij bescheiden maar zo te zien welbewust in Brussel als boekbinder (en kopiïst?), die blijkens een rekeningpost uit 1503-1504 diensten voor het stadsbestuur verricht. Dan vertrekt hij naar het buitenland om daarnaast het vak van drukken en uitgeven te leren, niet alleen de techniek maar vooral de tekstkeuze en -bewerking. Hij gaat in de leer te Parijs en Lyon, de boekcentra bij uitstek in zijn tijd, en kijkt naar zijn eigen zeggen ook nog rond in enkele andere steden. Rond 1505 is hij weer terug en debuteert te Antwerpen met zeer traditionele stof, namelijk een heiligenleven en een devotiewerkje in het Nederlands. Of gaat hij pas na zijn Antwerpse avontuur op reis naar het buitenland? In ieder geval blijkt hij in 1508 definitief gevestigd te zijn in Brussel met een drukkerij-uitgeverij *In den Zeeridder*, tegelijk boekwinkel. Zeker tot 1524 ontwikkelt hij dan een gestage activiteit, die uiteindelijk resulteert in een fonds van voornamelijk Nederlandse boeken, op allerlei terrein, bestaande uit een veertigtal afzonderlijke edities.[12]

Wanneer we dat fonds nu overzien, is duidelijk zichtbaar dat Thomas met vallen en opstaan pas na enige jaren de juiste richting weet te vinden naar het publiek, dat op hem zit te wachten. Hij begint in Antwerpen met simpel devotiewerk, waarvoor altijd wel een markt te vinden is zodat een drukker zich daaraan geen buil kan vallen. Zijn *Legende van Sinte Rombout*, met plaatjes en al, kon ook nog als souvenir dienst doen voor het devote toerisme naar Mechelen, waar deze heilige intensief werd vereerd. Er waren meer tekstsoorten die in deze tijd door drukkers gekozen werden vanwege hun stabiele marktwaarde, waardoor in dit onzekere bedrijf een bepaalde garantie voor de continuering van de bedrijfsvoering geschapen kon worden. Gedurende zijn hele carrière houdt Thomas simpele devotionalia in de marge, als een soort zekerheidsstelling, zodat hij nog rond 1518 uiterst eenvoudige pelgrimslectuur uitbrengt in de vorm van leven en mirakelen van *Sinte Alena*, die te Dilbeek vereerd werd. De verklaring voor een produktie als deze kan alleen maar een economische zijn, omdat het ge-

dachtengoed zeer in strijd is met de strekking van de werken, die inmiddels het gezicht van zijn fonds bepalen.[13]

Zijn eerste doelwit in Brussel als publieksgroep is, alweer niet ongebruikelijk, het schoolwezen. Elders was immers gebleken dat drukkers daaraan een succesvol bedrijf konden ophangen. Eerst maakt hij een eenvoudig rekenboekje, *Die maniere om te leeren cyffren*, en dat is een primeur want zulk leermateriaal in de moedertaal bestond nog niet in gedrukte vorm. Ongetwijfeld had hij voorbeelden hiervan gezien in Lyon, waar rond 1500 verschillende van dergelijke boekjes zijn verschenen. Eerder dan Antwerpen vormde deze handelsstad als het ware een demonstratie van wat de drukpers in een dergelijk milieu kon betekenen. Al volop in de vijftiende eeuw had zich daar een adequate en veelsoortige drukpers gevestigd, die op allerlei manieren handel, bedrijf en school ondersteunde met geschikt materiaal in druk in de moedertaal.

Naar alle waarschijnlijkheid stelde Thomas het boekje zelf samen, links en rechts puttend uit bruikbaar materiaal. Het bevat een eenvoudige rekenmethode voor beginners, ondersteund door handige illustraties van ‘telramen’ en vooral door anekdotische redeneersommen. Deze zijn nadrukkelijk verbonden met het dagelijkse handelsverkeer in het stedelijke leven. Vaak gaat het over investerende kooplieden, markthandelaars, personen die in verschillend tempo uit hun standplaats vertrekken om elkaar ergens (waar?) te ontmoeten, een hazewind die een haas vangt (wanneer?). Ongemerkt gaan deze sommen over in een vermakelijk gezelschapsspel, waardoor het boekje ook buiten de schoolklas attractief wordt:

> Een dronckaert drinct 1 aem [inhoudsmaat] biers alleen uute binnen 14 dagen. Ende als sijn wijff met hem drinct, so drincken si die aem uut binnen 10 daghen. Nu es die vraghe binnen hoe veel tijts dat sijn wijf die aem alleen uutdrincken soude.

Het antwoord is vijfendertig dagen.

Er zijn echter meer aanwijzingen dat Thomas met dit boekje wel onderwijs op het oog heeft, maar niet alleen het klassikale voor kinderen. Eigenlijk tekent zich hier al af waaraan hij begint te denken met zijn fonds en wat hem later tot een waarlijke succesformule zal voeren: doe-het-zelf-instructie op elk terrein voor emanciperende burgers, zowel in materiële als in geestelijke zin en steeds met een nadrukkelijke inbreng van de literatuur, die zelfs al in de fictieve voorbeelden van het rekenboekje om de hoek komt kijken. Hij richt zich in de proloog

Houtsnede vol memoriesymbolen uit Van der Noots produktie van Thomas Murners *Logica Memorativa* uit 1509. Ex: Parijs BN.

namelijk duidelijk tot volwassenen, die hij erop wijst dat men moet kunnen rekenen om in allerlei beroepen vooruit te kunnen komen. En dan blijkt hij een soort tweede-kansonderwijs op het oog te hebben, omdat hij ervan uitgaat dat de volwassen gebruiker in zijn eentje uit dit boek zal leren. Daarom wijst hij op de noodzaak het boekje in de juiste volgorde te benutten, want alleen dan heeft de investering van tijd, geld en moeite voor de koper zin, 'oft anders doedi verloren arbeyt'.[14]

Het boekje slaat meteen aan, en niet alleen in Brussel. Rond 1510 wordt het al herdrukt - ongetwijfeld tot Thomas' ergernis - door de Antwerpse 'collega' Willem Vorsterman, om vervolgens de hele zestiende eeuw door nagedrukt te worden met allerlei aanpassingen en uitbreidingen, ook in het Frans een het Engels. Dit succes valt eveneens af te lezen uit een tweede, soortgelijk instructiewerkje, namelijk een aangepaste versie van de al eeuwen in gebruik zijnde *Lucidarius*, zeer waarschijnlijk door hemzelf vertaald uit het Duits. In de vorm van een samenspraak tussen meester en leerling worden de basiswetenswaardigheden uit de schepping - van theologie tot natuurkennis - op catechetische wijze aan de orde gesteld, teneinde uit het hoofd geleerd te worden.[15]

Met dit soort werken, mooier uitgevoerd en op een hoger intellectueel plan, gaat Thomas verder. Daarmee mobiliseert hij opnieuw bredere lagen onder de gezeten burgerij en vooral de milieus daar vlak onder in de gilden, die graag een vergelijkbaar aanzien willen bereiken. Hij breekt het beschavingsoffensief weer open, dat doodgelopen was in een zich steeds hermetischer afsluitende en uitdrukkende elite, die hand in hand leek te gaan met de neergang van de stad in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Deze leergierige burger, voor alles Brusselaar en trots op zijn moedertaal (andere talen lijkt hij nauwelijks te kennen), spreekt Thomas steeds toe, wanneer hij hem (en zijn vrouw en kinderen) bedient met een substantiële reeks aan gezondheidsregels, dieetvoorschriften, verfrecepten, zwangerschapsinstructie, meetkunde, destilleerkunde, astrologie, kruidenleer, vaak in een literaire vormgeving, met gebruikmaking van retoricale technieken, fictief voorbeeldmateriaal en soms zelfs kunstige rijmen. Direct hiermee samenhangend zijn er in dat fonds dan ook nog enige prozaromans met ridderstof, moraliserende anekdoten verzamelingen in rijm en proza, rederijkersgedichten, berijmde verslaggeving van stedelijke actualiteit en een kroniek, naast de genoemde heiligenlevens en andere devotionalia.

Maar niet alleen deze laatste houdt hij als zekerheid in de marge. Gedurende zijn hele loopbaan blijft hij incidenteel een werk in het Latijn of Frans drukken, telkens in verband met bijzondere aanleidin-

gen. Wellicht was die voor Thomas Murners *Logica Memorativa* uit 1509 gelegen in de sinds enkele jaren bestaande Latijnse school van de broeders des gemenen levens, waarvoor dit een typisch leerboek is gezien de centrale plaats die logica onder de schoolvakken inneemt. Deze methode, gebaseerd op de afbeeldingen van paginagrote 'speelkaarten' vol symbolen, was in 1507 te Kraków op de Europese markt gepresenteerd en had meteen voor veel opschudding gezorgd. Het pleit voor Thomas' ondernemingszin dat hij zoals hier voortdurend oog heeft voor internationale successen die hij ter plaatse kan verbinden met een specifieke doelgroep. Daarbij is eveneens typerend dat hij niet alleen de enorme verzameling houtblokken in handen weet te krijgen, maar dat hij deze na gebruik nog sneller weet te slijten aan de Straatsburgse drukker Johan Grüninger, die in datzelfde jaar nog met een eigen editie komt, namelijk op 29 december: Thomas sloot de zijne af op 28 augustus. Deze drukker behoorde ongetwijfeld tot Thomas' relaties, die hij op zijn leerzame *grand tour* opdoet. Kennelijk is Straatsburg een van de andere steden die hij in het algemeen noemt in verband met zijn leertijd. Ook een drietal verdere produkties verraadt contact met deze Grüninger.[16]

Waarschijnlijk in opdracht (van het hof?) drukt hij de enige tekstsoort die men zich aan het hof in druk kan voorstellen, namelijk het artistiek berijmde verslag in het Frans over het Verdrag van Kamerijk in 1508. Auteur is de hofgeschiedschrijver Jean Lemaire de Belges, die in zijn *La concorde du gendre humain* zijn meesteres Margareta juichend ophemelt als de architect van deze alliantie. Zoals bekend zal Thomas meer van deze artistiek vervormde verslaggeving produceren, waarin publieke gebeurtenissen door een auteur vanuit een specifieke gezichtshoek en belangenbehartiging voor het bedoelde publiek verklaard worden. Daartoe behoort ook de sneeuwtekst van Jan Smeken.[17]

Maar de toekomst ligt in de instructiewerken op alle terreinen van het dagelijkse leven, voor leergierige leken die half-geletterd zijn en geen vreemde talen kennen. Daarom bestaat de instructie uit aanwijzingen, adviezen en vaardigheden, en niet uit theoretische betogen of bewijsvoeringen. Hij spreekt die leken graag toe in toegevoegde of bewerkte voorwoorden van de nu rijk geïllustreerde teksten, die hij op royaal formaat uitbrengt en die op zichzelf een indicatie vormen dat zulk publiek wel een modaal inkomen heeft, en waarschijnlijk nog iets meer. Zo opent *Tbouck van wondre* uit 1513, twee keer door Thomas zelf herdrukt en gevuld met allerlei recepten voor huis, tuin en keuken, met:

> Opdat een ieghelijc mach weten ende verstaen van dies hem nootelijck ende ooc proffitelijc sijn mach aengaende veel scoone diverschen consten [...].

Zeer typerend is de aanbeveling in het zwangerschapsboekje van Eucharius Roesslin, door Thomas vertaald uit het Duits en gedrukt in 1516, dat vervolgens de hele zestiende eeuw door een enorm succes zal blijven: *Den roseghaert van den bevruchten vrouwen*. De instructie, met verduidelijkende houtsneden, is bestemd voor aanstaande moeders, niet om zichzelf te begeleiden maar om betere vragen te kunnen stellen aan artsen en apothekers nu ze de gang van zaken en het bijbehorende medische jargon uit dit werkje kunnen leren kennen. Daartoe is er ook een verklarende woordenlijst Latijn-Nederlands toegevoegd. Nu doemt er bij een lekenbestemming van deze stof wel een probleem op, dat Thomas in een door hem toegevoegd nawoord bespreekt: het werkje zou in verkeerde handen kunnen vallen. Thomas heeft daar echter een oplossing voor. Het boekje mag niet zomaar aan iedereen verkocht worden, en daarom zal het alleen te koop zijn op zijn adres. Ongetwijfeld vestigt Thomas met dit exclusieve aanbod de aandacht op zijn produkten en zijn winkel in het bijzonder. Maar het gaat te ver om te menen dat hierin de drijfveer achter deze actie lag. Thomas is wel degelijk bezorgd, geheel in de lijn met de opvattingen over het uitgeversschap zoals hij die verwoordde in zijn octrooi-aanvraag van 1512 bij de Brabantse overheid: de drukker is de aangewezen beschaver van de natie, en dient te leren en te moraliseren.

Die even pragmatische als verheven taak van de boekdrukker verkondigt Thomas uitdagend op de titelpagina van zijn *Tbouck van wondre*, in de vorm van een houtsnede met een opengeslagen boek. Gezien de inhoud van de tekst moet de afbeelding bedoeld zijn als aanprijzing van het medium boek als transporteur van praktisch, werelds gedachtengoed, aangeboden in de vorm van instructie, vaardigheden, recepten en niet te vergeten vermaak. Daarmee geeft hij een nieuwe inhoud aan de al eeuwenlang benutte voorstelling van het opengeslagen boek, dat altijd staat voor de evangeliën of de bijbel in het algemeen, terwijl de (eventuele) lezer uitdrukt hoezeer hij of zij zich van de eigen plaats in de eeuwigheid bewust is. Ook staat dit beeld wel voor de hemelse boekhouding, bijgehouden door engel of duivel. In theologische dimensies (zie *Openbaring* 5:1) komt het boek eveneens voor als naam voor een rederijkerskamer te Brussel (*Den Boeck*), en als (onderdeel van een) drukkersmerk. Maar het aardse optimisme over de immense communicatiemogelijkheden van het boek als drager van wereldlijke

gedachten is nieuw, zeker in de prominente vorm die Thomas daaraan geeft op de titelpagina van een gedrukt boek.[18]

Overigens impliceert het uitreiken naar 'iedereen' zeker niet dat nu elke gedachte om zich te onderscheiden geheel verdwenen is. Zoals steeds blijft het aanbod van beschaving aan een zo groot mogelijke groep gepaard gaan met de suggestie van een snelle kennis- en gedragsverwerving, die de consument lid zal maken van de republiek der beschaafden. Herhaaldelijk blijven we aantreffen dat Thomas of de door hem vertaalde of bewerkte auteur zich afzet tegen de 'vileyn', de ruwe en onbeschaafde dorper, die rechtstreeks wordt uitgesloten of die als negatief zelfbeeld dient.

Eindnoten:

11 Zie infra 292-294, 308-320.

12 Duverger 1935, 90. Verder: Rouzet 1975, 160-161; Cockx-Indestege 1978, 305-307; Pleij 1982; daarin ook een overzicht van zijn produkties (naar NK-nummers), 70-72.

13 *Legende van Sinte Rombout* (circa 1505); exemplaren van deze druk zijn niet bewaard, maar er bestaan wel afschriften en herdrukken; zie daarover: Le Clercq 1945. *Legende* (circa 1518); verg. ook *Getiden* (circa 1507) en *Boecxken* (circa 1519). Over het contesterende gedachtengoed binnen zijn fonds: Pleij 1982, 39-44.

14 *Maniere* 1508; hierover Bockstaele 1959. Zie: *Livre de chiffres* (vóór 1500); *Le livre des gectz* (circa 1500). Ten tijde van Thomas van der Noots bezoek - kort na 1500 - waren er in Lyon liefst tachtig drukkerswerkplaatsen; naast Duitsers speelden vooral Brabanders en Vlamingen een actieve rol in deze bedrijfstak, met als bekendste Josse Badius Ascensius (uit Assche bij Brussel); hoewel er een bedrijvig humanisme actief is in deze handelsstad dat zich nadrukkelijk bedient van de drukpers (Badius!), kenmerkt de produktie zich eveneens door teksten waarvoor in Parijs veel minder of geen plaats was, namelijk die in de volkstaal over de *artes* in de vorm van instructiewerken: zie Romier 1969, 99; Hirsch 1969, 120. *Maniere* 1508, fol. [F7]verso, fol. [A3]recto.

15 Bockstaele 1959. Over het schoolbockje: Pleij 1984.

16 Murner 1509. Over de Latijnse school: Cockx-Indestege 1977, 29; verg. voor de centrale rol van logica Post 1954, 96; over de eerste druk: Van Eeghem 1961-1969, nr. 12 (1962); Murner ed. 1967 (facsimile-editie naar een exemplaar van Grüningers editie te Straatsburg uit 1509). Over verdere contacten met Grüninger: Bockstaele 1984, 89; Brunschwig 1505 (vaak herdrukt).

17 Lemaire de Belges 1508; Lemaire de Belges ed. 1964.

18 *Tbouck* 1513A; *Tbouck* 1513B; *Tbouck* (na 1513). *Tbouck* 1513A, fol. [A2]recto. *Roseghaert* 1516. Vanaf het jaar 1528 tot aan 1634 heeft de UB te Amsterdam exemplaren van negentien afzonderlijke herdrukken; een getuigenis van directe waardering voor Thomas' werk als vertaler en tekstbezorger levert het voorwoord van drukker Michiel Hillen van Hoochstraten (niet de eerste de beste) te Antwerpen bij zijn herdruk naar de kopij van 1516, in 1529; 'Ende die oude copie voortijts gheprent, die uuten overlantsche ghetranslateert was, hebben wy ooc nagevolcht daer sy auctentlijck ende sufficient was': *Roseghaert* 1529, fol. [A1]verso; woordenlijst en nawoord: id. 1516, fol [N4]recto en [N6]recto. Het octrooi: Brussel Alg. Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 635, fol. 212 verso-214 recto. Over het boek in drukkersmerken: Horodisch 1977, nrs. 9, 10, 12. De theologische implicaties van het uitgebeelde boek: Pleij 1987A, 21-23.

3. Literaire connecties

In deze begintijd komt het vruchtbare contact met Jan Smeken tot stand, dat tot de dood van de laatste in 1517 zal voortduren. De samenwerking begint met een

allermerkwaardigste rijmtekst, geïllustreerd met kostbare reeksen houtsneden. Deze *Spieghel der behoudenessen* van rond 1508 getuigt nog volkomen van het ouderwetse elitarisme onder de gegoede burgerij uit het einde van de voorgaande eeuw, die zich onder leiding van de rederijkers steeds verder afzonderde. Na Caillieu is Smeken evenals Pertchevael en zovele anderen lange tijd hun woordvoerder. Thomas heeft dan zijn richting nog niet gevonden, want later zal hij zulke naar vorm en inhoud uiterst gecompliceerde teksten voor een zeer klein publiek niet meer drukken. Uniek is de verwerking van kopij van een nog levende auteur, die bovendien als bevriende relatie met zijn neus op de pers kon staan. Maar de situatie is nog onwennig. Naar rederijkersgewoonte in de handschriften is zijn naam verscholen in een acrostichon aan het slot, te zamen met die van een zekere J.J. Bossaert, zeer waarschijnlijk de opdrachtgever. Een persoon van die naam komt als raadsman voor in het stadsbestuur, in 1487 en in 1492, en dat zou dan de meest bekende vorm van mecenaat in de stad zijn: bestuurder geeft klerk opdracht.

De tekst is zoals gezegd razend moeilijk. In een droomvisioen wordt, zwaar allegoriserend, het lot van de mens in relatie tot de kerk op typologische basis uiteengezet. Voor geletterden is de stof niet onbekend, maar de combinaties en versieringen daarvan door Smeken zijn toch zeer verrassend. Hoogst waarschijnlijk hebben we hier te maken met verslaglegging voor toeschouwers van een gewezen spektakel, dat als stille vertoning op wagens begonnen was. Veel van het

dichtwerk doet denken aan explicaties van de getoonde typologische verbanden tussen Oude en Nieuwe Testament, die ook zo verbeeld werden bij de feestelijkheden langs de straat. Bovendien komt in de

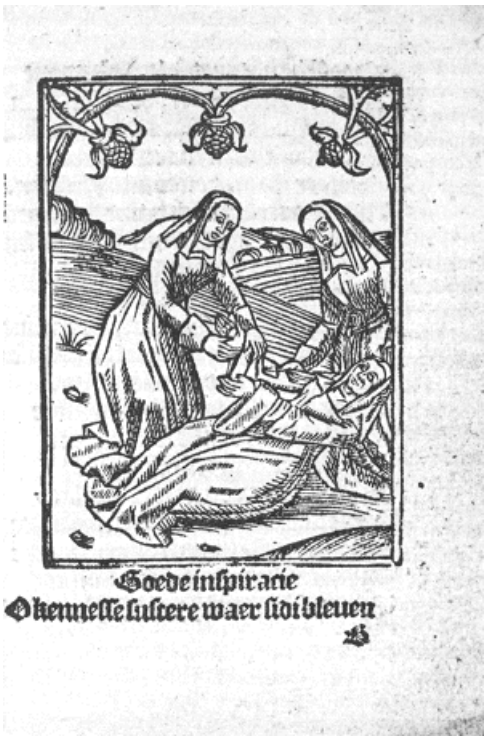

De ten gevolge van de zondeval gestruikelde mens wordt weer overeind geholpen door de deugden; houtsnede uit de *Siecten der broosscer naturen* van omstreeks 1510. Ex: 's-Gravenhage KB.

tekst een passage voor, die letterlijk zou kunnen verwijzen naar passerende wagens met allegorische voorstellingen:

> Hier voer u passerende sonder swaerheyt
> Suldi die figueren sien in der waerheyt
> Op die passye voert, houdende accoert
> Met soetten sanghe, met grooter claerheyt.[19]

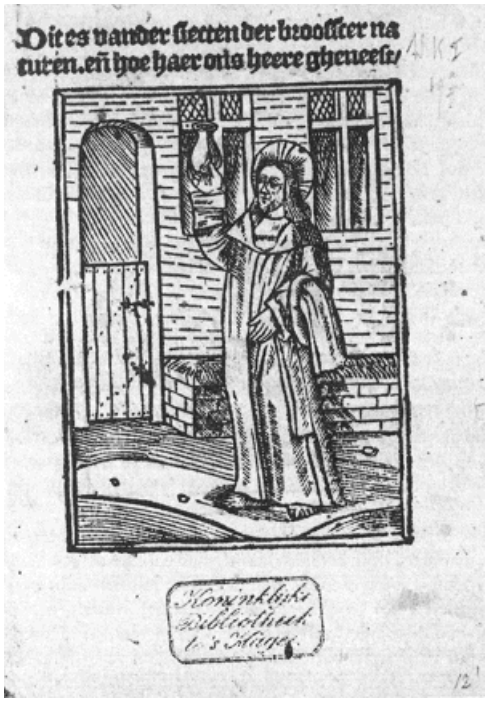

Titelpagina van de *Siecten der broosscer naturen* van omstreeks 1510 met Jezus als kwakzalver. Ex: 's-Gravenhage KB.

De nieuwe koers van morele instructie in de literatuur, bestemd voor een breed burgerlijk publiek, is zichtbaar in de *Siecten der broosscer naturen* van omstreeks 1510. Het thema is niet veel anders dan dat van de vorige tekst: hoe kan de mens zichzelf redden op zijn gevaarvolle tocht over aarde naar de eeuwigheid? Maar hoe anders is de uitwerking in deze eveneens geïllustreerde rijmtekst! De taal is zeer eenvoudig in de scènes van declamerende deugden, die iedere keer door een houtsnede geïllustreerd worden. De zieke mens (na de zondeval) is gestruikeld op aarde en kan niet meer verder door zijn zondenlast. Dan komen allerlei deugden te hulp, die aan het twisten raken over het al dan niet verdiende loon van die mens en de meest efficiënte hulpverlening.

Ook deze tekst moet het verslag zijn van een voorstelling, die in een reeks van stille vertoningen of wagenspelen in een stoet in de straten van Brussel had plaatsgevonden. Dat verklaart het explicerende karakter van de tekst, waarin eigenlijk telkens de plaatjes worden uitgelegd die ook nog een apart tweeregelig bijschrift dragen. Bovendien ligt de stof geheel in de lijn van de vertoningen in de ommegangen en blijde inkomsten, vooral het deugdendispuut.[20]

En dan begint zich langzamerhand met al deze artistieke verslagen - waartoe ook de Franse tekst van Jean Lemaire behoorde - iets wezenlijks af te tekenen. Thomas zoekt op de meest directe wijze contact met het publiek in zijn stad, door met zijn pers zo concreet mogelijk te beantwoorden aan hun ambities, wensen en ervaringen. Onder die laatste vallen de vele spektakels die de stad jaarlijks te tonen had, zowel de geprogrammeerde ommegangen als het min of meer spontane sneeuwpoppenfeest. Thomas voorziet zijn publiek van een even expliciterende als artistieke verslaglegging, waarbij het niet onmogelijk is dat hij op het idee kwam om zelf ter hand te nemen wat hij Jean Lemaire in opdracht van het hof met het Verdrag van Kamerijk zag doen.

Al deze experimenten met tijdgenoot-dichters in zijn directe omgeving en de plaatselijke actualiteit zijn nieuw in het drukkersbedrijf der Lage Landen. Hoe wezenlijk zijn stedelijke publiek voor hem wordt, blijkt nog eens ten overvloede uit de manier waarop hij rond 1516 enige blanco bladzijden van de laatste katern van een meditatiewerkje benut voor gemengde berichten uit de kringen van zijn eigen rederijkerskamer *Den Boeck*. Het gaat over refreinwedstrijden over Maria's Onbevlekte Ontvangenis, in samenwerking met rederijkers elders en de plaatselijke broederschap der *Zeven Weeën*, waarvan hijzelf lid was en Jan Smeken proost. Deze berichten hebben niets met de eigenlijke tekst van het boekje te maken, maar geven wel aan wie hij tot zijn vaste

publiek rekent: Brusselse burgers, die weten wat al de genoemde namen en instellingen voorstellen.[21]

Ten slotte is er nog Jan Smekens al eerder aangehaalde rijmverslag van het Gulden Vlieskapittel in 1516 te Brussel, onmiddellijk daarna op 15 november gedrukt, en met zoveel succes dat kort daarop een tweede editie moet verschijnen. Jammer genoeg is van het enig bewaarde exemplaar daarvan slechts de eerste katern bewaard, zodat niet vastgesteld kan worden of Smekens journalistiek te noemen afsluiting met de verwijzing naar een komend toernooi op 23 november hier gehandhaafd kon blijven.[22]

In 1512 heeft Thomas van der Noot een succesvol bedrijf met de juiste teksten voor een tamelijk duidelijke publieksgroep. Het succes heeft ook tot gevolg dat steeds meer van zijn produkties in snelle piratenedities worden nagedrukt om te kunnen mee profiteren. Door het ontbreken van wettelijke regelingen kan dit in alle openbaarheid geschieden, en er zijn aan wijzingen dat de eerder genoemde Willem Vorsterman te Antwerpen hem herhaaldelijk op deze manier dwarszit. Maar er bestond een oplossing voor, die Thomas te Parijs in praktijk had zien brengen door de grote uitgever Antoine Vérard, een andere boekproducent van naam, met wie hij veel te maken had. Deze wist met succes een octrooiregeling af te dwingen, die algemeen aanvaard was in de wereld van het Franse boekwezen.

En daartoe neemt Thomas met zijn Antwerpse compagnon in die tijd, Claes de Grave, het initiatief. In 1512 doet hij een aanvraag bij de Raad van Brabant, bewaard in het Frans. Natuurlijk blaast hij in zijn motivering hoog van de toren over zijn nobele bedoelingen, maar toch dekken deze uitspraken wel de aard van zijn bedrijf tot dan toe. Zijn doel is, zegt hij, om met zijn pers geest en verstand van de mens te verlichten, en ook te onderrichten in de goede zeden. Ten bewijze voert hij dan zijn verrichte werk aan en zegt nogmaals ‘que l'art et science d'impression est l'une des principales, par laquelle science se pevent multiplier’. Zo'n uitspraak getuigt van een humanistische gezindheid, vol optimisme over het menselijk vernuft dat nu kan beschikken over het mirakel van een snel vermenigvuldigingsapparaat voor alle verzamelde kennis en wetenschap. Het bijzondere is dat hij zich daarbij van de moedertaal bedient en dus een publiek op het oog heeft van leken die hij wil beschaven. Daartoe heeft hij, gaat hij verder, een aantal nieuwe werken klaar liggen in verschillende talen, die hij tegen grote kosten heeft verworven en die hij nog moet bewerken. Daarom vraagt hij bescherming voor deze investeringen van tijd, moeite en geld, die hem inderdaad voor zijn volgende boek in de vorm

van een octrooi voor drie jaar verleend wordt. Kort hierop vindt het systeem algemene toepassing in de boekenwereld.[23]

Naast de doe-het-zelf-teksten, de actualiteit en de marginale devotionalia wordt een laatste pijler van betekenis voor zijn fonds gevormd door morele instructie, al dan niet retoricaal aangekleed en opgesierd met voorbeeldige anekdoten (exempelen). Ook hier gaat het vooral om succesvolle werken van de buitenlandse markt, die hijzelf bewerkte en geschikt maakte voor zijn eigen publiek. Een goed voorbeeld is *Der foertuynen troest*, kort na 1512 gedrukt. In een eenvoudige dialoog wordt een praktische reeks levenslessen verstrekt om het dagelijkse leven het hoofd te kunnen bieden, zoals de gemiddelde burger dat kon ervaren. De kern van de boodschap bestaat uit een rigoureus stoïcisme, waardoor de aardse onzekerheden geen vat kunnen krijgen evenmin als het bezit van aardse goederen. Hecht niet aan bezit, want met één klap kun je alles kwijt zijn. Vrees de dood niet, want deze is niet meer dan het inlossen van 'der naturen schuld'. Besef dat alle materie, dus ook je lichaam, slechts in leen verstrekt is en dat het echte leven elders met eeuwige maat gemeten wordt. Laat je niet door de liefde meesleuren, want dan verlies je beslist de mogelijkheid om rationeel te blijven handelen.

Het zijn bekende lessen, ook in de moedertaal al eerder aan de man gebracht. Maar in hun absolute gerichtheid op redelijkheid, die fortuna, liefde en dood moet temmen komen ze pas goed uit de verf bij de rederijkers. Die vonden hiervoor de juiste klankbodem bij een burgerlijk publiek, dat geestelijk wapentuig behoefde om de dagelijkse strijd met het leven adequaat te kunnen voeren rond handel en ondernemerschap. De tekst heeft echter niets van de elitaire rederijkersvormgeving, maar bevat een eenvoudige taal waarmee deze remedies een breed publiek kunnen bereiken. De directe communicatie is ook bevorderd door Thomas' bewerkingstechniek, want het gaat hier inderdaad om een van de teksten die hij meenam uit het buitenland. Die herkomst maakt hij echter geheel onzichtbaar. Het gaat om de Franse vertaling van (ten dele) Seneca's *De remediis fortuitorum*, in het Latijn al vol middeleeuwse aangroeisels die een onbekend origineel totaal overwoekerd hebben. Deze vertaling was te zamen met ander werk van Seneca al een eeuw eerder door Laurens de Premierfait vervaardigd, maar nu rond 1500 door Vérard in Parijs uitgegeven als de *Oeuvres* van 'Senecque'. Daaruit plukte Thomas de *Remedes des cas de fortune*, maar hij schrapt de proloog van de Franse vertaler (die spreekt over zijn problemen met Seneca's Latijn) en ook elders de naam van Seneca. Wat overblijft is dan een tijdeloos werkje met een praktische moraal-

Titelpagina van *Den spieghel der duecht* uit 1515. Ex: Washington. Library of Congress, Rosenwald-collection.

leer, afkomstig uit een zeer lange traditie en nu gereactiveerd voor een specifiek publiek dat aan die achtergrond volgens Thomas geen boodschap heeft.[24]

Hierna volgt nog veel meer morele instructie, weer in de stijl van de rederijkerij, zij het niet meer in de hermetische vormen van Caillieu en de vroege Smeken. Thomas legt eveneens contact met een andere Brusselse rederijker, Jan van den Dale, wiens *Uure van der doot* hij in 1516 drukt, een tekst die tot de grote successen van de zestiende-eeuwse literatuur zal gaan behoren. Ook deze produktie heeft weer iets unieks. Het is namelijk het eerste voorbeeld in de Nederlandse letterkunde van een literair werk van een eigentijdse auteur die zijn naam op de titelpagina gedrukt krijgt.

De lange ballade geeft een bekende boodschap: bereid je tijdig voor op de dood, want die kan je op het meest onverwachte moment overvallen. Ook de vormgeving is vertrouwd, aangezien er weer gekozen is voor de overbekende situatie van het droomvisioen waarin de dichter zijn akelig avontuur beleeft, om aan het eind van de tekst pas wakker te schrikken. Maar de ik-figuur nodigt de lezer uit tot sterke identificatie door zijn avontuur met de dood als het ware van binnenuit te beschrijven, en zo levendig dat de lezer inderdaad voortdurend kan meevoelen met zijn angsten en aarzelingen. Bovendien vertoont deze figuur de reacties van de koopman, die midden in het leven van de bedoelde lezers stond. Zelfs met de dood blijft hij onderhandelen over het tijdstip van zijn heengaan, waaruit ten slotte de winst van één uur voortvloeit, die dan met waarschuwend zelfbeklag wordt doorgebracht. Met een zucht van verlichting schrikken de ik-figuur en de lezer wakker uit deze angstaanjagende illusie.[25]

Toch is het de vraag of Thomas met zijn morele instructie altijd goed gokt. Hij voelt duidelijk problemen met een anderhalve eeuw oud succeswerk op de Europese markt, sinds 1372 in Frans, Duits en Engels zowel in handschriften als gedrukte boeken verspreid, en steeds in tamelijk luxueuze uitvoeringen. Het gaat om de *Chevalier de La Tour*, een uitermate ouderwetse instructie voor het huwelijk door een ridder aan zijn beide dochters overgebracht aan de hand van een lange reeks zeer anekdotische exempelen. In de andere talen is de oorspronkelijke titel gehandhaafd gebleven, en wel als de *Knight of the Tower* en de *Ritter vom Turn*, met de bijbehorende ridderlijke entourage uitgedrukt in een of meer miniaturen of houtsneden, bij de Duitse drukken zelfs van de hand van Albrecht Dürer. Maar Thomas ontneemt het werk het gebruikelijke prachtuiterlijk, dat samen met de tekst onmiddellijk aan de oude ridderwereld herinnert. Hij maakt er in

1515 een simpele octavo-uitgave van (een soort pocket), schrapt voorwerk en de naam van de auteur, en geeft het de onherkenbare titel *Spieghel der duecht*, met één houtsnede van een melancholieke monnik achter zijn lessenaar. Daarmee maakt hij opnieuw het uiterlijk van het

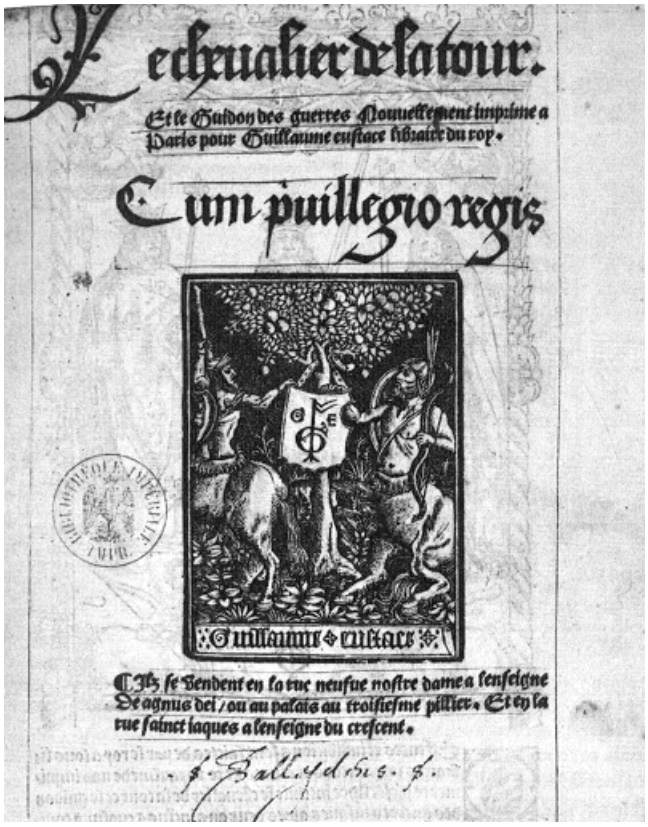
Le cheuallier de la tour.
Et le Guidon des guerres Nouuellement imprime a Paris pour Guillaume eustace libraire du roy.
Cum priuilegio regis
Guillaume eustace
Ilz se vendent en la rue neufue nostre dame a lenseigne De agnus dei / ou au palais au troisiesme pillier. Et en la rue sainct iaques a lenseigne du croissant.

Titelpagina van de ed. 1514 van de *Chevalier de La Tour*. Ex: Parijs BN.

werk tijdeloos, maar aangezien hij de rest naar de Duitse editie van 1513 op de voet volgt, ontstaat er een hybridisch geheel van een verminkte ridderwereld in zakformaat voor leergierige burgers. Daarin is de aangeboden huwelijks- en gezinsmoraal dan wel erg uit de tijd. De enige manier waarop zo'n tekst kan overleven lijkt die langs de weg van een nostalgische glamour rond vergane glorie. Die koers kiezen de produkties in het buitenland, en daar blijkt ook een (beperkte) markt te zijn onder de kapitaalkrachtige aristocratie voor zulke dure boeken, waarin de opgeroepen wereld niet ouderwets genoeg kan zijn.[26]

Eindnoten:

19 *Spieghel* (circa 1508), fol. B3 verso; verg. Cockx-Indestege 1982; id. 1984. Over Bossaert: Henne 1845, II, 494. Een zekere 'onwennigheid' bij deze produktie blijkt ook uit de minderwaardige kwaliteit van het papier (zonder watermerk), waardoor de vele houtsneden zwaar doordrukken: verg. Cockx-Indestege 1982.
20 *Siecten* (circa 1510); over deze tekst uitvoerig Pleij 1984B.
21 *Contemplacie* (circa 1516); verg. Kronenberg 1943, die ook deze teksten geeft.
22 Smeken 1516; Smeken (circa 1517); Smeken ed. 1946B.
23 Over Vorstermans praktijken verg. ook Pleij 1986C, 219. Over het octrooi: Verheyden 1910, 209; Baelde 1962, 20; hs. Brussel Alg. Rijksarchief, Rekenkamer, nr. 635, fol. 212 verso-213 verso. Antoine Vérard was de eerste uitgever in Frankrijk, die - in 1507 - een octrooi verwierf: Pernoud 1981, I, 288.
24 *Troost* (circa 1512); verg. Pleij 1982, 36-37.
25 Van den Dale (circa 1515); Van den Dale ed. 1944, 75-133.
26 *Spieghel* 1515; hierover uitvoerig Keesman 1982-1983.

4. De persoon van de uitgever

Welke achtergrond heeft deze drukker-uitgever, die zoveel vernieuwingen in het typografische bedrijf introduceert? Hij beschikte over een gevarieerd aantal kwaliteiten, die hij in een werkzaam verband dienstbaar weet te maken aan zijn ondernemingszin. De technische kanten van het boekenbedrijf, van binden tot drukken, heeft hij onder de knie, al interesseren deze aspecten hem kennelijk het minst: in engere zin schieten zijn eindprodukten typografisch nogal eens tekort. Dat geldt niet voor de soms verrassende mise-en-page van houtsnede en tekst, maar het simpele handwerk van zetten en drukken en vooral de nogal gebrekkig uitgevoerde correctie. Maar hij weet wat uitgeven is, want hij heeft een fijne neus voor de actuele sùccessen op de Europese markt. Bovendien is hij onophoudelijk bezig met het vinden en bewerken van een geschikte markt voor zijn boeken. Verder beheerst hij minstens vier vreemde talen (Latijn, Frans, Duits, Spaans), kent de weg naar de overheid en is literator, als lid van de rederijkerskamer *Den Boeck*. In de regel vertaalt en bewerkt hijzelf en mogelijk is hij eveneens als schrijver actief.

Hij moet rond 1475 in Brussel geboren zijn, als natuurlijke zoon van de patriciër Aert van der Noot. Dit verklaart de voor telgen uit dit geslacht ongebruikelijke carrière in het boekenvak. Hij is een bastaard, zoals meteen in de akte met zijn octrooi-aanvraag wordt vastgesteld: 'natuerlic zone wylen Aerts van der Noot'. Zelf

maakt hij evenmin een geheim van zijn afkomst. Zijn drukkersmerk bestaat uit een zeeridder, die als schild het wapen draagt van de Van der Noots (vijf schelpen), maar dan wel met de verplichte balk voor bastaards daar diagonaal doorheen, de *bastoen*. De keuze voor dit merk lijkt geïnspireerd te zijn door zijn nobele afkomst van halfslachtige aard, gezien de exotische

Titelpagina van de ed. 1493 van de *Ritter vom Turn*. Ex: München, Bayerische Staatsbibliothek.

figuur van een martiale ridder die halverwege overgaat in een visselijf, met de in dit verband pikante zinspreuk: ‘Ic sal 's ghedincken.’ Thomas heeft dit merk gekozen naar een bestaand model, dat hij aan zijn Parijse leertijd moet hebben overgehouden. Het wordt al gebruikt door de boekhandelaar François Regnault, die daarmee zijn familienaam in beeld bracht: hij die over zee regeert, ‘règne l'eau’.[27]

Een bastaard ging gebukt onder een aantal bepalingen in het maatschappelijke leven. Hij werd achtergesteld in het erfrecht, hij kon geen poorter zijn van de stad en hij mocht geen openbare ambten bekleden. Dat laatste wordt nog eens nadrukkelijk herhaald in een Brusselse ordonnantie van 1481,

> dat niemant van nu voortaen tot eenigen rechte oft dienste van der Stad gestelt en sal worden, die van gehouden [gehuwde] bedde niet en es.

Nu was hieraan te Brussel altijd wel een mouw te passen, zelfs van tijd tot tijd officieel door de mogelijkheid tot afkoping, ook in de periode na Thomas' geboorte. Het is onduidelijk waarom Thomas niet van zulke regelingen profiteert. Zijn vader en de familie erkennen hem, en er is geld genoeg. Tenslotte had zijn oom Hendrik, bastaard en halfbroer van zijn vader, dat wel gedaan in 1468, zodat deze alsnog poorter van de stad kon worden. Misschien is Thomas al vroeg op het spoor van de wetenschap gezet en liet dat bastaardschap hem verder koud.

Thomas stond kennelijk in goed aanzien bij zijn vader. Deze was kinderloos bij zijn wettige vrouw, en had hem daardoor als enig erfgenaam. Officieel bestonden daarbij ook belemmeringen, want een bastaard kon hoogstens met een derde van zijn vaders bezit begiftigd worden. Maar er waren constructies denkbaar via stromannen om een erkende bastaard zoals Thomas alles in handen te spelen. Dat moet wel gebeurd zijn, wanneer zijn vader in of vóór 1491 overlijdt, al lijkt het erop dat hij pas een tien jaar later over de hele erfsom kan beschikken, waarschijnlijk omdat dan pas zijn stiefmoeder sterft. Is dat niet het moment waarop hij zijn plannen om een eigen bedrijf te beginnen verwezenlijkt? Zijn vader beschikte over een niet onaanzienlijk bezit gezien zijn afkomst en positie als stadsbestuurder, terwijl hijzelf bovendien ook enig (wettig) kind was.

Hierbij moet men goed bedenken dat hoe hoger men kwam, hoe meer het bastaardschap een zaak werd waarop men zich kon beroemen. Dit aanzien is vooral bekend uit het leger van Bourgondische

bastaards. Men denke bijvoorbeeld aan de bastaard Filips (de admiraal), die veelvuldig in Brussel verbleef, patroon der kunsten was, meehielp bij het boetseren van de Hercules van sneeuw voor zijn deur, en die later bisschop van Utrecht werd. De glamour rond deze adellijke bastaards lijkt trouwens een exclusieve aangelegenheid te zijn van het Bourgondische Huis. Een Tsjechisch gezantschap spreekt in 1475 de opperste verbazing uit over het aanzien dat zij aan het hof genieten.

De Bourgondiërs hebben van het bastaardschap een roemvolle zaak gemaakt door het te verbinden met hun exemplarische heldenverering. Ondernemingszin en lust tot avontuur van iemands vader bleken immers ook uit zijn overspelig gedrag, zodat daarin een overeenkomst met de grote helden lag, die ook nogal eens als bastaard werden voorgesteld. Dat geldt bijvoorbeeld voor Hercules, met wie Filips zich zo sterk identificeerde. Olivier de La Marche maakt het helemaal bont door een bastaardvoorvader van Karel de Stoute, koning Jan van Portugal, goed te praten in een lange opsomming van beroemde bastaards die in alle koningshuizen vanaf bijbelse en klassieke oudheid (inclusief de mythologie) de toon aangaven met hun moed en deugdzaamheid.[28]

Thomas wordt dus niet burgemeester, schepen of raadsman in het stadsbestuur, dan wel hoffunctionaris of bestuurder in een van de Brabants-Bourgondisch-Habsburgse instellingen. Dergelijke ambten worden door zijn familie al vanaf de veertiende eeuw vervuld, en dat zal tot ver in de achttiende eeuw zo blijven. Als patriciërs behoren ze tot een van de zeven geslachten van Brussel, terwijl ze met de andere zes door tal van huwelijksbanden verknoopt zijn. Ze domineren niet alleen hun stad, maar van tijd tot tijd ook heel Brabant, terwijl ze eveneens doordringen in het stadspatriciaat van Antwerpen en Leuven. Zo behoorde ook de grote renaissance-dichter Jan van der Noot tot dit beroemde geslacht: hij was de kleinzoon van een achterneef van Thomas van der Noot.[29]

Deze wijdvertakte familie van patriciërs leefde zoals gebruikelijk allereerst van de opbrengst van renten uit land en onroerend goed, en van de honorering van hun ambten. Sommige leden van de familie zijn van adel, voeren de titel van ridder en bezitten heerlijkheden. Maar het blijft moeilijk, zoals bij het hele Brabantse stadspatriciaat, om vast te stellen wie er nu van adel is en wie niet. Zo verkeren er tijdens Thomas' leven in Brussel zijn achterneef Hieronymus van der Noot, die ridder is en vanaf 1495 raadsheer en kanselier van de Raad van Brabant, familieleden die gewoon van adel zijn zoals oudoom Geldolf van der Noot, heer van Risoir en Wuustwezel en ook vóór

1492 kanselier, en ten slotte familieleden die alleen tot het patriciaat behoren.

Deze situatie verraadt de flexibiliteit die het geslacht van meet af aan kenmerkt. In alle vormen van bestuur op stedelijk en landelijk niveau dringen ze door, waarbij ze zich telkens goed weten aan te passen aan de wisselende omstandigheden. Deze weinig traditionele eigenschappen onder de adel krijgen nog een extra accent, wanneer blijkt dat de jongens uit dit geslacht al vroeg naar de universiteit werden gestuurd, om zich via een rechtenstudie extra te kwalificeren voor de hoogste ambten. Overal in Europa treft men hen als student aan, vooral in Orléans.[30]

Thomas' vader Aernout behoorde tot een niet-adellijke tak, maar maakte als patriciër deel uit van het stadsbestuur, waarin hij in 1489 als schepen genoemd wordt. Vanaf 1474 of eerder blijkt hij te beschikken over heerlijkheid en kasteel van Lombeek. Verder komt hij sinds de stichtingsdatum in 1466 voor op de ledenlijst van de broederschap van Sint Barbara, die een altaar had in de Sint Goedele. Vóór november 1491 is hij overleden, niet een van de opvallendste telgen uit het patriciërsgeslacht Van der Noot maar wel een representatieve: vermogen, heerlijkheid, bestuursfunctie, broederschap.

Zoals gezegd laat hij Thomas als enig kind na, die uiteindelijk blijkens een uiterst gecompliceerde en lange akte van 24 januari 1502 (nieuwe stijl) in de bezittingen van zijn vader en (stief)moeder gesteld wordt. Hij is dan allang getrouwd, namelijk met Catharina van der Berct op 13 september 1496 in de Sint Goedele. In 1521 blijken ze nog twee (minderjarige) kinderen te hebben, omdat Thomas zich dan met vrouw en de beide kinderen laat inschrijven bij de broederschap der *Zeven Weeën*. Het laatste levensteken is het adres dat in zijn prozaroman *Turias ende Floreta* voorkomt, gedateerd 7 februari 1524 (nieuwe stijl). Hierna wordt zijn naam niet meer aangetroffen.[31]

Door zijn positie als bastaard, de kennelijke stimulansen van zijn vader en het latere vermogen kan Thomas zich via een goede opvoeding ontwikkelen tot een geleerd ondernemer in de Europese culturele wereld. Alles wijst erop dat hij in los dienstverband begint te werken voor de stad als klerk, waarbij zijn ongebruikelijke relaties in deze beroepsgroep hem van voordeel konden zijn. Volgens de rekeningpost van 1503-1504 krijgt hij geld voor het afschrijven (?) van een Sint-Jansmis, waarbij hij wordt gekwalificeerd met ‘oick boecbinder’ en in een pand dat verbonden is met het stadhuis blijkt te wonen. Zoals bij meer klerken en boekbinders voorkomt, is hij erop uit om allerlei activiteiten in het boekenvak tot de zijne te rekenen: kopiïst, illumina-

tor, binder, boekhandelaar, uitgever en drukker, met niet zelden nog de implicatie van vertaler, bewerker, compilator en auteur. Combinaties van dergelijke hoedanigheden vindt men in de handschriftperiode bij Bourgondiërs als Jean Wauquelin, Jean Miélot, David Aubert aan het hof, en ten tijde van de typografie bij drukkers als Colard Mansion, William Caxton, Gerard Leeu en Jan van Doesborch. Ook in het stedelijk boekenbedrijf van Godevaert de Bloc werd een groot deel van de genoemde activiteiten uitgevoerd.[32]

Met recht mag Thomas dan een humanist in de moedertaal heten. Hij zag daarin het meest geëigende instrument voor onderricht en beschaving van een burgerbevolking, die geen deel had aan de Latinitas. Een dergelijk humanisme is vooral bekend uit Duitsland, in het bijzonder in de persoon van Sebastian Brant die om de genoemde redenen zijn *Narrenschiff* (1494) in de volkstaal schreef. De eruditie toont zich ook in kennis van de literaire techniek, die hij in praktijk brengt in de proloog van *Tscep vol wonders* uit 1514, die met zekerheid aan hem toegeschreven kan worden. Daarin klaagt hij over het onrecht dat hem met het stelen van zijn edities voor goedkope herdrukken wordt aangedaan, een kwelling waaraan de octrooiregeling van 1512 klaarblijkelijk nog geen eind had kunnen maken. Deze klacht is zo literair verpakt, vol rijke topistiek, dat hij zeer goed op de hoogte moet zijn van de courante modes in de rederijkerij. Zo is zijn klacht geweven in de beeldspraak van de *hortus conclusus*, de besloten tuin uit de wereldlijke en geestelijke minne-allegorieën. Deze past hij toe op zijn eigen situatie, waarin vooral de jaloerse belagers van buiten horen die een vast onderdeel vormen van dit model. Bovendien put hij nog uit een ander typenarsenaal, wanneer hij de drukker kapitein laat zijn van een schip dat volgeladen is met vruchten uit die boomgaard. Dat beeld werd ook al gebruikt door zijn streekgenoot en collega Josse Badius Ascensius (van Assche), een humanist van Europees formaat. Deze bezorgde in 1492 te Lyon een editie waarin hij de drukker als kapitein met een volgeladen schip de haven laat binnenvaren, waarbij deze de verwachting uitspreekt dat men hem de vracht ten volle zal afnemen.

Een superieur gevoel voor juist taalgebruik, niet zonder arrogantie, demonstreert Thomas al in een van zijn eerste produkties, Lemaires *Concorde du gendre humain* uit 1509. Na vermelding van zijn adres in het colofon drijft hij op rijm de spot met een spelfout van een Parijse collega, die een vergelijkbare tekst van Nicaise Ladam had gedrukt over de vrede van Kamerijk van 1508. Daarin staat namelijk *Chambray*, terwijl het toch *Cambray* moet zijn, dicteert Thomas. En dan voegt hij daaraan spottend toe: moet dit beschouwd worden als een

poging om de taal te verrijken of valt het eerder aan zijn uiterste dwaasheid te wijten, waarmee hij ons aan het lachen wil maken?[33]

Wanneer we Thomas van der Noot een humanist in de volkstaal noemen, voorzien van een eigen drukpers, dan wordt die karakteristiek versterkt door de aanwijzingen voor een zekere groepsvorming rond zijn atelier, dat daardoor de uitstraling van een cultuurhaard krijgt. In de eerste plaats behoren tot deze kring rederijkers als Jan Smeken en Jan van den Dale, en de anoniem gebleven auteurs van enige van zijn andere contemporaine teksten. Daarnaast zijn er de even anonieme kunstenaars, die aparte reeksen van houtblokken ontwierpen en sneden voor verschillende van zijn produkties. Vervolgens doemt er ook een min of meer vaste kring van rederijkers en schilders op - tot wie eveneens Van den Dale en Smeken behoren - die rond 1500 blijkens bewaarde rekeningen en andere documenten veel samen optrekken en werken. De meesten zijn lid van de kamer *De Leliebloem*, die weer nauw verbonden is met de broederschap van de *Zeven Weeën*. Bekende namen hier zijn die van de schilder Colijn de Coter (waarschijnlijk een zwager van Jan van den Dale), beeldend kunstenaar Jan van Roome en rederijker Jan de Wilde. Ten slotte onderhoudt Thomas eveneens contacten met de belangrijkste Bourgondische hofauteurs van zijn tijd, wier werk hij incidenteel drukt (zoals dat van Jean Lemaire de Belges en Nicaise Ladam), ook in eigen vertaling zoals dat van de in 1502 overleden Olivier de La Marche.[34]

Wanneer we volhouden dat de annexeer- en adaptatiedrift bij uitstek kenmerkend zijn voor de aanmaak en ontwikkeling van een burgermentaliteit, dan is Thomas van der Noot als het ware de belichaming van deze techniek. Het kost zelfs enige moeite om een steeds opkomend gevoel van verontwaardiging over ontoelaatbaar imiteren en verminken te onderdrukken, zeker wanneer we hem zijn ergernis daarover ten aanzien van anderen horen uitspreken. Als het zo uitkomt verwijdert hij de oorspronkelijke titels en auteursnamen. Er zijn ook gevallen waarin hij deze nadrukkelijk handhaaft, kennelijk vanwege een actuele autoriteitswaarde die voor het bedoelde publiek nog kan leven. Zijn persoonlijk aandoende drukkersmerk heeft hij overgenomen van een Parijse uitgever. De nog persoonlijker octrooiaanvraag in 1512 en de klacht in de proloog van *Tscep vol wonders* uit 1514 blijven wel hun karakter houden, maar de verwoording van de emotie is geleend van de proloog die een zekere Pierre Defrey in 1510 toevoegt aan zijn heruitgave van Olivier de La Marches *Parement et triumphe des dames*. Thomas kent deze editie goed, want hij vertaalt hieruit de tekst voor zijn editie van La Marches tekst in 1514, *Den*

triumphe ende tpalleersel van den vrouwen. Daarbij laat hij Defreys proloog weg. Daar had hij dan een betere bestemming voor, want zijn palaver over de heilzame werking van de drukpers ontleent hij hieraan alsmede het beeld van de boomgaard vol allegorische dames.[35]

Maar de ergernis geldt zeker alleen het rechtstreeks en integraal overnemen van een gedrukte tekst. Zo gauw er vertaald werd, gecompileerd, bewerkt, dan speelden dergelijke gedachten geen rol meer. De essentie van Thomas' bedrijf bestaat uit het produceren van de juiste tekst op de juiste wijze voor het juiste publiek op het juiste moment. Zijn jachtterrein voor teksten beslaat geheel Europa, maar zijn afzetgebied zoekt hij primair onder de Brusselse burgerij. Handelend naar dit inzicht is hij daarin meer dan eens geslaagd, getuige de vele edities van zijn pers die zoals herdrukken, navolgingen en vertalingen laten zien de zestiende-eeuwse boekenmarkt weten te veroveren.

Eindnoten:

27 Voor het octrooi zie de literatuur onder noot 23. De verplichte bastoen voor bastaards: Carlier 1987, 186. Het drukkersmerk van Regnault bij Meyer 1926, 125.

28 Over bastaards in Brabant in het algemeen: Leynen 1980; Carlier 1987. Te Brussel: *Luyster* 1699, boek III, 30. Over de wettigingen: Leynen 1980; oom Hendrik: De Cacamp 1964, 589. Genealogische gegevens bij: Lejour 1954, 6-8; De Cacamp 1964, 589-590; Van Nieuwenhuysen 1970, nrs. 112, 115-119; Rouzet 1975, 160-161. In het bijzonder over het erfrecht: Carlier 1987, 179, 191. Het testament (?) van zijn vader bij Van Nieuwenhuysen 1970, nr. 115. Over beroemde bastaards van adel: Vaughan 1970, 132-135; *Travels* ed. 1957, 39-40; Taylor 1953, 26; Van Oostrom 1987, 123; De La Marche ed. 1883-1888, I, 107-116: drs. Wilma Keesman was zo attent om mij hierop te wijzen.

29 De Ridder-Symoens 1981, 277-278.

30 Over de ambities en de maatschappelijke posities van de Van der Noots zie: De Ridder-Symoens 1978, 227-228 en passim; verg. id. 1981, lijst + 277-278; verg. ook De Win 1980, 410; id. 1981.

31 Zie de literatuur in noot 28 bij ‘genealogische gegevens’; bovendien nog: De Raadt 1893, 308. *Historie* 1523.

32 Duverger 1935, 90. Voor de Bourgondische ‘schrijvers’ zie hfdst. V noot 22; verg. *AGN* IV, 348-350; voor de drukkers: *Verjaring* 1973; voor Van Doesborch: Franssen 1986; id. 1988; voor De Bloc: Verheyden 1936-1937.

33 *Tscep* 1514, fol. [A1]recto. Badius' tekst: Claudin 1900-1914, IV, kol. 65-66. Lemaire de Belges ed. 1964, r. 916-919.

34 Het zijn de namen die we voortdurend aantreffen in de rekeningen bij Duverger 1935, 64-71 en 84-94, wat op zichzelf al een zekere groepsvorming aangeeft; verg. daarover in het algemeen ook Eisenstein 1980, 23, 87, 371, maar verg. Pleij 1986C, 211. Lemaire 1508; Ladam 1519; *Triumphe* 1514.

35 La Marche 1510, fol. A2 recto-[A4]verso; *Triumphe* 1514.

VII. *Genot en levenslust*

1. Genieten voor de dood

Van der Noots drukpers heeft ook verstrooiende intenties. Dit aspect dreigt door de gevarieerde betekenisverlening aan zijn produkten, de sneeuwpoppentekst in het bijzonder, in de verdrukking te komen. Natuurlijk behoort het vermaak ook tot de betekenissen daarvan, niet alleen bij de literaire teksten maar evengoed bij de instructiewerken, van rekenboekje tot de gezondheidsvoorschriften. De lezer (luisteraar) mag eveneens genieten en lachen om wat hij aantreft, sterker nog, hij wordt daartoe geregeld aangespoord en uitgedaagd. Deze opgewekte levenslust lijkt op het eerste gezicht scherp in tegenspraak met de evenzeer door Van der Noot beleden wereldverzaking als levensstijl, en zeker met het beschavingsoffensief voor zover dit de nadruk legt op het beheersen en onderdrukken van aardse prikkelingen.

De ogenschijnlijke tegenstelling in het mijden en het genieten van de aardse schepping is niet zomaar te verklaren. We treffen deze aan in het fonds van één drukker, in het werk van één auteur, en als wonderlijke paradox in de cultuur van de gezeten burgerij in het algemeen aan het eind van de middeleeuwen. In teksten als *Die .vij. [zeven] getiden* (omstreeks 1507) en Savonarola's *Contemplacie* (omstreeks 1516) doemt nog het volkomen traditionele beeld op van de wereldverzaking, met de aarde als exclusief domein van de duivel. Wat is deze meer dan een dal van tranen, een put waarin de mens na de zondeval getuimeld is en die hij niet kan verlaten ‘overmits de drie vianden die u stadelick aenvechten, dat es die duvel, die werelt ende u vleesch’.

Ook de zeer gewilde en door de drukpers verspreide stervensdidactiek in de vorm van de zogenaamde *artes moriendi* in de moedertaal getuigt onverkort van de eeuwige verblijding, die het stervensuur brengt als verlossing uit het ballingsoord der aarde. In *Een scone leeringe om salich te sterven* van 1500 wordt elk verlangen om langer op aarde te leven zelfs als duivelse ingeving bestempeld, ‘want elc mensche

Titelpagina van een *ars moriendi* in de volkstaal, gedrukt te Delft rond 1500. Ex: 's-Gravenhage KB.

hoept ende meent wel langer te leven ende noch niet te sterven, 't welc sonder twifel geschiet bi ingeven des duvels'.[1]

Nu is deze wereldverzaking niet eenvoudig een nabloei - zo men wil, nasleep - van vroegmiddeleeuws erfgoed dat maar moeizaam wou verdwijnen. Er is juist sprake van een uitvoerige herleving en restauratie van deze levenshouding vanaf de late middeleeuwen tot ver in de zestiende eeuw toe. Deze moet niet verward worden (al zijn er

Houtsnede met geïdealiseerde Maximiliaan van Oostenrijk uit zijn quasi-biografie *Weiszkunig* (1514), zich bekwamend in het boogschieten. Ex: Wenen, Österreichische Nationalbibliothek.

aanrakingspunten) met de spectaculaire voorstellingen van macabere dodendansen, rammelende geraamten en halfontvleesde lijken in woord, beeld, straattheater en grafmonumenten. Daar horen ook de allerweerzinwekkendste duivels bij en de groeiende stroom (de drukpers!) van ooggetuigenverslagen van de hellepijnen uit de visioenen van weergekeerde bezoekers. Deze afschrikwekkende uitbeeldingen en getuigenissen van dood en duivel dienen eerder opgevat te worden als uitingen van levenslust, beter gezegd levenswil, door van de dood een afschuwelijke vijand te maken. Verklaringen voor dit lugubere verzet worden vooral gevonden in gedachten over decadentie en finde-siècle, zo treffend door Huizinga onder woorden gebracht, verbonden met de algemene crisis die West-Europa vanaf de veertiende eeuw trof en die begeleid werd door rampen van pest en oorlog.[2]

Maar wereldverzaking en stervensverlangen leggen toch een ander accent. Men blijft immers afstand nemen van de aarde en al het aardse, en begroet de dood als verlossing. En, zoals gezegd, deze eeuwenoude houding wint rond 1500 evenzeer aan populariteit, vooral door de ruim verspreide stervensleren. Als verklaring daarvoor kan evengoed de genoemde crisis van de late middeleeuwen gelden, die ook wel getypeerd is als voedster van een algemeen pessimisme dat het doodsverlangen zou bevorderen. Maar meer nog komt het beschavingsoffensief in aanmerking. Het hoofdaccent daarin ligt immers op het beheersen en temmen van de zinnen, die zich door de aarde laten dirigeren. Daardoor kan men de onverwachte escapades van het lot, de liefde en de dood weerstaan. Vooral de weer opgepoetste, stoïsche houding tegenover de dood als onvermijdelijke clausule in het bij de geboorte gesloten levenscontract komt in aanmerking voor de bevordering van een wereldverzakende houding in het algemeen.

Toch is het onjuist de beschavingsbeweging samen met dat algemenere afstand nemen van de aarde te plaatsen tegenover de evenzeer prikkelende levenslust. Er is eerder een dialectisch verband tussen beide. Het temmen van de zinnen en het onderdrukken van de emoties leiden tot een afwending van het aardse, die zowel tot een stervensverlangen kan uitgroeien maar evenzeer de drijfveer kan worden van de wil om gezonder te leven, oud te worden en beheerst te genieten. Het lijkt wel alsof iemand als Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519) zijn leven lang al deze ambities en emoties afwerkt. Levenslust adverteerde hij uitbundig in zijn quasi-autobiografieën *Theuerdanck* en *Weiszkunig*, bij wier samenstelling hij betrokken was. Maar de dood trad hij minstens zo spectaculair tegemoet. Testamentair legde hij vast dat hij niet gebalsemd wilde worden,

> maer dat men in synen camer soude vinden eene kiste van eijckenhoudt, in de welke hy wilde begraven worden, dat men in de selve soude vinden eenen groven doeck van canefas, om syn lichaem in te naeyen ende een deel levendighe kalck, om syne oogen, ooren, ende mondt mede te stoppen. Dese kiste met de geseyde gereedtschap hadde hij wel drij jaeren te voren overal met hem doen vaeren, in een ijseren koffer gesloten, van hetwelke hij selfs des sleutel bewaerde, doende alle avonden 't selve in syn slaepkamer brengen, als synen grootsten schat.[3]

De positieve levensleer draagt Thomas van der Noot eveneens uit, zoals in de gretig afgenomen schaapherderskalenders waarin de expert bij uitstek op het terrein van de natuurkennis (de herder) uitlegt, hoe je de volmaakte en door God bedoelde leeftijd van tweeënzeventig jaar kunt halen. Deze beweging wordt nog versterkt door een filosofie uit een geheel andere hoek. Volgt het neostoïcisme de door Cicero, Seneca en Boethius uitgezette lijnen in de middeleeuwen, dan laat een tegenbeweging zich leiden door Augustinus' leer. Daarin vindt lichamelijkheid ook erkenning in positieve zin. Affecten en emoties zijn niet zozeer even gevaarvolle als willekeurige impulsen van een tot zonden geneigd lichaam als wel exponenten van een gunstig te waarderen energie, die regelrecht uit het hart komt. Deze hoort bij de mens en mag met recht *natuurlijk* heten. En op grond hiervan is er dan de erkenning van vreugde, plezier maken en zelfs van een zeker (want natuurlijk) genot bij de seksuele omgang.[4]

Over genieten en levenslust gaat verder dit hoofdstuk. Plezier spat af van allerlei stedelijke manifestaties en het bijbehorende tekstmateriaal. De betekenis daarvan blijft ook onderbelicht, omdat vermaak en humor zo nadrukkelijk gefunctionaliseerd zijn in de late middeleeuwen. Door lachen kan men leren, vermaak is de honing die boodschappen aangenaam naar binnen doet glijden, men kan met humor de zwaarmoedige en bedreigende melancholie verdrijven, en ten slotte fungeert humor nog eens als wapen om te denigreren en vijanden te treffen. Humor en verstrooiing zitten echter niet alleen in Smekens komische procédé van grollige vertekeningen en absurde animaties op de besproken wijzen. Het sneeuwpoppenfeest is op zichzelf en misschien wel allereerst een ongekende en verrassende bron van vermaak. In dat opzicht behoort het ook tot de ijspret, zoals die in allerlei vorm uit de middeleeuwen gerapporteerd wordt. Daarom hoeven we de door Smeken gemelde sneeuwgroep van ‘twee naecte kinderen, stekende om prijs’ (r. 260) niet meteen met de uitdrijvingsrituelen en

toernooienkoorts in de vastenavondperiode te verbinden, al is zo'n verband er in de verte wel. Maar steekspelen op het ijs - te voet op elkaar afstormend, op de schaats of getrokken in sleetjes - deden zich altijd voor in competitieverband, ook gemeld in dezelfde strenge winter van 1511 te Gent, te midden van allerlei ander ijsvermaak.[5]

Toch blijft deze tweeslachtige houding een intrigerend verschijnsel. Enerzijds is er de sterke associatie van natuur (dus ook kou) met angst, kwellingen en duivelse verleidingen, anderzijds wordt dezelfde natuur uitgebuit voor een genotzoekerij die niet zelden in pure lustbeleving overgaat. Nu had de wetenschap uitgemaakt dat de voorwaarden voor dergelijk genot en welbevinden juist in de winter en tijdens kou zeer gunstig waren. De gezaghebbende encyclopedie uit de dertiende eeuw van Bartholomeus Anglicus, in het Nederlands vertaald als de *Proprieteyten der dinghen* en gedrukt in 1485, laat weten dat hevige kou het effect had dat de lichaamsporiën werden gedicht. Daardoor ontwikkelde zich dan een gesloten circulatie van de lichaamsdampen, die voor verwarming zorgde. Vandaar dat men veel moest eten en drinken, waar het lichaam ook om vroeg zodat men steeds flink trek had: ‘In desen uren of tiden sal men dicwijle eten, want die hetten [hitte] is binnen starc ende so behoeft een mensch veel voetzels.’

De eerder besproken kalenderbeelden zijn met die medische visie in overeenstemming. De drie wintermaanden laten altijd een etende man zien bij het vuur dan wel een compleet banketterend gezelschap, dat het er goed van neemt. Vaste onderdelen zijn ook het aanleggen van voorraden (voedsel, brandstof) en de slacht. Zulke beelden komen echter niet alleen voort uit medisch-astrologische overtuigingen, maar legitimeren ook wat men graag deed in wintertijd. Het plattelandsleven ligt tussen oogsten en zaaien grotendeels stil, de duisternis maakt de werkdag kort te zamen met de veelvuldig belemmerende weersomstandigheden. Daarom zijn, niet toevallig, de feestdagen in deze tijd dik gezaaid.[6]

Bartholomeus vermeldt één negatief punt. Door de gesloten poriën kunnen de kwade vochten evenmin het lichaam verlaten, raken verhit en gaan rotten waardoor menige ziekte kan ontstaan. Maar in deze opvatting staat hij opvallend alleen. *Tscep vol wonders*, een prachtboek op groot formaat met veel houtsneden gedrukt door Thomas van der Noot in 1514 (en wegens gebleken succes herdrukt), is een praktische levensleer op medisch-astrologische basis. Een aparte paragraaf is ingeruimd voor het aanbevolen gedrag in de winter: warm kleden; wild en gevogelte eten, want het lichaam heeft brandstof nodig vanwege de binnen blijvende hitte; eet en drink goed ‘want 't is den ghesonsten tijt

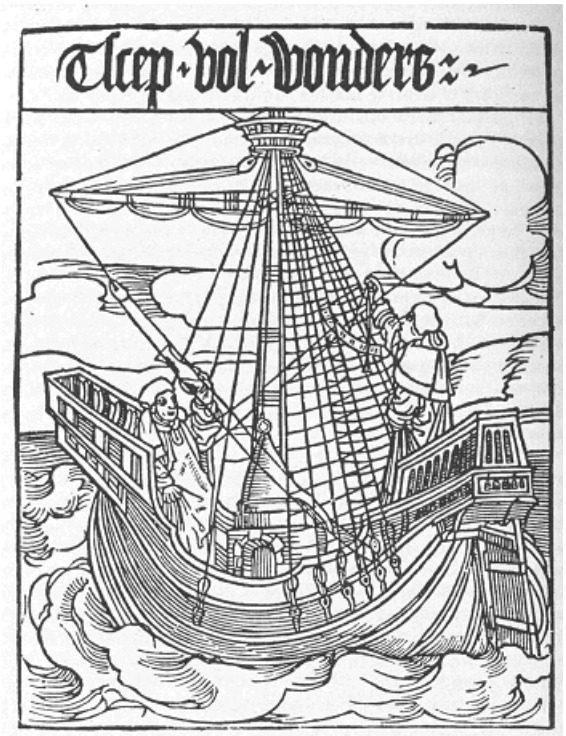

Titelpagina van de praktische levensleer *Tscep vol wonders*, gedrukt door Thomas van der Noot in 1514. Ex: 's-Gravenhage KB.

Titelpagina van *Thuys der fortuynen* naar de ed. 1531, een vermakelijk horoscoopboek. Ex: 's-Gravenhage KB.

Afwijkend kalenderbeeld bij de maand februari in de Nederlandse uitgaven van de schaapherderskalenders, naar de ed. 1520 bij Adriaan van Bergen te Antwerpen. Ex: Keulen, Universitäts- und Stadtbibliothek.

van den yare, ende die mensche en sal in den winter in geenderhande siecten vallen'. Maar je moet natuurlijk wel uitkijken voor overdaad, want dat is een risico van deze tijd.

In datzelfde jaar drukt Thomas nog zo'n boek, *Tregement der ghesontheyt*, op zichzelf een aanwijzing hoezeer een burgerlijk publiek om dergelijke zelfhulp in materiële zaken vroeg: 'In den winter wort selden iemand sieck dan bi groote inconvenienten oft bi quaet regement.' En dan wederom de aansporing om goed te eten en te drinken. *Thuys der fortuynen* - een vermakelijk horoscoopboek, vol rijmpjes, prachtig geïllustreerd en ingericht als gezelschapsspel, vanaf 1518 steeds weer herdrukt - bevat eveneens praktische tips, in de vorm van bekende kapittels als: 'Hoe men hem regeeren sal in den winter.' En steeds wordt hetzelfde geadviseerd. Het manifeste plezier bij uitbundig eten en drinken in groepsverband, dat zo aanstekelijk uit de kalenderbeelden naar voren komt, wordt dus gelegitimeerd door de wetenschap.

Sterker nog, het wordt regelrecht aanbevolen als gewenst gedrag in de winter.[7]

Eindnoten:

1 De gesignaleerde tegenstelling wordt ook opgemerkt door Vandenbroeck 1987, 18-19, die haar onoplosbaar acht. *Getyden* ed. 1942; *Contemplacie* (circa 1516), fol. [A2]verso. *Leeringe* ed. 1985, 65: in de inleiding bij de editie ook uitvoerig over deze zo populaire tekstsoort aan het eind van de middeleeuwen; daarover ook Lips 1986.

2 De herleving van de vroegmiddeleeuwse verzakingsgedachten van het aardse blijkt uit tal van teksten, die weer in de meest lugubere termen de waardeloosheid van leven en lichaam op aarde schilderen. Rond 1500 bewerkte de Oudenaardse rederijker Andries van der Meulen de beroemde tekst van paus Innocentius III uit de twaalfde eeuw, *Van der ketyvigheyt der menschelicker naturen*, voor het eerst gedrukt in 1543; daarin passages als:

> (uit bomen bloeien vruchten en bloemen)
> Ende uut ons menschen groeyt zoo wy weten
> El [anders] niet dan vlooyen, luzen, en neten.
> Zij [de bomen] sturten ons olye, balsum en wynen,
> Wy van ons, stront, slijc ende orynen [urine].
> Zy gheven ons lucht, zeer zoet van roken [reuk],
> Wy onmenschelicken stanc in 't smoken.

Verg. Le Goff 1987A, 443. Over de afschrikwekkende doodsvoorstellingen en de dood als vijand bovenal het beroemde hoofdstuk XI in Huizinga 1952, 'Het beeld van den dood'; verder Ariès 1977; Dieckhoff 1978, 73, 77-78; verg. ook *Visioenen* 1986.

3 Brussel KB, hs. 17.119, p. 177; ook in de *Cronike van Brabant* 1530, fol. R2 verso-[R3]recto.

4 Thomas brengt in 1511 voor het eerst een Nederlandse bewerking van de *Calendrier des bergers* op de markt; helaas is daarvan geen exemplaar bewaard gebleven, maar de tekst werd steeds weer herdrukt, tot in de zeventiende eeuw: NK 0717; zie *Kalengier* (1514/1515?), fol. [A1]verso; verg. Dal 1980; Pleij 1982, 47. Over lichamelijkheid in positieve zin: Lacy 1978; Deckers 1971. Deze natuurlijke lichamelijkheid blijft in de betere milieus evenzeer onomwonden uitgedrukt. Zo vergelijkt Georges Chastellain de warme verhoudingen tussen de gebroeders Croy en de Franse dauphin aan het Bourgondische hof met 'trois testes en un sac toujours ensemble': Prevenier 1983, 267. Dat de vrijmoedige hantering van de mannelijke geslachtsdelen Chastellain niet per abuis uit de pen schiet mag blijken uit een curieuze passage van een ooggetuige uit de *Oorloghen* ed. 1957, aangehaald bij Prevenier 1983, 198; voor de continuïteit van de dynastie was het van het grootste belang dat Maria van Bourgondiës eersteling in 1478 een jongen zou zijn; dat was ook zo - Filips de Schone - maar sympathisanten van de Franse koning zaaiden daaromtrent twijfel; na de doop te Brugge begon het volk daardoor te morren en Maria werd gedwongen om de jongen 'al naect' te tonen, daarbij 'sijn cullekens in haer hand' nemende: 'Dije ghemeente siende dat een sone was, waren uutermaten blijde.' Even vrijmoedig in dit verband is het door Hans Baldung Grien uitgebeelde gedrag van Anna, Jezus' grootmoeder, die met zijn kleine geslachtje speelt terwijl hij kraaiend op zijn moeders schoot ligt: Bernhard 1978, 305. Een Brusselse kroniek uit de zestiende eeuw noteert ten slotte in 1513 hagelstenen 'soe groot als herteballen'; Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 57 verso.

5 Over de verstrooiende intenties van laatmiddeleeuwse literatuur in het algemeen zie: Schmitz 1972; Olson 1982; Pleij 1985A. Over het Gentse steekspel: Van Vaernewijck 1619, fol. 126 recto kol. a (eerste ed. 1568).

6 *Proprieteyten* 1485, fol. [U6]verso-[U7]recto. Zie infra 73-83.

7 *Proprieteyten* 1485, fol. [U7]recto; *Tscep* 1514, fol. FI recto kol. a; *Tregement* 1514, fol. II verso kol. a-b; *Thuys* 1531 (eerste ed. 1518), fol. [G4]recto-verso.

2. IJspret

Nu zijn het exploiteren van de natuur uit genotzucht en het bewonderen van haar schoonheid veelvuldig opgeëist als typische renaissancekenmerken. In dat opzicht vormt deze verondersteld nieuwe houding een monumentaal zetstuk tegenover de middeleeuwen. Immers, in dat tijdvak zou men de natuur alleen zien als betekenisvolle afspiegeling van Gods wil, bij wijze van voorraadkamer met tal van hulpmiddelen om behouden de tocht naar het hiernamaals te kunnen afleggen, maar tegelijkertijd ook als het speelterrein van de duivel die hier naar believen de zondige mens kon doen struikelen. Hierbij hoort dan de gedachte dat deze onderscheiden noties omtrent het natuurbegrip in middeleeuwen en renaissance een oppositie aangeven die een breekpunt tussen beide cultuurperioden zou markeren. Ook de notie van een ontwikkeling van het een uit het ander kent nog steeds een zekere populariteit.

Maar zulke visies zijn geforceerd en geconstrueerd in het kader van een overheersend cyclische geschiedopvatting. Zo is natuurgevoel, in de zin van sportbeoefening en genieten van de mogelijkheden die de schepping biedt, al volstrekt ingebed in de middeleeuwse cultuur. Men behoeft slechts het adellijke hofdivertissement in de natuur voor ogen te nemen om daarvan vele voorbeelden te kunnen geven: paardrijden, de jacht, het verpozen in minnetuinen, zwemmen, het genieten van mooi weer, zonder de (uitgesproken) bijgedachten aan de theologische implicaties waarmee de kerk de natuur bijna opblies. Zo toont de onlangs verschenen studie van Van Oostrom over de literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400 op de omslag al de onvergetelijke miniatuur van een adellijke vispartij, onder aanwezigheid van graaf Albrecht van Beieren zelf, terwijl de dames ook meedoen. Ongetwijfeld is er ook een verborgen betekenis (maar welke?), die echter niets afdoet aan het primaire aanbod van vissen als bron van vermaak in de natuur.[8]

Aan datzelfde hof werd ook al geschaatst, terwijl men zich eveneens overgaf aan allerlei ander ijsvermaak. De hofrekeningen melden verschillende uitgaven, wanneer Albrecht en zijn tweede vrouw Margareta van Kleef zich in het jaar 1395 op de maandag na Sint Nicolaas op het ijs begeven:

als mijn here ende mijn vrouwe op te ijse te Delfwairt gaen wouden,
betailt van colven, van ballen, van sleden te huur [...].

Het vervoer met sleden en het zo bekende kolfspel op het ijs van de zeventiende-eeuwse wintervoorstellingen wordt al in 1395 als iets geheel vanzelfsprekends genoteerd. Dat geldt ook voor de vermelding van de schaatstechniek die graaf Albrecht in 1398 over het ijs deed vliegen: 'XII piecstaffen voir mijn here mede te vlieghen mit ijsers aen de voeten.' Hier is sprake van echte mannensport, want over de dames wordt niet gerept.[9]

Niettemin zou de indruk kunnen ontstaan dat ijsvermaak en schaatsen als exclusief adellijk vermaak de renaissance 'inluidden' (om een typische term uit de cyclische geschiedschrijving te gebruiken). Maar een nadere verkenning van milieu en chronologie ontzenuwt deze gedachte. Het genieten van een bevroren natuur wordt uit alle lagen van de bevolking al veel eerder gemeld. De jonge burgerzonen in Londen geven zich al in de twaalfde eeuw over aan steekspelen op het ijs van de toegevroren Theems en aan een zekere vorm van schaatsen. In 1333 organiseert men in Leuven eveneens zulke steekspelen, maar nu op de schaats zodat de hoofdprijs kon bestaan uit twee zilveren schaatsen. Steekspelen op het ijs vormen zo'n vast patroon - we noemden al die te Gent in 1511 - dat ze makkelijk aangegrepen kunnen worden tot het geliefkoosde spel met scabreuze dubbelzinnigheden rond vrijetijdsbesteding en ambacht. Uiteraard gaf het steekspel in het algemeen daartoe gerede aanleiding in tal van spotteksten, maar de situatie op het ijs bood weer nieuwe mogelijkheden op het bekende stramien. Een zot refreintje uit de verzameling van Jan van Doesborch (omstreeks 1524) voert een ik-figuur op die op het ijs om prijs gaat steken met een meisje. Ze zakken echter door het ijs en glibberen wat voort in het wak, hetgeen allemaal mede begrepen moet worden als komische metafoor voor een woeste paring.[10]

De satirische Brusselse rijmtekst uit de eerste helft van de veertiende eeuw presenteert eveneens aan het (afgebroken) slot ijsvermaak in burgerkringen. Vermomde vrouwen uit de textielbranche spelen op het ijs van de Herengracht bij de Steenpoort. IJsvermaak blijkt aan het eind van de middeleeuwen ook picturaal aangewend te kunnen worden in dat milieu voor de uitbeelding van dagelijks leven. Dat laat een te Brussel vervaardigd retabel zien met de martelingen van de heilige Crispinus en Crispinianus. Terwijl ze in een simultaanvoorstelling op de meest afschuwelijke wijzen gepijnigd worden, bestaat de achtergrond uit vrolijke ijspret in de vorm van kolven en schaatsen. Daarbij

is een betekenis van werelds vermaak in de harteloze kou, in het licht van de besproken implicaties van vorst in theologie en catechese, ongetwijfeld aanwezig. Die kan echter alleen functioneren wanneer het ijsvermaak als zodanig tot de erkende menselijke gedragsvormen behoort.[11]

Het beroemdste geval van schaatsen onder de burgerij is echter dat van Lidwina van Schiedam, wier lijden met een ongeluk bij het schaatsen aanving. Dat uitglijden op de wereld was uiteraard zeer geschikt om allegorisch te duiden:

> doe si op 't leste van haer XV jaren [anno 1395] was, ghinc si op scolootsen [schaatsen] met haeren even oude maechden op het ijs spelen omtrent onser vrouwen lichtmisse [2 februari], ende daer quam een van haer gesellinnen riden op 't ijs, ende raecte haestelic Liedwi, also dat Liedwi viel op een hoop scollen van ijs, ende brac een corte ribbe in haerre rechter side.

Bij deze passage hoort de beroemde houtsnede van Lidwina neergestort op het ijs, zoals die in de gedrukte heiligenlevens van een eeuw later voorkomt. Hoe dramatisch dit uitstapje ook afliep, het begon allemaal bij een vanzelfsprekende manier van vermaak op schaatsen, zo gauw de natuur daartoe een mogelijkheid bood.[12]

Aan het eind van de vijftiende eeuw is het zo gebruikelijk geworden om bij vorst van het hele stadje Gouda een ijsbaan te maken - men begiet zelfs de straten met water - dat het stadsbestuur rond 1490 daaraan paal en perk moet stellen. Men kan gaan noch staan, en een ieder is gehouden om voor zijn eigen deur de doorgang schoon te houden en de kinderen te verbieden met stoelen, sleeën of schaatsen over het ijs door de stad te trekken. Amsterdam voelde zich zelfs geroepen om in 1472 het sneeuwballen gooien te beboeten: ‘Nyemant en moet met sneecluyten werpen noch maecht noch wyff noch manspersoen.’

Schaatsen, sleeën, steekspelen op het ijs behoren tot het vertrouwde stadsbeeld van de late middeleeuwen. Daarom maakt de Nederlandse editie van de uit Frankrijk afkomstige schaapherderskalender (in 1511 door Thomas van der Noot gedrukt en steeds weer herdrukt) een veelzeggende variant in de reeks houtsneden met de kalenderbeelden. Al meermalen is naar voren gekomen hoe langdurig en stereotiep deze iconografische traditie is. Daardoor valt des te meer op dat de maand februari in de Lage Landen een ander gezicht krijgt, dat geheel buiten de traditie valt. We zien nu mensen op de schaats en iemand op een

prikslee. Ook wordt in een prachtig geïllustreerd getijdenboek voor de hertogin van Bourgondië rond 1450 - tijdens haar verblijf in Brussel - de winter verbeeld met sneeuwballen gooien en het rollen van een grote sneeuwbal door hovelingen en kinderen.[13]

Het hof blijft ook schaatsen. Hoe normaal het was om daarvoor de slotgracht te gebruiken, blijkt uit het al besproken verhaal over de gevangenneming van hertog Arnold van Gelre door zijn zoon Adolf in 1465. De graaf beveelt uit strategische overwegingen dat de gracht opengebroken moet worden. Maar Adolf smeekt hem het ijs heel te laten, want hij wil zich met enige jonkvrouwen op de schaats gaan vermaken. Via het ijs wordt dan de hertog 's nachts overmeesterd. Evenals het verhaal over Lidwina vormt deze geschiedenis aan het eind van de middeleeuwen een emotionele uitlaatklep voor de massa, behendig geregisseerd door de zedenmeesters als demonstratie van een gewenste moraal. Daartoe werd het voorval ook gethematiseerd in de literatuur (de *Mariken van Nieumeghen*), die zoals bekend de verlangde effecten kundig weet te verhogen.[14] In beide aan de collectieve emotie overgeleverde verhalen zet schaatsen het drama op gang, en beide keren is het bekende allegorische procédé gevolgd om een alledaagse bezigheid voor lering aan te grijpen. De overgave aan aards genot brengt de mens tot val, nog eens extra onderstreept door de aarde het glibberig aanzien te geven dat het regentschap van de duivel zo openlijk adverteert.

Tegelijk is duidelijk dat een dergelijke gedachtengang toch literatuur blijft. Men kan daarvan smullen dan wel sidderen, en zulke emoties scheppen de mogelijkheid tot een daadwerkelijke gedragswijziging. Maar dat hoeft geenszins in te houden dat men zich nu geschrokken van de natuur zou afwenden of zelfs van het schaatsen. Juist deze verhalen geven tevens aan dat de praktijk van dit ijsvermaak ruimschoots aanwezig is: wanneer het vriest, gaat iedereen zich vermaken op het ijs, en dan kunnen er akelige dingen gebeuren.

Misschien verdient de kloof tussen idealen enerzijds en de praktijk van het dagelijkse leven anderzijds meer aandacht, in de zin van: men kan het een doen en het ander niet laten. In woord, beeld en vertoning kunnen allerlei standpunten dwingend, aangrijpend en overtuigend naar voren gebracht worden, met bovendien nog een hoge amusementswaarde. Vervolgens lijken deze overgedragen standpunten te worden geïnternaliseerd en opgeslagen in een reservoir dat als geweten in tijden van angst en gevaar benut kan worden, en dat altijd als waarschuwing en geestelijke apotheek wordt meegedragen.

Hoewel dit reservoir goed te bestuderen valt aan al die bewaarde

literaire teksten, kunstvoorwerpen, en ook de traktaten, reglementen en stedelijke verordeningen, is de geleefde praktijk heel moeilijk in de oorspronkelijke vorm te betrappen. Deze moet via indirecte getuigenissen gereconstrueerd worden, waarbij juist dat genoemde materiaal zo'n verleidelijk en tegelijk gevaarlijk hulpmiddel vormt. Heel extreem gezegd kan die praktijk namelijk bestaan uit het tegengestelde van al die voorschriften in al dan niet artistieke vorm. Ook kan men pogen haar af te leiden uit feitelijk geregistreerde handelingen uit de kringen van rechtbank, stadsbestuur, handel en kerk. Maar de relatie tussen zulke daden en de geadverteerde moraal blijft zeer moeilijk aan te geven. Zoals elders treft de stad verregaand beperkende maatregelen tegen kapitaalrente en tegen voorraadvorming in groot- en detailhandel. In de praktijk blijken deze echter niet te worden geëffectueerd, laat staan geëerbiedigd. Dat zou ook tegen het belang zijn van alle betrokkenen in de stad, en dat is bijna iedereen. Zo wordt er in 1393 na een onderzoek in de hele ammanie (rechtsgebied) van Brussel een lange lijst opgesteld van personen die zich aan woeker (elke vorm van renteverwerving) zouden schuldig maken. Maar er gebeurt niets mee.

Nogmaals, de stad keek wel uit. Zij had zich al veilig gesteld in een ordonnantie van 1383, waarin het streven werd uitgesproken de woeker aan banden te leggen. Tegelijkertijd werd echter bepaald dat joden, lombarden en andere geldhandelaars en kooplieden hun activiteiten traditioneel konden voortzetten! Men krijgt zelfs de indruk dat de hele verordening juist wil duidelijk maken dat de genoemde personen vooral niet hun activiteiten moeten staken (de kerk ging vreselijk tekeer tegen woeker), waarbij de zogenaamde bestrijding als een rookgordijn fungeert:

> in allen desen voirscrevenen saken en meinen wi niet te begripene joden noch lombairde, die openbare tafele van perseme [woeker] houden, want zi des ter stadrecht van Bruessele niet en staen, noch oic gewoenlike orboirlike saken der gemeenre neeringhen der stad ende tsvolcx aengaende, die tot her gheuseert hebben geweest, zonder arghelist.

En deze quasi-bestrijding, die in feite een erkenning is van de gevoerde praktijken en het voordeel daarvan voor de stad, wordt nog eens in deze geest landelijk herhaald wanneer Filips de Goede in 1451 afkondigt dat alle banken één tarief moeten voeren (lager dan het gebruikelijke) en dat er in Brussel genoeg zijn.[15]

Hoe graag zouden we beschikken over intieme documenten van stedelingen, brieven, dagboeken, waaruit zou kunnen blijken hoe ze met dat geweten omsprongen. Gedachten aan marchanderen, op een akkoordje gooien lijken niet adequaat. Die suggereren namelijk een heimelijkheid, die volmaakt in tegenspraak is met de kennelijk vanzelfsprekende kloof - en soms zelfs oppositie - tussen ideaal en werkelijkheid. Voorlopig houden we het op dat geweten als noodrem, zo nu en dan proefdraaiend om te laten zien dat het in tijden van werkelijke nood paraat stond, een situatie die zich met zekerheid zou voordoen wanneer men oog in oog met de dood stond. Alleen uit de latente aanwezigheid van dit operationele geweten en het belang dat eraan gehecht werd valt te verklaren waarom talloze kooplieden, patriciërs en andere gezeten burgers vlak voor hun dood alles wegschenken, tot complete inkeer komen of zelfs intreden in een geestelijke orde: het model voor dat gedrag lag al een leven lang gereed. Maar onder de normale omstandigheden van alledag bleef het doorgaans verborgen onder de oppervlakte. Men zou dan ook kunnen spreken van een gelegenheidsmoraal, die soms doeltreffend geactiveerd werd.[16]

Heel incidenteel zijn zulke intieme documenten bewaard uit de kringen van de adel. Nu wist men ook bij de Bourgondiërs perfect hoe het hoorde, getuige de enorme hoeveelheid aan door hen begunstigde kerkelijke en wereldlijke cultuuruitingen. Tegelijkertijd was de praktijk van hun leven hiermee bijna dagelijks faliekant in strijd, in alle opzichten, van de overdadige banketten tot en met het overspel dat de alom geëerde bastaarden opleverde die de hoogste functies bekleedden. Van Oostrom heeft ook met verve laten zien hoezeer het Hollandse hof dit dubbelspel speelde op een vrijwel mechanische wijze. Deze als geweten gehanteerde moraal moet vooral typerend zijn voor de Nederlanden. Menig buitenlander toont zich namelijk uitermate verbaasd over het onbekommerde hanteren van de huwelijksmoraal. De Portugese reiziger Pero Tafur is, zoals reeds vermeld, ontzet over de algemeen geaccepteerde gang van zaken in de Brugse badstoven in de periode 1435-1439, waar dames uit de hoogste kringen zich beschikbaar stellen. En Tsjechische gezanten, in 1465 aan het hof te Brussel, zijn zeer verbaasd over het aanzien dat de vorstelijke bastaards daar genieten, wat ze ongehoord vinden.[17]

Maar terug naar de levenslust, die volkomen harmonieerde met het geweten dat hiervan doorgaans afstand nam. Van Filips de Goede is een enkel persoonlijk briefje bewaard, eigenhandig geschreven vanwege de bedoelde intimiteit. Zo schrijft hij in 1451 aan zijn vriend en

jongere neef Jan van Kleef het volgende kattebelletje, heet van de naald en zonder al die ellenlange plichtplegingen die de officiële correspondentie zo'n formulair karakter geven van bijna onuitstaanbare lengte:

> Sinds enige dagen teruggekeerd in Brussel, en God weet hoe ik mij daarop verheugd heb, want ik ben hem flink aan het raken! Ik doe niets anders dan jagen op everzwijnen, en die zijn gelukkig zo uitgehongerd dat ze als duivels tekeergaan. De groeten, makker, verder heb ik niets te vertellen, want ik ga lekker eten in de stad! Je oompje Flip, en durf me geen ouwe sok te noemen!

Dat is leven voor de dan vijfenvijftigjarige, die tegelijkertijd een stoet dichters, schilders en architecten laat uitleggen hoezeer de aarde geschuwd en gewantrouwd dient te worden.

De genoemde Tsjechische gezanten verbaasden zich zelfs over die uitbundigheid aan het hof. Begin 1466 zijn ze getuige van schaatswedstrijden, die hier kennelijk toch heel gebruikelijk zijn. Šašek, de auteur van het verslag, ziet tientallen hovelingen aan de gang op de bevroren hofvijver. Ze gaan harder dan paarden, en hij vraagt zich af wat ze toch onder hun voeten hebben om die verbazingwekkende snelheden te kunnen ontwikkelen, inclusief pootje-over in de bochten! Uit zijn beschrijving valt verder op te maken dat het om een soort marathon ging met achtentwintig deelnemers die een groot aantal ronden moesten rijden. De Tsjechen zijn duidelijk niet bekend met deze tak van sport, hoewel de klimatologische omstandigheden van hun land die niet onmogelijk maakten. De onbekendheid wijst op de sportieve voorlijkheid van het Bourgondische hof, waar het speelse vermaak op natuurlijke basis zo te zien eerder ontwikkeld is.[18]

Het mooiste schaatsverhaal, dat de andere verre overtreft, is dat over Maria van Bourgondië in 1481. Natuurlijk is het al in de tijd zelf enorm opgeklopt, in het licht van haar tragische dood een jaar daarna ten gevolge van een ongeluk te paard. Maria, de jonge, kerngezonde en zeer sportieve vrouw van Maximiliaan van Oostenrijk, daagde keer op keer de natuur uit en dat kon niet ongestraft blijven, zeker voor een vrouw en in het bijzonder voor een vrouw in haar positie. Hoogmoed kwam immers altijd voor de val. Toch blijft het ontroerende van het kroniekverhaal nog zichtbaar in de greep van de wijze lessen, die wederom de kans benutten om te laten zien dat die mooie en attractieve natuur uiteindelijk een mijnenveld is en blijft dat om zorgvuldig laveren vraagt. Op deze vertrouwde manier is Maria's voorliefde tot de schaatssport benut en in het bijzonder het ongeluk daarbij, nu aange-

Dit syn die wonderlycke
oorloghen vanden doer
tuchtighē hoochgheboren prince/Keyser Maximiliaen. hoe hi hier eerst
int lande quam. Ende hoe hi vrou Marien trouwede.
Ghepruct Tantwerpen/ by
my Willem Vorsterman.

Titelpagina van de *Wonderlijcke Oorloghen*, gedrukt omstreeks 1531, met het ooggetuigeverhaal over Maria van Bourgondië's schaatsavonturen. Ex: Brussel KB.

boden als een waarschuwing van de natuur voor wat ten slotte in 1482 haar dood zou betekenen.

Het vriest. En meteen wil Maria de schaatsen onderbinden, gewoon in Brugge te midden van de stedelingen. Ze trekt met haar vriendinnen ‘ten ijse [...] om aldaer te rijdene ghelijck ander lieden’. De hoogste hoffunctionaris, heer Adolf van Ravensteyn, ontraadt haar dat sterk vanwege het gevaar van een ernstige val. Maar daar wil Maria niets van horen. Ze kan heel goed voor zichzelf zorgen. Ze nemen de slee naar een stuk gracht tussen de Gentpoort en de Kruispoort dat speciaal geveegd is voor deze gelegenheid. Ze trekt veel bekijks onder de massaal uitgelopen bevolking. Heel wat schaatsen er mee, steeds ruim baan makend voor hun vorstin. Die vermaakt zich uitstekend met haar vriendinnen, vooral wanneer er een rijtje jonkheren tegelijk omtuimelt (allen zijn niet even bedreven op de schaats), ‘daer veel om ghelachen was’, ook door Maria zelf staat er nadrukkelijk bij. En de pret kan niet op, zodat ze tot het vallen van de avond op het ijs blijven. En nóg weet Maria niet van ophouden: ‘Vrou Marie wilde noch eens over rijden.’

Die overmoed moet ze bekopen met een enorme smak. Maar ze bijt haar tanden op elkaar en rijdt gewoon door. Eindelijk keren ze huiswaarts op de slee. De rit bekomt Maria slecht, want door haar val en het schudden van de slee ontwikkelt ze een ‘aposteme binnen in 't lijf’, een zwelling. Aan het hof wordt snel een groot vuur gemaakt, en ze krijgt een massage met olie op de zere plek. De irritante Ravensteyn komt meteen zijn gelijk halen: wat had ik nu gezegd! Maar Maria reageert nobel, want ze lacht vriendelijk om hem niet ongerust te maken,

> want hy meer sorghen droech voor haer dan voor hem selven, ende
> omdat hij se sach lachen meende hy dat sy haer niet seer ghedaen en hadde.

Een jaar later is ze toch dood na een val die haar wél deerde, besluit de kroniekschrijver, nogmaals onderstrepend in welke zin het ijsverhaal begrepen moet worden. Het is zelfs de vraag of hij in dat licht de ongelukkige val op het ijs niet met bijpassende details heeft opgesierd. Het paard viel boven op haar waardoor ze talloze inwendige kneuzingen en bloedingen had, die door het transport per koets naar huis nog verergerd werden. Pas dagen later stierf ze, onder afschuwelijke pijnen en bij volle bewustzijn.

Toch onthult dit alles ook het genieten van Maria, de hovelingen en

de Brugse stadsbewoners van de natuur, waarbij de lach menigmaal over het bevroren water schalde. Er worden zelfs termen in dit verband gebruikt die traditioneel een negatieve implicatie hadden maar die nu ook positief blijken te functioneren. Maria wordt geïntroduceerd als 'seer wilt van gheeste [...] hoochmoedich'. Duidelijk is nu dat de lieveling van het volk (en de kroniekschrijver) niet gediskwalificeerd wordt met het favoriete etiket voor onbeschaafdheid, *wilt*. Dit adjectief staat hier voor: onstuimig, zeer levenslustig. En *hoochmoedich*, van oudsher de aanduiding voor de hoofdzonde *superbia*, moet opgevat worden als 'bezield van hoge moed' in positieve zin. Later wordt nog eens samenvattend van Maria gezegd, ook in verband met het vele lachen op het ijs, 'want si was vrolijc, seer wilt van gheeste, hoochmoedich ende prues', een opsomming die nogmaals aangeeft dat het hier om weliswaar riskante maar toch positief gestemde levenslust gaat waarover *vrolijc* en *prues* geen twijfel laten bestaan. Dit laatste woord krijgt juist in de late middeleeuwen zo'n betekenisuitbreiding tot 'levenslustig', getuige een tweetal plaatsen in het abele spel *Vanden Winter ende vanden Somer*, waar de sprekende Zomer aanvoert dat haar eigen schoonheid en natuurpracht de harten van de mensen *proys* maakt, dat wil zeggen: vol levenslust.

Van belang is ook om vast te stellen dat deze sportbeoefening op het ijs als echt vermaak wordt beschreven, en niet in termen van competitie, het behalen van eer, of in het kader van alternatieve diplomatie. Op die manieren komt het adellijke sportbedrijf aan de middeleeuwse hoven namelijk telkens naar voren, of het nu gaat om toernooien, jacht of schaatsen. Sportbeoefening aan het hof is sterk gefunctionaliseerd: men slooft zich niet zomaar uit in de natuur of in competitie met elkaar. We zagen dat ook bij de schaatswedstrijden aan het Brusselse hof, waar de strijd om de eer voorop stond. Het genieten van een natuurverschijnsel, zonder de vrijwel automatische functionalisering waaraan men in de middeleeuwen de hele natuur onderwierp, lijkt dus ook aanwezig, zoals we zagen aan het Hollandse hof rond 1400 en bij de Bruggelingen in 1481 met hun Maria.[19]

Eindnoten:

8 Zie in het algemeen Verdon 1980; verg. Kuster 1974. Van Oostrom 1987, 28-29; verg. over het hengelen Prevenier 1983, 211, die meent dat er in ieder geval aan de vier huwelijken van Jacoba van Beieren gerefereerd wordt, zoals 'hengelen naar een goede partij'.

9 Van Oostrom 1987, 28.

10 Douglas 1953 vlg., II, 961; De Pauw 1893-1914, II, 383; Van Doesborch ed. 1940, nr. 144.

11 Cuvelier 1928, 1052, r. 258 vlg. Over het schilderij (thans te Warschau) zie *Primitieven* 1969, nr. 47 (met afbeeldingen).

12 Citaat naar *MNW* S.V. *schaetse*; de houtsnede afgebeeld bij Stolk 1980, 35; daar wordt ook melding gemaakt (36) van de laatmiddeleeuwse discussie over de vraag of Lidwina nu wel echt aan het schaatsen was (waarover de houtsnede geen twijfel laat bestaan).

13 Rollin 1917, 149; Ter Gouw 1871, 602. Over de schaapherderskalenders zie noot 4. Het getijdenboek: Verdon 1980, tegenover 160.

14 Van 't Hooft 1948, 46-47. *Mariken* ed. 1982, 84-88.

15 Deze kloof komt uitvoerig ter sprake op het vlak van de godsdienstbeleving in de bundel *Volkscultuur* 1986. Van een gaping tussen voorschriften en praktijk spreekt ook Van Moolenbroek 1986, 132, in zijn verhandeling over seksualiteit in de late middeleeuwen. Over

stad en woeker in het algemeen zie Le Goff 1987B; voor de Brusselse situatie: *Bruxelles* 1979, 71; Willems 1846, 100-117, m.n. 104; de Flou 1895-1897, I, 123-124.

16 Le Goff 1987B.

17 Van Oostrom 1987, 211-224. Tafur ed. 1926, 200. *Travels* ed. 1957, 39-40.

18 Grunzweig 1925. *Travels* ed. 1957, 39.

19 De hier gevolgde kroniek, *Oorloghen* ed. 1957, 144-145, is weliswaar pas in 1531 gedrukt, maar het gedeelte tot 1482 is uit de tijd zelf en gebaseerd op ooggetuigenverslag: Prevenier 1983, 198. Over de verschuivende woordbetekenissen: *WNT* S.V.; *Winter* ed. 1968, r. 271, r. 470; verg. ook het positief bedoelde devies *Wilt van gheeste* van een rederijkerskamer te Koekelare, bekend vanaf 1516: Vanderstraeten 1874-1880, II, 70. Gezien de sterk gefunctionaliseerde natuur- en sportbeleving aan het hof van de hoge middeleeuwen is het niet onbegrijpelijk dat N.J. Elias dit adellijke hofleven slechts als voorfase wenst te beschouwen van het beschavingsproces; niettemin is de kritiek van Ebenbauer 1985 terecht dat hij daarbij te weinig aandacht heeft voor het laatmiddeleeuwse, stedelijke leven; verg. ook Blok 1981.

3. De gezonde natuur

De aanzwellende levenslust, die de sluizen van de emotie wijd opengooit, bestaat onmiskenbaar in de veertiende eeuw, zowel aan het hof als onder burgers. Wat als ongeordend, onbeschaafd, angstaanjagend - *wilt* - werd en wordt aangeboden, blijkt steeds meer opwin-

dende kanten te hebben die evengoed voor exotisch kunnen doorgaan. Vooral in de stad is zo'n beweging richting natuur te herkennen. Deze natuurverering binnen stadsmuren liet zich echter niet inspireren door de werkelijkheid van het plattelandsleven. Die werd juist in deze tijd aangegrepen om in karikaturale vervormingen te laten zien hoe het níet moest. Het veertiende-eeuwse natuurgevoel streeft daarentegen naar de imitatie, zelfs de restauratie van de perfecte oertijd, de *aurea aetas*. Sindsdien was er alleen maar verval geweest. Men denkt dan uiteraard allereerst aan het paradijs, maar er worden ook wel andere oertijden ontworpen in het klassieke verleden.

Deze imitatie, waarbij naaktloperij als een teken van natuurlijkheid wordt opgevat, weet zich aan het einde van de middeleeuwen gesteund door het primitivisme van vreemde volkeren, over wie in de beginnende ontdekkingsreizen steeds meer wordt gesproken. Hun samenlevingen zijn nog niet aangetast door het verval van de tijden. Overigens is het de vraag of een Brusselse kroniek de naaktlopende eilanders ‘in Indien’, gerapporteerd in 1506, in deze zin aanbiedt. Op zeer beperkte schaal is hier weer de ogenschijnlijke tegenstelling aanwezig waarmee dit hoofdstuk begon. Men zou hierin namelijk evengoed de bevestiging van de onbeschaafdheid van de wilden hebben kunnen zien. En waarom zouden beide reacties niet tegelijk mogelijk zijn?[20]

Maar de idealisering van de natuur maakt vooral carrière in ketterse bewegingen met een hang naar adamitisme, zoals de vrijgeesterij in het Rijngebied en de Lage Landen. Men zou weer in volmaakte harmonie met de natuur moeten leven, zoals Adam en Eva voor de zondeval. Zoals reeds opgemerkt heeft deze beweging in Brussel een zekere aanhang gekend onder de zogenaamde *homines intelligentes*, de verlichte mensen. Misschien moet men eerder spreken van een beoefening van deze natuurdrift, want het ging vooral om een actieve recreatie van het paradijs met een accent op de seksualiteit. Men kan in deze natuurverering zelfs een spelvorm herkennen om tijdelijk aan de druk te ontsnappen die de stedelijke repressie op seks en lustbeleving uitoefent. De recreatie impliceerde naaktloperij en ook een imitatie van de seksuele omgang zoals die door Adam en Eva bedoeld was. Alleen waren zij daar niet aan toegekomen door hun korte verblijf in het paradijs (slechts enkele uren). Deze zaken komen in Brussel aan het licht wanneer de sekte in 1411 na een uitvoerig onderzoek wordt uitgebannen. Uit het rapport bleek ook dat de plaatselijke begijnen bij deze sekte betrokken waren.

Nu is er nog een passage in het rapport die bijzondere aandacht

verdient, omdat eruit blijkt hoe actief deze natuurbeweging in Brussel opereerde. Er wordt gezegd dat men zich van een speciale techniek bediende bij de paring, ‘niet zozeer een tegennatuurlijke, als wel die welke naar men zegt door Adam in het paradijs gedemonstreerd werd’. Er is verondersteld dat hiermee naar de coïtus interruptus verwezen zou zijn, een techniek die in het bijzonder de begijnen van pas kwam die zich geen kinderen konden veroorloven, vooral vanwege de noodzakelijke arbeid. Het is de vraag of zo'n interpretatie juist is. De onderbroken paring gold in de middeleeuwen toch als tegennatuurlijk, terwijl anderzijds Augustinus gedetailleerde informatie verschaft over de techniek van Adam en Eva voor de zondeval. Toen had de mens nog de volledige beheersing over de geslachtsorganen, die zich niet lieten regeren door irrationele lustgevoelens. Adam wist zijn lid dus redelijk en lusteloos te verheffen en zou Eva kunnen bevruchten zonder haar maagdelijkheid te kwetsen. Zover is het echter nooit gekomen omdat de slang te vroeg tussenbeide kwam. Deze veronderstelde techniek past veel beter bij de verheven idealen van de Brusselse ketters, die immers volgens de inquisiteurs het paradijs opnieuw probeerden te vestigen, vermoedelijk met hulp van de Brusselse begijnen.[21]

Dergelijke uitwassen zijn gebed in een veel algemenere gerichtheid op het aardse en het volop genieten daarvan. Dit streven is zeer pragmatisch verbonden met het beschavingsoffensief, waarmee het op het eerste gezicht zo in strijd lijkt. Men moest echter leren om beschaafd te genieten van het aardse bestaan, dat mede daardoor over de bedoelde lengte opgenomen kon worden. En waren er in de bijbel geen plaatsen aan te wijzen die deze aardse levenslust legitimeerden? De anonieme bijbelvertaler van 1360 in Brussel kon deze aantreffen in het boek *Ecclesiastes*, in de dimensie van het eeuwige gebrek daaraan in de hel. Naast arbeiden moet men ook genieten in de zon, eten en drinken met blijdschap gedurende de volle looptijd van het leven, te zamen met de vrouw die men bemint (8:15; 9:7-10). Stond dat ook niet in *Psalmen* (104:4): ‘der geenre herten moeten verbliden, die den Heere sueken’? Volgens een tijdrekenmethode die in de veertiende eeuw in zwang komt, was de normale duur van het aardse leven op tweeënzeventig jaar gesteld. En deze leeftijd diende men met alle macht te voltooien. Zulke gedachten staan scherp tegenover de traditionele voorstelling van de aarde als een bedreigend ballingsoord na de zondeval, dat men zo snel en ongeschonden mogelijk moest zien te passeren op weg naar de eeuwigheid.[22]

Er is één type natuurmens in de werkelijkheid die in plaats van al die

Titelpagina van Nederlandse schaapsherderskalender naar de ed. 1520 bij Adriaan van Bergen te Antwerpen, met vrolijk dansende herders. Ex: Keulen, Universitäts- und Stadtbibliothek.

boeren en handarbeiders nooit kwaad heeft kunnen doen bij de stadsmens, namelijk de schaapherder. Hij speelde al een prominente rol bij de geboorte van Christus, waarbij hij onder meer demonstreerde de tekens van de natuur perfect te verstaan. Bovendien was hij uitverkoren voor het allesoverheersende beeld van de Goede Herder. Daarom wordt bij de schaapherder de natuurkennis gezocht waarover hij als geen ander beschikt, altijd levend midden in de natuur en daarvan in feite deel uitmakend. In zijn *Calendrier des bergers*, ontworpen in Parijs omstreeks 1490 en in het Nederlands geïntroduceerd door Thomas van der Noot in 1511, presenteert hij zich als een analfabeet die zijn kennis direct ontleent aan de natuur en de sterren. Hij kan geen *a* van een *b* onderscheiden, welke anti-geleerdheid de restauratie van het paradijsideaal impliceert toen er nog niet van de boom der kennis gesnoept was. Bovendien representeert deze 'domheid' ook het primitivisme van de ideale oertijd, nog niet blootgesteld aan het verval der tijden. De eerste boodschap van de schaapherder is dat men vóór alles zijn tweeënzeventig jaar op aarde dient vol te maken. Dit dwingende advies, dat al meer dan een eeuw oud was, komt ook voor bij menig rederijker, zoals de typische vertegenwoordiger van het Brusselse beschavingsoffensief, Jan Pertchevael.[23]

Hierop sluit de groeiende stroom van leefregels aan, al bekend in het Latijn vanaf de twaalfde eeuw maar zich vanaf de veertiende eeuw explosief ontwikkelend in de moedertaal, vooral die van de Lage Landen. Deze *regimenten* worden ook door de drukpers opnieuw en op grote schaal verspreid, in het bijzonder door die van Thomas van der Noot, die er een viertal drukt (en herdrukt). Zulke instructiewerken verstrekken allerlei adviezen die het leven beogen te verlengen en te veraangenamen, speciaal gericht op burgers en niet op mensen van de wetenschap. Daarbij is er naast de medische adviezen een groeiende aandacht voor dieetleer. En bovendien wordt de natuur aanbevolen als doelmatige recreatiemogelijkheid, thans een volstrekte vanzelfsprekendheid die echter in de late middeleeuwen onderwezen moet worden. Het is gezond om te gaan wandelen, daar fris je van op, het bloed gaat sneller stromen en dat heeft allemaal een gunstige invloed op de ideale verhoudingen tussen de lichaamsvochten. Het is veelzeggend dat de prozaroman *Margarieta van Limborch*, gedrukt in 1516 naar een bewerking van de Middelnederlandse versroman, op zo'n punt wordt gemoderniseerd. Het verhaal begint met hertog Otto die melancholiek is, dat wil zeggen te veel zwarte gal heeft. En daarom wil hij op jacht, de natuur in, om die melancholie te verdrijven met de aanmaak van vers, rood bloed. In de verstekst uit de dertiende eeuw spelen

zulke gedachten nog niet, daar heeft hij gewoon zin om te gaan jagen.[24]

Vanaf de veertiende eeuw manifesteert zich een algemenere herwaardering van het traditioneel verfoeide aardse. Daardoor kunnen boer, wildeman en nar nu ook gaan fungeren als toonbeelden van gezond verstand en slimheid, die ze dank zij hun contact met de natuur en het verschoond blijven van corrumperende geleerdheid hebben bewaard. Het wordt de burger ernst om deze ideale uitgangspositie van weleer opnieuw te creëren, en daarom vinden we in zijn milieu naast de ongelofelijke boerenkinkel ook de slimme boer die de gouden wereld van voorheen representeert. Die visie van ongecorrumpeerde wijsheid komt al voor in enkele Latijnse spreekwoorden uit de middeleeuwen: de geleerdheid zit bij boeren in het bloed en komt niet uit de boeken.[25]

Deze veronderstelde boerenhoedanigheid zal een enorme carrière maken bij de ontwikkeling van een burgermoraal, af te lezen aan een begripsverschuiving in de term *wijsheid*. Deze gaat staan voor slimheid, handigheid, het vermogen om jezelf te kunnen handhaven als eenling tegenover de gevestigde machten. Zo'n wijsheid demonstreren de pastoor van Kalenberg, Ulenspieghel, Reynaert (ook meermalen gedrukt) en schelmenverhalen rond de Aernoutsbroeders, de zogenaamde bende van François Villon en dergelijke. Nog in zijn (voorgewende) oorspronkelijke vorm is deze boerenwijsheid aanwezig in de onder burgers zeer populaire boerenkinkels als Marcolphus en Esopus, volgens de houtsneden oerlelijk maar iedereen te slim af.

We zagen al dat een zekere agressie tegen boekengeleerdheid de stad niet vreemd is. De hang naar eruditie onder leken is sinds de zondeval verdacht en representeert in feite ijdelheid en hoogmoed. Deze gedachte, gedurende de hele middeleeuwen courant, komt juist de stad goed van pas in het kader van de promotie van onafhankelijkheid door gezond verstand naar het model van de schaapherder. Zulke idealen liggen dan ook achter de op het eerste gezicht wonderlijke namen en zinspreuken van rederijkerskamers, die de eigen ‘ongeleerdheid’ aangeven. Zo zijn er te Lier sinds 1481 de *Ongeleerde* van de kamer de *Jenettebloem*, of *Van vroetscepen dinne* van de *Doornecroon* uit Nieuwpoort (1492), gevolgd door menig zestiende-eeuws voorbeeld.

De simpelheid van het gezonde verstand als deugd is bovendien een voornaam punt in de leer der Moderne Devoten, die zo bepalend is geweest voor de ontwikkeling van de geestelijke zelfontplooiing van het individu. Thomas van Kempen vaart in zijn *Navolginghe* uit tegen

de nieuwsgierigheid van de geleerden, die zich vervolgens uitleven in retoricale tierelantijnen die reeds in de zondenleren stonden omschreven als het wapentuig van de duivel. Daardoor raakt de kern van eenvoud in de boodschap geheel verhuld door nutteloze pronk van geleerdheid:

> Wi sellen meer soeken nutticheit in der scriften dan subtijlheit der woorden (...) Onse curiosicheit hindert ons dicwijl in lesinge der heiligher scryftueren als wij 't al te nauwe willen verstaen ende ondersoeken daer men simpelic soude doergaen.[26]

Eindnoten:

20 Verg.: Sprandel 1982, 227; Muchembled 1978, 158; Dieckhoff 1978; Vandenbroeck 1987, 18-19; Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 55 recto.

21 Zie de literatuur genoemd in noot 15 van hfdst. V, in het bijzonder Lerner 1972, 158-159; Augustine ed. 1972, boek XIV, cap. 24 en cap. 26.

22 *Testament* 1977-1978. Over de gewenste leeftijd: Dal 1980.

23 Over de schaapherderskalenders zie de literatuur genoemd in noot 4; verg. Pertcheval ed. 1948, 5; Pleij 1982, 46-47; verg. ook Burke 1978, 32-33.

24 Over de regimenten: Elaut 1963-1964; Pleij 1982, 44-48; verg. Stillwell 1970. Bij Van der Noot: NK 0717, 433, 1453, 1875; in ruimere zin hoort hier zijn hele produktie aan *artes*-teksten bij. *Lymborch* ed. 1952, 3 en XXXIX-XLIV (over de relatie met de verstekst).

25 Orbán 1987, 76; verg. Dieckhoff 1978, 89-90. Over een positief beeld van de boer in nog ruimere zin: Baldwin 1986; Kavaler 1986.

26 *Pastoor* ed. 1981, 27-31, 35-38 + lit. op 93; Pleij 1983, 156-163; verg. Van Oostrom 1987, 257-268. Over de schelmenliteratuur zie Pleij 1985B, 106-125. De anti-geleerdheidstroming komt ter sprake bij Veldman 1985; de rederijkersdeviezen via Van Elslander 1968. De Bruin 1954, 63, cap. 5; verg. ook Van der Meulen 1543, fol. B4 verso vlg.; het verzet tegen de duivelse versierkunst der retorica ook in *Summe* ed. 1900, 287-288, par. 127: '[de duivel] sijn bedrieghende woerde of ingheven also scoen verwen can, dat se redeliken luden, recht oft oec waer waer ende dat men niet en voelt dattet van den prince der loghenen coemt, van den duvel, die altoes liever lyeghet, dan hi waer seit, 't en waer dat hi yement mit waer segghen quaet mochte doen doen of die duecht doen laten.'

4. Het paradijs op aarde

Binnen de herwaardering van het oernatuurlijke dat men opnieuw zoekt te beleven (ook op het ijs) worden al die representanten van de kwaadaardige, ongeordende aarde een slag omgedraaid, om juist vanwege hun aardsheid te veranderen in exotische attracties, die nog in de ongerepte natuur van verre eilanden aan te treffen zouden zijn. Zulke aardbewoners vinden we ook in groten getale onder de sneeuwpoppen van 1511, zoals de meermin, eenhoorn, tweekoppige reus, olifant, centaur, trollen, zeeridder en wildeman. Ze worden door Smeken voorgesteld in neutrale of licht negatieve zin, althans in zijn spelvorm van absurde animatie. Zuiver als sneeuwpop lijken ze voornamelijk exotische decoratie te zijn. Die status hebben ze doorgaans in ommegangen, blijde inkomsten, en op tapijten, schilderijen en prenten. Wildeman, zeeridder en trol zijn aan het einde van de middeleeuwen volkomen gedomesticeerd.

Ze komen op allerlei kunst- en gebruiksvoorwerpen voor, ook in burgerlijke kringen. Vooral in familiewapens en drukkersmerken zijn ze aan te treffen. Thomas van der Noot voert zelf de zeeridder in zijn merk, die het familiewapen als schild voert. Ook in de prentkunst worden talrijke wapenschilden afgebeeld met zulke wilde attributen, ongetwijfeld om met een afstamming uit een ideale oertijd te pronken. *Noorse drol* blijkt ook geschikt te zijn als huisnaam, zoals in Brugge. En een toernooi te Brussel onder de adel in 1461 is zwaar allegorisch aangekleed in de genoemde zin. De ridders voeren exotische, bordpapieren vertoningen mee, zoals een berg met leeuwen en apen 'ende andere vremde beesten', een olifant met een vechtkasteel vol gewapende krijgers op zijn rug (ook als sneeuwgroep in 1511), ijzeren varkens (?) en nog veel meer vermakelijks ('ghenuechte').[27]

Wildemannen behoren tot de vertrouwde versieringen van het Brusselse straatspektakel in 1496 ter gelegenheid van de blijde inkomst van Johanna van Castilië, kort daarvoor getrouwd te Lier met Filips de Schone. In het algemeen zijn exotische wezens als deze feestattributen geworden bij publieke vertoningen, zonder veel specifieke betekenis en in hoge mate verstoken van hun oorspronkelijk zo negatieve connotaties van agressieve wildheid. Hoogstens verwijzen ze nog vaag naar die exotische oertijd, die spannend, intrigerend en zelfs mooi geworden is. Een goed voorbeeld van de stilering van het wilde wordt gevormd door de moriskendans. Als wildeman verkelde mannen dansen met woeste gebaren rond een meisje. Het is een echte hofattractie, die bijvoorbeeld in 1428 te Brussel werd uitgevoerd en ook nog in de prentkunst in dat milieu wordt uitgebeeld.

De natuurencyclopedieën in de moedertaal moeten de bewijzen leveren voor het bestaan van dergelijke creaturen. Dat doen ze door hen

Een van de talloze uitbeeldingen van een vechtolifant met krijgers op de rug (ook als sneeuwpop), in de *Spiegel Historiael* van Vincent van Beauvais naar de ed. 1515. Ex: Amsterdam UB.

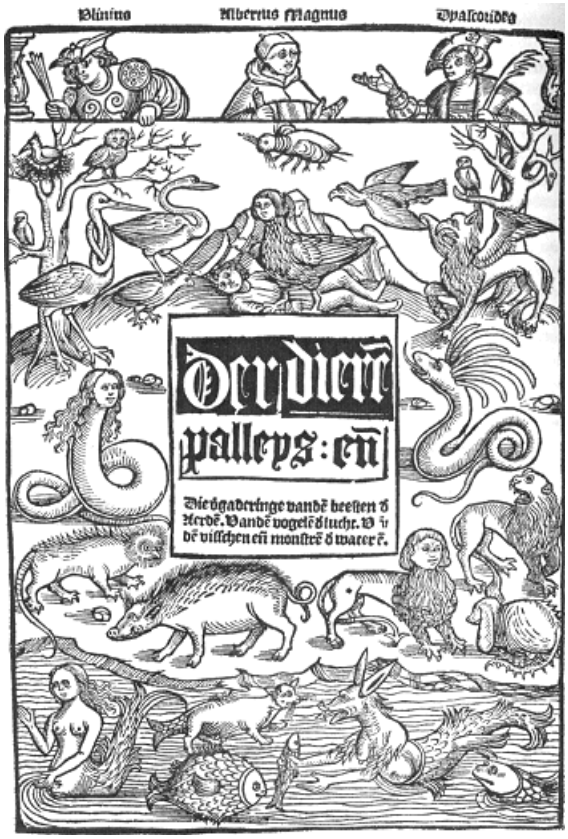

Exotische dieren op de titelpagina van *Der dieren palleys*, gedrukt in 1520. Ex: 's-Gravenhage KB.

verre werelden te laten bevolken die het zuiverst de ideale oertijd bewaard hebben, met name in Afrika. Uit niets blijken deze voorheen zo gevreesde wezens in het sneeuwpoppenfeest nog model te staan voor ongewenst gedrag als de geperverteerde bewoners van de omgekeerde wereld. Ze representeren juist een begerenswaardig natuurleven, dat zich vooral in de wildeman zou openbaren als een ongeremde hang naar positief te waarderen lustgevoelens. Smeken lijkt daaraan te refereren wanneer hij zijn begijn met haar 'lollepot' laat zwaaien naar een attente wildeman.[28]

Een geliefkoosde stilering van de oernatuur wordt ook gevonden in het dierenpark met wilde beesten, dat snel aan populariteit wint aan de Europese vorstenhoven. Alweer is het 't modieuze, toonaangevende Haagse hof dat rond 1400 van zo'n belangstelling blijkt geeft. Er zijn daar leeuwen en beren, en ook apen als huisdieren. In 1408 krijgt men daar een dromedaris bij cadeau, terwijl Jacoba van Beieren in 1416 zelfs verblijd wordt met een luipaard, vergezeld door page en negerin. De Bourgondiërs zullen in Brussel een echte dierentuin aanleggen, ook bedoeld als recreatieoord voor burgers. Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw is deze uitgegroeid tot een van de Europese wonderen, te zamen met het plaatselijke stadhuis door iedere bezoeker gemeld. Het Brabantse hof van hertog Wenceslas maakte er aan het eind van de veertiende eeuw een bescheiden begin mee. Maar in 1431 werd dit park grootscheeps uitgebouwd tot een waarlijke paradijstuin, die eruit moest zien alsof zojuist de ark van Noach ontscheept was. Dit immense vertoon werd ontworpen en uitgevoerd op kosten van de stad Brussel. Men dient er dus voor te waken om als vanzelfsprekend aan te nemen dat elke demonstratie van exuberante genotzoekerij van het hof komt.

Waarom doet de stad dit? De reden staat vermeld in een akte van de juist gearriveerde Filips de Goede. Hij verklaart daarin dat de stad eigenaar zal blijven, en dat hij en zijn nakomelingen niets daarmee zullen doen. De stad heeft zich zo ingespannen

> opdat wy [Filips] te meer gehouden ende geneyght souden syn onse residencie bynnen der selver onser stat te houden.

Dat vormt een aanwijzing te meer hoezeer de stad zich bewust is van de economische voordelen van het hof en van de aanwezigheid van attracties in het algemeen, zoals blijkt uit de uitbouw van de Onze-Lieve-Vrouwe-ommegang in 1448. Het is niet mogelijk om vast te stellen wie op het idee is gekomen om het Bourgondische nest op te

sieren met feestelijke verwildering. Of het gevoel voor exotische natuurverering reeds zo diep geworteld is in de Brusselse stadsmentaliteit, valt zeer te betwijfelen. Maar het Bourgondische hof heeft waarschijnlijk een aantal suggesties gedaan over mogelijkheden om de vorst te behagen in het licht van zijn voorgenomen vestiging in de Lage Landen. Het lijkt er namelijk meer op dat de stad gesorteerde groenten en fruit wilde aanbieden alsmede vers wild in voorraad voor hofconsumptie, en dat de Bourgondiërs er zelf later een exotische dierentuin van maakten.

In ieder geval kwamen er allerlei fruitbomen (kersen, pruimen, appelen, peren, noten), waarvan het overschot zou worden verhandeld door een Brusselse groenteboer. Dat moest eveneens gebeuren met de overschietende druiven bij het fabriceren van een eigen huiswijn. In 1432 komt er dan een contingent wild: herten, damherten, reebokken, everzwijnen, hazen, konijnen, gevogelte, zwanen, aanvankelijk alleen bedoeld als wildreserve voor de hofbanketten maar al spoedig uitgroeiend tot een bontgekleurde verzameling kijkbeesten, in die hoedanigheid uitgebreid omstreeks 1450 met beren en ten minste één leeuw. Voor die laatste wordt een contract afgesloten met een plaatselijke slager, want hij verorbert dagelijks een half schaap. Apen worden binnenshuis gehouden, en kennelijk in grote hoeveelheden want in 1462 kent de hofhouding een speciale functionaris, genaamd Colette de Noville ‘die de mercatte [apen] plecht te verwaerne [verzorgen]’. Het park heeft ook allerlei fonteinen, vijvers, steengrotten, waarbij eveneens beelden van mensen en dieren geplaatst zijn. Het geheel wordt toegankelijk gemaakt voor bezoekers uit de stad of elders, door twee publieke toegangspoorten in de muren die eromheen zijn geplaatst. Bij mooi weer organiseerde het hof jachtpartijen, picknicks of ander vertier in wat nu de *warande* heet.[29]

De nog bescheiden vorm in 1438 gaf niettemin reeds aanleiding aan de Portugese koopman Pero Tafur om er bewonderend over te schrijven. Voor hem bestaat Brussel uit de prachtige huizen en het raadhuis op de markt, en uit het plezieroord van de hertog waarmee hij het dierenpark vol herten en andere in het wild levende schepselen bedoelt. Secretaris Antonio de Beatis, in het gevolg van een Spaanse kardinaal, kan echter in 1517-1518 het park in volle glorie aanschouwen. Hij is opgetogen. Er is een halfoverdekt labyrint voor vermaak en een accommodatie voor vele toeschouwers om naar sportwedstrijden te kijken zoals ‘jeu de boules’. Tijdens zijn verblijf tussen 27 augustus en 2 september 1520 maakt Albrecht Dürer een tekening van het gehele complex met al de attracties, vanuit een raam op de hoogste

verdieping van het paleis. Hij tekent daarbij aan: ‘Das ist zu prussell der dirgartn und die lust hindn aus dem schloss hinab zu sehn,’ waarmee hij op de dierentuin en het doolhof doelt. Op de tekening zien we ook nog de fontein, fruitbomen, en het toernooiveld waarop twee ridders aan het oefenen zijn. Ten slotte noemt Dürer dit het ‘paradijs’, zoals het ook inderdaad bedoeld was. Hij heeft het er zeer naar zijn zin gehad, en had nog nooit eerder zoiets gezien. Zulke getuigenissen van ademloze bewondering gaan tot in de zeventiende eeuw door.[30]

De uitvoerigste beschrijving treffen we echter aan in een even merk-

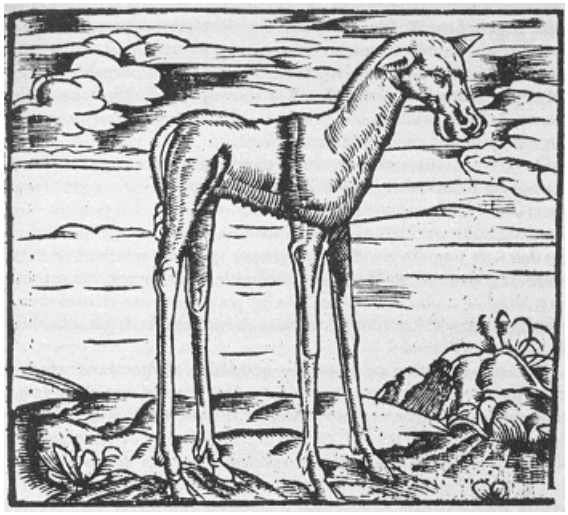

Titelpagina van Duits pamflet over de inkomst van Maximiliaan te Brussel in 1517 als keizer, met afbeelding van de wonderbaarlijke eland in het dierenpark. Ex: Brussel KB.

waardig als onbekend Duits pamflet, dat een schets geeft van de feesten te Brussel bij de inkomst van keizer Maximiliaan in 1517. Op de titelpagina staat een houtsnede van een eland wat ter verduidelijking ook vermeld wordt:

> Conderfetung des Ellends So zu Brüssel in des aller christenlichsten künig Karolus von Hispanien thiergarten gesehen ist.

Het verslag komt uit de kring van de bezoekende Duitsers, en bespreekt eerst de te verwachten problemen bij het treffen van de diverse nationaliteiten uit Karels rijk. Er zijn inmiddels in Brussel duizenden Spanjaarden, en de jonge Karel v maakt zich zorgen over de ontvangst van al die Duitsers in een stad die van oudsher meer op een Romaanse cultuur gericht was. Waarschijnlijk circuleerden nog steeds verhalen over de onlusten bij een eerdere inkomst van Maximiliaan, als Rooms-Koning, in 1486 toen zijn Duitse escorte het moest ontgelden. Maar het antagonisme is al veel ouder. Wat voor de stedelingen boeren zijn, menen de Bourgondiërs in de Germaanse adel en soldaten aan te treffen, namelijk onbeschaafde pummels.

De voornaamste aandacht van de pamflettist gaat echter uit naar de lusthof op Coudenberg. Ook hij is vol bewondering en verbazing. Speciale melding maakt hij van de tribunes waarop het publiek soms urenlang zit te wachten op een voorstelling van toernooiende ridders. En dan is er nog die eland, voor wie een speciaal onderkomen is gebouwd. De auteur geeft een gedetailleerde beschrijving van uiterlijk en gedrag uit eigen observaties, die hij vervolgens in verband brengt met fysiologische kennis uit boeken zoals het nog steeds gezaghebbende werk van Plinius.[31]

De natuurbeleving op exotische grondslag als ‘recreatie’ van een paradijs dat vast nog wel ergens op aarde te vinden was, is op handzaam formaat uitgevoerd in het Brusselse dierenpark. Daar fungeert het als attractie voor het hof, en vervolgens ook voor de stedelingen en al die bezoekers van buiten. Opmerkelijk is hoezeer hier een als vanzelfsprekende publieksscheiding is aangebracht door de tribunes en de aparte wandelpaden. Die getuigen letterlijk van gescheiden circuits, waarbij de hofadel actief in de getemde natuur bezig was terwijl de stedelingen mochten komen kijken. Maar al eerder werd de actieve rol van de laatsten bij het genieten van de natuur duidelijk, getuige de paradijselijke naaktloperij waaraan zelfs patriciërs zouden hebben meegedaan.

Bovendien gaat de positieve natuurverbeelding deel uitmaken van

de versieringen bij het straatspektakel, waarbij de hele stad in het geweer kwam. Brugge trakteert Filips de Goede in 1440 op een nagemaakte kameel, op oriëntaalse wijze bereden door een neger die in zijn hand een fles hield waaruit wijn stroomde. En in 1458 krijgt hij in Gent het verbazing wekkende schouwspel voorgetoverd van een zó kunstig nagebootste leeuwenfamilie, dat de leeuwen echt konden bewegen en briesen of zoals de kroniekschrijver zegt in een formule die snel carrière maakt als karakterisering van de natuurbeleving nieuwe stijl: ‘ende waren alle meesterlic ghemoleert ende gewrocht naer d'levende.’ Net echt dus, en niet vertekend, uitvergroot, gekarikaturiseerd om primair een boodschap over te dragen in plaats van levenslust. Die boodschap aan het adres van Filips draagt de leeuwenfamilie zeker nog met zich mee, maar hij staat hier niet op de voorgrond zodat de kroniekschrijver over de betekenis daarvan niet eens rept. Waar het om gaat, is de even prachtige als angstaanjagende natuur.

Denk vooral niet, dat het angstaanjagende van de bedreigende, ongeordende wildernis vergeten is, want zo keurig chronologisch verlopen cultuurprocessen niet. Het oude blijft nog lang aanwezig, valt weg, komt weer terug, is soms verscholen in een andere gedaante, terwijl er iets bijkomt dat steeds overheersender wordt, eveneens na een schoksgewijs verlopend proces van vallen en opstaan. Te Gent is anno 1458 ook de perfecte uitbeelding aanwezig van de natuur als afschrikwekkende wildernis, waartegen Mars (als reus de adel voorstellend) het in een kasteel verscholen volk beschermt, geassisteerd door een gedomesticeerde zwarte leeuw. De wildernis is uitgebeeld als een chaos van woeste bomen en struiken, bevolkt door wilde dieren als draken, krokodillen, beren, wolven, vossen en vliegende slangen. Die waren allemaal namaak, maar er zijn ook levende beesten, zoals apen, hazen, konijnen en eekhoorns. Daardoor moet het geheel toch weer een vriendelijker aanzicht hebben gekregen, als een vertrouwde verbeelding voor het publiek, namelijk die van de boeiende en uitdagende natuur.

Ten slotte is er ook een fraai uitgevoerde vechtolifant met oriëntaalse krijgers op zijn rug. Wederom rijst de vraag of bij de inkomst van deze vorst de boodschap overheerst, dan wel de exotische natuurverbeelding. Het bouwwerk, ook als sneeuwgroep in 1511, staat in de traditie van de herinnering aan Alexander de Grotes krijgsdaden, in de middeleeuwen wel aangegrepen als allegorie voor de strijd tegen driften en hartstochten. Op zichzelf zou dit uitstekend passen in het stedelijk beschavingsoffensief, maar daarvoor is in dit geval toch geen enkele indicatie te vinden zodat het hoogstwaarschijnlijk alleen om die

exotische ‘natuurwaarde’ gaat, vergezeld van een voor Filips strelende parallel met de grote Alexander.[32]

Tegenover dit stedelijk vertoon staan de door het hof georganiseerde banketten met internationale allure. Toch geven die in grote trekken hetzelfde beeld. De natuur is getemd tot kijkdoos en rariteitenkabinet, inclusief het griezelen dat ook bij waarlijk vermaak hoort. Het huwelijksbanket van Karel de Stoute en Margareta van York in 1468 toont nagemaakte dromedarissen, een eenhoorn, luipaard, leeuw, olifant, walvis, meerminnen, zeeridders, (èchte?) negers, wildemannen en een schaapherderin. Tegen het eind van de middeleeuwen nemen de aantallen van in het echt ontdekte natuurvolkeren steeds meer toe in de stoeten. De protserige begrafenisstoet van koning Ferdinand van Aragon te Brussel in 1516 heeft onder meer een triomfwagen met de uitbeelding van zijn gebiedsdelen. De zes paarden die de wagen trekken dragen elk een man ‘in het indiaens gekleed’.

Natuurlijk doen de burgers in Brussel ook mee. Het door hen groots opgezette schietspel van 1444 wordt door menige kroniek uitgeroepen tot hoogst opzienbarende gebeurtenis, vooral vanwege het natuurspektakel. De markt is volgezet met allerlei fruitbomen, er zijn vijvers gemaakt die vol vis zitten en fonteinen uit de borsten van vrouwenbeelden spuiten onafgebroken rode en witte wijn. Op dit moment is er nog weinig Bourgondisch spektakel naar buiten gekomen, want de grootscheepse banketten, huwelijken en Gulden Vlies-kapittels moeten nog komen. Daartegenover had de stad reeds vanaf 1431 aan het park gewerkt, zodat een zekere traditie ter stede in het uitbeelden van een getemde en gefatsoeneerde natuur niet te ontkennen valt.

Aan het eind van de vijftiende eeuw stort de prentkunst als typisch burgervermaak zich op het exotische natuurgebeuren. Reeksen met wildemannen en -vrouwen worden vervaardigd, zigeunerfamilies en wild buitelende baby's of peuters die een ongekende levenslust verbeelden. Vooral in het toonaangevende werk van de niet geïdentificeerde Meester van het Rijksprentenkabinet wordt de wereld bevolkt met vitale creaturen en exotische vreemdelingen, die tamelijk neutraal zijn uitgebeeld en zeker niet fungeren als dragers van een (andere) boodschap. Zeker de Turken en de zigeuners willen de suggestie wekken in hun eigen omgeving naar het leven te zijn afgebeeld, wat ook best mogelijk is. Het is namelijk niet ondenkbaar dat de Meester niemand anders is dan Erhart Reewich, illustrator van Breidenbachs zeer populaire reisgids naar het Heilige Land die met dezelfde houtblokken in verschillende talen (waaronder het Nederlands) gedrukt werd.[33]

Zoals gezegd sloot het verzet tegen de aardse driften als kenmerk

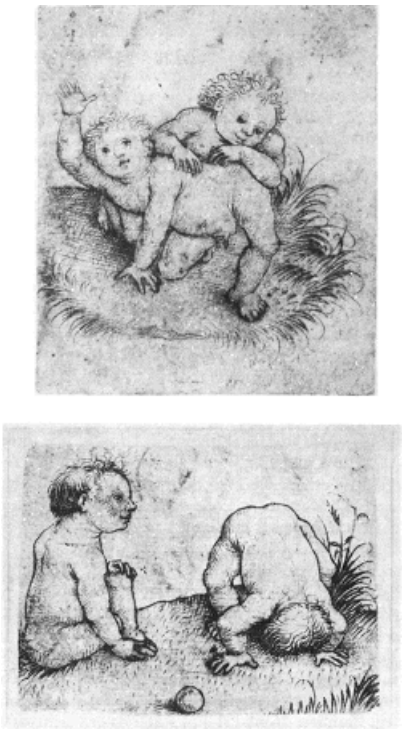

Levenslustige peuters aan het stoeien op etsen van de Meester van het Amsterdamse Kabinet, omstreeks 1470-1475. Ex: Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

van beschaving goed aan bij de traditionele wereldverzaking, wat aan het eind van de middeleeuwen resulteerde in een nieuwe golf van demonstratieve verachting en verwerping van lichaam en leven. Maar deze houding stond een aanzwellende levenslust en het genieten van de natuur niet in de weg. Zij mondde eerder uit in vormen van beschaafd genieten, aan de hand van de talrijke levensleren die een zo efficiënt mogelijk gedrag suggereren tijdens de reis op aarde. Men mag om zich heenkijken en genieten, terwijl de reis niet overhaast behoeft te worden afgelegd maar volgens de gestelde tijd van tweeënzeventig jaar, die men in alle rust kon volmaken. En men ziet steeds meer exotische mensen en fantasiewezens verschijnen in het dagelijkse leven, als paradijselijke herscheppingen die niet veel meer uitdrukken dan het verlangen naar ideale omstandigheden.

Daarbij merkten we al op dat de onmiskenbare obsessie met de dood evenzeer van die groeiende levenslust getuigt. De dood is niet meer de smartelijk verbeide toegangspoort naar het eeuwige leven. Hij is daarentegen een vijand geworden, die een mild aards genieten op brute wijze kon afsnijden. De rederijkers gaan hem jammerend en tierend te lijf, zoals Anthonis de Roovere in zijn beroemde *Refereyn van der doot* van voor 1482 dat begint met ‘O bitter doot, venijnich in 't smaecken fel’, op de stokregel (thema) ‘O doodt, hoe bitter is u memorie’. Als vijand wordt hij op aarde bestreden door de mens, gerepresenteerd door een ridder, in de door Jan Pertchevael bewerkte tekst van Olivier de La Marche, de *Camp van der Doot*, en in Colijn Caillieus *Dal sonder wederkeeren* naar het Frans van Amé de Montgesoie.

Enorme verontwaardiging en verbittering wekt de ontijdige dood van Maria van Bourgondië in 1482, waaraan de literatuur bijna opstandig lucht geeft. Ook de dood van haar latere schoonzoon Philibert van Savoye (echtgenoot van Margareta) in 1504 en haar zoon Filips de Schone in 1506 komen hard aan bij de bevolking van stad en land. Al deze vorsten werden door de wrede dood weggerukt in de bloei van hun leven, en nog wel bij het volop genieten van Gods schepping in uitingen van sportieve levenslust. Maria kreeg een ongeluk bij het paardrijden, Philibert dronk ijskoud water na een jachtpartij en Filips vatte een fatale kou na intensief kaatsen. Margareta had vervolgens de grootste moeite om de dood van haar echtgenoot Philibert te verwerken. Ze is overmand door verdriet, doet een zelfmoordpoging en besluit om nooit meer te trouwen. En Filips' echtgenote Johanna werd uiteindelijk waanzinnig, na compleet versuft geweest te zijn van verdriet.[34]

De dood is een wrede vijand, juist omdat het leven aan kwaliteit

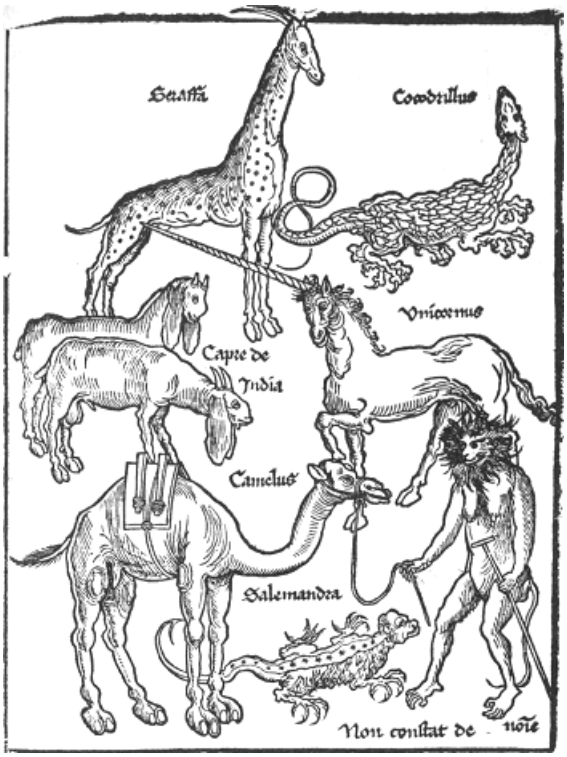

Exotische creaturen, aan te treffen in het Heilige Land, volgens de houtsnede van Erhart Reewich van omstreeks 1485 in Breidenbachs reisgids. Ex: Utrecht UB.

wint. Genot en levenslust zijn nu erkende aspecten van een natuurlijk leven, wat bij ontijdig inlossen van de erfschuld tot schrijnend verdriet en opstandige agressie kan leiden in plaats van dankbare berusting. Het leven is waard om geleefd te worden, gedurende een vol mensenleven dat nog maar door weinigen gehaald werd in werkelijkheid. Daarbij is de natuur niet meer louter een bedreiging, maar ook een bron van vermaak die bovendien allerlei mogelijkheden bood tot restauratie en verlenging van het leven.

In overeenstemming met de positieve natuurverbeeldingen van hof en stad bij het feestspektakel verbeelden de sneeuwpoppen van 1511 allereerst een exotisch natuurgebeuren tot een gedroomde werkelijkheid van weleer, die nog in het echt te bezichtigen zou zijn in verre landen overzee. Dit leger van sneeuw is weliswaar door Jan Smeken in beweging gezet, maar daardoor wordt allerminst de belerende functie weer voorop geplaatst. Jan maakt er absurd theater van, op last van de tekstsoort die hij gekozen heeft. Gedachten aan spontane volkscultuur horen ook hier bij die exotische en wilde creaturen niet thuis. Ze zijn al meer dan een eeuw ondergebracht in het decoratiedepot van hof en stad.

Eindnoten:

27 Veel materiaal in de catalogus Vandenbroeck 1987 en in Gaignebet 1984; verg. ook: Baltrušaitis 1960; Randall 1966; *Felheid* 1985, nrs. 51-53, 79-83, 93. De huisnaam te Brugge: Viaene 1954, 251. Over het toernooi: Piot 1879, 60.

28 Berlin Kupferstichkabinett, hs. 78 D 5, fol. 13 recto, 15 recto. Over de moriskendans: Vignau Wilberg-Schuurman 1983, 31-37; aan het Brusselse hof: Vandenbroeck 1986, 603. Een voorbeeld van zo'n encyclopedie vol exotica is *Der dieren palleys* 1520: zie de houtsneden. Le Goff 1987A, 175-176, wijst op de middeleeuwse voorstellingen van droomwerelden, elders op de wereldkaart, waar nog een primitivisme zou heersen dat precies het tegendeel blijkt te zijn van de eigen frustraties; daar worden dan ook de traditionele kerkelijke taboes doorbroken in de vorm van zwelgpartijen, nudisme, polygamie, seksuele vrijheid, kannibalisme, eten van drek. Zie ook infra 127-129.

29 Van Oostrom 1987, 29. Over het groeiende dierenpark te Brussel: *Van der Weijden* 1979, 16, 19; de akte van 1431 bij Schayes 1854, 320-323; het contract met de slager: Vaughan 1970, 145; de apenhoeder: Ruelens 1860; picknicken: Brussel KB, hs. 17.119, p. 107, anno 1450. Over de Onzelievevrouwe-ommegang zie infra 170-174.

30 Tafur ed. 1926, 196; De Beatis ed. 1979, 94; Dürer ed. 1941, 78; verg. *Dürer* 1977, nr. 67 + afb. 22. Zie verder onder andere Guicciardini 1612, p. 54 (eerste ed. 1567); Ernstinger ed. 1877 (reisverslag van 1606), 233-234; verg. ook de grote houtsnede van Cornelis de Jode uit het einde van de zestiende eeuw met het gehele hofcomplex inclusief een deel van de warande: Duncker 1983, 26-27.

31 Hierover Cogels 1904; verg. *Einreitung* 1517. Over de nadere confrontaties tussen Germanen en Bourgondiërs: *Bruxelles* 1979, 82; zie ook infra 138.

32 Resp.: *Kronyk* ed. 1839-1840, II, 219, 228-229, 230. Over de vechtolifant: Vandenbroeck 1986, 354-357; verg. *Kunstschatten* 1987, nr. 35.

33 De Roovere ed. 1866, passim. Over de rouwstoet van 1516: Scheller 1983; verg. Brussel KB, hs. 17.119, p. 171. Het schuttersfeest: Brussel KB, hs. II.2097, fol. 10 recto; Piot 1879, 58. Over de prenten: *Felheid* 1985, nrs. 51-53, 59-61, 65, 74, 82-83, 93; over het verband met Reuwichs illustraties voor Breydenbachs reisgids zie id., 18-20.

34 Zie infra 222-231 en de literatuur in noot 2. De Roovere ed. 1955, 288-290; Pertcheval ed. 1948; Caillieu ed. 1936. Over de vorstelijke sterfgevallen resp.: Van de Graft 1904, 95-100;

Van Vloten 1852, 115-116; De Iongh 1981, 150-155; Van de Graft 1904, 130-133; Brouwer 1940, hfdst. IV en V.

VIII. *Liefde, huwelijk en gezin*

1. Adam en Eva

Onder de sneeuwpoppen bevinden zich enkele liefdesparen, die we wel vaker ontmoeten in middeleeuwse verbeeldingen om ongewenste situaties in liefde en huwelijk aan te geven: Adam en Eva, David en Bathseba, Aristoteles en Phyllis, en ook Venus en de thans minder bekende Sardanapalus. Al eerder stelden we vast dat seks en erotiek ook in ruimere zin de sneeuwpoppenmakers bezighielden, terwijl Jan Smeken daar in meer scabreuze zin nog eens een extra accent aan verleende door zijn komische vertekeningen. Die erotiek in de vorm van beschaafd gesensualiseerd vermaak zou dan verklaard kunnen worden als compensatie voor de toenemende repressie van seks. Daartoe bood de introductie van de klassieke mythologie een aantrekkelijke mogelijkheid vanwege de vereiste blootheid voor het tonen van de ideale lichaamsproporties, wat zich vervolgens ook over geschikte taferelen uit de bijbelse oudheid uitstrekte. De scabreuscheden, vooral in de tekst, staan in een veel langere traditie van feestritueel, dat zowel daarmee de gelegenheid biedt om stoom af te blazen als om gevarieerde zaken en personen te verdelgen.

Binnen deze kaders wordt dan nog eens in het bijzonder vorm gegeven aan obsessies omtrent de liefde door paren op te voeren aan wie iets mankeert: een wijze en/of machtige man wordt toch ten val gebracht door een vrouw. De verdwazende liefde heeft zulke mannen van elke realiteitszin ontbloot en onderworpen aan de grillen van een vrouw. Die situatie is ook uitgebeeld in Cupido met zijn pijl, ‘Daer hi met doerschoot der menschen sinnen’ (r. 51). Naast de vier paren zijn er nog een Cupido en een Venus om deze kant (de enige?) van de wereldse liefde te benadrukken, terwijl het niet onmogelijk is dat Samson mede in dit verband gezien werd. Weliswaar voert hij zijn bekende act uit (het opensperren van de leeuwemuil), maar door zijn onderworpenheid aan Dalida behoort hij tot de prominenten onder de bedrogen of de zichzelf te gronde richtende mannen. Bovendien past

hij ook goed, omdat in traditionele reeksen steeds díe mannen werden gekozen die uitzonderlijk sterk of wijs waren.

In ieder geval is *Vrou Laudate*, die bij een bron zit met een leeuw en een hondje, een volwaardige zuster van de vrouwelijke helften van de genoemde paren. Ze draagt een typenaam van een onduidelijke herkomst, zeer waarschijnlijk op te vatten als de ironische omkering van een christelijke aanprijzingsformule. Die naam staat voor een slonzige huisvrouw die weigert om haar taken uit te voeren, haar man reduceert tot pantoffelheld en zelf de hele dag door luiert of langs de straten slijpt. Het type is bekend in de literatuur vanaf de kluchten uit de veertiende eeuw, maar wordt pas echt populair in spotteksten uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Deze naam wordt hier voor de sneeuwpop voor het eerst gebruikt, maar zal later veelvuldig herhaald worden. De kwade (oude) vrouw is al veel langer bekend in de Westeuropese literatuur, maar de aandacht voor de onhuishoudelijke vrouw lijkt vooral typisch voor de Lage Landen, zeker rond het tijdstip van circa 1400.[1]

Onder deze populariteit gaan duidelijk maatschappelijke idealen schuil omtrent de rolverdeling in het huishouden. Laudate is het exacte tegenbeeld van het aan het eind van de middeleeuwen gewenste type huisvrouw, zoals hofdichter Dirc Potter haar presenteert:

> Ghi, goede wive, verwaert [verzorgt] u huus,
> Loopt niet in 't wilde, maect gheen confuus.

Ze lijkt ook op de luie dienstmeisjes uit *Reynaerts Historie* uit het eind van de veertiende eeuw, die eveneens het negatieve zelfbeeld van de goede huisvrouw vormen:

> Dese dienstmegen des gern plogen [zijn er gek op]
> Die liever dansen in den nacht
> En 's morgens slapen lanck en zacht
> Ende tot alre ledicheit hem bet voegen.

En direct worden ze weer aan de kaak gesteld als slechte huisvrouw in een boerde uit het handschrift Van Hulthem:

> In overspele, dat si mesdede.
> Si leende liever hare lede [ze gaf zich liever over
> aan haar lichaam]
> Dan potte of pannen, si scuerde node,

Luxurioes was al hare sede:
Si prees bruden [vrijen] naest den brode.[2]

Maar voor we verder kunnen gaan met deze opstandige vrouwen is er eerst nog een ander probleem. Ziet Smeken bij Laudate weer iets anders dan de sneeuwpop bedoelde? Leeuw en hondje zijn namelijk moeilijk met deze figuur te verbinden. Ze passen wel bij een zittende vrouw, die een deugd verbeeldt, en zelfs bij de stedemaagd. Zo'n verbeelding komt elders onder de sneeuwpoppen voor, namelijk op de markt waar een maagd staat met aan haar voeten een leeuw, die samen het stadhuis bewaken. Waarschijnlijk stelt zij *Fortitudo* voor, de kracht of standvastigheid, want een Brussels instructielijstje voor schilders en andere versierders uit deze tijd zegt dat een leeuw op de deugd in een maagd attendeert.[3] Bouwt Smeken deze nu om tot een gemeenzamer voorstelling van ongewenst gezinsleven?

We kunnen vaststellen dat de sneeuwpoppen een manifeste bekommernis met de gevaren van liefde en gezinsleven tonen, die nog eens aangedikt is door de tekst. Herkenbaar aanwezig is de traditie van de uitbeelding van de minnelisten, die al begint in de twaalfde eeuw met de eerste rijtjes van bedrogen mannen in de literatuur. In de veertiende eeuw groeien deze uit tot ware catalogi van bedriegelijke vrouwen en verkeerde liefdesparen, die vanaf de vijftiende eeuw gretig worden aangegrepen in de stad voor een nog ruimere verwerking. Hoewel er nu zeer veel namen genoemd worden in de opsommingen, heeft zich toch een duidelijke topklassering ontwikkeld van een tiental bijbelse en klassieke paren. Zowel het herhaaldelijk en in toenemende mate voorkomen van deze reeksen als de varianten daarbinnen kunnen waardevolle inlichtingen verstrekken over de aard en de actualiteit van de door hen gerepresenteerde problematiek in het milieu waarvoor ze bestemd waren. Zo kan in het algemeen gezegd worden dat tussen grofweg 1450 en 1550 in de steden der Zuidelijke Nederlanden de voorstelling van het verkeerde huwelijk - aan de hand van enkele vaste reeksen en typen in literatuur en beeldende kunst - een hoogtepunt bereikt. Daarna verdwijnen zulke voorstellingen uit het centrum van het stedelijke cultuurleven, om nog te blijven voortleven tot in de negentiende eeuw, doorgaans als versleten cultuurgoed in de vorm van colportagewaar zoals de centsprenten.[4]

Maar voordat we de actualiteit daarvan voor Brussel in 1511 nader onderzoeken, moet eerst de vraag gesteld worden hoe de angst voor vrouwenmacht en verdwazende liefde in de genoemde sneeuwpoppen aanwezig kan zijn. Gebruikelijk is de opening van de reeks van vrou-

wenlisten met Adam en Eva. Zij was immers de eerste vrouw op aarde, die meteen de man (en daardoor de gehele mensheid) in het verderf stortte met haar onbeheerste passie, die haar zo eenvoudig te bespelen maakte voor de duivel. Dit verhaal wordt niet altijd, ondanks de codificatie in de bijbel, op dezelfde manier verteld in de middeleeuwen. De eigen ambities of wensen leidden niet alleen tot de voorkeur voor bepaalde verhalen, maar ook tot aanpassingen daarvan die het vertelde geschikt moesten maken voor de projectie en legitimering van milieuen tijdgebonden idealen en obsessies.

Dit naar onze smaak zo schaamteloze procédé is zeer typerend voor de cultuur van de late middeleeuwen, zoals steeds blijkt. Duidelijk is, dat de techniek eenvoudig te verdedigen was. Er lag immers al een enorme berg exegetisch commentaar gereed op alle bijbelplaatsen, voor een deel eveneens beschikbaar in de moedertalen. Verder waren er de historiebijbels in de vorm van de vele bewerkingen van Petrus Comestors grondtekst uit de twaalfde eeuw, die ook al selecterend en interpreterend navertelden. En ten slotte was het de opdracht aan elke christen, nog eens gestimuleerd door de moderne devoten, om de waarheid zelf te ontdekken achter de letter van het woord zoals men die eveneens moest aflezen uit het boek der natuur. In zekere zin maakte dat het bijbelwoord vogelvrij aan het eind van de middeleeuwen, wat dan ook aanleiding gaf tot hevige polemieken en verdachtmakingen van ketterij. Die brandden zelfs al los, wanneer de bijbel in de moedertaal werd omgezet, waarvan de Brusselse bijbelvertaler van 1360 getuigt. Het hele proces werd vervolgens nog eens bevorderd door de talloze behandelingen van de bijbelse thema's in de beeldende kunst en dramatische voorstellingen van allerlei aard, die bovendien graag putten uit de apocriefen die bijvoorbeeld de gewenste details over Jezus' leven als kind aanreikten.[5]

Zulke vertekeningen zijn, te zamen met de aanwijzingen voor de verwerking daarvan door het publiek, van groot belang voor de cultuurgeschiedenis, omdat zij zoveel kunnen zeggen over de wisselende ambities en obsessies onder diverse bevolkingsgroepen in de loop der tijden. Zo zagen we al dat het Sedekia-verhaal uit het Oude Testament een steeds zwaarder accent kreeg op de schande van zijn zelfbevlekking door toedoen van een laxeermiddel, wat geheel ontbreekt in de oorspronkelijke versie van de Vulgaat. Nog veel gecompliceerder is de exploitatie van het zondevalverhaal, die geen grenzen lijkt te kennen. Zo wordt Adam met het vorderen van de middeleeuwen steeds kwetsbaarder en angstiger, terwijl Eva uitgroeit tot een manwijf dat haar pantoffelheld voor en na de zondeval koeioneert en rond com-

mandeert. Maar hoe kon zich een dergelijke visie ontwikkelen, en wie wilden daarbij gebaat zijn?

Van meet af aan brengen middeleeuwse exegeten de overtreding van Gods gebod in verband met de drie hoofdzonden, gulzigheid, ijdelheid en hoogmoed, waartoe de duivel het eerste mensenpaar wist te bewegen. Daarmee is de kous echter niet af. Vele schrijvers verbinden hieraan nog een reeks vragen, die ze in het kader van verschillende heilsoogmerken proberen te beantwoorden. De voornaamste zijn wel wie van de twee nu eigenlijk het zwaarst zondigde en waarom Adam zich willens en wetens door Eva liet overhalen om van de appel te eten. Bij de behandeling van dat laatste punt tekent zich een veelzeggende ontwikkeling af in de aangevoerde motiveringen, met als voornaamste dat Adam in de literatuur van de late middeleeuwen steeds sterker de trekken van een pantoffelheld aanneemt.

In de Vulgaat - de courante bijbeltekst in de middeleeuwen - wordt niets over Adams beweegredenen gezegd: Eva reikt hem de appel aan en hij eet. De exegeten staan echter klaar om vast te stellen dat Adam zich zeer bewust was van zijn zonde. In die zin wordt het verhaal uitgewerkt in Comestors wijdverspreide historiebijbel, die ook ten grondslag ligt aan Van Maerlants *Rijmbijbel* van 1262. Daar blijkt Adam redelijk, wijs en onverschrokken te zijn, en zelfs een tikje sluw want hij wacht eerst even af of Eva na de eerste hap niet dood neervalt; Eva geeft de appel aan Adam die:

> [...] merken beghan
> Dat soe [zij] te hant niet bleef doot:
> Nochtan wiste hi al bloot
> Dat quaet dat daeraf soude comen
> [...]
> Ende at, watter af soude ghescien.

Adam weet dus dat hij zondigt, maar niettemin - Eva staat nog - we zien wel wat ervan komt! Daarmee wordt de vraag echter des te klemmender waarom Adam het dan toch doet. In Van Maerlants *Spieghel Historiael*, afgebroken omstreeks 1288, wordt een directe motivering genoemd die ook al eerder in de Latijnse exegese ontwikkeld was: Adam doet het uit liefde.

Een halve eeuw later geeft Jan van Boendale een nadrukkelijke demonstratie van de noodzaak om dit bijbelverhaal als richtsnoer te hanteren voor eigentijds gedrag in het huwelijk. Ook bij hem doet Adam het uit liefde, maar het is een soort liefde die klaarblijkelijk tot grote

rampen kan leiden. Hoewel hij zich terdege bewust was van wat op het spel stond, raakt hij zo begoocheld van zinnen door zijn dwaze liefde dat hij elke controle over zichzelf verloor. Pas dus op voor de liefde, zegt Van Boendale dan, bemin je vrouw met mate en houd haar vooral op enige emotionele afstand. Binnen deze gedachtengang wordt Eva bovendien als steeds stommer, redelozer en kwaadaardiger voorgesteld naast een redelijke en wijze echtgenoot, die helaas verblind raakt en allengs onderdaniger wordt. De verontwaardiging spat eraf bij Van Boendale: Adam verspeelt met open ogen de eeuwige gelukzaligheid voor een vrouw die ‘cume [nauwelijks] twe voir drie kinde’!

Deze lijn wordt voortgezet en versterkt in de vijftiende eeuw. Het Brusselse ommegangsspel *Die eerste Bliscap van Maria*, opgevoerd vanaf het midden van de vijftiende eeuw, heeft de scène tussen Adam en Eva breed uitgesponnen. Eva is benaderd door de slang en meldt vervolgens Adam dat ze iets met hem wil bespreken. Deze is een en al voorkomendheid, redelijkheid en welwillendheid:

> Wat soude dat wesen,
> Vrouw Yeve, dat ghi met nernste [zo vurig] begeert
> Aen mi? Ees't dat ghij 't mi vercleert,
> Ic salre in doen sonder verdrach
> 't Uwer liefden, dies ic vermach.
> Want noode so soud' ic u vererren [boos maken],
> Soe 't redelic si.

Maar dan schrikt hij hevig van Eva's voorstel, want hij beseft meteen dat dit tegen Gods gebod is. En hij probeert haar met redelijkheid tot andere gedachten te brengen. God heeft het nog zo nadrukkelijk verboden! En er staan toch bomen genoeg om aan haar begeerte te voldoen, waarom nu juist die ene? Maar Eva onderbreekt hem ruw met een vloek:

> Keeren, sijt tevreden
> Adam! [...]
> Hout, siet!

En we kunnen dat het best parafraseren met: ‘Jezus Christus (wat prematuur, want *Keeren* is afgeleid van Christus), niet zeuren, Adam, pak aan en eten!’ Tegen zulk kwaadaardig geweld is Adam niet bestand en hij hapt toe. En vanaf dat moment is Adam een klagende pantoffelheld, die ook na de verdrijving uit het paradijs door zijn vrouw gediri-

geerd wordt. Veroordeeld tot bloed, zweet en tranen in aardse beslommeringen zit hij vertwijfeld neer. En weer neemt Eva het initiatief: ze duwt hem de schop in handen om de aarde te gaan omspitten, terwijl ze ijverig uitroept dat ze nu in armoe en ellende in hun levensonderhoud moeten gaan voorzien.

Dwaze liefde, inertie en angst kenmerken de eerste pantoffelheld op aarde, althans volgens het beeld dat men van hem in de late middeleeuwen schetst. We geven nog een voorbeeld om te laten zien hoe favoriet deze voorstelling rond 1500 wordt, en hoe direct deze beeldvorming wordt gehanteerd als model voor gewenst huwelijksgedrag in de eigen tijd. *Dat bedroch der vrouwen*, gedrukt omstreeks 1532 maar zeker een à twee decennia eerder ontstaan, is een novellenbundel die gebouwd is op het stramien van een reeks vrouwen die tot de slechtste aller tijden zouden behoren. Afwisselend wordt een vrouw uit de bijbel of klassieke literatuur gepresenteerd naast een eigentijds voorbeeld van vrouwelijke bedrieglijkheid. Natuurlijk begint de bundel met Eva:

> Ende si sach dat den appel schoon was in 't aensien, ende si nam den appel, ende adt daeraf, ende ghaf hem voort haren man Adam, die daer ooc af adt, als een die niet en wilde vertoornen zijn wijf, die nochtans die wijste man was die oyt opter aerden quam sonder alleen die sone Gods.

De toevoeging dat Adam bang is om zijn vrouw boos te maken valt des te meer op door de verder sobere verteltrant, die nauwelijks afwijkt van de courante bijbelvertalingen. Maar belangrijker is dat de samensteller van de bundel - waarschijnlijk de drukker Jan van Doesborch - het verhaal aangrijpt voor actuele huwelijkslessen. Eerst herhaalt hij de al eerder ontworpen argumenten tegen de opvatting dat Eva superieur zou zijn aan Adam. Er is namelijk op gewezen dat Adam slechts op een veldje bij Damascus is geboetseerd uit losse blubber, terwijl Eva als eerste mens in het paradijs ontworpen werd uit edeler materiaal, namelijk mensenrib. Het is onjuist, zegt de auteur, om hieruit te concluderen dat Eva eigenlijk de baas was van hen twee. God heeft dit alleen gedaan om bij Adam respect af te dwingen voor het edele van zijn helpster. En dat is van belang om vast te stellen omdat er thans vrouwen zijn die

> hieruut argueeren, dat si beter zijn dan die mannen, ende willen zijn der mannen meester, so dat dickwil noch veel ghebuert nu ter tijdt inder werelt.

Daar gaat het om, dat dient de actualiteit voor nu te zijn van het zorgvuldig in de bedoelde richting gedirigeerde bijbelverhaal. En daarom wordt ten slotte nog nadrukkelijk aan Gods woord herinnerd, wanneer hij Eva op haar plaats wijst:

> ende ghi sult zijn onder die macht van uwen man, ende hij sal heerschappie hebben over u, ende u meester zijn.[6]

Eindnoten:

1 Zie infra 99-109 over de naakte beelden en 140-141 over de kwade (oude) vrouwen. Laudate: Pleij 1983, 20-24 + de daar genoemde literatuur in noot 87; verg. Enklaar 1940, 94-98.
2 Resp.: Potter ed. 1845-1847, boek IV, r. 2211-2212; *Reynaerde* ed. 1952, B r. 5150-5153; Kruyskamp 1957, nr. V, r. 12-16.
3 De Keijser 1953, 57: overigens staat daar wel bij dat ze ook een pilaar stukmaakt.
4 Een overzicht van de vrouwenlisten in de beeldende kunst: Vignau Wilberg-Schuurman 1983, 43-58; *Heks* 1985, 164-179; verg. Caron 1988. Nederlands tekstmateriaal (onder andere), vaak in combinatie met 'beroemde vrouwen' dan wel 'bedrogen mannen': Keesman 1982-1983; Franssen 1982-1983; id. 1983-1984; Van Aken ed. 1868, r. 8649-8698; *Gloriant* ed. 1968, r. 129-135; *Spiegel* ed. 1900, I, r. 1629-1642; Potter ed. 1845-1847, boek I, r. 2461-2514, r. 3200-3206; *Mellibeus* ed. 1950, 65-66; Van den Dale ed. 1944, 169-170, r. 567-573; *Triumphe* 1514; *Thuys* 1531, passim; verg. ook Berlin Kupferstichkabinett, hs. 78 D 5 (verslag over inkomst 1496); de *Stede der vrauwen* van Christine de Pisan, in 1475 vertaald: verg. Lievens 1959; Boccaccio 1525.
5 Zie in het alg. Pleij 1980-1981 + de daar genoemde literatuur. Over de bijbel infra 161-162.
6 Middeleeuwse interpretaties van de Zondeval worden besproken in Murdoch 1974. Zie verder resp.: Van Maerlant ed. 1983, I, r. 642-647; Van Boendale ed. 1844-1848, boek I, cap. 21, r. 18-30, 51-70; *Bliscap* ed. 1973, r. 219-225, 249-253; *Bedroch* (circa 1532), fol. B1 recto-B2 verso; verg. Franssen 1982-1983, m.n. 278; id. 1983-1984.

2. Verwijfde wellustelingen

Voor de residentie van de heren van Gaesbeek is het tafereel geboetseerd van David en Bathseba, dat door Smeken in de tekst weer in beweging wordt gezet. En ook hier is het bekende bijbelverhaal geïnfecteerd door de Brusselse actualiteit. We bespraken al de compenserende werking van het beschaafde naakt op de onderdrukte erotiek, die niet alleen gebruik maakte van de klassieke mythologie maar tevens van de in aanmerking komende bijbelverhalen. In dit verband verschijnt telkens de badende Bathseba, als sneeuwpop letterlijk beeldschoon, waarbij haar naakte lijf niet alleen David verhit maar ook de toeschouwers. De tekst legt echter eveneens een zwaar accent op het bestellen van een brief door Davids kamerdienaar aan Bathseba. Deze handeling is nauwelijks van belang in het verhaal, maar de zeer prozaïsche omstandigheid van een zojuist in 1510 ingestelde postdienst te Brussel zette Smeken aan tot deze accentuering. Daarover later meer.

Naar ons gevoel is het echter niet helemaal eerlijk om ook dit paar op te nemen onder de vrouwenlisten. Bathseba was er toch niet op uit om David te verleiden, met alle gevolgen van dien? Naar middeleeuwse overtuiging doet dit er niet toe. Het gaat om de verdwazende macht van de liefde, waarmee de duivel de mens in het ongeluk

stort, vaak met behulp van het willige instrument dat hem was aangereikt in de persoon van de vrouw. Of zij nu zelf het initiatief neemt dan wel onwetend bespied wordt, is niet ter zake aangezien haar lijf en gedrag in beide gevallen op fatale wijze gebruikt zijn om de man van elke redelijke beheersing te beroven. Van Bathseba kan dan hoogstens gezegd worden dat zij niet verantwoordelijk is als persoon maar wel als vrouw.

Aan het eind van de middeleeuwen, wanneer deze voorstelling ook buiten de genoemde reeksen talloze malen benut wordt in de literatuur en de beeldende kunst, overwegen twee onderscheiden gebruiks-

mogelijkheden. De oudste is die waarbij het verhaal dient als bewijs voor de onvermijdelijke ontdekking van heimelijk overspel. Daar ligt dan ook het accent op, zodat het tafereel in de Besnijdenis-ommegang te Antwerpen vanaf 1398 aangeduid wordt als ‘een poijnt van Davids overspeele’. En zo wordt het nog steeds gebruikt in moraliserende anekdotenverzamelingen als de *Grote Cathoen* van 1519. Recenter is een ander accent, waarbij het verhaal gereedgemaakt wordt voor de demonstratie van de klassieke gevaren waaraan de zintuigen de mens blootstellen. Door hun directe contact met de natuur absorberen zij prikkels, die nogal eens aan de rationele controle van het geweten dreigen te ontsnappen. En dan wordt de door het aanschouwen van de naakte Bathseba hitsig rakende David het centrale punt, zoals onder meer blijkt uit de sneeuwgroep in Brussel waar zelfs de toeschouwers de strekking daarvan ongemerkt hielpen demonstreren.

Deze exploitatie van het verhaal is in overeenstemming met het voornaamste doelwit van het beschavingsoffensief, dat immers dicteerde dat men de emoties en driften moest leren beheersen. Daarom is er ook een Cupido van sneeuw aanwezig met zijn pijl. Op grond hiervan verwerft het verhaal zich een vaste plaats in de reeksen van bedrogen mannen, die het slachtoffer zijn geworden van hun zintuigen. Zo figureert het ook in het vermakelijke horoscoopboekje *Thuys der fortuynen* van 1518, waar onder een houtsnede met de naakte Bathseba bespied door David geschreven staat:

> 't Ghesichte can wonder brouwen
> Het bracht David tot ontrouwen.

Daarbij is het overspelelement secundair geworden, terwijl het ook helemaal kan verdwijnen zoals in Smekens tekst. Daarin is het bijbelverhaal op de gewenste maat gesneden van beschaafd compenserend naakt, de Brusselse postdienst en vooral de gevolgen van onbeheerste zinneprikkelingen.[7]

Bij de Oude Kleerkopersstraat doemt het sneeuwbeeld op van Aristoteles, die door een niet met naam genoemde vriendin bereden wordt. Al eerder bespraken we hoe Smeken deze situatie aangreep voor een scabreuze verdieping, door hem te laten kwellen door de ‘quoniam’ van de vriendin, een komische verbastering van ‘conam’ (zitvlak) maar ook gebruikt voor het even kwellende gebruik dat zij van haar geslachtsdeel maakte. Dit stel is talloze malen uitgebeeld vanaf de dertiende eeuw op of in de vorm van alles wat kunst kon verdragen zoals minnekistjes van ivoor, koorbanken, schenkkannen, tapij-

Pentekening uit de zestiende eeuw van Hercules in vrouwengewaad met Omphale. Ex: Berlin, Kupferstichkabinett.

ten en prenten. Aristoteles kruipt op handen en voeten, Phyllis (zo heet ze meestal) zit boven op hem, vaak met teugels en een zweep. Naast Adam en Eva zijn zij aan het eind van de middeleeuwen het meest voor de hand liggende paar om de alles overheersende kracht van de wereldse liefde te demonstreren. Stond Aristoteles niet bekend als een van de wijste mannen die ooit geleefd had? Zelfs hem kreeg de liefde eronder, waardoor hij zich liet onderwerpen tot (rij)dier, aldus op de meest directe wijze het gemis van de kwaliteit tonend die de mens onderscheidde van de dieren: het bezit van de rede.[8]

De tot nu toe besproken paren behoren tot het (laat)middeleeuwse gemeengoed, en waren even eenvoudig te herkennen als uit te beelden gezien de talloze voorbeelden. Bij het laatste paar moet de herkenning echter moeilijkheden opgeleverd hebben, want Smeken komt in de tekst met een merkwaardige interpretatie die weinig voor de hand ligt en allerminst traditioneel is. Hij ziet namelijk Sardanapalus, slapend in de schoot van Venus. Zo'n paar is niet bekend, maar aangezien Smeken weer voortvarend aan het animeren slaat, zijn er voldoende aanknopingspunten om te achterhalen hoe hij aan zijn identificatie van de sneeuwgroep komt.

Deze stond op het Sint-Goricxeiland, het oudste stukje van de benedenstad, ingesloten door twee armen van de Zenne. Daar zit een van de mooist uitgevoerde poppen, namelijk Venus. In haar schoot ligt Sardanapalus te slapen, ‘in haer liefde mat’ (r. 245), dat wil zeggen volkomen uitgeput door zijn liefde voor haar. Daarop geeft Smeken een toelichting. Hij heeft in haar dienst vrouwenwerk verricht, zoals spinnen en haspelen, opdat hij beloond zou worden in haar blanke armen. En dan volgt nog de bijna onvermijdelijke dooihumor. Hij is zo verblind door zijn liefde voor ‘dees dille’ - met welke gemeenzame aanduiding voor meisje (vergelijk ‘del’) dus Venus bedoeld wordt - dat hij niet eens merkt dat ze verdrinken.

Deze geanimeerde beschrijving doet sterk denken aan een bekend verhaal uit het eind van de middeleeuwen over Hercules en Iole (soms Omphale), dat moet dienen als demonstratie van de omgekeerde wereld in het huwelijk. In de afbeeldingen van dit paar houden ze elkaars attributen vast, respectievelijk knots en leeuwevel tegenover het spinrokken. Bovendien draagt Hercules vaak vrouwenkleren. Maar waarom dan Sardanapalus en Venus? De eerste is tamelijk bekend in de laatmiddeleeuwse literatuur. Zijn naam wordt geregeld gebruikt om uitzonderlijke wellust aan te geven, en komt dan ook in reeksen voor zoals meermalen bij Anna Bijns: ‘Wat mocht Sardanapalo sijn wellust baten?’, roept zij uit in haar beroemde vanitas-refrein over de bittere dood. Oorspronkelijk was hij de laatste koning van de Assyriërs, in de geschiedenis beter bekend als Assurbanipal (overleden 612 voor Christus). Maar reeds de Grieken mythologiseren hem tot het type van de aartsgenieter en wellusteling, die ten slotte volkomen verwijft en zich alleen met vrouwen ophoudt. Dan grijpt het leger in, maar hij pleegt zelfmoord door zich op een brandstapel te storten.

Zelfs in die zelfgekozen, gewelddadige dood ligt nog verwantschap met Hercules. Deze gaf zich ook over aan verwijfd gedrag met het spinrokken uit dwaze liefde, en dat luidde eveneens zijn dood in. Om

Fragment van afbeeldingen van slechte mannen, onder wie in de rechtermarge ook Sardanapalus staat, met spinrokken; tekening van Gielis van den Hecke, bij de gedichten van Joos van den Hecke, van vóór 1538. Ex: Oxford, Bodleian Library.

hem te genezen zond zijn jaloerse vrouw hem een buiten haar weten vergiftigd hemd, dat volgens haar alleen maar van de liefdesverdwazing zou genezen. Het brandt Hercules helemaal stuk, zodat hij zich dolzinnig van pijn eveneens op een brandstapel werpt. De Romeinse satiricus Juvenalis noemt hen dan ook vergelijkenderwijs in één verband: men kan beter leven als Hercules met alle zorgen en inspanningen van dien dan als de smulpaap Sardanapalus op zijn donzen kussens te midden van vrouwen. Enige verwarring tussen beide figuren is dus wel verklaarbaar.

Maar bij Sardanapalus ontbreekt een vrouw die hem in het verderf gestort zou hebben. Hij groeit daarentegen uit tot het antieke model bij uitstek voor de volstrekte mateloosheid die geen enkele rem kende, of het nu om eten ging, drinken, intrigeren of erotiek. In die hoedanigheid komt hij in het kielzog van de klassieke goden de middeleeuwen in, omdat deze vooral deugden en ondeugden vertegenwoordigden vanuit de veronderstelling dat zij zich ooit als historische personages in zo'n opzicht onderscheidden. Vanaf de veertiende eeuw treffen we hem aan onder de voeten van Prudentia, als vrouw het verstand verbeeldend, die de aangewezen persoon is om deze belichaming van ongebreideld driftleven te onderwerpen. En dat is te zien op miniaturen, houtsneden en tapijten, zodat hij zich een vaste plaats verwerft in het magazijn van antieke, bijbelse en middeleeuwse modellen en voorbeelden.

Deze geijkte figuur wordt in de late middeleeuwen bij gelegenheid omgebogen naar de reeksen van de vrouwenlisten dan wel bedrogen mannen. Daardoor werd de verwarring met Hercules weer bevorderd, die zich hierin van oudsher thuisvoelde. Maar Sardanapalus had een specifieke vrouw nodig, op wie hij dwaas verliefd zou zijn en die hem in het verderf gestort zou hebben. De gemakkelijkste oplossing is dan inderdaad om Venus die vrouw te laten zijn, omdat zijn biografie niemand anders opleverde. Met andere woorden, wat Smeken doet is nog zo gek niet.

Bovendien is hij niet de eerste die Sardanapalus opneemt in een reeks van bedrogen mannen. Dat gebeurt namelijk al in de sinds 1479 herhaaldelijk gedrukte exempelverzameling met de titel *Sielentroest*. De kuisheid wordt hierin onder meer verduidelijkt aan het voorbeeld van een drietal door vrouwenlist verdwaasde koningen, die van hen verwijfde wellustelingen maakte. Want zo wordt het thema ingezet:

> Du selste wesen een manlyck man, du en selste niet wesen een

> wiverijc, also dattu een quaet wijf boven di laet raden. Doetste dat, si maeckt dy tot eenen sot ende tot een gheck.

Vrouwen kunnen dus een man ‘verwijven’, en daarom is het verder bekende verhaal over Sardanapalus als een van de drie voorbeelden opgenomen. Ze palmen hem binnen zijn eigen paleis geheel in, zodat hij zich ten slotte volkomen als een vrouw gaat gedragen, hij gaat zelfs naaien en spinnen: ‘Aldus hadden hem die wiven tot enen dwaes ghemaeckt.’ Wanneer de soldaten komen steekt hij zijn hele paleis in brand met alle vrouwen en zichzelf daarbij.

Smeken beschouwt deze sneeuwpop niet als waarschuwing voor verwijfdheid. In het licht van de elders geboetseerde slachtoffers van de verdwazende liefde (Adam, David, Aristoteles en misschien ook Samson) en de bazige kenau Laudate ziet hij in de twee sneeuwpoppen met hun omgekeerde huwelijk Sardanapalus en Venus, omdat de eerste al langer als prototype van bedrogen man en verwijfdheid figureerde. Vervolgens vertelt hij hun verhaal in termen van het niet onbekende avontuur van Hercules en Iole (Omphale), waarschijnlijk omdat hij Sardanapalus met Hercules verwart. Maar ongetwijfeld was dit laatste paar vooral als sneeuwpop uitgebeeld omdat ze geregeld voorkomen in de reeksen met vrouwenlisten.

Hun verhaal behoort tot de klassieke voorbeelden van vrouwenmacht. Het wordt in de antieke literatuur in vele toonaarden verteld. In de late middeleeuwen vindt het vooral via Boccaccio nieuwe toepassing. De verbroken huwelijksbelofte door de vader van Iole drijft Hercules (weliswaar reeds getrouwd) tot grote woede. Met een leger onderwerpt hij de vader, die daarbij wordt gedood. En dan probeert hij alsnog Iole voor zich te winnen. Maar die neemt subtiel wraak. Eerst dwingt ze de bruut in zijn leeuwevel en met zijn onafscheidelijke knots zich te zalven, te parfumeren, zijden kleren aan te trekken, en zich te tooien met gouden ringen en bloemenkransen in het haar. Vervolgens moet hij met de vrouwen babbelen en spinnen. Dat laat hij zich allemaal welgevallen, omdat hij totaal verblind is door de liefde.

Al in de klassieke oudheid wordt Iole veelvuldig verward met Omphale, bij wie Hercules eerder slavenwerk had verricht als boetedoening. Deze liet hem vrouwenwerk doen met het spinrokken en gekleed als een slavin, terwijl ze zelf zijn knots en leeuwevel overnam. Hierdoor vallen de beide vrouwen vrijwel samen in gedrag en uiterlijk, zodat ze ook in de Nederlandse versies van Boccaccio en in *Dat bedroch der vrouwen* van circa 1532 zonder veel onderscheid respectievelijk Iole en Omphale kunnen heten. Ongetwijfeld lag een Hercules

Simultaan-voorstelling van Hercules en Iole, eerst minnekozend (links), daarna samen spinnend, met Hercules in vrouwenkleren; houtsnede in Boccaccio's *Van den doorluchtighen* (...) *vrouwen*, gedrukt in 1525. Ex: Brussel KB.

van sneeuw in de schoot van een van hen te smachten, al wenst Smeken dat anders te zien.[9]

Eindnoten:

7 Over de verdwazende werking der zintuigen: Vos 1966; verg. Michault ed. 1955; *Tghevecht* ed. 1964. Verder resp.: De Burbure 1878, 3; *Cathoon* 1519, fol. [A5]verso-B1 recto; *Thuys* 1531, fol. [B2]verso. Over de postdienst: infra 302-304.

8 Zie onder andere *Felheid* 1985, nr. 54; *Heks* 1985, nrs. 36-39; verg. ook Vignau Wilberg-Schuurman 1983, 43-58.

9 Over Sardanapalus: Pauly 1893-1972, Suppl. II/1(1920), kol. 2436-2475; Timmers 1947, par. 1260; Boccaccio 1526, fol. D1 recto-D2 verso; *Sielentroest* 1479, fol. 129 verso; Bijns ed. 1875, 234, 251. Over Hercules, Omphale en Iole: Pauly 1893-1972, IX (1916), kol. 1847-1848; id., XVIII/1 (1942), kol. 385-396: Poensgen 1963; Jung 1966, 16-30, 111, 138-156; Boccaccio 1525, fol. D2 recto-D3 recto: *Bedroch* (circa 1532), fol. [13]recto-[14]recto.

3. Een bijbelse hennetaster

De angst voor de bazige vrouw die van haar man een pantoffelheld maakt is een geliefkoosd thema in literatuur en beeldende kunst. Maar aan het eind van de middeleeuwen lijkt het een speciale attractie te hebben voor de stadscultuur, waarbij de aandacht zich steeds meer richt op twistpunten over de taakverdeling in het huishouden. Daarin ligt ook het voornaamste defect van Laudate. Ze weigert de haar toegewezen taken te vervullen en dringt deze op aan haar echtgenoot, die daardoor een *hennetaster* wordt. Zoals we zagen werden verschillende typen uit bijbelse en klassieke oudheid aan het eind van de middeleeuwen zo opgevoerd: Adam, Aristoteles, Samson, Hercules, Sardanapa-

lus. Er zijn er nog wel meer - vooral Vergilius, Salomon, Alexander de Grote - die we dan niet alleen in vaste reeksen in prentkunst en literatuur aantreffen maar ook in een vastenavondstoet als die te Metz anno 1511. En telkens kunnen we vaststellen dat de bekende en aloude verhalen min of meer verdraaid worden om te kunnen voldoen aan het gewenste voorbeeld van verkeerde verhoudingen in liefde, huwelijk en gezinsleven.[10]

Er is nog een bijbels verhaal dat op deze manier aangegrepen wordt om weer een gezaghebbend voorbeeld van een beklagenswaardige pantoffelheld te kunnen opvoeren. Dan gaat het om Jozef, de stiefvader van Jezus, die eveneens in een oneigenlijk huwelijk moest figureren. In de literatuur en beeldende kunst van de late middeleeuwen wordt hij in toenemende mate uitgebeeld als een rondredderende Jan Hen. Naast zijn jonge en wonderschone vrouw is hij een bejaarde grijsaard die de grootste moeite heeft om de loop van de gebeurtenissen te volgen. Meermalen moet er een engel aan te pas komen om zijn angst en woede te temperen over al die wonderbaarlijke gebeurtenissen, te beginnen met zijn uitverkiezing tot huwelijkspartner tot aan de vlucht naar Egypte toe. Op schilderijen, miniaturen en prenten alsook in kerstspelen en kerstliederen is hij vooral bedrijvig in de weer met het huishouden. Terwijl Maria verstild haar uitverkoren rol ondergaat - ze maakt een wat afwezige indruk en ligt soms zelfs te lezen in het kraambed, natuurlijk in de bijbel, als signaal dat haar in ieder geval de betekenis van een en ander niet ontgaat - sprokkelt Jozef hout, haalt water, stookt een vuurtje, kookt een papje voor het kind en verzorgt de verlichting met een kaarsje in de hand of een lantaarn. Daarbij komt ook voor dat hij zijn broek uittrekt, die moet dienen als stof voor luiers.

Deze voorstelling van zaken past allereerst in de algemenere tendens om het heilsgebeuren zo aangrijpend mogelijk aan een breed publiek te presenteren, om dit tot optimale deelname aan geboorte en lijden van Jezus te bewegen. De situatie van opperste armoede, kou en hulpeloosheid krijgt steeds ‘realistischer’ accenten die met grote inventiviteit worden ontworpen. En dat Jozef zo manifest bejaard moet zijn, is ter verduidelijking van het feit dat elk daadwerkelijk vaderschap van de Verlosser aan deze zichtbaar onmachtige grijsaard ontzegd dient te worden. Dit was een serieuze zaak. Juist de meest eenvoudige van geest moest er ook van doordrongen worden dat Maria maagd was gebleven. Geloof aan het tegendeel gold als ketterij waarvoor - als we de kronieken geloven mogen - ook in Brussel iemand in 1503 op de brandstapel ter dood gebracht werd: ‘Die nyet en gelooffde, dat Maria

Godts moeder ware, dat zy Jesum gebaert hadde, nochtans maecht blyvende ende onbesmet.'

Het is opvallend dat teksten en afbeeldingen wel erg doorslaan en zonder meer ridicule dimensies verlenen aan zijn optreden, vooral als het om die huishoudelijke taken gaat, die hij niet zelden uitermate onhandig verricht. En dat dit geschiedt in het perspectief van contem-

De bejaarde en verslagen Jozef moet van een engel uitgelegd krijgen hoe Maria zwanger kan zijn; schilderij van een Antwerps Meester uit 1518. Ex: Stuttgart, Staatsgalerie.

poraine opvattingen over de gewenste gang van zaken in een echt huishouden, blijkt al uit de dwingende overeenkomsten met de taakvervulling van de wereldse grijsaards en pantoffelhelden in de literatuur.

De voorstelling van Jozef als bejaarde pantoffelheld stuit bovendien op groeiend verzet in de loop van de vijftiende eeuw. Een belangrijke aanwijzing daarvoor wordt gegeven in een Limburgs processiespel van omstreeks 1500 over het huwelijk van Jozef en Maria. De auteur heeft een dringende regie-aanwijzing toegevoegd met het verzoek om Jozef nu eens gewoon te spelen, om te beginnen door hem niet uit te dossen als een oude sloeber. Jozef was drieëndertig jaar toen hij trouwde en een eerbaar man, die het niet verdient om zo belachelijk gemaakt te worden. En de auteur vraagt zich af wie het toch in hun hoofd gehaald hebben om hem zo bespottelijk uit te beelden, waarbij hij zich niet aan de indruk kan onttrekken dat de schilders dat op hun geweten hebben.

Dat de karikaturale vertekening van Jozef in het licht staat van veranderende visies op huwelijk en gezin mag geen twijfel lijden. Zelfs Maria kan in zo'n verband een wat bazig karakter krijgen, zoals mag blijken uit de volgende regels van een kerstliedje:

> Joseph, maect ons een papken soet,
> Haestelijck in corter tijt.

En op een Neurenbergs altaarstuk is Jozef bij het kraambed bezig met het winden van de haspel, typische vrouwenarbeid die niet direct in verband te brengen is met de verzorging van de jonge baby.

De relatie tussen zijn ‘huwelijk’ en actuele huwelijksvormen wordt direct gelegd in een schilderij van Herri met de Bles van omstreeks 1530. Daarop wordt het thema behandeld van de menselijke pelgrimage naar het eeuwige leven. In een woest landschap zien we links op de voorgrond Jozef achter de ezel met Maria en kind sjokken, op weg naar Egypte. Ze begaan het nauwe pad van het heil over bergachtig terrein, vol obstakels, en weg van de in het centrum uitgebeelde wereld in de vorm van oprijzende stadscontouren. Die wereld is de directe bestemming van een gezelschap dat per wagen op de rechtervoorgrond langs de brede weg van het onheil afdaalt. Dat het een brede weg is die daalt volgt niet alleen uit de grootte van de wagen, maar ook uit de heuveltjes die paard en wagen voor een deel aan de blik van de toeschouwer onttrekken. Om geen enkel misverstand over dit dubieuze traject te laten bestaan zijn daarnaast nog wat wroetende zwij-

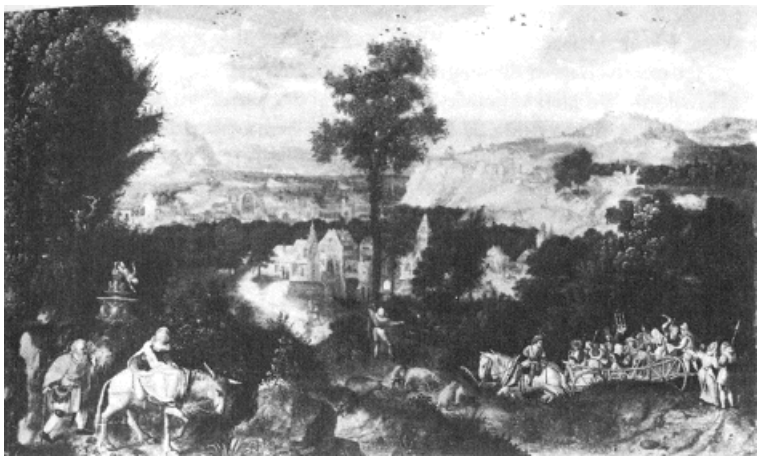

De *Vlucht naar Egypte* van Herri met de Bles van omstreeks 1530. Ex: Kopenhagen, Staatsmuseum.

Detail uit de *Vlucht naar Egypte* van Herri met de Bles van omstreeks 1530 met de wagen vol ongewenst gedrag in huwelijkszaken. Ex: Kopenhagen, Staatsmuseum.

nen geplaatst met een zwijnenhoeder, die de weg naar het verderf aanwijst, als tegenvoeter van de hemelse schaapherder.

Het gezelschap in de wagen beeldt ongewenst gedrag uit in huwelijkszaken. We zien vrijende maar vooral vechtende mannen en vrouwen, opgezweept door de bij uitstek onbeschaafdheid accentuerende doedelzak. Het agressieve en dominerende karakter van vrouwen heeft de overhand. Twee rijzen er op, terwijl ze met spinrokken en weefattributen uithalen naar mannen. De parallel met de omgekeerde wereld in het huwelijk van Jozef en Maria wordt gegeven door het echtpaar dat op de wagen toeloopt. Kan Jozef een pantoffelheld zijn in een situatie die tenslotte ook geen echt huwelijk is en waarvan Maria zeker niet profiteert door hem te tiranniseren, het corresponderende echtpaar geeft aan dat de wereldse vertaling tot een echt huwelijk regelrecht naar de ondergang leidt. De vrouw is de baas en stelt seksuele eisen: op haar linkerschouder draagt ze een lege kruik met de opening naar de kijker, en dat is een uitnodigend teken van wellust. Ze dirigeert haar benauwd kijkende man door hem bij de arm te nemen, waarbij zijn kwaliteit van pantoffelheld aangegeven wordt door het spinrokken dat hij draagt, het symbool van vrouwenarbeid bij uitstek. En zo is ook het bijbelverhaal rond Jozef en Maria geactiveerd en toegesneden op actuele huwelijksproblematiek, met bijzondere aandacht voor de taakverdeling in het huishouden.[11]

Eindnoten:

10 Eerder over de pantoffelheld in de laatmiddeleeuwse literatuur: Pleij 1981; id. 1986A; zie ook Moser 1972. Metz anno 1511: De Vigneulles ed. 1852, 202.

11 Over de voorstelling van Jozef in het algemeen in de late middeleeuwen: Mak 1948, 22, 56-57, 62-63, 137-139, 160-168; Réau 1955-1959, II/2, 219; III/2, 752-755; Horton 1975; verg. Huizinga 1952, 203-204; Herlihy 1985, 127-129; *Spieghel* ed. 1949, boek VII, r. 17-180; De Coo 1965; id. 1972. Het verzet tegen de potsierlijke verbeelding van Jozef wordt in de vijftiende eeuw aangevoerd door de beroemde theologen Jean Gerson en Pierre d'Ailly; rond 1500 verschijnt dan ook een verjongde Jozef die wordt afgebeeld in positieve gezinssituaties, druk timmerend terwijl Maria spint of haspelt en Jezus een handje toesteekt: Brandenbarg 1988. Over de Brusselse ketter: Frédéricq 1899-1902, II, 202-203. Verder: *Kerstliederen* ed. 1948, 83-85; Ampe 1978 (het processiespel). Het altaarstuk afgebeeld bij *Luther* 1983, nr. 23. Falkenburg 1985 behandelt de menselijke pelgrimstocht over aarde in de beeldende kunst.

4. De geboorte van de moderne huisvrouw

Maar zijn er in werkelijkheid spanningen aanwijsbaar over de rolverdeling tussen man en vrouw in het huwelijk? In ieder geval mag het huwelijk zich in de ruime belangstelling verheugen van de humanisten, wier invloed zo sterk voelbaar is in de stedelijke samenlevingen. Ze prijzen het hevig aan, niet alleen onder invloed van de bewonderde klassieke literatuur maar ook - heel praktisch - uit bezorgdheid over de sterke terugloop van de Westeuropese bevolking door de laatmiddeleeuwse reeks van crises. Vervolgens corresponderen de agressieve ridiculisering van de hennetaster en de stigmatisering van de luie huisvrouw met de strekking van de vele

huwelijkstraktaten, die in deze periode door de drukpers verspreid worden. Ongeacht of deze van scholastieke dan wel humanistische origine zijn, over één ding is men het onder verwijzing naar de brieven van Paulus eens: de man is de baas, de vrouw is zijn helpster en haar taken liggen binnenshuis.

Heel beslist is bijvoorbeeld Thomas van Aquino in zijn commentaar op Aristoteles' *Ethica*. Naar zijn overtuiging paarden dieren slechts om

zich van een nageslacht te verzekeren. Maar de vereniging van man en vrouw had meer implicaties, want deze diende tevens voor de uitvoering van allerlei andere taken op aarde. Er waren speciale taken voor de man buiten de deur en voor de vrouw in het huishouden. Zo ondersteunen ze elkaar noodzakelijkerwijze, om te voldoen aan hun dienstverlening ten bate van het algemeen belang. Dit duidelijke standpunt kwam met groot gezag in de stad aan, waar Thomas' planmatige ideeën sterk aansloegen. Zo wordt het nadrukkelijk naar voren gebracht door de invloedrijke jurist Filips van Leiden omstreeks het midden van de veertiende eeuw. De vrouw dient het huis te beheren inclusief de huisraad. Bovenal is ze verantwoordelijk voor alles wat er binnenshuis passeert, en daaronder valt ook de verzorging van zieken. Deze ideeën komen eveneens via iemand als Christine de Pisan de stad binnen blijkens haar *Stede der vrauwen*, in 1475 in Brugge vertaald uit het Frans. Daarin vraagt Christine aan Vrouw Rede, waarom mannen geen vrouwenwerk doen en andersom. En dan antwoordt deze, dat God de zaken op aarde zo heeft ingericht dat ieder een specifieke taak heeft. Dat geldt ook voor man en vrouw in het huwelijk, waarbij de laatste tot taak heeft de man ‘te dienene in diverschen werken’.[12]

Maar waarom dan die hardhandige afstraffing van zo'n zielige pantoffelheld, die er niet alleen in de literatuur van langs krijgt maar ook bij allerlei stedelijk feestritueel? Hij is het aangewezen mikpunt voor de charivari van de jongelingen, zoals ook Sebastian Franck in zijn wereldgeschiedenis van de zeden als eerste kenmerk van het vastenavondvermaak noemt: ‘De vrouwen in mans cleederen, ende de mans in vrouwelijcker gewaet.’[13] Over de veranderingen in de rol en de taakuitoefening van vrouwen in het gezin en op de arbeidsmarkt in de steden der Zuidelijke Nederlanden rond 1500 is nog maar weinig bekend. Toch lijken zich drie punten af te tekenen, die de behoefte aan en produktie van al dat artistieke geweld helpen verklaren.

In de eerste plaats komen er in het stedelijk milieu betrekkelijk veel echtparen voor met onderling sterk afwijkende leeftijd. Mannen trouwden vaak op latere leeftijd dan vrouwen door de verslechterende economische omstandigheden in de vijftiende eeuw, waardoor het langer duurde voor men voldoende materieel houvast had om een huwelijk te beginnen. Bovendien ontstaat er in het bijzonder een gapend verschil door de behoefte om te hertrouwen na het verlies van de echtgenote in het kraambed. Dat gebeurde regelmatig, zodat het voor een welgesteld burger niet ongebruikelijk was om drie à vier keer gehuwd te zijn. Deze situatie van ‘grijsaard’ met een jong meisje kon het gevaar opleveren van opstandige jonge vrouwen, die elders aan hun trekken

probeerden te komen en hun weerloze echtgenoot veroordeelden tot het huishouden.[14]

Daarmee komen we vanzelf op het tweede punt. Waarom wordt de verstoring van de orde en taakverdeling in het huwelijk dan als zo bedreigend ervaren? De vrouw buitenshuis en op de arbeidsmarkt accordeerde niet met de voortschrijdende arbeidsdeling, institutionalisering en 'democratisering' binnen de stadsmuren. Niet ten onrechte is opgemerkt dat deze ontwikkelingen in de laatmiddeleeuwse stad het gevolg hebben dat de vrouw verdwijnt uit het openbare leven. Op het platteland vervulde zij een aantal vanzelfsprekende taken. Naast allerlei werk op de boerderij en bij het uitventen van produkten op nabijgelegen markten (brood, pluimvee, eieren, bier) speelde vooral de oudere vrouw een centrale rol bij geboorte en sterven, terwijl ze eveneens fungeert als raadgeefster en nieuwscentrum voor haar omgeving.

Al deze functies - zelfs die van vroedvrouw - worden in de stad overgenomen door mannen in de geïnstitutionaliseerde beroepen van stadsdokter, begrafenisondernemer, koopman, advocaat, bierbrouwer, terwijl de nieuwsvoorziening geschiedt via boden, handelsbrieven en de gedrukte nieuwstijdingen. Rechtsbronnen en stadsordonnanties maken ook duidelijk dat vrouwen onder geen voorwaarde deel uit kunnen maken van enig bestuurslichaam in de stad, wat impliceert dat de gedachte daaraan kennelijk wel leefde. Evenmin hebben vrouwen toegang tot de universiteit, terwijl haar lidmaatschap van gilden uitgesloten is of aan beperkende bepalingen onderhevig. In dat laatste geval kan ze alleen lid zijn als echtgenote, waarbij haar dan toegestaan is als weduwe eventueel nering of nijverheid van haar man voort te zetten.

Of er nu in de loop van de vijftiende eeuw een intensivering te bespeuren valt in het weren van vrouwen van de arbeidsmarkt in de steden der Zuidelijke Nederlanden, valt nog moeilijk te zeggen. Toch lijkt er zich een tendens in die richting af te tekenen. Overheidsdocumenten hanteren 'bijbelse' argumenten om vrouwen het uitoefenen van verantwoordelijke taken te ontzeggen: ze zouden daartoe te zwak zijn, te lichtzinnig, irrationeel, wispelturig en te ongeconcentreerd. Maar dat het eerder concurrentievrees is en een nog algemenere angst voor de oudere vrouw lijkt aannemelijker. Ook is aangevoerd dat een groot potentieel aan min of meer werkeloze oudere vrouwen in de stad als een groeiende bedreiging door mannen ervaren werd. Zulke vrouwen zouden nog hun traditionele, magische Moeder-Aarde-eigenschappen voeren, die echter niet meer de natuurlijke toepassingen vonden van het platteland. Vooral als weduwe of als oude vrijster zou

zij deze bijna rituele plattelandsmacht in kwaadaardige toverij omzetten, nu er geen man en dus geen gezinstaken meer zijn om haar te binden. Niet ten onrechte is de hetze in de literatuur tegen illegaal opererende vroedvrouwen, koppelaarsters, aanzegsters, waardinnen en textielarbeidsters verbonden met de eerste systematische golf van heksenvervolgingen rond 1500.[15]

Er is echter, tot slot, nog een derde punt. De veronderstelling dat zich rond 1500 in de stad een absolute woon/werk-scheiding zou hebben voltrokken - de man buitenshuis aan het werk, de vrouw thuis aan het aanrecht - is niet houdbaar. Vooral in Antwerpen is een situatie van huisnijverheid bekend in de textiel, waarbij de man geholpen door zijn vrouw en eventuele dochters thuis arbeidt met door een ondernemer beschikbaar gestelde produktiemiddelen en ruwe materialen. Gildereglementen lijken van zo'n situatie ook uit te gaan: vrouwen zijn geen lid maar worden verondersteld hun man bij het werk te ondersteunen. In zo'n arbeidssituatie liggen de mogelijkheden van vermenging van alle taken binnenshuis voor de hand. En dat zou door een dergelijke arbeidspraktijk bedreigend kunnen zijn voor de gewenste orde, die de vrouw wil koppelen aan huishoudelijke taken en de opvoeding van de kinderen onder supervisie van haar echtgenoot. In dat

Huisnering in de textiel, waarbij man en vrouw samenwerken; houtsnede uit de *Spiegel des Menschlichen Lebens*, gedrukt omstreeks 1475-1478. Ex: Oxford, Bodleian Library.

geval zouden de teksten vooral functioneren als waarschuwing en stemmingmakerij tegen een eventuele machtsovername thuis, die als het ware voor het grijpen lag.

Deze veronderstelling wordt gesteund door de brede observaties van de Spaanse gezantschapssecretaris De Beatis over de steden in de Zuidelijke Nederlanden in 1517-1518. De excellente herbergen worden gedreven door vrouwen, zegt hij, die alles doen, tot en met het uitschrijven van de rekeningen:

> En op dezelfde manier zijn vrouwen even bedrijvig als mannen, of het nu om inkopen doen gaat op de pleinen, uitventen van waren dan wel het uitoefenen van welk ambacht dan ook.

Opvallend is eveneens dat vrijwel nergens in de refreinen, liederen, kluchten en esbattementen sprake is van mannen die buitenshuis werk hebben te verrichten, terwijl evenmin gesuggereerd wordt dat ze werkeloos zouden zijn of vermogend dan wel dat hun vrouwen het inkomen verzorgen. Integendeel, voor zover die luie kenaus nog iets doen dan is dat het uitgeven van geld met scheppen tegelijk om te voorzien in hun ongerechtvaardigde hang naar luxe! De gedachte dat deze arbeidssituatie meeklinkt in de aanvallen op de hennetaster is bovendien aantrekkelijk, omdat daarmee de bruikbaarheid van de plattelandssuggestie in het materiaal wordt verhoogd: de huisnijverheid zou namelijk een importartikel zijn van het platteland. En dat bevordert het bijna mechanische oordeel van de gezeten burgerij om alles wat hun niet bevalt te karakteriseren als boerengedrag.[16]

Maar dat zegt allemaal nog niets over Brussel in het bijzonder. Daar lijkt de angst er stevig in te zitten voor bazige vrouwen die van hun echtgenoot een pantoffelheld maken, getuige de aandacht daarvoor in menige sneeuwgroep. In hoeverre kon deze angst actueel zijn voor de stadsbewoners en waaruit kwam zij voort? Of was men slechts getuige van een spel met oude troeven die voor de zoveelste keer traditioneel werden uitgespeeld? Beschouwt men de gedrukte prognosticaties in deze jaren, dan zou men bijna zeggen dat de angst voor de kenau in het bijzonder de mannelijke bevolking van Brussel gold. Deze jaarvoorspellingen, zeer populair en door menig drukker jaarlijks verspreid, deden uitspraken over het komende jaar op grond van astrologische berekeningen. Te zamen met almanakken werden ze doorgaans samengesteld door de stadsdokter, wiens praktijken sterk verbonden waren met de astrologie. Hoewel de beroemde familie Laet van Borchloon gedurende tientallen jaren de bekendste auteurs hiervoor

levert - wier werk vanuit Antwerpen ook in Frans, Engels, Duits en Latijn verscheen - zien we toch de Brusselse stadsarts Vesalius (Jan van Wezel) eveneens zulke teksten maken alsook de arts-rederijker Jan Pertchevael. Deze laatste krijgt in de periode 1497-1504 bijna jaarlijks een stedelijke beloning ‘van den almanacken te makene’, waaraan overigens naar alle waarschijnlijkheid de voorspellingen ontbraken.

In deze prognosticaties, vaak in één boekje met de almanak, komen voorspellingen voor met betrekking tot het weer, de oogsten en de politieke toestanden naar streek en stad. Gezien de enorme verspreiding jaarlijks, de geleerde aanpak en ook de Latijnse edities naast die in de moedertaal werden deze werkjes kennelijk tamelijk serieus genomen. In deze tijd wordt er tweemaal in de voorspellingen voor Brussel gewezen op de komende tweedracht tussen man en vrouw. Zo staat er in die voor 1507: ‘in deser stadt sal vele tweedracht zijn tusschen man ende w(-),’ en dan is er in het enig bewaarde exemplaar tekstverlies door beschadiging. Niettemin kunnen we hier gerust *wijf* invullen, want zo'n voorspelling komt met iets meer detail voor in een Latijnse prognosticatie voor 1505 of 1510 (weer beschadigd): ‘vrouwen zullen met mannen in tweedracht verkeren en ze zullen zich losmaken van hun mannen.’[17] Bij andere steden komt zo'n opmerking niet voor. De auteur kon zich aan zo'n uitspraak geen buil vallen, vanwege de algemene toepasbaarheid en de onmogelijkheid van zinvolle toetsing achteraf. Maar daardoor wordt de vraag des te klemmender waarom juist Brussel deze voorspelling verdient.

Van travestie ten dienste van een lesbisch huwelijk (?) moet men in ieder geval niets hebben. Volgens een kroniek worden in 1524 twee meisjes gevangengezet op de Steenpoort ‘daeraff d'eenen ginck gecleet als een jonck geselle dien sij hadde gesekert om te trouwene [een trouwbelofte had gegeven]’. Maar het geval is zo merkwaardig dat men hen later maar weer losliet: een spelletje? Van meer belang lijkt de stedelijke obsessie met betrekking tot het bewind van Margareta van Oostenrijk. Ze toont zich aan Brussel als een soort ‘iron lady’, die haar afkeer niet verbergt. Deze had ze opgebouwd uit de beledigingen die haar vader Maximiliaan waren aangedaan. Demonstratief vestigt ze haar hof in Mechelen, waar ze vervolgens een actief kunstbeleid voert, niet ongelijk aan het ideaal van de renaissance-vorstin. Daardoor miste Brussel het hofmecenaat en de economische voordelen van een permanente bezoekersstroom, die nu afboog naar Mechelen. Deze ergernis wordt dan nog aangewakkerd door de opvoeding bij tante van het jonge erfprinsje Karel, die daardoor mogelijk als regerend vorst Brussel zou blijven mijden. Aan deze betreurenswaardige toestand was

zelfs een sneeuwgroep gewijd voor de poorten van het paleis. Maar daarover later. Voor de stad Brussel belichaamde Margareta hoe dan ook een onaanvaardbare vrouwenmacht, die verregaande consequenties kon hebben voor de toekomst.[18]

Weinig valt er op te maken uit het eerder besproken bericht over *vrouwkensavond* in Brussel, wanneer de vrouwen voor één dag aan de macht zijn. Meer aanknopingspunten biedt de stadsverordening van 1342 (herhaald in 1360) tegen potverterende huisvrouwen in de kroeg. Tegen een geldboete en verbeurdverklaring van hun overkleed is het vrouwen verboden om in herbergen uit drinken te gaan, met uitzondering van de vrijdag, terwijl het verbod evenmin voor vrouwen van buiten geldt (zoals pelgrims). Juist die clausule maakt duidelijk dat het geen maatregel is tegen ongewenst vrouwengedrag in het algemeen, maar tegen dat van de huisvrouwen uit de eigen gemeenschap. Veelzeggend is ook het verbod uit 1360 om nog langer het koninginnefeest te vieren, omdat het aanleiding gaf tot provocaties en agressie van vrouwen in het openbaar. Het gaat hier om zelfstandige vrouwen, die in de detailhandel hun brood verdienden en op allerlei wijzen een bedreiging hebben moeten vormen voor de gezeten burgerij.[19]

Dit beleid van de overheid sluit onmiddellijk aan bij de eerder besproken satirische tekst uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Daarin moeten textielarbeidsters het ontgelden vanwege overeenkomstig gedrag, namelijk het lastigvallen van passerende mannen, spot met en bedrog van mannen in de kroeg, schuimen over de bevroren Herengracht. Nog in 1517-1518 wordt een dergelijk gedrag uit een heel andere hoek bevestigd. De Spanjaard De Beatis noteert dan in zijn reisverslag hoe uitdagend vrouwen in de textiel plegen op te treden. Na de hennep- en vlasbereiding rennen ze in groepen over straat, houden mannen tegen en binden deze vast met het meegevoerde vlas. Ze mogen pas los na een gift in geld, waarmee de vrouwen - als ze genoeg hebben - enorme feestpartijen in eigen kring aanrichten.

Over het algemeen staan de textielarbeidsters slecht bekend in de steden. Hun beroep werd oneerbaar geacht, aangezien ze de werkplaats tot een broedplaats van ontucht zouden maken, niet alleen om wat bij te verdienen naast de lage salariëring maar ook door bezigheden als naaien en noppen, die van meet af aan aanleiding gaven tot gedachten aan erotiek. Ook hierdoor werden de begijnen te Brussel zo'n geliefd mikpunt voor verdachtmakingen. Ze zijn namelijk actief in de textiel, tot herhaaldelijk ongenoegen van de plaatselijke burgerij. Zo hebben ze volgens de ondernemers de brutaliteit om een gelijke

behandeling met de andere werknemers te eisen bij hun thuisarbeid. Hierbij voegt zich dan de al eerder besproken verdachtmaking in het seksuele vlak. Het is moeilijk te zeggen in hoeverre economische afgunst hierbij een rol speelde. Maar de twee Middelnederlandse boerden over hun gedrag in dat opzicht in hun hof *De Wijngaert* en het ketterijproces van 1410-1411 laten geen twijfel bestaan over hun deelname aan een actief adamitisme, uitmondend in de geliefde paradijsseks.

Volgens een stadsverordening van 1424 staan ook andere groepen van (voornamelijk) alleenstaande vrouwen bloot aan repressie en vervolging. Het gaat om vrouwen in de medische en verzorgende sector, zoals vroedvrouwen, badpersoneel van de stoven en aanzegsters, beroepsuitoefeningen die van oudsher verdacht waren gezien de veronderstelde zwarte magie, hoererij en ongewenste colportage. In de akte wordt geconstateerd dat er bij medische handelingen van dergelijke vrouwen te veel doden vallen, terwijl ze zich bovendien onbetamelijk gedragen en hun klanten allerlei koopwaar opdringen uit bovenmatige zucht naar profijt. Dat moet uit zijn. Er worden strenge maatregelen afgekondigd, waarbij de vroedvrouwen onder strikte periodieke controle komen te staan.[20]

Overigens is er in Brussel weinig aanleiding hierin een uiting van angst voor magische vrouwenmacht te zien. Uit de praktijk van het strafrecht blijkt er nog geen sprake te zijn van verdachtmakingen van hekserij in de zin van een riskant pact met de duivel. De vervolgingen van toverij en bijgeloof onder vrouwen getuigen juist van een zekere mildheid en begrip voor de moeilijke omstandigheden, die hen tot ongeoorloofde handelingen brachten. Anno 1411-1412 wordt de hoer Marie Mennekens beboet, omdat ze zich aan bijgeloof had overgegeven door de vinger van een gehangen dief onder haar bed te leggen, in de hoop op een voorspoediger gang van zaken in haar bedrijf. Haar collega Truden krijgt voor iets dergelijks eveneens een boete in datzelfde jaar. Vaak zijn het hoeren die vanwege bijgeloof vervolgd worden en oudere vrouwen, in beide gevallen dus alleenstaanden, wat de verdachtmaking van magie altijd aanwakkerde. Zo probeerden twee hoeren de deurdrempel van een succesvollere collega te betoveren, opdat de toeloop zich naar hun adres zou begeven. Dat gebeurt in 1433, maar het geval wordt door het gerecht nauwelijks serieus genomen terwijl men bovendien begrip toont voor deze ‘arme deernen’: ze krijgen slechts een lichte boete.

Zeer inventief was de hoer Lynke Thunincx, die de hoed van een pastoor waste met een eigenaardig goedje, met de zekerheid dat hij

dan onmiddellijk naar haar toe zou komen wanneer zij dit wenste. Ook zij werd in 1411-1412 mild behandeld wegens armoede. Een zekere Griet Cloets moet een boete betalen, omdat ze beweert dat ze kan toveren (1482-1483). En een arts wordt bestraft voor het verkopen van kruiden aan Griet Deckx, die deze nodig had voor de betovering van haar man in 1414-1415. Bejaarde toverkollen worden vervolgd, omdat ze bezweringsformules aanwendden die de vrijgevigheid van bepaalde personen moesten stimuleren (1451-1452). Heel typerend, tot slot, is de vervolging van Lies van den Bossche in 1413, die betrapt is op diefstal. Het samengestroomde volk bond haar aan handen en voeten ‘want al ees 't een out wijf, men seyt dat sy metten quaden beseten is’. Maar het gerecht spreekt haar vrij, want ze is al zevenenzeventig jaar en niet goed bij haar hoofd!

Nog voor het eind van de eeuw zal iemand als Lies elders beschouwd worden als het prototype van de heks, oud en contractueel verbonden met de duivel. Maar zelfs tot in de zestiende eeuw is daarvan in Brussel geen sprake. Men erkent toverij, maar verbindt deze niet (of nauwelijks) met geheimzinnige vrouwenmacht, die vooral alleenstaanden en ouderen zouden uitoefenen. Integendeel, het gerecht ziet heel goed in dat juist bij deze groepen de sociale nood zo hoog kon stijgen dat toverij de enige uitweg leek. De gevallen van de berooide hoeren die geen klanten meer krijgen, zijn bepaald aandoenlijk, en dat vond men toen in Brussel ook, waar evenzeer ontoerekeningsvatbaarheid als verklaring voor ongewenste gedragsvormen onderkend werd.[21] Deze lankmoedigheid en weigering om toverij al te serieus te nemen, laat staan hekserij, sluit goed aan bij de ridiculisering van heksengeloof en toverpraktijken in de sotternie uit het Brusselse handschrift Van Hulthem, die later de toegevoegde titel van *Die hexe* kreeg.

Veeleer getuigt de ordonnantie van 1424 van een zich aanscherpend arbeidsconflict. Er zijn namelijk meer aanwijzingen dat in de loop van de vijftiende eeuw vrouwen te Brussel langzamerhand uit allerlei beroepen werden teruggedrongen. Vooral zelfstandige vrouwen met kleine neringen, zoals fruitventsters en wasvrouwen, worden scherp vervolgd door de gilden die deze concurrentie niet meer dulden. Hoe hoog zij het spelen blijkt zeker uit de sanctie die ze uitlokken tegen de plaatselijke begijnen (alweer), die nu geen brood meer mogen bakken voor hun gasten in het begijnhof. Dit gebeurde overigens in 1422, op het moment dat de gilden zich van een kortstondige maar succesvolle greep op het stadsbestuur verzekerden. Ten slotte komt er in deze tijd een nadrukkelijke beperking van het vrouwelijk klachtrecht na geweldpleging of aanranding. In 1426 wordt bepaald, dat het aantal

klachten van dien aard uit de hand loopt. Te vaak heeft de amman (de hoogste strafrechter) moeten constateren dat deze klachten op onwaarheid bleken te berusten, ook omdat er nogal eens een ontvoering door gelieven werd afgesproken. Vrouwen dienen in het vervolg binnen strikt drie dagen voor de amman te verschijnen met hun klacht.[22]

Er is een niet te miskennen lange traditie in Brussel betreffende het inperken van vrouwenmacht. Daarbij lijkt het accent in groeiende mate te vallen op arbeidsverhoudingen binnen en buiten het gezin. Vrouwen moeten meer binnen blijven, de man hoort de enige kostwinner te zijn. Of zulke bewegingen, die ook elders aan te wijzen zijn in de steden van Brabant en Vlaanderen, sterker zijn in Brussel valt moeilijk uit te maken bij gebrek aan vergelijkend onderzoek. De prognosticaties vonden van wel, wanneer we de stemmingmakende voorspellingen over meer twisten tussen man en vrouw zo mogen opvatten. In dat klimaat worden enige sneeuwgroepen gewijd aan het ideale huwelijk en gezinsleven, volgens het favoriete spelritueel van de omgekeerde wereld waarin het negatieve beeld wordt geridiculiseerd. Die tonen een sterke agressie tegen de omgekeerde verhoudingen in een huwelijk, tegen de verwijfde hennetasters, de door liefde verdwaasde mannen en vooral tegen de oppermachtige vrouwen, die hen daartoe gebracht hebben. Er zijn verschillende aanknopingspunten in het dagelijkse leven te Brussel om een dergelijke agressie onder de gezeten burgerij te kunnen begrijpen.

Eindnoten:

12 In het algemeen: *Heks* 1985; verg. Herlihy 1985, 117, 120. Thomas aangehaald bij Kooper 1985, 42: hij stond hierbij sterk onder de invloed van Paulus, op grond van *Ef.* 5:21-33; 1 *Tim*. 2:11-15; *Tit*. 2:3-5; 1 *Petr*. 3:1-7; 1 *Kor*. 11:2-16. Filips van Leiden bij Hermesdorf 1980, 279. De *Stede der vrauwen* uit 1475: hs. London, British Library, Add. 20698, fol. 32 recto-verso: ik dank deze plaats aan de doctoraalscriptie van drs. Mirjam Oort, Universiteit van Amsterdam 1987, met een complete teksteditie.

13 Franck 1562, fol. 111 recto. Over de charivari: Pleij 1983, 32-46; verg. *Charivari* 1981.

14 *Lexikon* 1977 vlg., II, kol. 1639; Shahar 1986, 164-165. Maar verg. Koch 1987, 160-161: het is de vraag hoe sterk het leeftijdverschil - buiten dat veroorzaakt door hertrouwende weduwnaars - ook geldt voor Noordwest-Europa in deze tijd. Over de thematisering van de 'ongelijke liefde' in literatuur en beeldende kunst: Coupe 1967; Stewart 1977.

15 Hierover in het alg. Dresen-Coenders 1978; id. 1983; verg. Muchembled 1978, 86; Shahar 1986, speciaal hfdst. II en VI. Hermesdorf 1980, 279, 283, 292-295, geeft een aantal voorbeelden van het weren van vrouwen van de arbeidsmarkt.

16 *AGN* VI(1979), 32-33 + afb. op 54; Shahar 1986, 158-193; verg. Franssen 1983-1984, 173-177. De Beatis ed. 1979, 102. Enkele van de genoemde teksten worden besproken in Pleij 1986A, 66-70.

17 Alle informaties over de prognosticaties, almanakken, hun auteurs en hun drukkers in de inleiding bij *Water* ed. 1980. Jan van Wezel, stadsarts van Brussel, wordt voor het maken van almanakken in 1432 en 1459 beloond door Filips de Goede: Pinchart 1860-1881, II, 306; zeer waarschijnlijk was toch de stad zelf de eigenlijke opdrachtgever. Over Pertcheval zie: Duverger 1935, 86-92. Laet (1506), fol. [A3]recto; Laet (circa 1505 of 1510), fol. [A3]recto.

18 Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 45 verso. Over Margareta's houding zie infra 291-294.

19 Resp.: Sacré 1925, 214-215; Willems 1837, 251; Willems 1843B, 297; id., 309, 316-317.

20 Infra 156-158. De Beatis ed. 1979, 102; verg. Le Goff 1987B, 50. Over de Brusselse begijnen: Bonenfant 1952; Des Marez 1904, 107-112, 503; zie verder infra 242. Over de ordonnantie van 1424: Spillemaeckers 1960.
21 Vanhemelryck 1981, 84-85.
22 Spillemaeckers 1960; Des Marez 1904, 107-112, 503; De Flou 1895-1897, 1, 125-126.

IX. *De actualiteit in beeld*

1. Het stedelijk zelfbewustzijn

Al verschillende malen is naar voren gekomen dat de actualiteit een beslissende rol speelt bij het sneeuwpoppenfeest. Er is geen sprake van een nostalgisch leger van romantische beelden uit het verleden. Zoals steeds in de middeleeuwen verloopt het verkeer ook hier in omgekeerde richting. Het verleden is een voorraadkamer van personen en gebeurtenissen, die als modellen met behulp van analogiserende uitlegmethoden met de actualiteit van het heden verbonden worden in moraliserende zin. En dank zij de sneeuw gebeurt dat met de ironie van de omgekeerde wereld.

Van deze verbindingstechniek met de eeuwigheid is al menig voorbeeld gegeven. Sommige sneeuwpoppen lijken een onmiddellijke actualiteit uit te beelden van de realiteit van het dagelijkse leven te Brussel anno 1511. Daarbij gaat het zo te zien om aanleidingen tot potentiële opwinding op straat, inclusief vechtpartijen en achterklap. En weer stellen we de vraag welke rol de sneeuwpoppen in de plaatselijke opinievorming over deze zaken speelden.

Allereerst stellen we vast dat de poppen ook rechttoe rechtaan een stedelijk zelfbewustzijn en sentiment verkondigen. Zo is de stad direct vertegenwoordigd met haar voornaamste symbool in de persoon van Sint Michiel. Deze was beschermheilige van de stad en stond daardoor afgebeeld op de stadszegels. Als sneeuwpop bevindt hij zich bij de rivier de Zenne, met hoog geheven zwaard, terwijl hij twee duivels onder zijn voeten vertrapt. De beschrijving wijst erop dat er een kopie is gemaakt van de Michiel die als windvaan op het stadhuis was geplaatst. Deze bezienswaardigheid van de eerste orde stond op een bol, waardoor hij met alle winden kon meewaaien, naar een constructie van Martin van Rode die in 1454 op de toren gehesen was. Thomas van der Noot deed ook mee aan deze verering van het stadssymbool door in 1517 het omvangrijke *Dboeck der inghelen* te drukken van Franciscus Ximenez, door hemzelf uit het Frans vertaald. Het laatste deel

daarin is aan Michiel gewijd. Overigens is de aartsengel ook buiten Brussel heel populair, onder meer als vaste ommegangsfiguur te Leuven, Bergen op Zoom en Oudenaarde.[1]

Het stedelijke zelfbewustzijn maakt zich echter ook meester van de geschiedenis van het hele hertogdom Brabant, waarvan de burgers zich steeds meer de enige erfgenamen wensen te voelen. Zij baseerden die houding op de zekerheid dat de stad, samen met Leuven, de oudste machtskern vormde van het hertogdom. Bovendien beweerden zij graag dat het ideologische concept van het *Algemeen Belang* (natuurlijk omschreven in termen van de handelsinteressen van de gezeten burgerij) het gehele hertogdom aanging, waarbij zij dan de voornaamste behartigers van deze gedachte zouden zijn en dus over navenante macht dienden te beschikken. En droegen zij niet met hun handelsactiviteiten en belastingbijdragen in feite de economie? Ook stelden zij daarmee de soeverein in staat om het gewenste hof te houden, zelfs heel direct wanneer we denken aan de herhaalde uitbreidingen op stadskosten van de voorzieningen op Coudenberg. En ten slotte stond de burgerij telkens gereed om met de wapens in de hand uit te pakken tegen welke vijand dan ook. Daartegenover waren reeds de Brabantse hertogen vóór de Bourgondiërs meer geïnteresseerd geweest in hogere verbanden, zoals de restauratie van het Frankische middenrijk van Lotharius.

Vooral Brussel voelt zich de bewaker van Brabants verleden en identiteit, zodat we juist in de stad nogal wat Brabantse folklore aantreffen. Bovendien had de stad, samen met Leuven, tussen 1314 en 1320 de feitelijke macht over het hele hertogdom uitgeoefend, wanneer het de nog erg jonge Jan 111 noch zijn adellijke regenten lukt om de zware schuldenlast (waardoor kooplieden buiten de grenzen gegijzeld werden) te reguleren. Met een beroep op het *Algemeen Belang* - dat nogal stedelijk gekleurd is - grijpen de steden dan in, en met succes. Ten gevolge van dit soort incidenten zat de stedelijke identificatie met het hele hertogdom er al vroeg in.

De Brabantse uitvergroting van het stedelijk zelfbewustzijn manifesteert zich vervolgens in literatuur en vertoningen van stadswege, zoals de opdrachten in en om 1444 aan schoolmeester Hendrik van den Damme om twee kronieken over Brabants roemruchte verleden af te schrijven. Zeer nadrukkelijk is dat Brabantse nationalisme binnen de stadsmuren aanwezig in een spel rond een aantal stille vertoningen ter verheerlijking van Karel de Stoute, omstreeks 1465, getiteld *Van menych sympel ende outheyt van ghedachte*, vermoedelijk van Colijn Caillieu. Hierin wordt grote aandacht besteed aan de erfopvolging, waar-

bij er een rechte afstammingslijn is getrokken van Karel de Grote naar Karel de Stoute, natuurlijk in het licht van de Brussel-promotie die eveneens duidelijk vaststelt dat de stad al residentie was voor de eerste gravin van Brabant, Gerberga (overleden in 1020). In feite bepaalt dergelijke propaganda de toon van de bewaarde gelegenheidsspelen, die het stadsbestuur de door haar betaalde rederijkers laat maken. Zo is ook Caillieus presentspel bij de geboorte van Margareta van Oostenrijk in 1480 een sterk voorbeeld van het streven om de stad uit te roepen tot bakermat van het Brabantse nationalisme, verpakt in bijna aandoenlijke pogingen om de ernstig verstoorde relaties met de vorstin enigszins te herstellen.[2]

In één van die voor de stad afgeschreven kronieken wordt gesproken over de oorlog met Grimbergen. En daarin komt de dierbaarste Brabantse mythe voor, namelijk die over de hertog in de wieg. Die vinden we terug als sneeuwpop. Maar ook met hem heeft Smeken flink gesold. Een zeeridder probeert iedereen te verdrijven (dooihumor), maar één kind, nog wel gelegen in een wieg, had geen enkele angst, hoe vervaarlijk het monstertje ook tekeerging:

> Een kint, ligghende in een wieghe beloken,
> En vervaerde hem niet, al was hi [de zeeridder] cloeck (r.275-6).

Iedere toeschouwer wist meteen dat dit sneeuwtheater sloeg op de legende van hertog Godevaert 111, die in 1143 als eenjarige aan de macht kwam. De onvermijdelijke opstand tegen de baby wordt de kop ingedrukt door enkele loyale baronnen. In de beslissende slag bij Grimbergen komen zij uit een impasse door hun hertogje in zijn wieg aan een boom te hangen, van waaruit deze kraaiend van plezier de mannen zulke nieuwe moed gaf dat zij de vijand verpletterden.[3]

De stad had dus al geruime tijd het patent op de nationale zelfverheerlijking, zodat hoogtepunten uit het Brabantse verleden ook een plaats in de sneeuw konden krijgen. Het is nodig hier met enige uitvoerigheid bij stil te staan, omdat de stedelijke relaties met soeverein en hofadel vaak zo verwarrend zijn en nimmer voor langere tijd stabiel of eenduidig te vatten. Soms maakt men zeer openlijk moeilijkheden met de hertog, weigert hem van alles, neemt zijn vertegenwoordigers in de stad gevangen. Maar dan slaat deze houding finaal om en wordt er op de meest kruiperige wijze naar de gunst gedongen van soms dezelfde soeverein door niet zelden dezelfde bestuurders. Overigens gedraagt de soeverein zich omgekeerd weinig anders. De veranderlijke houding van beide partijen volgt vooral uit het grote aantal meespe-

lende factoren die men niet in de hand heeft. En het belangrijkste is dat de stad zich in ieder geval laat leiden door een volmaakt opportunisme, dat alle middelen lijkt te heiligen waaronder zeker het permanent laveren met de eigen standpunten valt.

Maar is de consistentie in de verering van de hertogen en hun huis door de stad daarmee niet in tegenspraak? Ook hier liggen de misverstanden voor het oprapen. Sinds meer dan een halve eeuw voor het sneeuwpoppenfeest heeft de stad het monopolie op de koestering van het nationale verleden, zodat rond 1500 manifestaties aangaande de heldendaden van de hertogen in het verleden eerder van zelfverheerlijking getuigen dan van verering van de soeverein. Er lijkt zelfs wel eens sprake van het tegendeel. Juist in conflictsituaties tussen stad en soeverein kan het prijzen van diens voorouders een kwetsend effect krijgen.

De relatie met de soeverein vormt zelf het onderwerp van een sneeuwgroep, die voor het hertogelijk paleis op Coudenberg geplaatst is. Bij een prachtig uitgevoerde fontein ligt een eenhoorn in de schoot van een maagd. Zoveel moet er te zien zijn geweest. De eenhoorn werd beschouwd als een uitermate wild beest, dat alleen gevangen kon worden door een maagd, in wier schoot hij zijn kop komt leggen zo gauw hij haar ziet. Vervolgens is dit een zeer verspreid beeld voor Christus, verbonden met de schoot van zijn eigen moeder Maria. De plaatsing voor het paleis verleent echter een andere dimensie aan de groep. Deze wordt toegelicht door Smeken, met een deze keer wel erg uitvoerige animatie in het kader van de aankomende dooi. De eenhoorn weigert om te eten omdat de jonge erfprins Karel (dan nog geen elf jaar oud) niet in het paleis is. Wanneer deze terugkeert, zal hij weer eten. De maagd is eveneens in hongerstaking om dezelfde reden. Zij wordt zelfs ongeneeslijk ziek, zodat ze wegloopt, de rivier in, smeltend als ijs bij vuur.

Smeken oefent kritiek uit op het hof. De jonge prins wordt opgevoed door zijn tante Margareta, de landvoogdes, die haar hof in Mechelen houdt. Ze had een hartgrondige afkeer van Brussel, gevoed door de opstandige houding van de stad bij verschillende gelegenheden tegen het Habsburgse regime. De stad vreesde dat Karel voorgoed van Coudenberg zou vervreemden, wat het einde moest betekenen van Brussel als residentie. Daarmee zou de stedelijke economie definitief de nek omgedraaid zijn. Men verkeerde namelijk anno 1511 in zware problemen, terwijl men van mening was dat de enige toekomst lag in het herstel van de luxe-industrie die geheel afhankelijk was van het hof, bezoekers en manifestaties.

Al bijna een eeuw is Brussel vrijwel monomaan gefixeerd op een beleid dat alleen in die richtingen denkt. Na de ineenstorting van de lakenindustrie weet Brussel zich te herstellen met de ontwikkeling van luxe nijverheden als tapijtweverij, edelmetaal, architectuur, glasschilderkunst en allerlei daarmee verbonden vaardigheden die thans onder de (toegepaste) kunsten gerekend worden. De afhankelijkheid van opdrachtgevers, zowel personen als instellingen, is hierbij duidelijk, zodat de aanwezigheid van het hof met de enorme hofhouding en allerlei andere adel van vitaal belang is. Bovendien komt er hierdoor een gestage stoet van kapitaalkrachtige bezoekers naar de stad, terwijl ook kleinere kooplieden en nieuwsgierigen de stad van tijd tot tijd opzoeken om met eigen ogen het bedrijf van de hoge heren en kunstenaars te aanschouwen. Voor dergelijke bewegingen krijgt de stad in de loop van de vijftiende eeuw steeds meer oog, en ze besluit al in een vroeg stadium om haar economie hierop af te stemmen. Zo zagen we al dat de stad Filips de Goede in 1431 met de uitbreiding van het park bij zijn paleis verraste. Twintig jaar later betaalt de stad een nieuwe zaal in het paleis, terwijl het park inmiddels is uitgegroeid tot een exotische dierentuin, die niet alleen maar voor vers wild en fruit onderhouden werd. Het bevalt Filips hier steeds beter, zodat een kroniek in 1461 kan schrijven dat hij ‘quam te Bruessel, d'welc hi van ghewoenten sinen thuys hiet’.[4]

Anderzijds probeert de stad ook haar eigen attracties op te hogen, zoals bleek bij de meer spectaculaire opzet van de Onze-Lieve-Vrouwe-ommegang in 1448, die mede het dagtoerisme moest bevorderen dat zeer lucratief was door de bieraccijnzen. Bovendien gaat zij nu ook schilders en rederijkers in vast dienstverband aannemen, met als eerste taak de begeleiding van de stadspromotie. Vermoedelijk verwelkomt Colijn Caillieu, later stadsdichter, in 1465 Karel de Stoute met het al genoemde spelletje dat bestaat uit de gedramatiseerde uitleg van stille vertoningen (togen). Het spel, met drie sprekende personages, is één lange lofzang op Karel en op de stad zelf, zo ingericht dat juist brede lagen van de stadsbevolking zijn bewind lijken toe te juichen. Bovenal wordt de politiek zichtbaar Brussel als residentie te doen handhaven na de dood van Filips.

Menych Sympel (het leergierige volk) krijgt uitgelegd van *Out Gedachte* en vooral *Cronycke* hoe het zit met Karels afstamming. Aan de hand van togen wordt dan zijn complete stamboom besproken, die begint bij Karel de Grote. De centrale aandacht voor het behoud van de hertogelijke residentie volgt uit de scène met de oudste vorstin van Brabant, Gerberga (overleden in 1120), gravin van Brussel en Leu-

ven. Versta ik het goed, vraagt de gewone man uit het volk, dat Brussel en Leuven in die volgorde genoemd worden? Jawel, antwoordt *Cronycke*, want zo wilde de gravin het, 'want in Bruesel hielt sy huer resydencye'. En zo hoort het ook te blijven. Hoe sterk het verlangen speelt om residentie (of hoofdstad) te zijn, volgt ook uit de wijze waarop Thomas van der Noot bezwerend in zijn drukkersadres spreekt van 'die princelycke stat van Bruesel', terwijl dat in 1511 gewoon niet waar is.[5]

Na Caillieu zal zijn opvolger Jan Smeken vooral in de weer zijn met de propagering en versiering van de stadsbelangen. Daarnaast werd ook rechtstreeks gepoogd om Karel zoveel mogelijk naar Brussel te krijgen, bijvoorbeeld als eregast bij de ommegang in 1510, een halfjaar voor het sneeuwpoppenfeest. Te zamen met andere hoge adel (maar niet zijn tante) krijgt hij een royaal banket aangeboden op het stadhuis, dat het toen enorme bedrag van driehonderdnegentien gulden en zeventien stuivers kostte. Daarvoor had de stad in 1495 en 1496 respectievelijk Filips de Schone en zijn bruid Johanna van Castilië grootscheepse inkomsten bereid. En in dat op verzoening gerichte beleid past ook uitstekend het initiatief om op stadskosten de pijlers rond het toernooiveld bij het paleis te voorzien van de beelden van de Brabantse vorsten, waarmee men in 1510 begon.[6]

Is de implicatie van de sneeuwgroep door Smekens uitleg duidelijk en verklaarbaar, dan roept zijn verhaal toch de nodige vragen op. Zijn het Christus en Maria, die hongeren, wenen en vergaan omdat Karel niet in Brussel is? Om deze spreekbuis te maken van actuele stadspolitiek komt ons zeer blasfeem voor maar is in de late middeleeuwen niet ongewoon, wanneer Christus ook kan optreden als herbergier, tuinman, badman, koopman of piskijker. Toch is het aannemelijk dat Smeken hier het slachtoffer is geworden van zijn eigen monomanie om de sneeuwpoppen steeds lastig te vallen met dooihumor. Voor de hand ligt dat de maagd als Maria voor Margareta staat, die Karel als eenhoorn (Christus) in haar schoot geborgen heeft. En het politieke commentaar op deze verbeelding van de feitelijke toestand anno 1511 is het neerzetten van de sneeuwgroep op de plaats waar zij horen, namelijk op Coudenberg. Op die manier zijn vleierij en stadspolitiek verenigd tot een suggestief eerbetoon.

Kwamen de toeschouwers, zonder Smekens (verwarrende) tekst, tot dezelfde conclusie? De plek van de groep geeft een politieke implicatie aan. Verder is de geliefde analogiewoede iedereen uit inkomsten en ommegangen bekend, waarbij de serieschakeling met Maria en Christus niet ongewoon is. Margareta werd tijdens haar leven voort-

durend in Maria's contouren geplaatst, het laatst nog uitvoerig door hofdichter Jean Lemaire de Belges die het Verdrag van Kamerijk in 1508 presenteerde als een 'bevalling' van Margareta, die de geboorte van Christus naar de kroon stak. Bovendien is er een zekere traditie om bij inkomsten en ander spektakel een maagd met beesten in haar schoot politiek te laden. Zo vertonen een leeuw en een luipaard in de schoot van een maagd de neiging om elkaar te kussen in een voorstelling tijdens de huwelijksbanketten van Karel de Stoute in 1468 te Brugge. En dat moest slaan op de stedemaagd, die aldus Vlaanderen en Engeland (de bruid was Margareta van York) aan elkaar bond.[7]

Eindnoten:

1 Over Brussel en Sint Michiel: Laurent 1978; Maldague 1981, 113-115, 181 noot 19. Zie verder: *Dboeck* 1517; Van Even 1861, 30-31 + pl. IV; Autenboer 1963, 112; De Potter 1870, 34.

2 Over de Brusselse identificatie met een Brabants nationalisme: Van Gerven 1976; Bonenfant 1953; verg. infra 164-165 (over Van den Damme). Avonds 1984 spreekt over de succesvolle greep naar de macht tussen 1314-1320, en over het ideologische wapen van het Algemeen Belang; daarover verder Peters 1983, 243-246, 261-263. Over Caillieus werk zie hfdst. V noot 62 en 63.

3 Brounts 1968-1982, III, nr. 252; Van Boendale ed. 1839-1869, Boek IV, r. 227-278. Over de hertog in de wieg verder: Krah 1985. Niet onmogelijk is, dat er eveneens een reminiscentie meeklinkt aan de legendarische redding van een baby in een wiegje na de St.-Elizabethsvloed van 1421, die weer verbonden werd met Mozes' miraculeuze redding in het wiegje dat de Nijl afdreef.

4 Overzichten: Henne 1845, I, 325-334; Des Marez 1905, 471-505; Favresse 1934; Bonenfant 1953; Dickstein-Bernard 1965; *Bruxelles* 1979, 79-89. Over de eenhoorn: Timmers 1947, par. 268, 426, 1015, 1856-1860. Over het park: infra 249-252. Citaat: *Cronike van Brabant* 1512, fol. bb 1 verso kol. b.

5 Ommegang: infra 170-174. Over Caillieus spel zie hfdst. V noot 62. Smeken ed. 1946A, 38, 54.

6 Galesloot 1866-1867, 497. Over de inkomsten: Molinet ed. 1935-1937, II, 418; verg. Soulier 1912, 32; Galesloot 1866-1867, 493; verg. Berlin Kupferstichkabinett, 78 D 5. Over het toernooiveld (de Baliënhof): Dhanens 1945-1948, 45; verg. pentekening bewaard te Kopenhagen met goed zichtbaar de grote en de kleine pilaren: afgebeeld bij Prevenier 1983, 179.

7 Over de manifestaties van Christus zie: Pleij 1984B, 187-188; verg. nog Stammler 1962. Lemaire ed. 1964. Over de allegorische stedemaagd: De Roovere ed. 1866, 30.

2. Confrontaties met de buitenwereld

Er zijn meer actuele sneeuwgroepen die een algemeen stedelijk standpunt of sentiment vertolken tegenover de buitenwereld. Daartoe behoort zeker het merkwaardige sneeuwbouwsel dat de wel zeer actuele angsten voor de krijgsdaden van de Geldersen bespeelt. Nog steeds weigerde het hertogdom Gelre zich blijvend te laten inlijven door het Bourgondisch-Habsburgse rijk, wat tot voortdurende schermutselingen leidde die niet zelden de vorm aannamen van rooftochten tot diep in Brabant, al dan niet openlijk gesteund door Frankrijk. In de wijk Ruysbroeck wordt een complete burcht gebouwd, die het roofslot Poederoijen moest voorstellen in Gelre, op de grens

met Brabant. Verborgen daarin zit een sneeuwpop die Sneewint heet. Het slot staat onder zware druk, vandaar dat een man zich uit angst onder schijt. Men kan zich afvragen hoe deze scène in sneeuw is uitgebeeld. Of verzint Smeken er weer van alles bij?

'Poederoijen' is tot ver in de zestiende eeuw een symbool van Gelderse roofzucht, Hollands-Brabantse machteloosheid en zelfs lafheid bij de bestrijding daarvan, en ten slotte van vergankelijkheid waartoe ook de sterkste burcht gedoemd is. Zulke houdingen zijn druk besproken en verspreid in kronieken, spreekwoorden en een volksliedje. Het slot was gelegen vlak bij Loevesteyn. Vanaf de eerste jaren in de zestiende eeuw diende het als uitvalsbasis voor strooptochten in Holland en Brabant, terwijl het garnizoen van avonturiers en boeven tevens de koopvaart op de Maas belemmerde, tot grote schade van 's-Hertogenbosch, Gorinchem en Dordrecht. Dit zeer agressieve gedrag onttrok zich steeds aan de controle van hertog Karel van Gelre, waarbij het de vraag is of hem dit niet van tijd tot tijd heel goed uitkwam. Weliswaar onderwierp hij zich in 1505 aan Filips de Schone, maar op

zulke gunstige en vage condities dat hij gewoon doorging met het handhaven en zelfs uitbreiden van zijn macht. Filips staat machteloos, want de Staten van Holland en Brabant voelen niets voor de bekostiging van een grootscheepse onderneming tegen Gelre ter meerdere glorie van het Habsburgse bewind. Maar ook zelf lijkt hij weinig genegen tot een confrontatiepolitiek.

Die houding verandert wanneer de steden schade beginnen te ondervinden van het intimiderende optreden vanuit Poederoijen. En na Filips' onverwachte overlijden in 1506 staat de weg open voor een agressieve anti-Gelre-politiek, aangevoerd door de zich martiaal voordoende Maximiliaan, die wederom als regent moet optreden. Maar tot ergernis van zijn dochter Margareta, die als landvoogdes is aangesteld, beschikt hij allerminst over de bijbehorende politieke daadkracht die zijn stoere optreden effectief zou kunnen maken. Steeds aarzelt hij, stelt beslissingen uit of antwoordt niet of veel te laat op haar brieven. Niettemin slaan Holland en Brabant in 1507 de handen ineen tegen Poederoijen dat hun handelsmogelijkheden blokkeerde. Het bezettingsleger staat onder leiding van de stokoude stadhouder van Holland, Jan van Egmond. Het wordt een ramp. De tegenstand is volkomen onderschat, zelfs in die mate dat men ten slotte in paniek op de vlucht slaat vanwege geruchten over een enorm ontzettingsleger dat in aantocht zou zijn. In werkelijkheid was hertog Karel van Gelre met een tiental mannen op verkenningstocht het slot genaderd, om tot zijn stomme verbazing een geheel verlaten legerkamp aan te treffen. Volgens de kronieken had men alles achtergelaten om harder te kunnen rennen, zoals tenten, geschut, bedden en laarzen. Een aantal maanden later, in april 1508, pakt men de zaak efficiënter aan en huurt de Duitse vechtjas Rudolf von Anhalt. Die schiet met zijn speciale geschut het slot in korte tijd geheel in puin, waarbij de beruchte commandant Sneewint sneuvelt.

Deze zaak leeft zeer sterk in de volksopinie der Lage Landen, en vormt misschien een vroeg voorbeeld van nationale sentimenten in Holland en Brabant onder brede lagen van de bevolking. Dat volgt onder meer uit een volksliedje, heet van de naald uit het hoofd opgeschreven door de kopiïst Floris Claeszoon van het klooster Klein-Galilea te Monnikendam, in de marge van de door hem bijgehouden huiskroniek. In dit liedje worden de Brabanders voor Poederoijen in 1507 belachelijk gemaakt en verantwoordelijk gesteld voor het echec. De schuld van de Hollanders komt niet ter sprake: er wordt zelfs niet eens vermeld dat ze er waren! Het liedje wil duidelijk een tegenwicht bieden aan de alom in kronieken aan Holland toegeschreven

schuld, waarvoor het graafschap inderdaad formeel de verantwoordelijkheid droeg, gezien het leiderschap bij de belegering van de stadhouder.

Dat vooral de volksopinie zich meester maakt van de Poederoijenzaak blijkt uit spreekwoorden, die nog in 1550 worden opgetekend. Met *Hy oft het heeft voor Proien geweest* wordt bedoeld dat iemand of iets totaal berooid of beschadigd is, zoals de gevluchte soldaten en hun uitrusting in 1507. Maar ook de victorie is vereeuwigd in een spreekwoord, dat (meer een gezegde) luidt *Thuys te Proyen*, als kwalificatie van een uitermate vervallen gebouw. In ieder geval ontstonden er rond de zege minstens zoveel twisten als om de mislukking. Elk van de betrokken partijen eist exclusief de eer op, om vervolgens jarenlang te blijven bakkeleien over de betaling van de kosten.[8]

Deze zaak wordt in sneeuw uitgebeeld, maar dan wel verbonden met het actuele Gelre-gevaar zoals dat in 1511 voor de stad Brussel bestond. Daarom ligt het accent uitsluitend op de vernietiging van het slot en het denigreren van de gevreesde tegenstander. De ijzervreter Sneewint (met zijn voor deze omstandigheden wel zeer toepasselijke naam) heeft zich verscholen en een ander wordt verdelgd met het geliefde wapen van de stront. Daarmee is een krachtige reactie vertolkt op de hevige angsten voor de Gelderse guerrilla, die in brede lagen van de bevolking leefden. Voor de man in de straat had het beeld snel carrière gemaakt van brandschatters, rovers, verkrachters en moordenaars die ieder moment voor de stadspoorten konden staan. Zo'n beeld leeft trouwens ook onder de leidende kringen, en al is de oorlogspropaganda daarin goed te herkennen, toch mag vaststaan dat deze slechts kon aanslaan bij de gratie van werkelijke ervaringen op deze punten dan wel vermeende zekerheden.

Die waren er. Bij de verovering en bezetting van Tienen in het najaar van 1506 gaat een Gelders-Frans legertje zo erg tekeer, dat alle vrouwen ter plaatse zouden zijn verkracht. Jean Lemaire de Belges noteert in zijn dagboek voor landvoogdes Margareta dat zij 's nachts om twee uur hiervan op de hoogte werd gesteld en vervolgens zo overstuur raakte dat zij haar smart luidkeels uitkreet. Juist hier blijkt dan hoezeer het gevoel voor privé en zelfbeheersing ook tot het hofgedrag is gaan behoren: de emotionele uitbarsting van zijn meesteres noteert Jean in het Latijn, terwijl de rest in het Frans staat. Ondanks het Verdrag van Kamerijk, gesloten in december van het jaar 1508 waarbij Gelre ook betrokken was, lopen de spanningen nadien weer snel op. De afspraken waren wel erg vaag, en hertog Karel hervatte zijn agressieve politiek en daden met beschuldigingen van overtreding aan het

adres van de tegenpartij. Maximiliaan en Margareta staan machteloos, want de Staten weigeren weer eens hun medewerking.

Wel wordt gepoogd om naar beproefd Bourgondisch recept Karel en zijn gebied via een huwelijk in te lijven, maar tot twee keer toe mislukt dat, eerst met Filips' dochter Maria (de latere landvoogdes) en daarna, in 1510, met diens andere dochter Isabella, dan acht jaar oud terwijl Karel de drieënveertigjarige leeftijd al bereikt heeft. In december 1510 worden de laatste onderhandelingen afgebroken. en de weg is weer vrij voor allerlei openlijke oorlogshandelingen, intimidaties en bedreigingen. Die waren er trouwens al het hele jaar daarvoor geweest, alleen ontkende Karel toen in de regel elke betrokkenheid daarbij. Op.23 december 1510 - ruim een week voor de aanvang van het sneeuwpoppenfeest - schrijft Margareta wanhopig aan haar vader, dat de Gelderse gezanten haar hof definitief de rug hebben toegekeerd. Ze vreest weer oorlog, en vraagt daarom dringend militaire hulp.

Ook de kronieken in deze tijd worden geheel beheerst door de Gelre-obsessie. De in 1512 uitgebrachte en tot op het laatste moment aangevulde *Excellente Cronike van Brabant* noemt in het laatste hoofdstuk als voornaamste onderwerp: ‘Ende weder van der Gelderschen oorloghen’, waarbij het *weder* een bijna vermoeide indruk maakt. De geschiedenis van Karels ogenschijnlijke onderwerping in 1505 wordt nog eens opgerakeld door alle roof- en moordpartijen in Holland en Brabant door te lopen. En de kroniekschrijver sluit af met een bede om eindelijk eens vrede: ‘Want in IIII. C. [400] jaren en was kerstenrijc in so quaden staet niet als 't nu is.’ Die zwartgallige conclusie is in de eerste plaats ingegeven door de vrees voor het Gelre-gevaar, dat juist ten tijde van de sneeuwpoppen onder alle lagen van de bevolking weer een nieuw hoogtepunt bereikte.[9]

Naast zulke grote onderwerpen, die de verhouding van de stad met de soeverein en het buitenland aan de orde stellen, wordt ook allerlei plaatselijk ongenoegen verwerkt, en zeker voor wat Smekens tekst betreft niet zonder humor. Op deze punten moeten we veelvuldig op de afstand blijven die de tijd heeft aangebracht. Smekens woorden zijn - evenals de sneeuwpoppen zelf - bedoeld voor onmiddellijke tijd- en streekgenoten die voor wat evident is geen uitleg behoeven. Zulke problemen zijn (voor ons) aanwezig bij de groep die voor het hof van Nassau staat. Het gaat om een nar en een wilde kat die haar aars likt, terwijl ze in haar poot een grote rat vasthoudt. Deze voorstelling komt voor in de ‘politieke’ sectie van Smekens toer langs de sneeuwpoppen, want daarvoor was Poederoijen uitgebeeld en daarna de maagd met de eenhoorn.

Het hof van Nassau hoort toe aan graaf Hendrik III van Nassau, sinds 1510 daar gevestigd en ten tijde van de sneeuwpoppen een zeer invloedrijk man. In 1499 was hij er als zestienjarige jongeling bij zijn kinderloze oom Engelbrecht II gekomen, om het na diens dood te erven. Dit lusthof behoorde na het paleis tot de topattracties van Brussel. Thans maakt de kapel ervan nog deel uit van de Koninklijke Bibliotheek Albert I. Hendrik is voorbestemd om aan het hof de rol van vertrouweling te spelen. Filips de Schone vergezelt hij al op diens reizen naar Spanje, terwijl hij vanaf 1506 de opvoeding en vorming van de jonge Karel begeleidt. Al vroeg is hij ridder van het Gulden Vlies, omdat hij zich onderscheidde als legerhoofd in de strijd tegen Gelre, wat een bekroning vond in de benoeming tot stafchef van de Bourgondische strijdkrachten in 1511. Deze militair, even gehaaid in het politieke bedrijf, was eveneens thuis in de wereld der kunsten en kon het goed vinden met Filips van Bourgondië, de admiraal.

Maar wat wordt deze zwaargewicht in politiek, leger en kunsten nu voorgehouden met die wonderlijke sneeuwgroep? Een relatie tussen plaats en voorstelling ligt voor de hand. Die gold immers ook bij de maagd en de eenhoorn voor het paleis, en eveneens bij het Herculesbeeld voor de deur van zijn vriend Filips. Er bestaat een zekere traditie in de uitbeelding van een tafelende nar, in het gezelschap van een vrouw en een kat die een muis gevangen houdt in zijn bek, terwijl een paar andere muizen wegvluchten. Zo'n voorstelling is te vinden in Sebastian Brants wijdverspreide *Narrenschiff* van 1494, voortdurend herdrukt en ook vertaald in het Nederlands, uitgegeven in 1500 en in 1504. Deze stemt niet helemaal overeen, maar de hoofdfiguren zijn aanwezig. Blijkens de verwerking door Brant met tekst en bijbehorende houtsnede moet hiermee een bepaald soort van zotheid zijn uitgedrukt, die de maatschappij te gronde zal richten. Helaas is de boodschap bij Brant allesbehalve duidelijk, al staat vast dat het om zotheid gaat van een man die zijn echtgenote willens en wetens overspel laat plegen.

De sneeuwpoppen kunnen natuurlijk ook afzonderlijk geïnterpreteerd worden naar Smekens beschrijving. Kat en rat (muis) worden onveranderlijk voor de typering van bedrieglijke en kwaadaardige dingen benut, terwijl de zot steeds het irrationele en afkeurenswaardige van het uitgebeelde gedrag aangeeft, vooral met betrekking tot liefdes- en huwelijkstaferelen. Was er aanleiding in het leven van Hendrik III van Nassau toespelingen op dit gebied te kunnen vermoeden? Hij stond bekend als een zeer uitbundig en opvliegend man. Zijn eerste huwelijk bleef kinderloos, maar hij verwekte een bastaarddochter Eli-

Tafelende nar met kat uit *Der dieren palleys*, gedrukt in 1520. Ex: 's-Gravenhage KB.

sabeth (1510) en een bastaardzoon Alexis (1511), op zichzelf niets bijzonders voor een hoge heer als hij. Over zijn vrouw, die in 1511 overleed, is niets bekend dat enig aanknopingspunt zou kunnen bieden.

Toch circuleren er praatjes over hem in Brussel die enig houvast lijken te geven. Ze zijn opgetekend in het reisverslag van Antonio de Beatis, die gedurende zijn verblijf in 1517-1518 in de Zuidelijke Nederlanden ook het hof van Hendrik bezocht. In zijn kunstverzameling heeft deze namelijk Gossaerts *Hercules en Deianeira* en Jeroen Bosch' *Tuin der Lusten*, die Antonio beide ademloos bekijkt. Maar dan ontdekt hij allerlei geheime deuren in het paleis, die naar verborgen kamers leiden. Bovendien is er een zaal met een bed van enorme afmetingen. Naar men zei gebruikte de graaf dat bed voor zijn frequente orgiën, waarbij hij zijn gasten dronken voerde om ze daarna tussen de lakens te voeren. En dan? Stelde hij zijn vrouw soms beschikbaar? Albrecht Dürer heeft in 1520 het grote bed ('waarin vijftig mensen kunnen liggen') ook gezien, maar hij vermeldt evenmin wat daar dan gebeurde. We weten daarom niet of hiermee echt iets in de zin van Brants zotheid is bedoeld. Maar de Brusselse achterklap bevatte genoeg rumoer om zijn seksuele wandel in sneeuw aan de kaak te stellen.

Toch houdt het bouwsel zwakke fundamenten. Het blijft iconografisch rammelen. Gewichtiger is dat zo'n hardhandige kritiek aan het adres van de belangrijkste militair en politicus in het land, naaste vertrouweling van het regerende vorstenhuis, niet erg tactvol aandoet voor een stad die er juist op uit is om weer de beste relaties met het hof op te bouwen. Daarom is het waarschijnlijkst dat Smeken de uitgebeelde groep niet goed herkent. Kan er niet sprake zijn van het kalenderbeeld van de schranzende man? Die hoort bij de wintermaanden. Hij drukt wintergedrag uit, zoals dat in de encyclopedieën omschreven werd: feestvieren, goed en veel eten. Deze veronderstelling wint aan kracht wanneer we vaststellen dat de man op een beschilderd eetbordje uit het midden van de zestiende eeuw duidelijk de trekken van een nar vertoont (met puntmuts), terwijl er voor de tafel een mager hondje zit. En het tafereel is bedoeld als uitbeelding van een wintermaand in een serie van twaalf borden. Bovendien weten we, tot slot, dat er menig kalenderbeeld onder de sneeuwpoppen voorkwam en ook dat Smeken deze niet herkende of wilde herkennen. Bij deze interpretatie is echter de relatie met de specifieke plaats van de sneeuwpop verbroken. Of moet het kalenderbeeld ook opgevat worden als commentaar aan Hendriks adres over het dwaze schranzen in zijn paleis?[10]

Eindnoten:

8 De meeste gegevens bij Pleij 1973. De spreekwoorden: Andriesz. 1550, fol. [C5]verso, [C7]verso.

9 Meij 1975, 29-36, geeft een overzicht van de betrokken periode; verg. ook De Iongh 1981, 256-261; Lemaire de Belges ed. 1882-1891, IV, 445-446, 448-449. zijn 'dagboeknotitie' over Margareta: 'Madame en ouyt les nouvelles le jeudy à 2 heures apres mynuit Unde fuit maximum attonita et deflevit miserationem suam': id., 452. *Cronike van Brabant* 1512, cap. 70.

10 Zie infra 79-81. Over Hendrik: Sterk 1980, 99, 281 + portret van Gossaert als afb. 47; *NBW* 1964 vlg., IX, kol. 334-339. Verwijzingen naar Brant: zie hfdst. II noot 54. Over rat en muis De Meijer 1962, 422-423. De Beatis ed. 1979, 94-95; Dürer ed. 1941, 80.

3. De verbeelding van het dagelijkse leven

Bij de Hoogstraat staat een bedelmonnik onafgebroken te preken gedurende meer dan veertien dagen. Zijn bevroren gezicht zit vol vieze plekken en snot. Zulke agressieve spot met bedelmonniken behoort tot het vaste repertoire in de late middeleeuwen, niet in de laatste plaats omdat zij letterlijk de show stalen van de plaatselijke geestelijkheid. Bovendien was in de loop van de jaren ernstige twijfel gegroeid aan de exclusieve toewijding van de oorspronkelijke doelstellingen van hun orden. Steeds meer bedelmonniken werden verdacht van een streven naar persoonlijk voordeel, door waarlijke variéténummers van hun preken in het openbaar te maken waaraan zang, dans, muziek, toneelspel en zelfs beestennummers zelden ontbraken.

Ook raakten door het rondtrekkende leven de banden met de ordetucht algauw wat losser, zodat zij bijna vanzelf onder de gebruikelijke verdachtmaking van ketterij vielen die alle ongeordend levende geestelijken trof. Die gold in hun geval vooral de evenzeer om zich heen grijpende armoede-idealen, die de bestaande orde op aarde rechtstreeks bedreigden. Rond 1500 is de kritiek op de rondzwervende bedelmonnik bijna oorverdovend: een kettersgezinde profiteur met ondermijnende propaganda tegen persoonlijk bezit, die vervolgens als een zakenman de recettes in natura voor zijn optreden verhandelde in de volgende plaats die hij aandeed. Maar tegelijk geeft deze kritiek aan hoe populair zij kennelijk waren in brede kringen van de bevolking.

Een aantal van hen wordt tot in wijde omstreken beroemd, niet alleen vanwege een ijzersterk repertoire maar ook door de openlijke aanvallen op de bezittende klassen. Een incident van dien aard is er te Brussel in 1414, wanneer een minderbroeder op de markt voor een groot publiek uitvaart tegen de kanunniken van de Sint Goedele. Hevig laakt hij hun hang naar materieel bezit. Nooit raakten ze verzadigd, waarbij ze zelfs nog probeerden om arme minderbroeders als hij te plukken! Dat kan het kapittel niet ongestraft laten passeren, en de monnik wordt veroordeeld tot een openbare herroeping.

Problemen met de eigen bedelmonniken heeft de stad al langer, getuige de verordening van 1360 die hun agressieve gebedel aan banden probeert te leggen. Maar wat moet men met al die passerende predikers? Zijn het hoogwaardigheidsbeklеders, dan staat men hun graag toe om op de markt te preken, en ze krijgen nog een geschenk van de stad toe. Dat gebeurt met kardinaal Nicolaas de Cusa in 1452, en eveneens met een aartsbisschop uit Midden-Europa vijf jaar daarna. Maar de problemen betroffen uiteraard de ‘zwervers’. Vanaf 1495 is

bovendien het klimaat tussen stad en geestelijkheid grondig verzuurd, door een conflict dat zich tot na het sneeuwfeest voortsleepte en dat tot in Rome werd uitgevochten. Inzet is het betalen van belastingen, waartoe de stad vanwege de hoge nood de geestelijken in bepaalde gevallen uitnodigt. Maar deze houden de poot stijf, geruggesteund door de hele kerkelijke hiërarchie die ten slotte uitmondde in de dreiging met een excommunicatiebul. En de geestelijken winnen dus. In zo'n sfeer staat de besnotte bedelmonnik als sneeuwpop te preken, lichtelijk door Smeken gedenigreerd in zijn beschrijving. Die houding stemt overeen met de gevoelens van de gezeten burgerij. De sneeuwpop zelf kon weleens het tegendeel daarvan voor het publiek uitdrukken, als attractieve volksprediker die van geen ophouden weet en steeds weer wat nieuws heeft.

Het prozaverslag, zonder literaire opsmuk, over het sneeuwpoppenfeest te A trecht in 1434 meldt een vergelijkbare figuur in ‘ung prescheur nommé frère Galopin, et faisoit son preschement: espoir, désir et pacience’. Zijn spotnaam (broeder kwajongen) geeft aan dat het hier eveneens om satire gaat. Mogelijk werd de toeschouwers een ritueel van de stedelijke feestviering in herinnering gebracht, namelijk die van het spotsermoen waarin een omgekeerde moraal naar voren kwam. Zulke spotsermoenen (en het bijbehorende ritueel) zijn ook uit de Lage Landen bekend, zodat een Brussels publiek eveneens deze achtergrond kon vermoeden bij de bedelmonnik van sneeuw.[11]

Bijzondere aandacht heeft het sneeuwfeest voor de stedelijke communicatie zoals die werd onderhouden door omroepers en brievenbestellers. Zoals we zagen raakt de aandacht hierop al gevestigd door de uitvergroting van dit onbetekenende detail in het verhaal over David en Bathseba. In Smekens tekst lijkt het wel opgebouwd rond het bestellen van de brief met Davids ongepaste verzoek. Gedirigeerd door deze typisch laatmiddeleeuwse methode van betekenisverlening ontmoeten we meer postbodes. In de Bergstraat ligt een voornaam heer op zijn rustbed, ‘Die van eenen post brieven heeft ontfaen’ (r. 139). Daarin staat dat hij onverwijld naar Zeeland moet komen, een staaltje van de bekende dooihumor. Bij het stadhuis dolen de Drie Koningen, op weg via Vilvoorde en Antwerpen naar Bergen op Zoom. Maar ze worden aangesproken door een ‘post’ (de stadskoerier van het raadhuis?) die zegt dat ze rechtstreeks naar Zeeland moeten gaan, dus voor de zoveelste keer: wegsmelten. En ten slotte is er een ‘belleman’ in de Steenstraat, die iedereen van sneeuw en ijs uit Brussel verbant in de richting van Zeeland: dat moet dan wel de stadsomroeper zijn.

Vanwaar deze aandacht voor de stedelijke communicatie? Daartoe

behoort ook, in ruimere zin, het netwerk van ommegangen, blijde inkomsten, preken, feesten en andere vertoningen, die het aangewezen instrument zijn voor de overheid om standpunten over te dragen en vooral te verdedigen en te bevorderen. Maar de concrete berichtgeving verliep via omroeper en bodes. De stadsordonnanties werden 'openbairlic uuytgeroepen ter poyen van der stad', zoals het in 1448 luidt. Dat gebeurde op het bordes van het stadhuis. En dat deed men ook in januari 1511 met de sancties op het vandalisme gericht tegen de sneeuwpoppen, 'uuytgeroepen ende ter peyen uuytgepubliceert by den heeren den scepenen van der stadt'. Deze handeling verleende rechtskracht aan de ordonnantie, want de amman (hoogste strafrechter) beriep zich daarop bij de motivering van vonnissen. Een bedelaar van buiten wordt in 1514 verbannen omdat hij bleef bedelen in de stad 'na dien alle vrempde rabbauden ter poyen uuter stad van Bruessel (...) gebannen waeren'. Dat ook iemand rondliep met een bel ligt wel voor de hand. Men was immers gedwongen om het nieuws na de centrale uitvaardiging voor het stadhuis rond te brengen bij de mensen in de wijken. Het hof op Coudenberg had overigens een eigen omroeper in dienst, die echter van een trommel gebruik maakte blijkens een overzicht van het hofpersoneel uit 1462. Deze kan dus moeilijk bedoeld zijn.[12]

De suggestieve propaganda voor een min of meer geregelde postdienst is een exponent van een moderne handelsmentaliteit, die ook sterk leefde in Brussel op instigatie van het Bourgondisch-Habsburgse bewind. Niet alleen tijd was geld, zoals de moderne koopman-ondernemer had geleerd, maar ook de juiste informatie over schaarste, aanvoer, oogsten en andere plaatselijke omstandigheden zoals oorlogen en machtswisselingen. Vanzelfsprekend was de kans op winst het hoogst wanneer men tijdig over de juiste voorkennis kon beschikken. Het besef van de noodzaak tot nieuwsgaring en efficiënte informatieverspreiding groeit sterk aan het eind van de middeleeuwen. Compagnonschappen in de grote steden van Europa, eigen filialen en de handelsnaties van vreemde kooplieden in elke stad van betekenis worden steeds meer benut als informatiekanalen, die geleidelijk aan van de handelsbrief een nieuwstijding maken.

Van overheidswege hebben de Habsburgers het eerst oog voor een geregelde postbesteldienst. Daartoe benoemt Maximiliaan in 1492 een 'postkapitein' in de persoon van David Tassis, een Italiaan die uit zijn land een superieure kennis van bankzaken meebracht, wat precies de dimensie is waarin men zo'n postdienst ziet. Deze David wordt in 1500 opgevolgd door Frans de Tassis, die de zetel van de postdienst in

Brussel plaatst, tot grote voldoening van de stad die zo graag de hoofdstad der Nederlanden wou zijn. Op deze heugelijke situatie zijn enkele sneeuwvoorstellingen gericht.

Het David en Bathseba-verhaal was zo aantrekkelijk omdat er twee scènes benut konden worden om nadrukkelijk een brief te laten bestellen: die waarin David Bathseba ontbiedt en die waarin hij de legerleiding beveelt om Urias, haar echtgenoot, te doen sneuvelen in de voorste linies. Beide scènes zijn uitgebuit op een beroemde tapijtenreeks in tien stukken met dit bijbelverhaal, tussen 1510 en 1515 in Brussel geweven naar een ontwerp van de dan beroemde Jan van Roome. Dat het opzichtig bestellen van brieven in de sneeuwpoppenversie en op deze tapijten inderdaad opzet is, wordt bevestigd door de twee bewaarde fragmenten van een andere tapijtenreeks die bestemd was voor de Zavelkerk in Brussel. Deze reeks bracht de verschillende momenten in beeld van de miraculeuze overbrenging in 1348 van het Mariabeeldje uit Antwerpen naar deze kerk, op grond waarvan de beroemde ommegang werd ingesteld. De tapijten werden in 1518 voltooid naar het ontwerp van de nog beroemdere Bernard van Orley, die daartoe in 1516 opdracht had gekregen van postkapitein Frans de Tassis. En dat is de reden waarom het twee keer afgeven en een keer bestellen van brieven op de beide bewaarde fragmenten naar voren springt. Zo was De Tassis' mecenaat ook bedoeld. De vestiging van de openbare postdienst in Brussel diende nadrukkelijk gemarkeerd en gepropageerd te worden door de kunst. En zelfs de sneeuwpoppen van 1511 deden daaraan mee.[13]

Ruime aandacht schenkt Smeken eveneens aan een groep kansspelende edellieden. Er is geen ‘heeter spel dan 't verkeeren’ (r. 182), een soort trictrac dat volgens de tekst tot de opwindendste spelen behoort, al grijpt Smeken deze gelegenheid meteen aan voor een geliefd woordspelletje: er staat ook dat er niets hitsigers is dan vrijen. Maar dan gaat hij weer snel over tot de ijshumor. Drie voorname heren, goed gekleed met gevoerde kleren, staan drie dagen en nachten onafgebroken te ‘levecuylen’, een niet te identificeren spel dat ook tot de kansspelen moet behoren. En als curiositeit noemt hij dat de heren deze keer geen ruzie krijgen, wat een volstrekt abnormale situatie mag heten.

Zoals elke stad in de Lage Landen heeft ook Brussel het moeilijk met de zich snel uitbreidende kansspelenindustrie. Vooral dobbelen gold als zeer riskant, vanwege de ruime mogelijkheden tot bedrog en de snel opgezweepte emoties die niet zelden tot moord en doodslag leidden. Vanaf 1342 komt een stroom van verbodsbepalingen op gang, gericht tegen dobbelen en het gelegenheid daartoe geven (‘dobbelscole

houden'). Toch hoort men nauwelijks iets over strafvervolgingen, zodat het erop lijkt dat men deze praktijken oogluikend toeliet. Dat verandert in de loop van de vijftiende eeuw, wanneer de repressie van volksspelen in algemene zin sterk toeneemt. In de uitgewerkte vonnissen gaat het om beroepsgokkers, met winstoogmerken georganiseerde spelen en om vals spelen. Tot de straffen behoort de publieke expositie op een schavot van beroepsspelers, die geld hadden gewonnen met 'loozen spele', behangen met teerlingen en speelkaarten.

Maar aan deze actualiteit wordt niet gerefereerd door de sneeuwpoppen, die immers hoge heren op het oog hadden. Nu zijn er voorbeelden genoeg van adellijke personen die luidruchtig de beest uithingen in de benedenstad. Misschien geldt zulk gedrag al voor hertog Wenceslas, die aan het eind van de veertiende eeuw de badstoven frequenteerde en ook verzot was op kaarten buiten de deur. Zijn rentmeester gaf hem (en soms zijn vrouw) daarvoor vanaf 1379 geregeld geld. Hertogin Johanna vierde in 1369 het vastenavondfeest in huize *Op den Sack* aan de markt, waarbij de stad voor wijn zorgde. En sloot Filips de Goede niet in 1452 zijn persoonlijke briefje aan neef Jan van Kleef af met de opgewonden mededeling dat hij zich nu culinair ging vertreden in de stad?[14]

Vaak leverde het adellijke uitgaansleven echter moeilijkheden op. Daarvan bestaan vele voorbeelden, maar we beperken ons tot twee typerende incidenten rond 1511. Het eerste speelt zich af in de zomer van 1510, wanneer vier jonge edellieden op bordeelbezoek gaan, met name vanwege een recente topattractie onder de dames die bekend stond als 'Grande Hollandoise'. Onder deze jongelingen bevindt zich de zoon van een bastaard (Boudewijn) van Filips de Goede, geheten (alweer) Filips van Bourgondië, heer van Fallais. Hij is dus een neefje van de admiraal die meehielp bij het vervaardigen van de Hercules van sneeuw. Later maakt hij grote carrière aan het hof, om de intiemste vriend van Karel v te worden.

Dit illustere gezelschap wordt niet toegelaten in het bordeel, gelegen naast de badstoof in de Pollepelstraat, misschien vanwege het late uur want het liep al tegen middernacht. Ze dreigen de deur in te trappen, en worden dan bekogeld met stenen door de bewoners. Daarop stormen ze het pand binnen en raken slaags met de aanwezigen, zowel mannen als vrouwen. Er wordt flink gezwaaid en gestoken met dolken en rappiers, waardoor er een gewonde valt die korte tijd later overlijdt, een zekere Jennyn de Mol, zoon van een herbergier. Maar de jonge edellieden weten goed de weg in het strafrecht. Ze zoeken eerst een veilig toevluchtsoord, bezweren dat er niet van voorbedachten

rade sprake was maar van een ongelukkig toeval bij noodweer, en smeken de soeverein vergiffenis onder de verzekering dat ze zich voortaan onberispelijk zullen gedragen. Reeds na elf dagen krijgen ze van Maximiliaan helemaal vanuit Augsburg gratie en eerherstel. Aangezien de normale reistijd per dag berekend is op gemiddeld zesenvijftig kilometer, moet dat betekenen dat er in dit speciale geval ijlkoeriers heen en weer gejakkerd zijn. En sterker nog, dat Maximiliaan geen seconde nodig had om na te denken, wat bijzonder is gezien zijn beruchte besluiteloosheid. Maar het ging dan ook om een prominente kleinzoon van Filips de Goede, en dat vroeg om onmiddellijke afhandeling.

Zulke incidenten tussen adel en burgers zijn geen uitzondering. Een burger uit Mons (Bergen), Antoine de Lusy, noteert in zijn dagboek allerlei voorvallen in Brussel waarbij stadgenoten betrokken waren. Op Driekoningenavond van het jaar 1514 gaan daar de heren Van Walleain, oudste zoon van de heer van Mons, en een andere edelman feestvieren, waarbij ze zich voor deze gelegenheid hebben vermomd. Tot het normale feestgedrag behoorde ook het aanhouden van voorbijgangers met eisen om drank of kleingeld. Daar proberen de heren misbruik van te maken door twee steenhouwers lastig te vallen, die ze met geweld hun vrouwen willen afnemen. Antoine noteert heel zorgvuldig dat die handwerkslieden geheel vrijuit gaan, want aanvankelijk weren ze de edellieden voorzichtig af. Maar de zaak escaleert en er vallen gewonden. Vier dagen later bezwijkt de heer Van Walleain aan zijn kwetsuren.[15]

Het mag duidelijk zijn dat de Brusselse benedenstad een gewild centrum is voor het adellijke uitgaansleven, wat voortdurend tot botsingen met de stedelingen kon leiden. In de loop van de vijftiende eeuw krijgen deze conflicten de scherpere kanten van klassenconfrontaties, wat correspondeert met de onderdrukking van de volkscultuur en het duidelijker worden van de lijnen die wel en niet beschaafd markeren. Alleen kenmerkt beschaafdheid zich in deze gevallen zeker niet door beheersing van het geweld, zodat onbeschaafden erop los zouden slaan terwijl hun tegenvoeters om de politie riepen. Eerder het omgekeerde. Het lijkt wel alsof de edellieden menen dat het geweldmonopolie nog steeds bij hen ligt en niet (alleen) bij stad of staat. En daarom is de arrogantie van deze macht toch weer een kenmerk van de zich verscherpende tegenstellingen in de stad. Ruziënde hoge heren, die menen dat ze zich alles kunnen permitteren, behoren tot het Brusselse stadsbeeld. We vinden ze in de badstoven, bordelen en ‘dobbelscholen’. Aan deze actualiteit herinnert een van de sneeuwgroepen in licht

kritische zin. Ook hier zou een scherpe aanval op de (hof)adel buitengewoon in strijd zijn met het beleid van de stad in deze jaren, waardoor de stedelijke goedkeuring en bescherming achteraf van de sneeuwpoppen geheel onbegrijpelijk wordt.

Intrigerend is de vertoning die Smeken laat plaatsvinden tussen sneeuwpoppen bij het Sint-Janshospitaal, in het daar gelegen moerasgebied. Het gaat om twee fatsoenlijke mannen, naar zijn zeggen, van wie de een als een mannetje wordt omschreven dat op een stoel zit en zijn 'snotghat' opzij duwt, om beter te kunnen drinken. De andere is beter thuis te brengen, want hij blijkt Samson te zijn die met de leeuw in de weer is. Niettemin blijft de strekking van het geheel zeer onduidelijk, al zijn er enkele aanknopingspunten. In het moeras lag een kunstmatig aangelegde poel, die moest dienen als waterreservoir voor de brandbestrijding, en mogelijk ook als drinkwatervoorziening voor dieren. Tevens werden hier vonnissen ten uitvoer gebracht, die bestonden uit het hangen in de mand en het onderdompelen in het water vanaf de zogenaamde *scupstoel*. Deze bijzondere stoel was allang niet meer in gebruik, maar de naam ervan leefde voort in die van een huis op de markt, en toen dat afgebroken werd voor de bouw van het stadhuis nog als beeldhouwwerk aan een kapiteel in de rechtervleugel. Dat is bewaard gebleven evenals het vermoedelijke ontwerp daarvoor, wel toegeschreven aan Rogier van der Weijden. Anno 1511 bestaat nog wel het hangen in de mand evenals de onderdompeling, al wordt er niet meer over een stoel gesproken.

De formuleringen in de rekeningen van de amman doen veeleer denken aan een als schandelijk bedoelde procedure, waarbij men eerst in de mand te kijk hangt en vervolgens vandaaruit in het water gekieperd wordt. En die straf werd zeker niet toegepast op de fatsoenlijke mannen ('van reynder pleghe') die Smeken introduceert als sneeuwpop. In 1497-1498 krijgt een vagebonderende Engelsman, die met een mes had gedreigd, deze straf na eerst op de pijnbank behandeld te zijn. De scherprechter wordt betaald 'van denselven in de mande te hangenne ende in Sint-Janspoel te doen vallen'. En zulke posten zijn er steeds in de jaren daarna. Hiermee is wel een dimensie achter Smekens beschrijving geopend, maar noch zijn spel in de tekst noch de aanleiding daartoe in de sneeuwpoppen worden er veel duidelijker op.[16]

Zulke problemen bestaan ook rond een aantal andere sneeuwgroepen die zekere praktijken uit het dagelijkse (straat)leven in beeld brengen, waarvan de draagwijdte ons echter moet ontgaan. Dat geldt niet zozeer voor de dronkelappen, de boerentypes en de begijn die al elders ter sprake kwamen. Maar we zitten met de handen in het haar bij de

klerk van de visafslag op de Vismarkt, die daar twaalf à dertien dagen als sneeuwpop zit te schrijven. Misschien was het zomaar een pop, naar het leven geboetseerd van de echte ambtenaar ter plaatse. Wel wekte hij de agressie op van vandalen, want hij moest zijn hoofd verliezen.

Echt duister wordt het in de Acoleienstraat. Daar ensceneert Smeken een compleet toneelstukje, met directe rede en al. Een schildersknecht wordt onder zijn werk overreden door een slee. Zijn meester gaat woedend tekeer, omdat er zo slecht met het voertuig gemanoeuvreerd werd, en hij scheldt 'boeve! cokijn! leckere', allemaal aanduidingen voor schooier. De enige troost die de knecht kan vinden ligt bij een 'tanttreckere' met de veelzeggende naam *Maledente*. Zo'n wonderlijke gast heeft men nooit eerder gezien. Hij kon liegen als de duivel, je kon er een muur mee behangen. Verhaaltje uit. Waardoor Smekens verbeelding hier nu precies in werking werd gezet, valt niet uit te maken voor buitenstaanders. Herkenbaar is alleen de traditionele angst voor en spot met de rondzwervende tandentrekker, niet ten onrechte verdacht van systematische oplichterijen.[17]

Eindnoten:

11 Over de bedelmonniken: Jeffrey 1976; Pleij 1980-1981;verg. id. 1983, 203-205; Sprandel 1982, 184; Van Herwaarden 1982, 177. Het incident op de markt: Lefèvre 1942, 110. Verordening: Willems 1843B, 308. Passerende predikers: Galesloot 1866-1867, 488-489. Belastingconflict: Lefèvre 1942, 147-148. Atrecht: Muchembled 1978, 162. Spotsermoenen: (in Frankrijk) Koopmans 1987; (in de Lage Landen) Pleij 1983, 59-61, 67-69; verg. Kayser 1983-1984.

12 Uitvaardigen van de stadsordonnanties: Godding 1953, 362; Van Eeghem 1935, 436; Bonenfant 1942-1943, 256; Ruelens 1860.

13 Brunard z.j.; *Wandtapijten* 1976, nrs. 1-10 en 22-23; id. 97, geeft een enigszins afwijkende voorstelling van zaken, in die zin dat de postdienst eerst in Mechelen gevestigd was en pas vanaf 1516 in Brussel: in ieder geval is duidelijk dat de stad Brussel door haar hoofdstadambities deze dienst vurig in haar midden wenst. Verg. voor de tien David en Bathseba-tapijten ook Salet 1980.

14 In het alg.: Van Humbeeck 1978; Hermesdorf 1980, 407-427; Berents 1985, 88-90. Voor Brussel: Willems 1837, 250; id. 1843B, 295; verg. Vanhemelryck 1981, 251-253 en ver. 301-302. Over Johanna zie Galesloot 1866-1867, 481. Filips' briefje: Grunzweig 1925. Over het kaarten: Pinchart 1870.

15 De Raadt 1891, 194-199; over de reistijd: Prevenier 1983, 24. De Lusy ed. 1969, 24-25; verg. Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 36 recto.

16 Alle informatie bij Bonenfant 1942-1943; verg. de afbeeldingen van de versierde kapitelen en de tekening bij Vanhamme 1968, 92-93.

17 Enklaar 1956, 9-39.

4. De stadspolitiek

Proberen we nu in één blik de verwerking van de politieke actualiteit en het dagelijkse leven te overzien, dan is het treffend om te constateren hoezeer de sneeuwpoppen in deze opzichten aansluiten bij opinies die onder brede lagen van de stadsbevolking leven. Misschien beter maar riskanter geformuleerd: hoezeer de poppen dergelijke standpunten proberen te bevorderen en te versterken. In alle thuis te brengen gevallen

gaat het om stedelijke belangen, waarmee het stadsbestuur zich identificeert en die zij vervolgens als *Algemeen Belang* aan de hele bevolking verkoopt, geraffineerd aanknopend bij daar levende sentimenten. Het behoort tot het beproefde instrumentarium van de gezeten burgerij om haar door handel, bezit en investeringen ingegeven belangen naar beneden en buiten toe uit te leggen als 'gemein oerbaer', *Algemeen Belang*. Deze techniek wordt voor bestuurders planmatig uiteengezet door de Antwerpse schepenklerk Jan van Boendale in *Der leken spieghel* van omstreeks 1330. Het tijdstip was gelukkig gekozen, omdat het succesvolle optreden van de steden Brussel en Leuven met behulp van deze leus betrekkelijk kort daarvoor (tussen 1314 en 1320) het hertogdom van de ondergang had gered. Hoe intensief de stad dit begrip hanteert in haar politiek en hoe doorzichtig het misbruik daar-

van is, volgt uit een reactie van de mysticus Jan van Leeuwen. Deze goede kok van Groenendaal, vlak bij Brussel, wijst omstreeks het midden van de veertiende eeuw al op het hypocriete en opportunistische van deze quasi-*Algemeen-Belang*-gedachte. Men pretendeerde immers op die manier het hele hertogdom te dienen, maar in feite werd alleen de zak van de koopman gespekt.[18]

Zo'n reactie wijst nog eens extra op het dankbare gebruik dat de stad van deze gelegenheidsideologie maakt. Nog eeuwen later zal een stad als Brussel daarmee werken om impopulaire maatregelen af te dwingen en het eigenbelang van de gezeten burgerij te waarborgen. Op bijzondere wijze is deze regeertechniek ook in de sneeuwpoppen aanwezig. De geschiedenis van het hertogdom is definitief geannexeerd door de stad en wordt naar believen sentimenteel gemanipuleerd, wanneer het noodzakelijk is om het volk voor de soeverein te doen juichen: de hertog in zijn wiegje aan de boom. Dat gebeurt ook met de vurige wens om de jonge Karel weer op Coudenberg te krijgen, het denigreren van de gevreesde Geldersen, de agressie tegen de geestelijkheid en vreemdelingen, de geile begijnen en ook tegen de dobbelende hoge heren, die niet moeten denken dat ze zich alles kunnen permitteren in de benedenstad. Stuk voor stuk gaat het om belangen van de stedelijke bovenlaag die het stadsbestuur vormt, de patriciërsgeslachten en de daarmee verbonden kooplieden, omringd door een van hen afhankelijke en voor hen schrijvende intellectuele middenstand.

In hoeverre slaagde die bovenlaag erin om de rest van de stad te manipuleren met deze techniek? Weliswaar is de scheidslijn tussen beschaafd en onbeschaafd steeds duidelijker geworden, zij is ook zeer veranderlijk. Vooral de positie van de handwerkslieden, georganiseerd in gilden die weer geconcentreerd waren in een negental naties, is weinig duidelijk gezien hun interne hiërarchie. Zo zijn lakenfabrikanten en handelaars in grondstoffen en afgewerkte eindprodukten ook lid van het gilde evenals de handwerkslieden in de textiel. En tijdens de opstand na de dood van Karel de Stoute in 1477 richt de agressie van de gilden zich niet alleen tegen patriciërs en hoffunctionarissen, maar ook tegen hun eigen leiders. Gildeleden en gildeleiders vinden we dan even vaak aan de kant van het stadsbestuur als daartegenover, met de extra complicatie dat in de vijftiende eeuw het bestuur enige malen gedemocratiseerd wordt, overigens steeds kortstondig en zonder enig blijvende doorwerking van betekenis. Aan de andere kant zijn de zeven patriciërsgeslachten allesbehalve eensgezind aan het besturen. Van tijd tot tijd ontvlammen er hevige conflicten

tegen de achtergrond van langslepende vetes tussen de families, die het stadsbestuur volkomen kunnen ontwrichten.[19]

Deze situatie maakt het spreken van een bovenlaag, gerepresenteerd door het stadsbestuur, die de rest van de stedelijke bevolking naar zijn hand probeert te zetten, zeer problematisch. Dat neemt niet weg, dat rond 1500 de steeds schommelende machtsposities tussen en binnen de diverse milieus in de eeuw daarvoor grofweg versimpeld lijken tot de genoemde tweedeling. Het aristocratische stadsbestuur vertegenwoordigt met de gezeten burgerij het beschaafde deel van de stad, tegenover de massa van de handwerkslieden en het dienstpersoneel die zich steeds meer op hun plaats laten houden, beroofd zijn van hun wijkvermaak en gereduceerd blijken tot zich vergapende toeschouwers van wat hof en stad nu weer te vertonen hebben. De enorme crisis waarin de stad zich bevindt heeft deze sinds de eerste tekenen van het beschavingsoffensief groeiende tweespalt aanzienlijk bevorderd en versneld. Het lijkt wel alsof de massa van het volk zich moedeloos laat leiden door een stadsbestuur dat al zijn kaarten op één spel heeft gezet, namelijk het herwinnen van de residentiële status door de definitieve terugkeer en vestiging van de soeverein. In feite is de stad in 1511 failliet, na de mislukking van tal van geforceerde maatregelen als vrije markten, uitgestelde betalingen van schulden en zelfs het toezicht van regeringscommissarissen.

Zoals bekend slaagt Brussel er inderdaad in om hoofdstad te worden. Karel v zal zich vanaf 1515 bij voorkeur in de stad ophouden, naar hijzelf zei vanwege de goede voorzieningen op Coudenberg (de jacht!) maar ongetwijfeld ook om zo aan de controle van tante Margareta te ontkomen die voet bij stuk hield in Mechelen. Hiermee blijken de problemen voor de stad echter allerminst opgelost. Tegen de eigen verwachting in wordt zij zeker niet op korte termijn weer de rijkste en bloeiendste stad van het land. Die positie heeft Antwerpen verworven, eigenlijk al ver vóór 1515, waaruit blijkt hoe ouderwets de economie van Brussel was en hoe gedateerd haar gedachten over herstel waren. De toekomst ligt niet in de restauratie van een luxe-industrie, die geheel afhankelijk gemaakt is van een weids hofleven. Men diende het daarentegen te zoeken in een geïntensiveerde koophandel op verre landen en in industriële investeringen.

Zoals alle steden in Vlaanderen en Brabant, diende ook Brussel zich daarop geheel in te stellen. Over het algemeen waren de steden zich hiervan goed bewust. Het privilege, verleend in 1477 door Maria van Bourgondië aan Vlaanderen, spreekt dan ook van een land ‘niet zeere vruchtbarich, maar alleenlic ghefondeert up de coopmanscepe ende

neeringhe ende up previlegen'. Alleen Brussel lijkt hier weinig oog voor te hebben, in ieder geval veel minder dan Antwerpen, dat bovendien beter met de landsvorsten overweg kon. Zo gauw er iets als crisis dreigt, scherpt Brussel het protectionisme aan op gezag van de naties, waardoor vrije handel en onderneming vrijwel wegvielen. Een voorbeeld daarvan is de bieraccijns. Sinds eeuwen had de stad daaruit enorme inkomsten, ook van de dertien omringende gemeenten. In een ordonnantie uit 1503 van Filips de Schone wordt zelfs vastgesteld dat deze belasting de voornaamste inkomensbron van de stad vormt. Daarom betreurde men het zo dat veel brouwers-slijters zich precies buiten de belastinggrenzen gevestigd hadden, om aldus dagtoerisme aan te trekken uit de stad (het zogenaamde 'butendrincken'). Vandaar dat Filips het oorspronkelijke gebied uitbreidt met één mijl. Maar de repercussies van andere steden doen zulke korte-termijnvoordelen na verloop van tijd in een veel groter nadeel omslaan, omdat dergelijke privileges ten slotte elke nering doden.

Van hofpraal als winstbron kan geen stad van enige omvang meer leven. Typerend is ook de ongelofelijke laksheid - uit volkomen desinteresse - in het scheppen van de voorwaarden om de succesvolle koers van Antwerpen te volgen. Al in 1434 verleent Filips de Goede een octrooi om de Zenne tussen Brussel en Vilvoorde te kanaliseren, om zodoende een entree te krijgen tot de Antwerpse zeehaven. Dit octrooi wordt verlengd door Maria van Bourgondië in 1477. Dan duurt het weer tot 1531 voor Karel v een plan kan goedkeuren voor een kanaal vanaf de Zenne naar de Schelde, maar pas in 1561 kan dit kanaal feestelijk worden geopend. Eindelijk mag Brussel deelnemen aan een actieve zeehandel. Maar het is dan al veel te laat.[20]

Dit monomane optimisme - als het hof (Karel) terugkomt, zal alles weer goed gaan - is kenmerkend voor de stadspolitiek vanaf het einde van de vijftiende eeuw. Daarom is dat elan, bijna tegen beter weten in want geenszins geschraagd door feiten, ook zo sterk aanwezig in de sneeuwpoppen. Typerend hiervoor zijn eveneens de voorspellingen voor Brussel in de jaarlijkse prognosticaties. De opstellers daarvan knoopten voor hun uitspraken over elke stad afzonderlijk zoveel mogelijk aan bij het beleid van de betrokken stadsmagistraturen, uit financiële overwegingen. De heersers waren zich zeer goed bewust van het manipulerende effect van deze 'wetenschappelijke' voorspellingen, zodat ze vaak opdracht gaven tot de vervaardiging daarvan, meestal aan de door henzelf benoemde stadsartsen. In Brussel gebeurde dat ook, getuige dergelijke opdrachten aan Jan Vesalius en rond

1500 aan Jan Pertchevael, eveneens bekend als rederijker. Hun almanakken en prognosticaties zijn echter niet bewaard.

Deze boekjes doen enthousiast mee aan het geforceerde optimisme van de Brusselse stadsbestuurderen om de relaties met hof en hofadel te herstellen en het vertrouwen van de gehele stadsbevolking te herwinnen. In deze prognosticaties wordt Brussel altijd geïntroduceerd met 'Van der minlijcker stad', wat eveneens gebeurt in de Latijnse versies met gelijksoortige termen. Zo verwijst men naar de traditionele glorie die de stad omringde vanaf de vroegste vestigingen van de Brabantse hertogen, geïntensiveerd door het toonaangevende hofleven van de Bourgondiërs. Het is treffend dat Antwerpen in dezelfde boekjes altijd wordt aangeduid als 'Van der vermaerder coopstad van Antwerpen': een handelsmetropool.

Het opbeurende optimisme in de Latijnse voorspelling voor 1488 is in feite zeer verdacht. Rampen en gevaren die voorheen voorspeld zijn, dreigen niet meer. De stad bevindt zich dan namelijk in het stijgende teken (astrologentaal) van de planeet, die een citaat aanreikt dat meteen aangeeft hoe de astrologie zich met het christendom probeerde te verzoenen: red en bevrijd ons van al het ongeluk en kwaad. Daarom ligt voor Brussel nieuwe welvaart in het verschiet. Het zou anders lopen. In oktober 1488 stort de stad zich in het angstige avontuur van een openlijke opstand tegen Maximiliaan, terwijl het jaar daarop een afschuwelijke pestepidemie door de stad raast, die duizenden slachtoffers eist.

Dus is er genoeg reden voor de voorspelling voor 1491 om weer geruststellend te zijn: geen rampen dit jaar. Vervolgens geeft deze prognosticatie een onthullend inzicht in de stadspolitiek:

> Dit jaer sal se [Brussel] meer bemint worden van enighen edelen, ende sullen daer meer comen dan in sommighen jaren laetstleden.

Onmiddellijk daarop volgt dan de voorspelling dat men de vorst getrouw zal zijn en liefhebben. Dit is geen voorspellen meer maar beleidsmatig bezweren over de rug van de astrologie. Bijna onbeschaamd wordt het wanneer voorspeld wordt dat de schepenen van de stad uitstekend zullen functioneren:

> De wethouders ende ander regeerders van deser stad sullen met diligencien [ijver] regeren tot profijt ende welvaren van der stad, al ys 't dat den sommigen niet duncken sal.

Het toegevoegde bijzinnetje is veelzeggend voor het bezwerende karakter van deze in wetenschap wortelende uitspraak: sommigen zullen daar anders over denken! Opmerkelijk is, ten slotte, dat dit bijzinnetje ontbreekt in de verder letterlijk overeenstemmende Latijnse versie van deze jaarvoorspelling. Het was duidelijk bedoeld voor opstandige burgers, en die lezen geen Latijn.

Zulke propaganda komt ook voor in een voorspelling voor 1507: 'die rectoers [bestuurders] van deser stadt sullen seer nerstich zijn om profijt ende welvaeren deser stadt'.[21] Nu was een licht optimisme in de jaren tussen 1503 en 1511 in zekere zin wel gewettigd. Er waren in 1503, en opnieuw in 1509, maatregelen genomen om de vrijwel failliete stad uit de enorme schuldenlast te helpen, en de koopkracht nam weer enigszins toe. Maar de crisis heeft veel meer en veel dieper oorzaken dan men onder ogen wenst te zien, zodat de strenge winter van 1511 en de nasleep daarvan algauw de feitelijke kwetsbaarheid weer blootleggen. Eigenlijk waren de moeilijkheden al begonnen onder Karel de Stoute, in de jaren zestig van de vijftiende eeuw, toen het door een algemene crisis snel bergafwaarts ging met de stedelijke financiën. Karel verbleef liever - voor zover hij niet op het oorlogspad was - in Mechelen en daarheen had hij ook enige centrale instellingen overgeplaatst. Verder dacht hij zeker niet op het kleinschalige niveau van Brussel of Brabant, maar droomde van een herstel van het Midden-Frankische rijk tot een nieuw Lotharingen, met Nancy als hoofdstad.

Wanneer hij onverwacht sneuvelt in 1477 breken overal in de steden rellen uit, ook in Brussel. Zijn bewind is onder de burgers zeer impopulair geworden door de voortdurende extra belastingheffingen en de toenemende militaire verplichtingen. Bovendien ziet men nu aan de zijde van zijn dochter Maria weer een nieuwe vechtjas verschijnen, die ook nog een vreemdeling is, de Oostenrijker Maximiliaan. Gilden en enkele opstandige patriciërs nemen het niet meer en steunen tevens het verzet elders, zoals de Gentse opstand in 1479 tegen Maximiliaan. Hofgeschiedschrijver Philippe de Commynes zal schrijven dat hij niets van deze stommigheid van de stad begrijpt. Ze had toch in het verleden vaak genoeg getoond precies te weten waar haar belangen lagen, door de geregelde attenties en subsidies voor het hof!

Maar het was in 1477 al meteen mis. Vertegenwoordigers en raadslieden van de hertog worden gedood, anderen gevangengezet of op de vlucht gejaagd. Het initiatief komt uit de gilden - vooral de slagers - en is duidelijk ongeorganiseerd, want de eigen leiders worden evenals de patriciërs belaagd en verdacht van sympathieën met de vorst. Vervolgens steken de negen naties hun vaandels uit op de markt, en de

patriciërs worden gedwongen onder deze vaandels om genade te vragen. Deze ervaarden dat als zeer smadelijk, want juist dit incident vindt men steevast in kronieken en rechtsdocumenten vermeld als sprekend detail. Na enkele maanden wordt een voorlopige oplossing geforceerd door met instemming van Maria van Bourgondië de naties meer politieke macht te geven (zoals ook kortstondig het geval was in 1421), en een betere verstandhouding te creëren tussen gildeleden en hun leiders.

Maar deze loyale houding van de landsvorstin is maar schijn. Achter de schermen wordt meteen een veel harder offensief ontketend, te zamen met trouw gebleven patriciërs, om de gilden weer definitief op de knieën te krijgen. Deze politiek werd bezegeld door een openlijke verzoening in 1481 met de herstelde macht van de soeverein, waarbij bepaald werd dat de stad enorme boetes moest betalen aan de vorst, de kanselier van Brabant en de heer van Ravensteyn ‘om te gecryghen aen onse genadich heere die vernieuwinghe van de previlegien die in de commotie te niet gedaen waeren’. Deze verzoening werd omspoeld met processen tegen de leiders van de opstandelingen, zodat in 1480 en 1483 executies plaatsvonden. De stad is straatarm. In 1481 maakt een kroniek melding van zo'n nijpende hongersnood dat de stad zelf brood gaat bakken, anders komen de armen om. Die stromen van alle kanten toe, maar bij het uitdelen worden er enige dood gedrukt.[22]

De landsoverheid onderschat echter de kracht van de gilden om terug te slaan. Die blijven wrok koesteren tegen de buitenlander Maximiliaan, die overal in Europa soldaatje wou spelen op hun kosten. In 1486 houdt hij, te zamen met zijn vader keizer Frederik III, als Rooms-Koning zijn blijde inkomst in Brussel, maar er breken onlusten uit die vooral de Duitse soldaten in zijn gevolg treffen. Na een doorlopende reeks van incidenten komt de stad in oktober 1488 openlijk in opstand tegen de vorst, wederom onder aanvoering van de gilden of volgens een Brusselse kroniek ‘'t gemeyn volck’: de meeste patriciërs en kanunniken van de Sint Goedele blijven Maximiliaan trouw.

Bijna een jaar duurt deze toestand voort, waarbij de opstandelingen nauw contact houden met collega's in Leuven, Gent en Brugge. In augustus 1489 is het voorbij. En dan begint voor de stad pas echt de zwarte nacht, die ze nooit meer goed te boven zal komen. De geduchte veldheer Albrecht van Saksen verschaft zich uit naam van de vorst toegang tot de stad en stelt orde op zaken. Alweer moet er een enorme boete betaald worden, alle artillerie dient te worden ingeleverd en de stedelijke ambten gaan weer over naar de patricische loyalisten. De

stad moet zelfs geld uitkeren aan personen, zoals de proost van Maastricht, die bemiddeld hebben bij de verzoening met Maximiliaan. Maar het ergste is dat de stad zich nu blijvend vervreemd heeft van de soeverein die definitief zijn residentie elders kiest, nagevolgd door zijn kinderen Filips de Schone en Margareta van Oostenrijk die beiden buitengewoon rancuneus blijven tegenover de stad vanwege de wandaden tegen hun vader.[23]

Vervolgens wordt de stad in 1489 getroffen door een pestepidemie, natuurlijk uitgelegd als een straf van hogerhand voor de opstandigheid. Er worden gigantische dodencijfers genoemd, tot aan vierendertigduizend toe en dat zijn er meer dan de stad aan inwoners telde. Er moet echter wel rekening gehouden worden met het feit dat de stad volgestroomd was met plattelanders die vergeldingsacties vreesden van de woeste Duitsers in Albrecht van Saksens leger. De overdrijving, op zichzelf normaal wanneer het om cijfers gaat in de middeleeuwse kronieken, kreeg niet alleen een extra accent om de ernst van Gods wraak aan te geven maar ook vanwege de propaganda voor de zaligverklaring van broeder Dirk Coelde van Munster. Deze minderbroeder zou een heldenrol gespeeld hebben, daar hij als een ware Rochus (de beroemde pestheilige) de zieken en stervenden onafgebroken van dienst was. Na afloop van de epidemie droeg hij een dankmis op, waarin hij verklaarde zeker te weten dat op twee na de tweeëndertigduizend slachtoffers die hij van het Heilig Sacrament voorzien had in de hemel aangekomen waren. En daarom werd deze pestgolf ook wel de *Saligheijdt* genoemd, vanwege dit hoge getal van gelukzaligen. Moderne schattingen komen uit op een drieduizend slachtoffers. De stad werd zo berucht dat men haar nog lang nadien bleef mijden uit angst voor besmetting. Kort na de epidemie spreken de kronieken van een enorme inflatie, schaarste en ‘dieren tijt’ [duurte].[24]

Ten gevolge van deze troebelen moet de stad lijden onder een sterke bevolkingsafname. Tussen 1464 en 1493 - de jaren zijn ontleend aan zogenaamde haardtellingen in verband met de belastingen - halveert de bevolking bijna tot een getal van tussen de achttienduizendvijfhonderd en twintigduizendvijfhonderd inwoners. Bovendien werd in 1493 geconstateerd dat er liefst vijfhonderd woningen leeg stonden. In de veertiende eeuw had het aantal inwoners ooit rond de veertigduizend gelegen, en in 1464 waren dat er nog tweeëndertigduizendtweehonderd à vijfendertigduizendachthonderdvijfentwintig. Pas na 1493 komt er weer een langzame stijging, zodat er in 1496 vijftienhonderd meer zijn en in 1526 weer achtduizend meer.[25]

Na 1490 zakt de stad weg in een uitzichtloos schuldendal, maar de

Pentekening uit verslag in het Latijn van de inkomst te Brussel van Johanna van Castilië in 1496. Ex: Berlijn, Kupferstichkabinett.

Pentekening uit verslag in het Latijn van de inkomst te Brussel van Johanna van Castilië in 1496. Ex: Berlijn, Kupferstichkabinett.

patriciërs zijn weer aan de macht. En die richten zich nu exclusief op een herstel van de verhoudingen met de soeverein, waarvoor de ‘Nederlandse’ erfprins Filips de Schone (geboren te Gent) de aangewezen persoon lijkt wanneer hij in 1494 aan de macht komt. Pas op 22 juli 1495 verwaardigt hij zich om een inkomst te Brussel te houden. De stad heeft er opvallend veel werk van gemaakt, met het bekende spektakel rond Mozes als eerste wetgever in het middelpunt. Veelzeggend is ook dat de stad meteen de succesformule van de jachtmogelijkheden rond Coudenberg adverteert, waarop reeds zijn overgrootvader Filips de Goede zo nadrukkelijk gevallen was. Leden van het slagersgilde - ook in Brussel voortdurend als leiders van opstanden te vinden - geven (vermomd als wildemannen) buiten de stadspoort een demonstratie met een losgelaten hert, overigens ook uit direct eigenbelang: van oudsher waren zij betrokken bij de verhandeling van overblijvend wild en de voedsellevering voor exotische wilde dieren aan het hof.

Op 9 december 1496 pakt de stad nog grootscheepser uit. Dan wordt zijn bruid ingehaald, Johanna van Castilië, die Filips een paar dagen daarvoor in Lier getrouwd had. De hele stad trekt haar tegemoet in een lange stoet, waarvan alle wereldlijke en geestelijke corporaties en instellingen deel uitmaken. Daaromheen wervelen talloze vermakelijke figuren uit het exotische sprookjesbos: wildemannen, narren, potsenmakers, muzikanten. Door de straten binnen de stadsmuren is er vervolgens een lange route met een veertigtal podia, waarop in stille vertoning huwelijkssituaties uit bijbelse en klassieke oudheid worden uitgebeeld. Deze over-kill in het inkomstwezen, opgezet door de doodarme stad, kan maar op één ding wijzen: een ultieme poging om de relaties met de soeverein te herstellen. Daarover laat het van stadswege samengestelde verslag geen twijfel bestaan. Deze in het Latijn geschreven reportage, verlucht met zo'n drieënvijftig paginagrote kleurtekeningen van alles wat er te zien was, opent namelijk met de volgende motivering van het verslag: er mag niet verborgen blijven hoe de burgers van Brussel ‘met uitgestoken armen en spontane gevoelens van genegenheid, en met open, ja zelfs overstromend hart’ Johanna tegemoetgetrokken zijn. En deze toon rond de ‘zeer geliefde vorstin en meesteres’ blijft het hele geschrift door gehandhaafd. Was dit mooi uitgevoerde verslag soms voor Filips en Johanna persoonlijk bedoeld?[26]

Vooralsnog hielp het allemaal weinig. Filips komt hoogstens langs voor toernooien, begrafenissen en andere verplichtingen, ondanks de aanhoudende inspanningen van de stad. Bij de doop van zijn dochter Eleonora in 1499 is de weg door de straten van Coudenberg naar de

Sint Goedele met palissaden afgezet. Men passeerde op deze tocht negen poorten, opgesierd met zinnebeeldige figuren. En de stedelijke bestuurscolleges in de stoet droegen, te zamen met de naties, liefst tweehonderdzestig fakkels. Filips blijft in Mechelen, en dat geldt nog nadrukkelijker voor Margareta die als landvoogdes voor het prinsje Karel deze zo dicht mogelijk bij haar houdt. Ondertussen neemt de nood van de stad toe. Steeds vaker worden Brusselse kooplieden of hun goederen buiten de grenzen van de stedelijke vrijheid gegijzeld vanwege niet afgeloste schulden en renten van de stad.

In 1503 stelt een speciaal benoemde commissie officieel vast dat de stad niet meer aan haar financiële verplichtingen kan voldoen en dus eigenlijk failliet is. Vooral de renten op de hoge leningen die zij moest aangaan om de boete aan Maximiliaan te voldoen, hebben haar de das omgedaan. En er worden zware noodmaatregelen genomen. Zes jaar later, in 1509, moet men vaststellen dat deze niet genoeg opleveren. Dan wordt de stad onder curatele gesteld door de komst van regeringscommissarissen. Verder voert men een sterke scheiding van de machten in, kennelijk vanuit de gedachte dat het nog steeds interne ruzies zouden zijn die de stad machteloos maakten. Rechtspraak en beleid komen in handen van de patriciërs, financiën en openbare werken (inclusief de ordebewaking) in die van de leiders van de naties. Even lijkt het iets beter te gaan, gezien de lage roggeprijzen en de toegenomen koopkracht in 1509 en 1510. Maar dan valt de verschrikkelijke winter van 1511 in, die elke hoop weer de kop dreigt in te drukken. Alle reden dus om sneeuwpoppen te bouwen. Ten gevolge van de enorme overstromingen na de vorst breekt er in 1512 en 1513 weer grote hongersnood uit. En in 1514 moet de jonge prins Karel de stad haar aandeel in zijn bede aan de steden kwijtschelden.[27]

De sneeuwpoppen van 1511 verbeelden allereerst standpunten in het verlengde van de patriciërspolitiek van de gezeten burgerij, aangeboden als exponenten van een *Algemeen Belang* en bovenal gericht op een verzoening met het hof. Daarnaast vinden we vage sporen van een volkscultuur van handwerkslieden uit de wijken in een paar sneeuwgroepen, vooral die welke de actualiteit van het dagelijkse leven tot onderwerp hebben gekozen. Juist deze groepen zijn erg onduidelijk voor ons, en een min of meer spontane inbreng van de wijkbewoners is niet uitgesloten. Want het feest is zeker niet centraal van tevoren opgezet en nadien uitgevoerd. Wel spreidt de stad op een gegeven moment haar armen over het geheel uit, zoals blijkt uit de protectie tegen vandalisme en hoogstwaarschijnlijk de opdracht aan stadsrederijker Smeken voor een vereeuwiging. Daardoor kunnen volkse ele-

menten, voor zover aanwezig, nooit controversieel zijn, omdat de stad dat moeilijk kan tolereren. Die houding volgt uit de repressie van volksspelen in het algemeen onder druk van het langlopende beschavingsoffensief, maar ook uit de bijzonder slechte naam die juist de handwerkslieden voor de soeverein hebben.

De wildemannen, Noorse drollen en dergelijke kunnen we hierbij buiten beschouwing laten. Zoals gezegd zijn deze allang versmolten met de eliteculturen in voorgaande eeuwen, wat eveneens moet gelden voor de bezwerende personificaties van angstaanjagende natuurverschijnselen. Daar komt nog bij dat belangstelling voor het occulte en voor demonische magie onderdeel gaat vormen van de door humanisten gevoede stadscultuur. Een extra complicatie is Jan Smekens neiging - soms uit gebrek aan kennis van de traditionele elitecultuur - sommige voorstellingen volkser te interpreteren. Bovendien zit hij vast aan het gekozen schrijfmodel, dat hem tot absurde animaties drijft. Misschien vertroebelt hij hiermee nog eens extra onze blik bij die eventueel wat volkser te achten straattaferelen. In zulke gevallen zet Smeken de poppen wel erg aan het dansen, zodat de afstand tot wat er in feite te zien was nog groter wordt. Wist Smeken zelf soms ook niet goed wat hij zag, wanneer het om volkstaferelen ging?

Eindnoten:

18 Peters 1983, 260-263; Van Boendale heeft het opmerkelijk veel over stedelijke belangen: verg. Van Gerven 1976; *AGN* II (1982), 253.

19 Goed inzicht in de gecompliceerde interne troebelen geven (naast de overzichten in Henne 1845): Favresse 1934; Dickstein-Bernard 1965; verg. ook *Bruxelles* 1979, 80-82. Conflicten binnen het patriciaat, waarbij de Van der Noot-clan betrokken is ook bij De Raadt 1893. Over de hiërarchie in het lakengilde *Bruxelles* 1979, 51.

20 Infra 292-294. Over crises, 'failliet' en vrijmarkten: Henne 1845, I, 330-332; Vanhemelryck 1981, 383-384; Prevenier 1983, 70-71; *Aspecten* 1979, nrs. 53 en 56; verg. Des Marez 1904, 472-473; Schayes 1854, 339-340. Karel V's voorkeur voor Brussel: *Bruxelles* 1979, 89. Privelege van 1477: Prevenier 1983, 70-71. Verbinding met zee: Piot 1879, 45; Des Marez 1904, 473-474; *Aspecten* 1979, nr. 2.

21 Infra 282-283 + de literatuur in noot 17 van hfdst. VIII. Er wordt naar de volgende prognosticaties verwezen: Laet 1487, fol. [A7]recto-verso; Laet (1490) A, fol. [A6]recto; Laet (1490) B, fol. [A7]recto; Laet (1506), fol. [A3]recto.

22 Zie de literatuur in noot 4. Verder nog: *AGN* V (1980), 420-435; De Commynes ed. 1972, 382. Speciaal over 1477: Favresse 1934. De enorme boetes: Galesloot 1866-1867, 491. Hongersnood: *Bruxelles* 1979, 72; verg. Piot 1879, 46.

23 Inkomst 1486: Molinet ed. 1935-1937, I, 524-528. Opstand in 1488 resp.: Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 50 verso; Henne 1845, I, 426-427; Bonenfant 1953, 31; *Bruxelles* 1979, 82. Betaling van de proost: Galesloot 1866-1867, 492.

24 Over de pest: Brussel KB, hs. 17.119, sub anno 1489; Goyens 1929, 203-216; Molinet ed. 1935-1937, II, 162-163; Vanhemelryck 1981, 371-390. Over Dirk van Munster, zijn werken en zijn rol bij de pestepidemie: *NBW* XI(1985), kol. 546-550; De Troeyer 1974, 196-234; een reportaat van een preek, gehouden te Brussel in 1487 in de Sint Goedele op Goede Vrijdag (waar hij 'minderbruer van der observencien van bootendale' heet) werd aangetroffen op het schutblad van het ex. te San Marino (Californië), Huntington Library, van *Tboeck* 1487: de preek gaat over de zogenaamde Christusbrief.

25 Vanhemelryck 1981, 326-328.

26 Over de inkomst van 1495: Molinet ed. 1935-1937, II, 418; voor de slagers zie infra 250. De inkomst van 1496: Berlin Kupferstichkabinett, 78 D 5: wederom dank aan dr. C.L. Heesakkers en drs. Jinke Obbema.

27 Over Eleonora in 1499: Galesloot 1866-1867, 494. De crisis in het begin van de zestiende eeuw: Henne 1845, I, 330-332; verg. Vanhemelryck 1981, 384; Schayes 1854, 339-340.

X. *Stadscultuur en burgermoraal*

1. De ordeverstoring van de burger

Echt populair kan men de burger niet noemen wanneer het om de cultuur van de middeleeuwen gaat. Men denkt dan liever aan een hofmilieu, vol begerige opdrachtgevers en met een verfijnde smaak voor literatuur en beeldende kunst dank zij de vrije tijd die zo duidelijk het voorrecht, ja bijna de opdracht van deze adellijke stand op aarde is. Daarnaast doemt meteen de geestelijkheid op, die in de middeleeuwen de voornaamste zoniet gedurende lange tijd de enige transporteur van cultuur zou zijn, zowel in de kloosters als aan de kapittelkerken. En sinds kort is er ook concurrentie uit een traditioneel als zeer onverdacht beschouwde hoek, namelijk die van het volk wiens cultuur, die verondersteld wordt van nature spontaan en onbevangen te zijn, men eveneens in de middeleeuwen poogt te betrappen. Daartussendoor begint de burger rond te lopen, lange tijd en soms tot voorbij de middeleeuwen door anderen geïdentificeerd met de bedriegelijke koopman en de opstandige handwerksman.

Deze uitbuiter van de drie door God op aarde gewenste standen zou alleen en uitsluitend op winstbejag uit zijn en daarmee Gods orde tot in het fundament verstoren. Daar heerste immers een perfecte harmonie tussen voedselproduktie (boeren), bestuur (adel) en de verzorging van het zieleheil (geestelijkheid). Tenminste, in theorie: de aardse bezoedeling van de mens door de zondeval verhinderde hem gedurig om aan deze ideale vorm van de schepping te voldoen. De handelende burger verstoorde de evenwichtige driehoek - de trifunctionaliteit - op alle steunpunten.

Hij produceerde niet maar profiteerde van wisselingen in vraag en aanbod door te marchanderen met tijd, hij onttrok zich steeds meer aan de bestaande bestuursvormen binnen de muren van zijn stad, en het zieleheil vormde hij eveneens om tot verhandelbare koopwaar, uitgebaat door gehuurde zetbazen die nog maar flauwe connecties met Rome onderhielden. Voor menigeen in de middeleeuwen is duidelijk

dat achter deze vierde stand de duivel schuilt, en daarvoor wordt luidkeels gewaarschuwd.[1]

Zulke geluiden verstommen betrekkelijk snel, of beter gezegd, ze werden algauw vanuit de stad zelf overschreeuwd. Immers, alles is te koop. Spoedig verschijnen traktaten, die de taak van de nieuwe wereldburger positief gaan verklaren en die hem een vaste plaats geven in de wereldorde. Soms wordt hij nog weggemoffeld in de derde stand, soms vindt men de burger volmondig erkend als vierde stand, maar vanaf de dertiende eeuw komt het meest voor dat het hele systeem wordt opgeblazen tot tientallen ‘standen’, die eerder beroepscategorieën zijn dan wel verschillende stadia in de burgerlijke staat. Nu is er ook plaats voor lofzangen op de burger, de nobele koopman die prinsessen redt, meer hart heeft dan de hardvochtige adel, zorgt voor een evenwichtige voedselverdeling, en die als het moet ook naar de wapens weet te grijpen om zijn eigen heer te beschermen. En zijn vroomheid torende bij dat alles hemelhoog, zoals men van verre aan zijn kathedralen kon zien.

Dat beeld - naast het negatieve dat evenzeer blijft voortwoekeren - komt vooral tot stand in de ridderliteratuur. Daaruit volgt meteen hoe vroeg zijn nut al onderkend werd in het andere milieu, waaruit deze teksten stammen. De landbouweconomie met haar kwetsbare ruilsystemen zit als het ware te springen om zo'n regelaar, die inderdaad als ‘diplomaat’ in voedselverdeling optreedt, en bij gelegenheid ook in conflicten. En al spoedig is de stad met haar eigen netwerk van instellingen, die zo veranderlijk zijn en zeer ondoorzichtig verbonden met de landsheerlijke adel, een onmisbaar instituut voor de drie traditionele standen, zelfs een centrum en richtpunt. Natuurlijk liet zij het vaststellen van haar identiteit niet over aan de theologen en de auteurs van de ridderliteratuur. De bewustwording van de eigen positie, het besef andere belangen te hebben en daardoor anders te werk te gaan, leidde ook tot het inzicht dat de bestaande regels maar ten dele van toepassing konden zijn, ja zelfs op vele punten niet bevorderlijk bleken voor de nieuwe belangen. Dat noopte tot het ontwerpen van een eigen identiteit met eigen codes. En zo gauw deze herkenbaar werd en dus bestrijdbaar, vroeg zij om profilering, bevestiging, verdediging en vooral uitbouw. Daarvoor was cultuur uitermate geschikt, in welke vorm dan ook.[2]

Deze burgerlijke cultuur markeert niet de start van een burgeremancipatie, maar vormt juist de bekroning van de eerste fase van een zich vestigende burgermacht. Voor de Lage Landen kan deze eerste cultuurbeweging rond 1300 geplaatst worden. Voordien zijn de ste-

den vaak nog onduidelijke omheiningen, die culturele activiteiten herbergen die eerder verlengingen zijn van de adellijke speeltuin (Atrecht!) dan wel uitingen van geestelijke bekeringsijver of passerende de plattelandsgebruiken. Het begin van een waarneembaar burgerlijke cultuur - literatuur, architectuur, toneel - is van meet af aan verbonden met de leidende krachten in de stedelijke samenleving en gebaseerd op de aanwezige infrastructuren van de administratie van het stadsbestuur, rechtspraak, gilden en broederschappen. Daarbij is het niet toevallig dat het oudste literaire document uit het stedelijke Brussel, de satirische rijmtekst uit de eerste helft van de veertiende eeuw, in de opening meteen duidelijk maakt dat de nieuwe rijkdom van arbeid afhangt:

> Nu hoert alle ende werct u werc
> Wat gescreven heeft een clerc.

Immers, in het centrum van de distinctieve waarden die de stedelijke bevolking gaat huldigen, staat de heroriëntatie op arbeid. Van oudsher waren de gedachten hieromtrent weinig positief, aangezien het verrichten van zware arbeid de straf was die Adam en Eva zich door de zondeval op de hals gehaald hadden. Met werken als boetedoening zouden ze in de dagelijkse behoeften van een sterfelijk leven kunnen voorzien. Dat impliceerde naar de overtuiging van de theologen echter ook dat elke stap méér buiten de orde was. Het was niet alleen onnodig om meer te produceren, maar dit getuigde ook van hoogmoed en inhaligheid. Hard werken was in de middeleeuwen verdacht omdat het verbonden was met deze hoofdzonden.

Maar arbeid en winst maken vormden de kern van het burgerbestaan en moesten dus theologisch in de pas gebracht worden. Aangezien het begrip ‘levensbehoeften’ zeer rekbaar is, kon elke arbeid binnen de stad gemakkelijk als noodzakelijke dagvulling gelden. Bovendien ontwikkelde de stad belangstelling voor een andere hoofdzonde, die de mogelijkheid bood om hard werken deugdzaam te laten zijn, namelijk *acedia*, de traagheid of luiheid. Aanvankelijk was deze zonde exclusief het domein van de kloostergeestelijkheid, die door het aanhoudende gepeins over religieuze en intellectuele taken algauw door de duivel tot melancholie werd verleid en daardoor de gestelde taken ging verzaken. Reeds in die kringen wordt een remedie gevonden door een keiharde discipline in een vaste dagorde op te leggen, waarin nadrukkelijk handenarbeid was opgenomen. Deze orde is al aanwezig als ‘ora et labora [bid en werk]’ in de beroemde regel van de benedictijnen uit de zesde eeuw.

Dit systeem wordt overgenomen door de stad, maar in omgekeerde volgorde. Om harde arbeid theologisch te funderen wordt *acedia* uit het klooster gehaald en opgevat als luiheid, verdoen van de tijd in het algemeen. Nu is het de zonde van het tijdverlies en die maakt een enorme carrière in de stad. De oplossing ligt voor de hand: hard werken op vaste tijden, die gemarkeerd worden door de stadsklok. Maar hoezeer arbeid nog aan het eind van de middeleeuwen omstreden blijft, mag blijken uit de nog vaak negatieve implicaties van de uitbeelding van arbeid op schilderijen, namelijk als teken van hoogmoed en inhaligheid. Ook een allegorisch dichtwerk als *Le chasteau de labour* van Pierre Gringoire uit 1499, meermalen gedrukt, geeft zo'n klimaat aan, daar de tekst uit een hardnekkige verheerlijking van de arbeid bestaat.[3]

Het andere bestrijdingspunt voor de burger is het winstbegrip. Theologen hebben het maken van winst door geld uit te lenen aan de hand van vele bijbelplaatsen gelijkgesteld met woeker, die ten strengste verboden werd gezien het manipuleren zoniet handelen met tijd, wat exclusief Gods domein was. Zelfs slapend werd men rijker, zonder enige arbeid en zonder iets met een produkt te doen: de koopman had de tijd geannexeerd die nu geld voor hem ging verdienen. Over deze fundamentele kwestie ontbrandt vanaf de twaalfde eeuw een zich wijdvertakkende discussie die tot aan het eind van de middeleeuwen zal voortduren. Het ging immers over de grondslag van het burgerlijk bestaan, die achteraf gezien de bakermat van het kapitalisme bleek te zijn. Met Thomas van Aquino's begrip *justum pretium*, de rechtvaardige prijs, komt de stad niet uit, al is hiermee wel de weg aangegeven voor aanvaardbare oplossingen. De theologen, strak vasthoudend aan de bijbelplaatsen die arbeid slechts als behoeftenbevrediging en het uitlenen van geld alleen uit naastenliefde toestonden, waren in zijn voetspoor bereid om winst maken te aanvaarden wanneer bewerking van een produkt een hogere prijs rechtvaardigde. Te zamen met het bedingen van rente voor uitgeleend geld bleef gewone handel die het produkt zelf onaangetast liet dus een zware zonde, waarvoor in de hel wel bijzonder angstaanjagende kwellingen in het vooruitzicht gesteld werden. En zouden deze het bedoelde afschrikwekkende effect gehad hebben, dan was de moderne kapitalistische economie op een vrije markt nooit tot stand gekomen.

Er doemen echter twee aanvaardbare oplossingen op voor dit dilemma. Sinds het eind van de twaalfde eeuw hadden de theologen het bestaan en de functie van het vagevuur nauwkeurig omschreven, op grond van al eeuwenoude, vage gedachten over een zuiveringsoord

voor de zielen van de afgestorvenen. Dat wordt uitgewerkt tot een volwaardige derde plaats in het hiernamaals naast hemel en hel, die de mogelijkheid zou bieden om na zuivering aan de hel te ontsnappen. Deze uitvinding, beter concretisering van louteringsinstituut tot vagevuur was zo aantrekkelijk, omdat de duur van de kwellingen vanaf aarde te beïnvloeden viel met zielmissen en goede werken. Maar het voornaamste was dat een zondaar nu toch nog de eeuwige zaligheid vermocht te bereiken, zij het na een onaangenaam intermezzo. Dank zij dit instituut kon de burger zijn ondernemingslust via rente en winst verder ontwikkelen, zonder vrees voor de eeuwige hellepijnen. Het vagevuur had gegarandeerd slechts één uitgang, namelijk die naar de hemel.

De andere oplossing komt tot stand door ruimere interpretaties van het *justum pretium*-begrip in de loop van de veertiende eeuw. Rente wordt dan erkend als aanvaardbare vergoeding op grond van drie argumenten. De geldlener had recht op een geldelijke compensatie voor de tijd dat hij niets met zijn geld kon doen. Dat geldt ook voor het risico dat hij liep. En ten slotte mocht de daad van het uitlenen ook arbeid heten, die een loon wettigde. Over het algemeen is er sprake van een zekere matiging van het woekerbegrip, zoals die zich bijvoorbeeld uit in de maatregelen die de stad Brussel in 1383 suggereert.[4]

Maar hoe waarneembaar zijn nu de relaties tussen deze processen en de stedelijke cultuurvorming? Zang, dans, vertellen en boetseren (wat dan ook) kan men met goed recht als gedragsvormen beschouwen, die inherent zijn aan alle samenlevingsverbanden die mensen aangaan. Uit de middeleeuwen is slechts een klein deel van het in duurzame vorm neergelegde deel van die cultuuruitingen bewaard. En dat is voornamelijk afkomstig uit geestelijke en adellijke kringen, die geen boodschap hadden aan produkten van een burgercultuur. Verder is het cultuurtransport naar de moderne tijd gedurende het middeleeuwse traject in hoge mate gedomineerd door kloosterbibliotheken wanneer het om teksten gaat. En die bepaalden natuurlijk zelf wat er bewaard of vermenigvuldigd werd. Ook hofkunst maakte aanzienlijk betere kansen om nieuwere tijden te bereiken. Sommige vorstenhuizen en vooral adelsgeslachten waren tamelijk stabiel, terwijl de evidente kostbaarheid van hun collecties al vroeg onderkend werd.

Produkten van een stedelijke cultuur misten zulke mogelijkheden en kenmerken. Voor een belangrijk deel zijn ze soberder uitgevoerd, niet vanwege gebrek aan middelen maar uit mentaliteit. Een enkele literaire tekst bleef bewaard in de stedelijke archieven, maar het eerste instituut met een echte literaire bewaarfunctie is de rederijkerskamer,

en dan bevinden we ons al in de vijftiende eeuw. Voordien reisden teksten met burgersignatuur voornamelijk mee in de bagage van geestelijke en adellijke verzamelaars, en dat moest te allen tijde een niet onaanzienlijke voorselectie betekenen. Daarop bestaan enkele uitzonderingen. Verschillende teksten en fragmenten kwamen als verstekeling mee of werden voor de vulling van boekbanden gebruikt, waaruit ze later losgeweekt konden worden.

Dan spreken we nog alleen over de verduurzaamde vormen van cultuur. Nu zijn sneeuwpoppen wel erg apart en vluchtig. Maar ongrijpbaar is ook de hele orale cultuur met al die spelvormen en spektakels die we slechts van horen zeggen kennen. Een volkscultuur is in de stad nauwelijks te betrappen, omdat die het minst aanleiding gaf tot vereeuwigingen, maar alleen afgeleid kan worden uit verbodsbepalingen en eventueel uit de vermommingen en verbouwingen tot elitecultuur.

Maar vanaf het begin van de veertiende eeuw komt er een systematische cultuurbeweging op gang vanuit de gezeten burgerij en haar instituties. Over het algemeen is deze bijdrage aan de middeleeuwse cultuur niet gewaardeerd. Enerzijds wordt zij gewoon genegeerd dan wel marginaal vermeld als ‘gezonken cultuurgoed’. Anderzijds krijgt zij juist een actieve rol en wordt dan verantwoordelijk gesteld voor de verstoring van een harmonieus cultuurbeeld, dat bestaat uit rijke mecenassen en volgzame kunstenaars. De burger zou in dit geval literatuur en beeldende kunst hebben gecorrumpeerd met nut en practicisme, die principieel op gespannen voet zouden staan met welke vorm van kunst ook. Graag identificeert men die burgerlijke literatuur dan met een uitermate oubollige lering op rijm, zo nu en dan afgewisseld met een boertige klucht om de zinnen te verzetten. Maar haar voornaamste kenmerk zou toch zijn dat zij te enen male de esthetiek als leidend artistiek beginsel de das heeft omgedaan. Handboekschrijvers van de Middelnederlandse literatuurgeschiedenis hebben het graag over de ‘boeien der didactiek’, wanneer de burger door hof- en kloosterkunst komt stampen. En eveneens gebruiken zij doorgaans de term ‘burgerlijk’ met de negatieve betekenis die dit adjectief in de loop van de negentiende eeuw verworven heeft.

De rederijkers zouden hier met hun decadente en dolle versierdrift nog een schepje bovenop gedaan hebben, vanuit een verkeerd begrepen kunstopvatting die zij indirect baseerden op de klassieke welsprekendheidsleer via de *rhétoriqueurs* aan het Franse en het Bourgondische hof. Hun vormkunst zou uit weinig meer bestaan dan een onwerelds herkauwen van middeleeuws erfgoed, culminerend in nostalgisch ge-

klaag over de grote tijden van weleer. Dit onwerkelijke beeld van de rederijkerij als laatste stuiptrekking van middeleeuwse burgermanskunst is tot stand gekomen uit grofweg drie factoren. Ten eerste is er de postromantische afkeer van (verkeerd begrepen) burgerlijkheid in de kunsten in het algemeen. Vervolgens vertoont de moderne tijd een opvallend gebrek aan ontvankelijkheid voor de specifieke vormgeving van de laatmiddeleeuwse literatuur door allegoriseringen en personificaties. Deze vormgevingsprincipes worden weer bij voorkeur als loze vormkunst gezien en beschouwd als typerend voor de rederijkerij, dus voor burgerkunst, terwijl ze zo duidelijk in een verlicht hofmilieu zijn ontwikkeld. En tot slot ligt er een verklaring in de decadentiedoem die een cyclische geschiedbeschouwing over een haars inziens aflopende cultuurperiode werpt. Deze is verantwoordelijk voor de verdachtmaking van onthechting, onwerkelijkheid, vlucht en vooral zinloze versieringen die de vijftiende-eeuwse literatuur in burgerkringen zouden kenmerken.[5]

Vooral Huizinga's meesterwerk heeft tot een dergelijke beeldvorming bijgedragen, zijns ondanks, want zelf heeft hij zijn herfsttij-gedachte nauwelijks uitgestort over een laatmiddeleeuwse burgercultuur. Toch is zijn boek al snel opgevat als een typering van alle levensen gedachtenvormen in de late middeleeuwen, en niet alleen onder een Franstalige hofadel. Inmiddels heeft de continuïteitsgedachte als richtsnoer voor de bestudering van het historisch proces een duidelijke voorkeur gekregen. Inderdaad laten de processen van burgercultuur zich beter beschrijven langs de onregelmatig hortende en zich versnellende lijnen van deelontwikkelingen, die niet gehinderd worden door de kunstmatig opgeworpen drempels van later tijden. Afgezet tegen ontwikkelingen op andere gebieden wordt pas duidelijk dat de rederijkerij waarlijke burgerkunst is, die getuigt van de steedse dynamiek. Zij loopt ook geheel in de pas met de actualiteit. Wanneer in de tweede helft van de vijftiende eeuw de crisis toeslaat in de steden van de Zuidelijke Nederlanden schakelt zij tegelijk over op een troostapotheek vol remediërende middelen van neostoïcijnse en humanistische huize: een redelijke beheersing van de eigen natuur ten overstaan van de gevaren van het dagelijkse leven, die zelfs te verbinden bleek met hernieuwde levenslust.

Het wordt zelfs aantrekkelijk te menen, weer met Huizinga in de hand, dat tegenover dat burgerlijke elan rond 1500 de decadente lamlendigheid staat van een dolgedraaide hofadel, aangevoerd door Maximiliaan van Oostenrijk, zich verliezende in zinloze schijngevechten afgewisseld met operetteachtige hofzwier. Dergelijke gedachten

gaan echter niet meer op. Nog onlangs toonde Van Oostrom omstandig en overtuigend aan hoezeer het Hollandse hof omstreeks 1400, in uiterlijk gedrag geheel beantwoordend aan Huizinga's beeld van hofleven, zijn zwier politieke dimensies gaf en met zijn gedragsvormen evengoed het heden en de toekomst op het oog had als een geïdealiseerd verleden. Eveneens is inmiddels ruimschoots vastgesteld hoezeer de hofcultuur doordrenkt was van gedachten over opvoeding en kennisverwerving, naast het erkende entertainment waarbij overigens dat gewraakte 'burgerlijke realisme' in de vorm van scabreusheid en scatologie zo uitstekend kon functioneren.[6]

Zulk vermaak treffen we eveneens in de wereld van het klooster aan, naast de te verwachten lering. Humor heeft een veel grotere rol gespeeld in de geestelijke cultuur van de middeleeuwen dan men daarna voor mogelijk en welvoegelijk hield. Zelfs in de meest scabreuze vormen treedt deze naar voren in de kerkelijke zottenfeesten, maar humor is tevens een doelmatig bestanddeel van de belerende exempelen. Lering en vermaak werken dan ook absoluut niet onderscheidend naar milieu in de middeleeuwse literatuur, zodat er geen sprake van kan zijn didactiek op rijm en realistische viezigheid naar de stad toe te schuiven.

Eindnoten:

1 Over de standenideologie en de plaats daarin van de burger/koopman in het alg.: Duby 1985; Le Goff 1987A, hfdst. VIII; voor de situatie in de Lage Landen verg. Pleij 1983, hfdst. IV. Vanuit de burger: Pernoud 1981, I, m.n. hfdst. I tot en met V. Over de verdorvenheid van de stad in het bijzonder: Le Goff 1987A, 368; Tilmans 1987, 199-210.

2 Over de opbouw van een eigen mentaliteit: Le Goff 1987A, 367-369; Sprandel 1982, 210-211: Pernoud 1981, I, 78. Zie naast de literatuur in noot 1 verder voor de beeldvorming: Peters 1983, 16-59: Sprandel 1982, 211-213; *Bourgeois* 1978. Zeer typerend zijn de agressieve woorden, die Van Boendale een adellijke jongeling in de mond legt in diens dispuut met een poorterszoon; ze vormen als het ware een topistiek van het negatieve burgerbeeld (Van Boendale ed. 1844-1848, boek III, cap. 26, r. 83-100):

> Eten, drincken, langhe slapen,
> Altoos wachten ende gapen
> Na wasdom ende na ghewin,
> Daertoe staet der poorters sin.
> Voorcoop, perseme [woeker] ende scalke neringhe
> Ende vele ongheloofder dinghe
> Hantieren poorters ghaerne.
> Dobbelspel, overspel ende tavaerne,
> Hovaerde ende ghiericheit mede,
> Dit 's gherne der poorters zede.
> Om ghewin gapen talre stont,
> Ghelijc als een hongherich hont
> Die sine begheerte ende al sine joye [vreugde]
> Te legghene pleecht aen sine proye,
> Als een swijn dat altoos gaet
> Inden slike zoeken sinen aet,
> Dat nemmermeer en wart zat,
> Dit is die zede in die stat.

Verg. nog Pernoud 1981, I, 5.

3 Over de ontwikkeling van de steden in de Nederlanden een overzicht van Van Uytven in *AGN* II (1982), 188-253. Atrecht: Peters 1983, 63-96. Verg. voor de stad als cultureel doorgangshuis: Le Goff 1973, 80; opmerkelijk in dit verband is ook zijn theorie om over een stad te spreken in de middeleeuwen wanneer er zich bedelorden vestigen: daarover Simons 1986. Over de Brusselse tekst: infra 155-158. Hard werken als opdracht zoniet straf na de Zondeval: Le Goff 1987A, 276-281; in die termen wordt daarover ook gesproken in de literatuur (*Doctrinale* ed. 1842, boek I, r. 11-15):

> Den mensche heeft hi [God], als ghi siet,
> Gheset in dit eerdsch verdriet,
> Daer hi met droefheiden moet
> Verdienen dat ewelijc goet,
> Met arbeide ende sorghen.

Verg. Aertsen 1978, 60-62, die betoogt dat de verdoeming van al het aardse na de Zondeval als zodanig geen invloed heeft op een negatieve waardering van arbeid; en hij ontkent enige overeenkomst met de sterk negatieve opvattingen over (handen) arbeid in de Romeinse oudheid (zie daarover Veyne 1987, 97-113); toch lijkt er wel sprake van een zekere traditie in dergelijke opvattingen, waarschijnlijk doordat de theologen met hun door de klassieken gevormde denktrant in overeenkomstige termen de implicaties van de Zondeval nader uitleggen. Over de invloed van het kloosterwezen op de stedelijke arbeidsethiek: Aertsen 1978, 33-34, 62; Le Goff 1987A, 155-157, 263; verg. Johannsmeier 1984, 131: Ebenbauer 1985, 21. Zie ook in het alg. Pernoud 1981, I, 92-104. Over *acedia*: Le Goff 1977, 77; verg. Pernoud 1981, I, 102. Negatieve implicaties bij de afbeelding van arbeid bespreekt Falkenburg 1985. Gringoire 1499-1500.

4 In het alg.: Aertsen 1978; Le Goff 1987B; verg. Bredero 1983; Pernoud 1981, I, 92-102, 189. Over Brussel zie infra 235.

5 Verg. Pleij 1987C, 118-119; id. 1984A, 67-69. Van Oostrom 1985 corrigeert de traditionele visies op 'burgerlijkheid' in de Middennederlandse letterkunde. Sterk verantwoordelijk daarvoor zijn de meeslepende betitelingen van de tijdvakken, die J. van Mierlo in *GLN* I opvoert: (eerste tijdvak) *In het rijk der schoonheid* ('De feodaal-ridderlijke periode: episch verhalende dichtkunst'); (tweede tijdvak) *In de boeien der didactiek* ('De patricisch-burgerlijke periode'); verg, nog steeds Knuvelder 1970, 204. Zie ook infra 35, 151.

6 Huizinga 1952; verg. Aston 1979, 4. Zelfs Le Goff 1987A, 452-455, doet nog van harte mee aan de beeldvorming van middeleeuwen die met een sisser zouden aflopen: 'Ook de hoofse letterkunde verbleekt in futloze flauwheid'; daarvoor typeert hij de gotiek van deze tijd als 'loom-weeïge en gekunstelde verfijning', en later nog eens als 'lome oververfijning, een "weicher Stil"'. Le Goff wekt wel meer de indruk dat hij de middeleeuwen liever in de loop van de veertiende eeuw zou laten ophouden. Over de dynamiek van de rederijkersliteratuur: Pleij 1984A. Van Oostrom 1987; verg. Keen 1977.

2. De kernen van de burgermoraal

Maar wat dan wel? En wanneer er een stedelijke cultuur te onderscheiden valt, hoe bruikbaar is dat hele begrip *burger* nog, te zamen met de kwalificatie *burgerlijk*? Meermalen is al gewezen op de kwetsbaarheid van deze terminologie. Bovendien heeft er een allerongelukkigst Droogstoppel-effect plaatsgevonden, waardoor *burgerlijk* een scheldwoord is geworden voor conservatisme, benepenheid en onaangename nuchterheid, die alle op gespannen voet staan met gedachten aan vernieuwing en ondernemingszin. Dat geldt ook voor de betekenisontwikkeling van *burgerlijk* in de richting van fatsoenlijk en netjes, die in feite het definitieve einde markeren van het burgerlijke beschavingsoffensief. Maar deze betekenisverschuivingen hangen natuurlijk veel algemener samen met de besliste

voltooiing van de burgermacht, die tot stand komt in de achttiende eeuw en zo ingrijpend is, dat men de zittende stand liefst met *bourgeoisie* gaat aanduiden.[7]

In hoeverre kon elke ingezetene van Brussel in 1511 eigenlijk een burger heten? Heel wat adel en vele geestelijken verblijven er als stadsbewoner, maar zij noemen zich geen burger (of hoogstens in tweede

instantie). Wanneer de hoven ter stede - het paleis en de ‘hotels’ - en de plaatselijke kloosters mede verantwoordelijk zijn voor het aanleveren van burgercultuur, dan is het zeer de vraag hoe hanteerbaar dat begrip nog is. Wat meer mogelijkheden liggen er in het onderscheid uit de tijd zelf tussen ‘burgers’ en ‘gemeynte’ of ‘'t gemeyne volck’, wat correspondeert met poorter en handwerkslieden.

Maar met dat begrip *poorter* is het ook moeilijk werken in Brussel wanneer men een burgercultuur wil onderscheiden. Het poorterschap, bevestigd door het zweren van een eed (vandaar ook ‘gezworenen’), werd verworven door geboorte of inkoop, waarbij men in beide gevallen aan een aantal voorwaarden moest voldoen die voortdurend onderworpen waren aan veranderende beleidsvisies. Zo varieert het aantal poorters per stad sterk. Brussel kent er relatief weinig, tegenover een groot aantal ingezetenen die nagenoeg dezelfde rechten hebben, al wordt het onderscheid wel gehanteerd. Een Brusselse kroniek spreekt in 1515 van ‘poorters ende ingesetene’. Dan zijn er nogal wat buitenpoorters, die jaarlijks slechts korte tijd in de stad verblijven om aanspraak te kunnen blijven maken op de stedelijke bescherming, juist tijdens hun normale verblijf op het plaateland. Vooral in de veertiende eeuw hadden zich vele boeren en landedelen aangemeld voor het Brusselse poorterschap, om uit de klauwen te blijven van de soeverein en zijn vertegenwoordigers die het platteland naar believen afstroopten. Bijzonder verwarrend is ook dat vooral in de vijftiende eeuw veel edellieden zich als poorter laten registreren van één of zelfs meer steden, waardoor ze carrière konden maken als stedelijk bestuurder. Dat alles te zamen maakt het onderscheiden van een eigen ‘poorter’-cultuur problematisch.[8]

Waardoor kunnen we dan toch van een burgercultuur spreken? In de eerste plaats is het mogelijk deze met stadscultuur te verbinden gezien het sterk groeiende stedelijke bewustzijn aan het eind van de middeleeuwen in Brussel. Men onderscheidt zelf een eigen identiteit, hangt deze op aan Troje en de oudste hertogen, en hecht haar aan cultuurprodukten. In het verlengde hiervan kan dan burgerlijkheid als basiskenmerk van die stadscultuur genoemd worden bij wijze van beeldspraak. Maar dan dient eerst de negatieve bijklank verwijderd te worden, die thans bijna hoofdakkoord is geworden. Nog steeds vertegenwoordigen de stadsbewoners van 1511 een elan van vernieuwing en ondernemingszin, die zich uit in doelmatig omgaan met de schepping, ook als het om verstrooiing gaat. Ieder afzonderlijk, van patriciër tot dagloner, kunnen zij die burgerlijkheid vertonen, die zich als mentaliteit begon uit te spreiden over hen die zich bewust werden van

een afwijkende levenswijze en de organisatie daarvan, vergeleken met de drie bestaande standen.

Nu blijven elan, vernieuwing, ondernemingszin, doelmatigheid rijkelijk vage begrippen, die moelijk hard te maken zijn voor een bepaalde tijd of een specifiek milieu. Daaraan verandert weinig wanneer men de reeks van kwalificaties uitbreidt met andere die men vaak ontmoet in studies die burgerlijkheid proberen te omschrijven, al komen in zulke opsommingen wel steeds dezelfde kernbegrippen terug. Die bestaan uit utilitarisme en practicisme, het gevoel voor wat nuttig is en praktisch, zowel toetssteen als leidraad voor alles wat de stad raakt en onderworpen wordt aan het stedelijk verkeer. Deze begrippen vindt men vervolgens toegelicht met kwalificaties en een stedelijk spraakgebruik als: nuttig, profijtelijk, praktisch, vlijtig, actief, leergierig, prestatiegericht, ambitieus, avontuurlijk, vernieuwend, ondernemend, spaarzaam, zuinig, 'self-supporting', handig, slim, individualistisch, egoïstisch, flexibel, opportunistisch, nuchter, redelijk, matig, beheerst, ordelijk.[9]

Omschrijvingen als deze komen herhaaldelijk voor in literatuur en traktaten uit de tijd zelf, zowel van voor- als tegenstanders, en worden tot in deze tijd graag gebruikt ter karakterisering van de burger en zijn bedrijvigheid. De bruikbaarheid van deze adjectieven is echter duidelijk beperkt, hoezeer deze ook in de middeleeuwen zelf gehanteerd werden. Voor de meeste daarvan bestaat geen vergelijkend onderzoek, dat zou kunnen uitwijzen hoe onderscheidend die typering is. Maar men kan al snel constateren dat de genoemde kwalificaties voor vele milieus in zeer uiteenlopende tijdvakken gehanteerd worden en dat zij vooral tot stand kwamen in vroegere cultuurperioden dan die waarin de burger zich begint te manifesteren. En die indruk wordt bevestigd door wat bekend is over de ontwikkeling van begrippen als rede, matigheid, slimheid en individualisme, die stuk voor stuk een (veel) vroegere oorsprong hebben.

Constateringen dat de genoemde typeringen allesbehalve in de stad 'uitgevonden' zijn en bovendien zo ruim in hun jas zitten dat ze nauwelijks onderscheidend kunnen werken, moeten krachtig onderschreven worden. Individualisme, hard werken, carrière maken zijn geen particuliere verworvenheden van de stedelijke samenleving, hoe vaak men deze ook als primeurs van de stad probeert te slijten. Een substantieel deel van de opgesomde termen stamt uit de klassieke oudheid, vele daarvan vinden we aan het hof, en bijna de hele reeks treffen we al aan in de vroegste kloostermilieus. Steeds gaat het hier om overlappingen, want dit mentaliteitsgoed heeft als voornaam kenmerk dat het

steeds contamineert. Grofweg gezegd reikten de klassieke auteurs het dictaat van de rede aan en de beheersing van de emoties, als leidraad voor het leven op aarde te zamen met instructies voor het planmatig voeren van de huishouding (*oeconomia*). Op dat laatste sluiten de kloosterorden aan met hun vlijt, discipline en de daarop gerichte efficiëntie in de tijdmeting. Bovendien hoort in dit milieu het ideaal thuis om een gemeenschap te zijn, die geheel voor zichzelf kan zorgen. Ten slotte kent de individuele avonturier, die de wereld uitdaagt en wedijvert met Fortuna, een eerste ontplooiing in de hofcultuur die af te lezen is aan de ridderliteratuur.[10]

Dit alles is echter ook in de stad te vinden, met de nadruk op álles. Dan is het zeker niet Thomas van Aquino die dit gecompliceerd verknoopte erfgoed naar de stad zou hebben geleid, in de vorm van een tot systeem omgebouwd geheel opgetrokken uit beheerste vlijt, redelijk profijt en drang tot avontuur. Maar zijn uitgekiende warenhuis is wel ontworpen volgens een buitengewoon attractieve formule, die tot in het kleinste artikel doordringt: de schepping kent een zinvolle en samenhangende orde, en heeft een begin en een eind. En juist stadsbewoners hebben daarin alles van hun gading kunnen vinden. Graaiend en plunderend bouwden ze de aangetroffen artikelen om voor eigen gebruik, om deze vervolgens uit te roepen tot eigen vindingen. Wellicht is zo'n gang van zaken het meest wezenlijk voor een burgercultuur. Zoals telkens ook bleek bij de beschouwing van tekst en feest over de sneeuwpoppen van 1511 bestaat het cultuurrecept van de burgerij uit annexatie en adaptatie van materialen uit andere milieus en andere tijden.

Al ver vóór 1511 kan men dit procédé telkens aanwijzen. Er wordt ontleend aan oude en nieuwe volks- en eliteculturen, op zoek naar bruikbare en op maat te snijden elementen, die vervolgens de eigen belangen en ambities kunnen bevestigen, vormgeven en uitdragen. Het is van betekenis dat die annexeer- en adaptatiedrift als cultuurbeginsel onder de burgerij rechtstreeks correspondeert met de fundamenten van haar wezenlijke bestaansgrond op aarde in het algemeen: het overnemen van elders vervaardigde produkten of gewonnen grondstoffen (voor zover deze bruikbaar lijken), het eventueel bewerken of raffineren daarvan in eigen beheer en ten slotte de aanwending voor de handel. En zo'n handelwijze is dan gebed in een diepwortelende overlevingsstrategie, die alle waarden als dat nodig is ondergeschikt maakt aan de wil om te blijven bestaan, zonder de hulp van (maar evenmin gehinderd door) tradities, vaste codes, overgeërfde macht dan wel de dreiging met materiële of geestelijke wapens. Bur-

gerleven is gebaseerd op de *avonture* van het koopmanschap, evenzeer een uitdaging van het lot, vol risico's en gevaren, wat niet alleen om dapperheid vraagt maar ook om flexibiliteit, aanpassingsvermogen, het benutten van elke kans. Niet voor niets wordt ‘avonturier’ de vaste typering voor internationale kooplieden in de middeleeuwen, of zoals al Jan van Boendale omstreeks 1330 opmerkt:

> Want si [kooplieden] hen dicke avonturen
> Om te ghenerene [voeden] haer lijf
> Ende haer kindre ende haer wijf.

En in Brussel woont schilder Colyn de Coter anno 1479 in een huis genaamd *d'Aventuere* in de Stoofstraat, wat eerder slaat op de oorspronkelijke bestemming voor koopmanschap dan op het in deze straat aanwezige badgerief annex bordeel. Naast dat koopmanschap kan deze taaie vechtersmentaliteit evenzeer herleid worden op de erfenis van het platteland, die zovele stadsbewoners met zich meedroegen.[11]

In het geheel van de genoemde waardenschaal kan het geweten, dat verzaking en beheersing dicteert, zo goed fungeren als een gelegenheidsmoraal die op afroep beschikbaar is en die van tijd tot tijd getraind wordt voor de grote finale bij het Laatste Oordeel. Daarom harmonieert dat geweten uitstekend met levenspraktijken die aards genot nastreven, en wel voor de beloofde tijd van tweeënzeventig jaar. Het ligt klaar om antwoord te geven op zeer uiteenlopende situaties, en het kan ook zwijgen. Er is alleen sprake van een dreigend conflict, wanneer een individu gelijktijdig gebruik zou willen maken van gewetensvoorzieningen voor de beide ogenschijnlijke tegenstellingen van genot en verzaking van het aardse. Maar een dergelijke situatie kan zich moeilijk voordoen in de praktijk. Het is onmogelijk zich tegelijkertijd van de wereld af te wenden en het besluit te nemen vrolijk te gaan schaatsen. Toch staat voor beide gedragsvormen de handleiding in hetzelfde magazijn, dat alleen luistert naar de eisen van de consument.

Ondanks hun vroegere herkomst maken practicisme en utilitarisme pas echt carrière in de stad, om al in de middeleeuwen zelf de favoriete typeringen voor de burgerij aan te reiken. Deze ontwikkeling valt af te lezen aan een controversieel werk als *Reynaerts historie*, een uitgebreide bewerking uit de veertiende eeuw van de oorspronkelijke tekst. In deze typische hoftekst wordt gewaarschuwd voor het schandelijke misbruik dat men aan het hof maakt van utilitarisme en handigheid.

Men moet dit lezen als een verzet tegen de infectie met nieuwe trends, zoals die in het bedreigende milieu van de stad ingang hadden gevonden. Typerend voor de groeiende vanzelfsprekendheid om alles wat de burger doet nuttig en praktisch te achten zijn tevens de verhalen uit brieven en dagboeken, waarin Spaanse soldaten aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog over schaatsen onder de burgerij spreken. Een eeuw eerder beschouwde het Tsjechische gezantschap te Brussel het schaatsen van de adel als het zoveelste blijk van bedenkelijke hoftierelantijnen. Maar de Spanjaarden, geheel vreemd tegen ijsvermaak aankijkend, hebben geleerd dat alles wat burgers (en boeren) doen doelmatig is. Ze benutten het toegevroren water als snelle vervoersweg, ze schaatsen erop om warm te worden, en daarom ziet men ook vrouwen op de schaats:

> Zelfs boerenvrouwen en meisjes rijden er vlug op met manden vol eieren of andere dingen op hun hoofd. Vrouwen doen soms - zonder te vallen - nog een handwerkje![12]

Wie meent dat de burgercultuur weinig meer is dan een gerenoveerd pandjeshuis, bevindt zich wel op het goede spoor maar doet toch onrecht aan wat voor de middeleeuwen wel degelijk een belangwekkend kunstbeginsel kon zijn. Niet alleen vallen de verbouwingen soms zeer gecompliceerd en ‘kunstig’ uit, het opnieuw benutten, bewerken van en variëren op bestaande stof behoren tot de hoogtepunten van de artistieke staalkaart. Dit cultuurprincipe verheft de burgerij tot systeem, met de bijkomende bijzonderheid dat ze principieel van elders leende en vooralsnog niet zelf ontwierp of uit eigen prille traditie putte. Daarvoor had de burger bovendien geen tijd. Immers, de wezenlijke factor van vrije tijd als voorwaarde voor de ontwikkeling van een eigen cultuur - het voorrecht van adel en geestelijkheid - was diametraal in strijd met de bestaansgrond van de burger. Pas veel later, in de loop van de vijftiende eeuw, komen er substantiële groepen binnen de stad, die daarover kunnen en willen beschikken.

Maar ook deze vrije tijd wordt benut. Sport, lichaamsoefening, goede werken, mecenaat dienen het streven zo lang mogelijk en aangenaam op aarde te kunnen verblijven dan wel een duurzaam visum voor de eeuwigheid te verwerven, met een tot het uiterste te beperken overstaptijd in het vagevuur. In die geest worden de genoemde activiteiten tenminste uitgelegd en aangeprezen in de speciaal ontworpen instructiewerken. Gezondheid is een nieuw artikel, dat langer leven kan garanderen. De schaapherder weet in zijn kalender, waaraan je

kunt zien of iemand gezond is. Dat valt namelijk af te leiden uit gedragsvormen, ‘als hi gerne gaet spacieren op die velden, in 't bosch ende neven die rivieren, om lucht te rapen, ende appetijt te crijgen’. Voor ons is deze boodschap allerbanaalst, maar toen betekende zij een verworvenheid die de eeuwenoude visies op wereldverzaking en aards ballingschap durfde te weerstreven. In dat nieuwe kader veranderen de woordbetekenissen mee, zoals we al zagen bij de nu positieve *hoogmoed* van Maria van Bourgondië op de schaats. En wat te denken van de nieuwe mogelijkheden voor het wel bijzonder negatieve *vreck*, dat traditioneel de rechtstreekse vertaling is van de hoofdzonde der inhaligheid (*avaritia*): ‘Wi moeten vreck sijn over de ghesontheyt, diewijlle dat wi die hebben’, zegt *Tregement der ghesontheyt* uit 1514, en dat is dan een aanbeveling![13]

Nu kan men zeggen dat het hof evenzeer de jacht en andere vormen van sport (schaatsen!) favoriseerde. Maar in die situatie blijven gedachten over gezondheid en levensverlenging achterwege, terwijl andere overwegingen als eer, diplomatie en politiek een sterke rol spelen bij dergelijke vertoningen die zeker niet als louter sierlijk tijdverdrijf mogen worden opgevat.[14] De burger laat zich leiden door een veel persoonlijker nuttigheidsbeginsel, want alleen zo denkt hij zich staande te kunnen houden in een wereld die vooralsnog op loyaliteiten is gebouwd waar hij buiten staat. Pas tegen het midden van de zestiende eeuw valt een burgercultuur aan te wijzen die het principe van annexatie en adaptatie inruilt voor andere kunstbeginsels.

Hiermee is niet gezegd dat de burgercultuur uiteindelijk niet meer is dan een imitatiecultuur, waarin weinig meer gebeurde dan het herkauwen van gedateerd erfgoed. Ingrepen, veranderingen en combinaties maken het gebruikte materiaal, of het nu stof is of visie, vrijwel onherkenbaar naar herkomst, terwijl de aard van de bewerkingen zelf een grote variëteit toont. Juist daarom is Braudels beruchte typering van de burgerij maar ten dele vol te houden wanneer hij deze vergelijkt met een parasiet die zich door de eeuwen heen aan de adel vasthechtte en haar leegzoog. Bovendien wordt het effect miskend dat ontstaat wanneer vormen en gedachten van verschillende herkomst in elkaars licht komen te staan. Want dat gebeurt bijvoorbeeld met de betekenissen die mee veranderen: *vreck* kan positief worden in het licht van de levenslust, zoals dat ook geldt voor harde arbeid die zich laat sturen door de rede. En op die manier ontstaat wel degelijk iets nieuws en eigens, omdat zulke combinaties met de genoemde gevolgen nooit eerder vertoond zijn.

Nu is annexeren en adapteren als cultuurbeginsel evenmin uniek.

Het is een algemeen middeleeuws vormgevingsprincipe om originaliteit in te ruilen voor pogingen tot geraffineerde variaties op gegeven regels, modellen en stof. Nieuw is wel de principiële plaats die de burger daaraan verleent. Hij verheft het tot enig zaligmakend systeem, en zet er vervolgens eeuwenlang niets van betekenis naast dat op het streven naar een eigen normering en regulering in de kunsten wijst. Toch is er een zekere verwantschap met de wijze waarop de kerstening plaatsvond in West-Europa. Die gaat alleen op wanneer men kijkt hoe de priester-avonturiers vrijelijk putten uit de klassieke cultuur, de verschillende inheemse culturen en de plattelandsgebruiken. Hieruit selecteren zij ingrediënten, bouwen deze om voor christelijk gebruik, echter precies zover dat ze verteerbaar blijven voor de plaatselijke bewoners. Bij dat laatste liggen meteen de grenzen van de verwantschap, want inkapseling met het doel om de ontleningen zichtbaar te houden is de burgercultuur vreemd: men voert stof en gedachtengoed net zover van de oorsprong als men zelf noodzakelijk vindt.

Deze techniek werd treffend omschreven (en toegepast) door de Brugse drukker en uitgever Colard Mansion, die een Franstalige aristocratie ter plaatse probeerde te bereiken met zijn werken. Hij doet een uitspraak daarover in een voorwoord bij de *Ovide moralisé* uit 1484, een zeer succesvolle encyclopedie over de klassieke goden:

> l'omme doit de toutes choses tyrer sapience et mettre a prouffit pour lui et pour les autres en incitant a bonnes moeurs et fuyant vices.

Zo luidt het recept voor de aanpassingstechniek, waarin een duidelijk waarneembare echo uit het kersteningsbedrijf meeklinkt.[15]

Het pragmatische in deze techniek komt het sterkst naar voren wanneer op voor ons schaamteloze wijze een concreet eigenbelang wordt ingevoerd om het traditionele model actueel, bruikbaar en attractief te maken. We zagen dat al gebeuren bij de profilering van het te Brussel gevestigde postwezen, dwars door de sneeuwpoppen en tapijten met het David en Bathseba-verhaal heen. Nog stuitender, voor ons, is in dit opzicht het retabel met het martelaarschap van de Heilige Crispinus en de Heilige Crispinianus. Het werd vervaardigd tussen 1490 en 1493 in opdracht van het Brusselse schoenmakersgilde (wier patroons zij waren) door Arnold van den Bossche. Het middenpaneel brengt simultaan de verschillende martelingen in beeld, waaruit de heiligen steeds op miraculeuze wijze weer ongeschonden opstonden, in over

eenstemming met de legende. Waar het om gaat is dat de opdrachtgever een even gebruikelijk als nadrukkelijk accent van de kunstenaar verlangde op het werk en de ambities van de schoenmakers. En daarom worden de martelingen uitgevoerd met schoenmakersgereedschap. Vastgebonden aan een boom kwelt men de heiligen met priemen onder de nagels van vingers en tenen. Verder snijden de beulen met schoenmakersmessen repen vel van hun naakte ruggen. Maar zelf worden zij op wonderbaarlijke wijze getroffen door priemen en elzen die door de lucht vliegen. Voor de duidelijkheid staat er nog een gereedschapsmandje met deze materialen op de voorgrond, terwijl alle afgebeelden opvallend schoeisel dragen, van een soort pantoffels tot de duurste laarzen.[16]

Zulke actualiseringen kunnen ook wel komisch bedoeld zijn, maar dan altijd in de gefunctionaliseerde zin van wapen om te denigreren. Dat volgt tenminste uit het bewaarde fragment van een typisch stedelijk toneelspel uit Limburg omstreeks 1430. Daarin komt de bekende hellescène voor waarin Lucifer met zijn duivelse knechten plannen maakt om een verse lading zielen aan te voeren. Een knecht stelt voor om ze in te zouten, anders zullen ze onderweg bederven. Alleen, waar kan hij zout halen? Lucifer weet raad:

> Vrent, du segghes en trouwen waer:
> Loopt hierbi te Stochem naer,
> Daer vint men 's dyweyle [steeds] ghenoech;
> Ende en vinstu 's daer niet, die 't ghevoech,
> [wie het uitkomt]
> So loep daerbi te Biervliet,
> Daer en machstuns missen niet.
> Ende brenghe 's also vele te male,
> Als wi behoven, dat wil ic wale.

Deze traditionele scène, vooral ruim verspreid in de Duitse mysteriespelen, is hier geactualiseerd door twee plaatsen te noemen - Stockheim aan de Maas en Biervliet in Zeeland - waar veel zout omging voor de visverwerking. Vooral Biervliet is net in de belangstelling gekomen door de uitvinding van het haringkaken, toegeschreven aan Willem Beukelszoon (overleden in 1397). Ongetwijfeld is deze actualisering komisch bedoeld, teneinde Lucifer belachelijk te maken in het kader van de literaire duivelbezwering aan het eind van de middeleeuwen.[17]

Eindnoten:

7 Overzicht van problemen en problematisch gebruik van de term *burgerlijk* (*bürgerlich*) bij Peters 1983, 9-16. *WNT* sub voce *burgerlijk*: de omslag van positief naar negatief lijkt aan het eind van de achttiende eeuw in te zetten.

8 Verg. infra 37-41; Henne 1845, I, 152-154; Clerbaut 1897, 407-413; verg. ook *AGN* II (1982), 204; Peters 1983, 4, 35. Brussel KB, hs. 14.896-14.898, fol. 37 verso. Over de adellijke ambities in de stad: De Win 1981, 408; verg. id. 1980.

9 Infra 288-294; verg. ook 170 en hfdst. V noten 34 en 35 (over Troje). De genoemde kwalificaties worden als typeringen naar voren gebracht in de volgende studies, niet zelden op grond van directe ontlening aan middeleeuwse bronnen die van burgerlijke signatuur zijn of zouden zijn: Maschke 1964; Aertsen 1978; Vandenbroeck 1987; Peters 1983, 9-10; Münch 1984, inleiding;

Pernoud 1981, 34, 78, 151, 213 en passim; Le Goff 1973, 76; Pleij 1983, 156-163, 199-200, 205-210, 229-236, 246-247 en passim; Pleij 1984A.

10 Zie bijvoorbeeld de volgende studies, die 'burgerlijke' kwalificaties in een eerder milieu behandelen: Münch 1984, 22-33; Le Goff 1973, 76; id. 1987A, 155-157, 267; Van Oostrom 1987, 248, 255, 258-259; Gerritsen 1982, 14.

11 Over Aquino en burgermoraal zie Aertsen 1978, 66-71 en passim; verg. Ruh 1980, 318-319; maar verg. ook Le Goff 1987A, 277-280. Arbeid als overlevingsstrategie en 'avontuur': Maschke 1964, 317-321; *Luther* 1983, nr. 23; Pernoud 1981, I, 34, 78; Muchembled 1978, 11-12; verg. Vandenbroeck 1986, 484. Van Boendale in Snellaert 1869, 210, r. 2167-2169. Het huis *d'Aventuere*: Frankignoulle 1935, 110.

12 Over *Reynaerts historie*: Wackers 1986, 79-81, 146-147, 154-155. De Tsjechen: *Travels* ed. 1957, 39. De Spanjaarden: Buisman 1984, 56-57.

13 Citaat uit de schaapherderskalender aangehaald naar de ed. 1516 door Van Eeghem in *De Brusselse Post* van februari 1963: zie verder infra 226. *Tregement* 1514, fol. GI recto kol. b.

14 Verg. Keen 1977; Van Oostrom 1987, 22-32 (m.n. 27), 167.

15 Braudel 1982, 301. De genoemde vormgevingsprincipes zijn vooral bekend uit de literatuur: goede voorbeelden geeft Van Oostrom 1987, 108-121 (m.n. 118). Citaat uit de *Ovide moralisé* bij Seznec 1961, 93: 'de mens moet uit alles wijsheid trekken en deze ten profijte van zichzelf en anderen aanwenden, daardoor opwekkend tot goede zeden en de zonden ontvluchtend.'

16 Infra 303-304. Het genoemde schilderij thans te Warschau, Muzeum Narodowe: *Primitieven* 1969, nr. 47; verg. *Bruxelles* 1979, 94-95.

17 Gessler 1927, 145; over zout en haringkaken verg. Prevenier 1983, 86 vlg. Over de scène in het alg.: Pleij 1983, 174-177.

3. Originele adaptaties

Laten we nog enige deelconcepten uit de burgerlijke kwalificatiereeks van meer nabij volgen op hun tocht naar een specifieke toepassing in de burgercultuur. Orde, vlijt en spaarzaamheid komen niet alleen via de vroege kloostercultuur het burgermilieu binnen. Ze worden ook rechtstreeks overgenomen uit de antieke instructies over de inrichting van het huishouden, en luisteren dan naar de naam van *virtutes oeconomicae*. Deze vonden mede een gemakkelijke toepassing op handel en nijverheid, daar ze zich aanvankelijk vanuit de huisnering ontwikkelden, zodat de centrale deugden voor het huishouden als het ware vanzelf het veel algemenere karakter van richtsnoer voor het dagelijkse leven aannamen. Deze gang van zaken is nog goed af te lezen uit de ook in het Nederlands vanaf de veertiende eeuw wijdverspreide tekst *Hoe men dat huysghesinne regieren sal*, blijkens de drukgeschiedenis gretig geabsorbeerd door de stad.

Een strak bestuur van het huisgezin, met een duidelijke taakverdeling voor alle betrokkenen (man, vrouw, kinderen, dienstpersoneel), wordt daarin beknopt en puntsgewijs aangeboden. Daarbij komt steeds terug dat men de tering naar de nering dient te zetten en bovenal de eigen zaken goed en ordelijk moet regelen, anders wacht onvermijdelijk de bedelstaf. En het trefwoord voor zulk gedrag gericht op absolute zelfhandhaving is *wijsheid*, te begrijpen als praktisch inzicht en vernuft. In essentie vinden we de strekking van deze tekst later nog terug in *Den rechten weg nae 't Gasthuis*, ontstaan in het begin van de zestiende eeuw. Hierin komt een schier eindeloze opsomming voor van gedrag dat tot de bedelstaf voert. Daarin overweegt dan weer het veronachtzamen van wat inmiddels typische burgerdeugden zijn geworden: zuinigheid, orde en vlijt. Waarschijnlijk meteen al is deze tekst, eigenzinnig bewerkt naar het Frans, als komisch opgevat, aangezien hij de domheid van de overtreders zo overaccentueert dat zij lachwekkende zotten worden, geheel in overeenstemming met de courante literaire mode.[18]

Een ander gewichtig punt is de kwalificatie van handig, slim, listig, flexibel, opportunistisch. Om te beginnen kost het moeite om afstand te nemen van de thans overwegend negatieve implicaties van deze eigenschappen, wat ook tot uitdrukking komt in het overkoepelende begrip marchanderen. Over alles valt in principe te onderhandelen. En dat daarbij water in de wijn moet, door de vingers gekeken of op een akkoordje gegooid moet worden, spreekt haast vanzelf. We brachten al ter sprake hoezeer de laatmiddeleeuwse literatuur uit burgerkring

Houtsnede die de taakverdeling in het ideale huishouden toont in het licht van de *virtutes oeconomicae*, uit Johannes Schrams *Questio fabulosa* van 1494. Ex: Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum.

doordrenkt is van het onderhandelingsprincipe in morele zaken, aan de hand van Jan van den Dales *Uure van der doot* en *Der fortuynen troost*, beide gedrukt door Thomas van der Noot.

In de laatste tekst leert bijvoorbeeld de rede om niet te klagen over aards ongerief, tot en met de dood, immers:

> natuere [is] ghelijck een crediturere die den mensche in deser werlt d'leven ende d'wesen leent. So seggic dan, dat gheen mensche sculdenare die verstant heft en behoort te claghene noch ghestoort te sine tegen mi vrouwe natuere de crediturere, al ees 't dat si wederom begheert ende eyscht 't ghene dat si hem geleent heeft, te wetene d'leven ende d'wesen in deser werelt.

Tal van andere teksten spreken evenzeer in deze geest, zoals het *Sterfboeck* van 1488. Daarin wordt de verwerving van het koninkrijk Gods geformuleerd in koopmanstermen, waarbij het doen van goede werken de centrale investering is, met God als voornaamste handelspartner:

> Al is 't saeke, dat wi arm van eertsschen goede zijn, so moghen wij dat nochtans copen overmits doechdeliken werken. Want die coepman is God zelve, die 't veyl [te koop] heeft ende deze behoevet noch gout noch silver.[19]

Het ontbreekt de burger - vooralsnog - aan codes en vormen van eergevoel, die eerder van alles verbieden dan dwingend voorschrijven. En daarom kan er gemarchandeerd worden, over alles. De verleiding is groot om hieraan een sterke oorspronkelijkheid te verbinden, in weerwil van het eerder aangenomen en alles omvattende principe van de aangepaste ontlening. Immers, de morele toepassing van het feitelijke handelsgebeuren als fundament van het burgerbestaan lijkt voor de hand te liggen. Maar zo'n veronderstelling is gemakzuchtig en voorbarig. Juist binnen een uitgesproken eercultuur als die aan het Hollandse hof rond 1400 blijkt uitvoerig gemarchandeerd te worden met zonden en overtredingen, zoals door Van Oostrom even boeiend als overtuigend is aangetoond.

Het dominerende eergevoel en de sterk ontwikkelde schaamte blijken in dat milieu evenzeer gelegenheidsconstructies te zijn, die te allen tijde ingezet kunnen worden maar die evenzeer mijlenver mogen blijven van de dagelijkse praktijken van het leven. Er blijkt dan een tamelijk simpel afkoopsysteem te bestaan, dat eerder uitnodigt tot recidive

dan tot herbezinning op de hofmoraal. Terwijl de hofkapelaan - niemand minder dan de geleerde Dirc van Delft - in vlammende bewoordingen en exempelen overspel aan de kaak stelt, gaat men niettemin rustig zijn gang en verwekt of baart liefdevol de ene bastaard na de andere. En welzeker is men bereid om het zondige daarvan te erkennen en boetedoening te aanvaarden in geld of goede werken.[20]

Maar deze gelegenheidsmoraal vol listig marchanderen komt ook elders voor in de late middeleeuwen. Het lijkt wel of we getuige zijn van een nu pas tot volle wasdom komende mentaliteit, die in alle milieus doordringt maar die vooral op het lijf geschreven is van sociale klimmers van eenvoudige herkomst. De mogelijkheid om zich pijlsnel uit het niets op te werken tot de hoogste posten vindt een gretig gehoor in het burgermilieu van deze tijd. Dit ideaal wordt breed uitgesponnen in Van Boendales *Der leken spieghel*, voltooid door de Antwerpse schepenklerk in 1330 en opgedragen aan Rogier van Leefdale (burggraaf van Brussel) en diens vrouw Agnes van Kleef. Deze morele en historische encyclopedie is bestemd voor leken, en onder hen worden alle niet-geestelijken verstaan, dus ook de adel. Toch lijkt de gerichtheid op een publiek van burgers zeer duidelijk. Niet alleen kent de auteur dit milieu op zijn duimpje (dat is nauwelijks een argument), ook degene aan wie de tekst opgedragen wordt is een typische behartiger van burgerbelangen gezien zijn functie. Belangrijker is echter dat de voortdurende bekommernis met stad en burger in het centrum staat van het gehele werk. Alles wat de burger aan kan gaan komt aan de orde, van de stichting van de steden tot en met de kernpunten van de stedelijke moraal die voor Van Boendale liggen binnen het begrip van het *Algemeen Belang*.

In dat kader komt ook de sociale mobiliteit ter sprake. Van Boendale hecht hier veel betekenis aan, en hij kiest veelzeggend zijn voorbeelden aan de hand van ambachtslieden die omhoog willen. Het advies luidt: leren. Dat is namelijk de enige mogelijkheid voor burgers om sociaal te klimmen:

> Met gheenre consten, waerlike,
> En mach men climmen so hoochlike
> Also met consten van clergien.

Daardoor kan de zoon van een smid of een wever het wel tot bisschop, kardinaal of paus brengen, want in de kerk liggen de beste kansen. Een ambt kan daar nooit vererven, zodat er vacatures in overvloed zijn voor hen die eerbaar leven en geleerd hebben. Niet ten onrechte is op

grond van dit zeer wezenlijke ideaal wel opgemerkt hoe weinig kans de burgerij had ooit een stabiele stand te worden. De burger heeft misschien als voornaamste kenmerk dat hij zijn positie steeds als doorgangshuis beschouwt. Zijn ambities liggen uiteindelijk buiten zijn eigen stand, en vinden pas een rustpunt bij een hoog kerkelijk ambt of een adellijke titel, al is men ook heel tevreden met de verwerving van een stuk land en vooral een heerlijkheid.[21]

Terecht wijst Van Oostrom de hoffunctionaris Dirc Potter - ook auteur van diverse literaire werken - aan als prototype van de sociale klimmer uit een bescheiden milieu. Bij uitstek beschikt hij ook over dat andere instrument (naast geleerdheid) waarmee deze zich dient te wapenen, namelijk de praktische wijsheid in de zin van slimheid, handigheid die leert om elke situatie uit te buiten ten eigen voordele. In zijn latere werk brengt hij die begerenswaardige eigenschap zelf onder woorden, voor zover zijn eigen levensloop daarvan al niet getuigde. In feite is deze deugd het enige wapen voor de enkeling die vooruit wil en die niet kan steunen of bogen op gevestigde macht. Dit gezonde verstand laat zich niet remmen of misleiden door de codes, die de bestaande standen elke buigzaamheid en onderhandelingsruimte ontnemen. Daardoor blijkt het inzetbaar op alle fronten, voor wie beheerst en in alle redelijkheid met zijn kansen wil leren omspringen.

Dit praktische klimmerspakket vol toegesneden deugden, flexibiliteit en handig opportunisme is geschikt voor allen die zich in een positie van sociale promotie waanden of wensten. Zulke mensen vinden elkaar vooral in het burgermilieu van de stad, maar hun doelwit kan heel goed het hof zijn. Dit in tradities gevangen milieu vol vaste regels en besliste codes bood unieke kansen aan iemand, die geen boodschap had aan zulke nadrukkelijk voorgeschreven gedragsvormen. Wanneer de machthebber voorspelbaar handelt, laat zich zijn code eenvoudig kraken en ten eigen voordele aanwenden, mits men zichzelf daardoor niet gebonden voelt. Het is niet toevallig dat juist in de stad via de drukpers teksten gaan circuleren die met groot succes zulke strategieën van het gezonde verstand demonstreren. Voor een deel komen deze teksten over eenlingen die de wereld naar hun hand weten te zetten al uit vroeger eeuwen, met name uit de wereld van het hof. Daarbij is het in dat laatste geval (bijvoorbeeld de *Reynaert*) niet onmogelijk dat de tekst reeds daar appelleert aan de ambities van een nieuw soort adel, dat via de steden een ambtelijke carrière poogt op te zetten.

Maar de drukpers brengt oud en nieuw bij elkaar, met als gemeenschappelijk kenmerk het individu dat met zijn schelmsheid alles en iedereen aankan: *Pfaffe Amîs, Reynaert, Ulenspieghel, De pastoor van*

Kalenberg, Salomon ende Marcolphus, Esopus, alsmede de anekdotenverzamelingen rond de bende van François Villon, de Aernoutsbroeders en dergelijke die ondanks de suggestie van het tegendeel uit burgerkringen afkomstig zijn. Rond 1500 bestaan van al deze teksten minstens een maar doorgaans veel meer edities, in een of meer van de volgende talen: Nederlands, Duits, Frans, Engels en incidenteel Latijn.

Steeds keert in deze ook om andere redenen zeer burgerlijke teksten (in hun gedrukte vorm) die flexibiliteit terug als de succesformule bij uitstek. De hoofdfiguur bezit het vermogen om van de ene code onmiddellijk op de andere over te schakelen wanneer dat voordeliger lijkt. Die techniek wordt beschreven in een van de rijmteksten over de Aernoutsbroeders van omstreeks 1490. De hoofdfiguur - het prototype van de zwervende uitbuiter - begeeft zich bijvoorbeeld soepel in een adellijk milieu, om gade te slaan hoe het er daar toegaat. En hij stelt dan vast dat men moet leren levendig te converseren over jacht, liefde, valken, honden, toernooien, tafelronden, hardlopen, schermen, tweekampen en zang, tegen de achtergrond van de persoonlijke ervaringen daarmee.[22]

Het succes van de voortschrijdende individualisering in de late middeleeuwen is verbonden met de gepropageerde geloofspraktijk der Moderne Devoten. Elk individu moest persoonlijk in het reine komen met de eeuwigheid, zo min mogelijk gebruik makend van de kerkelijke assistentie. Niet de priester wees de weg, men moest leren die zelf uit te stippelen aan de hand van eigen lectuur van de bijbel en andere geschriften. De priester diende de sacramenten toe. Maar de mens had zelf zijn lot in handen te nemen en het te sturen binnen de speelruimte die het doopsel hem gaf en de taak die God hem op aarde had toebedacht. Zulke zeer praktische en dringend overgebrachte gedachten, in preek en boek, sloten goed aan bij de bestaande overlevingsstrategie - waarom niet vechtersmentaliteit? - van de koopman-burger. Belangrijker is nog dat ze in feite zijn zelfstandigheid tegenover God en de eeuwigheid bezegelden.

In een op het eerste gezicht tamelijk traditioneel dichtwerk uit Van der Noots fonds als Jan van den Dales *Uure van der doot* (omstreeks 1515) blijkt deze eenzame houding van de mens tegenover de eeuwigheid bij nader inzien een centrale plaats in te nemen. De hoofdfiguur is een ik-persoon, die één uur respijt bedingt wanneer hij onverwacht tot sterven geroepen wordt. Dit uur brengt hij vervolgens door in melancholiek zelfbeklag over zijn ondeugdzame leven. Deze situatie laat zich goed vergelijken met de enige decennia daarvoor geschreven *Elckerlyc*, rond 1515 nog steeds in druk. En dan springt onmiddellijk het

essentiële verschil naar voren. Van den Dales held staat er geheel alleen voor. Hij realiseert zich (veel te laat), dat hij zich door persoonlijke deugdbetrachting van het eeuwige leven had moeten verzekeren. Daar komt Elckerlyc ook achter, maar hij verwerft dit inzicht dank zij allerlei hulp en de traditionele genademiddelen, die bij Van den Dale niet eens genoemd worden.

Aan zo'n persoonlijke verantwoordelijkheid tegenover de eeuwigheid, die geen vluchtwegen meer aangeboden krijgt, wordt de lezer eveneens herinnerd in *De loose vossen der werelt*, een satirische tekst naar het Frans van Jean Bouchet en door Van der Noot gedrukt in 1517. Nadrukkelijk wordt er gewaarschuwd, dat men niet moet vertrouwen

op de offeranden van kerssen ende van gelde die men onsen heere ende sinen heyligen doet, want die alleene en mogen den thorn gods niet payen noch tevreden stellen.[23]

Eindnoten:

18 Münch 1984, 32-33; verg. voor dergelijke denkbeelden in de klassieke oudheid: Veyne 1987, 126-128. De tekst over de huisnering is oorspronkelijk van Bernardus Silvestris: *De cura et modo rei familiaris*, geschreven omstreeks 1150; verschillende Nederlandse bewerkingen zijn bekend in minstens vier handschriften (Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, zgn. Comburgse hs.; Utrecht, Catharijneconvent; Brussel KB, hs. 837-845; Oxford, Bodleian Library, Auct.Q.5.7[2]) en twee drukken (*GW* 3993-3994); uitgave in Von Kausler 1844-1866, III, 1-13; zie verder Falk 1908, 33-35; Pleij 1983, 158-160. Over *wijsheid* nieuwe stijl zie: Pleij 1983, 156-163; *Pastoor* ed. 1981, 27-31 + lit. 93; verg. ook Van Oostrom 1987, 257-268. De gasthuistekst uitgegeven in: *Dichten* ed. 1899, 126-141; en in vertaling: Pleij 1985B, 44-54 + 118-119 over achtergrond; verg. ook Pleij 1983, 161-163.

19 *Troost* (circa 1512), fol. [A5] verso. Citaat uit *Sterfboeck* aangehaald bij Lips 1986, 84.

20 Van Oostrom 1987, 218-221.

21 Over Van Boendales verankering met de stad: Peters 1983, 260-263; Van Gerven 1976; id. 1979; verg. verder bij voorbeeld Van Boendale ed. 1844-1848, boek I, cap. 40 tot en met 44; citaat id. boek III, cap. 14, r. 185-187. Zie verder: Pernoud 1981, I, 212-213; verg. Muchembled 1978, 147.

22 Zie het portret van Dirc Potter bij Van Oostrom 1987, 225-268 (m.n. 257-268). Over de genoemde schelmenteksten zie: Pleij 1985B, 106-125; hierin ook een vertaling van de quasi-Villon-teksten en die over de Aernoutsbroeders; verg. *Pastoor* ed. 1981, 25-31 + lit. 93; voor de oude edities van de genoemde teksten zie verder Debaene 1951. Over de flexibele Aernoutsbroeder: *Dichten* ed. 1899, 99 en verg. ook 108-109; Pleij 1985B, 71-72, 57.

23 Een overzicht van de beweging der Moderne Devoten door Van Herwaarden in *AGN* IV (1980), 405-420. Van den Dale ed. 1944, 73-131; zie verder Enno van Gelder 1959, 6; verg. Pleij 1984B, 195-196. Het enig bekende exemplaar van *De loose vossen der werelt* te Berlijn is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan: Kronenberg 1925 citeert er uitvoerig uit, m.n. 327.

4. Oude en nieuwe elites

Het is nu tijd om die culturele dynamiek in Brussel over een periode van zo'n twee eeuwen - van eerste manifestaties tot aan het sneeuwpoppenfeest - nader te bespreken. We hebben vastgesteld dat er ondanks de zeer uiteenlopende bewegingen in de stad

toch een manifest stedelijk bewustzijn groeit, dat allen tot op zekere hoogte weet te verbinden. Vooral in het contact met de buitenwereld slaagt het stadsbestuur er rond 1500 meer en meer in, geassisteerd door haar uitvoerende organen, de gehele stadsbevolking van een soort *Algemeen Belang* te overtuigen dat waard is om verdedigd te worden. De waarlijke noodtoestand van de stad is daaraan niet vreemd, maar in hoofdtrekken valt deze beweging ook elders te constateren.

De culturele macht van patriciërs, gezeten burgerij en de stedelijke intelligentsia heeft het heft in handen genomen en dicteert de rest van de stadsbevolking hoe het hoort en welke de juiste opinies zijn. De volkscultuur in de wijken is onderdrukt of geofficialiseerd. Men voert daar nu esbattementen op naar de mode van de rederijkerij, en men kan daarmee door de stad uitgeloofde prijzen winnen. Nog in 1551 is er een groot zottenfeest in Brussel, met allerlei vertier in de wijken, maar strak georganiseerd vanuit het bestuurlijk centrum van de stad.

Zo was het niet begonnen. De eerste culturele manifestaties vonden plaats binnen een beschavingsoffensief, dat in de loop van de veertiende eeuw steeds duidelijker gestalte krijgt. Deze golf brengt de eerste

demarcatielijn aan in de stad, op de titel van wat beschaafd moet heten en wat niet. In het bijzonder literatuur blijkt een geliefd hulpmiddel om zulke lijnen aan te geven, of het nu gaat om de karikaturale boerden en kluchten met hun negatieve zelfbeeld dan wel om scherpe satires gericht tegen hen die er niet meer bij mogen horen. En het beschaafde deel van de stad sluit zich af in broederschappen, schutterijen en rederijkerskamers. Deze golf ebt weg in een elitisering die steeds hermetischer trekken krijgt, waardoor dergelijke kringen het contact met de rest van de stad dreigen te verliezen. Dit proces van hooghartige afsluiting naar beneden laat zich goed aflezen aan twee sterk onderscheiden factoren.

Enerzijds bevestigt de aard van de toenemende politieke opstandigheid van de handwerkslieden in de vijftiende eeuw hoezeer die scheidingslijn tussen beschaafd en onbeschaafd ook aan de andere kant gevoeld werd. Nominaal was het verzet weliswaar tegen de soeverein gericht in 1477 en 1488, maar in feite werd de strijd toch allereerst binnen de stedelijke gelederen gevoerd. In 1477 worden patriciërs, andere stedelijke bestuurderen en zelfs de eigen gildehoofden opgepakt, vervolgd en vernederd, op beschuldiging van samenzwering met de vertegenwoordigers van de soeverein en de hofkliek: voor de ambachtslieden vormen zij één pot nat met de adel. En op dat moment wordt de scheiding der geesten in de stad ook door de andere partij geëffectueerd, overigens met behulp van het enige instrument dat haar ter beschikking staat, dat van geweld. De meest sprekende aanwijzing daarvoor bestaat uit het over de streep plaatsen van hun eigen leiders, die een bescheiden raadsfunctie vervulden in het stadsbestuur.

Anderzijds valt de zich verdiepende kloof af te leiden uit de wel zeer esoterische vormen van literatuur in de moedertaal, waarmee men elkaar in steeds beslotener kring verzekert van de verhevenheid boven de rest. Colijn Caillieu en Jan Pertchevael maken teksten die slechts voor getrainde literatuurkenners te volgen zijn, vol gecompliceerde constructies, duistere beelden en ingewikkelde allegorieën. Zo staat dat vrijwel letterlijk in Pertchevaels *Camp van der doot*, gedrukt omstreeeks 1500. Men moet de tekst dikwijls overlezen en overdenken,

> want het vol is van geestelijke verstandenisse, vol van scrifturen ende figuren, vol van exempelen der poeten, ende nae die conste van de rethorijc zeer constelijc geset is.

Deze vormgeving geldt eveneens nog in hoge mate voor enkele werken van Jan Smeken.[24]

Binnen het gesloten milieu van deze kopstukken, die elkaar in eigen kring trakteren op de laatste literaire modes, hoort ook de Nederlandse bewerking van het *Boeck geheeten den Pelgrijm* thuis, naar het Frans van Guillaume Deguileville. In 1463 werd in Brussel een kopie gemaakt door de plaatselijke kopiïst en boekbinder Gielijs van den Inde. Ook hier is sprake van een uiterst gecompliceerde allegorie, met talloze personificaties van alle mogelijke zonden en deugden, die de menselijke tocht over aarde naar het hemelse Jeruzalem verbeeldt. Dit kunstige verhaal over vallen en opstaan is allerminst eenvoudig te volgen, of men nu leest of luistert. Het is dan ook niet bedoeld als devotionele zelfhulp voor de massa, maar eerder als uitdagend raadselboek voor een geletterd gezelschap dat steeds de verrassend gemonteerde allegorieën moet zien op te lossen. De in later eeuwen zo verfoeide techniek van de allegorie is in de laatmiddeleeuwse literatuur zeker niet alleen een middel om te veraanschouwelijken wat anders abstract moest blijken. Lijnrecht daartegenover kan zij ook dienen om op kunstige wijze datgene intrigerend te verhullen wat anders zo voor het opscheppen lag.

Op dit punt verschilt de tekst met de in thematiek overeenstemmende *Elckerlyc*. Daarin wordt de complete gedachtengang van een mens, overgeleverd aan zijn zintuigen, zonden en deugden, verduidelijkt en aanschouwelijk gemaakt door al die abstracties te personifiëren. Dezelfde problematiek komt in de *Pelgrijm* aan de orde, maar dan in de vorm van een kryptisch raadselspel, dat nauwelijks ondubbelzinnig valt op te lossen en waarbij alleen de afloop geen twijfel laat bestaan. Beide teksten hadden succes rond 1500, maar kennelijk binnen in wezen verschillende publieksgroepen. Mag dit voor de *Elckerlyc* tamelijk massaal geweest zijn, de *Pelgrijm* heeft zich duidelijk ontwikkeld tot een cult-book voor de betere kringen in de stad, inclusief de adel.

Naast de geïllustreerde handschriften werd de Nederlandse tekst eveneens verspreid in een drietal drukken, die tamelijk kostbaar zijn uitgevoerd getuige onder meer het grote aantal houtsneden, die nog een extra dimensie toevoegden aan het zo attractieve spelkarakter. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een gedrukt exemplaar van dit werk in de bibliotheek van Maximiliaan van Oostenrijk figureert: ‘Ain getrugkhts Niderlenndisch puech von den pillgerin.’ Een typisch voorbeeld van de versluierende allegoriseertechniek als gezelschapsspel voor de betere kringen geven ook de lange gedichten in het *Gruuthuse*-handschrift van omstreeks 1400, waarvan wij ook om andere redenen mogen aannemen dat het repertoire bevat voor een hoofs-burger-

lijk gezelschap te Brugge. Ten slotte wordt het elitaire milieu voor de *Pelgrijm* niet alleen aangegeven door de aard en uitvoering van de tekst, maar ook door de kopiïst. Gielijs van den Inde was een zelfstandig ondernemer in Brussel, en daaruit volgt dat deze tekst niet voor een klooster bestemd was, want die hadden eigen afschrijfmogelijkheden in overvloed. Dat geldt ook voor het hof, maar dat viel toch al af vanwege het Nederlands, zodat we de produktie in aanmerking genomen eveneens uitkomen bij een welgesteld burger te Brussel.[25]

Zulke elitaire kringen in de laatmiddeleeuwse stad, die zich van literatuur in de moedertaal bedienen, manifesteren zich ook elders. Terloops noemden we al Brugge, waar eveneens aan het eind van de middeleeuwen nog een Franstalige aristocratie aanwezig is, die door uitgever-drukker Colard Mansion bediend wordt met 'moeilijke' literatuur. In het Duitse taalgebied komt een dergelijk milieu direct naar voren uit de woorden van de tekstbezorger van de *Theuerdanck* uit 1514, de quasi-autobiografie van Maximiliaan van Oostenrijk, prachtig uitgevoerd. Deze wijst op het exclusieve karakter van de tekst, die niet geschikt is voor gewone burgers en boeren. Er is namelijk bewust gekozen voor esoterische verhullingen in een waas van raadselachtige allegorieën, en de uitgever bedoelt zijn woorden als aanbeveling. Hij is van mening 'das dem gemain man nit not sey den grunndt zu versteen'. Pikant is dat Thomas van der Noot deze tekst in 1523 ook in Brussel op de markt brengt in Nederlandse vertaling, maar jammer genoeg is er geen exemplaar bewaard gebleven. Zulke elitevorming via de literatuur in de moedertaal deed zich al eerder voor met de produktie van de *Parzival* en *Titurel* in druk, beide in 1477. Aangezien er niets aan deze eeuwenoude versteksten is veranderd, zijn taal en inhoud moeilijk te volgen, zodat de werken alleen geschikt zijn voor traditiebewuste aristocraten en geleerden.

Ook in Engeland is zo'n elite aanwezig in deze tijd, die zich van kunstige taal bedient om zich van anderen te onderscheiden. De uitgever-drukker William Caxton, tevens vertaler en bewerker, spreekt daar verschillende malen over op de Engelse boekenmarkt, waar hij gezien zijn langdurige verblijven te Brugge, aanvankelijk een buitenstaanderspositie bekleedde. Hij heeft het bijvoorbeeld over mensen met maatschappelijke pretenties die zich van 'rethoryk' en 'gaye termes' bedienen, en wel 'in such maners and termes that fewe men shall understonde theym'. Hij wenst daar niet aan mee te doen, en richt zich tot een breder publiek. Deze aristocratiserende cultuur in de moedertaal onderhoudt ook connecties met een beweging in het humanisme,

die het schadelijk vindt dat het volk tot alle geleerdheid toegang zou hebben. Het is niet nodig, schrijft Erasmus aan Luther, dat onontwikkelden alles weten.[26]

De Nederlandse *Theuerdanck*-produktie in Brussel van 1523 geeft aan dat zo'n strikt elitaire kring nog steeds aanwezig is binnen het Brusselse cultuurleven. Daarvoor bestaan ook andere aanwijzingen, niet in de laatste plaats uit het fonds van Van der Noot zelf waarin nog menige moeilijke tekst in de moedertaal voorkomt. Maar als dominante cultuurbeweging moet deze afgesloten groep reeds aan het eind van de middeleeuwen het veld ruimen, om verder in de marge op de betere tijden te wachten van wat wij de vroegrenaissancistische literatuur noemen, die in Brussel zichtbaar wordt rond het midden van de zestiende eeuw in het werk van Jan Baptist Houwaert. Onmiskenbaar is zich namelijk een tweede beschavingsoffensief gaan manifesteren, nu geheel in de pas met de toenemende nood waarin de stad vanaf de jaren zestig van de vijftiende eeuw komt te verkeren.

Allengs sluiten de rijen zich, wel zeer noodgedwongen, tot een verticaal georganiseerde eensgezindheid, gericht op de verzoening met de soeverein. Na de interne opstanden van de jaren zeventig en tachtig zijn de oorspronkelijke verhoudingen meer dan ooit geformaliseerd in volk enerzijds en gezeten burgerij anderzijds. De handwerkslieden laten zich nu gedwee voor de kar van een al dan niet vermeend *Algemeen Belang* spannen, misschien nog het duidelijkst wanneer de van oudsher opstandige slagers in 1495 Filips de Schone als eersten trachtten te verleiden bij zijn inkomst om de stad weer gunstig gezind te zijn. Voordien had de stad met haar literaire propaganda voor het herstel der goede betrekkingen nog niet de juiste toon weten te vinden. In ieder geval bleek ze daarmee noch de handwerkslieden noch het hof te kunnen bereiken.

Zo is Caillieus presentspel bij de geboorte van Margareta van Oostenrijk op 10 januari 1480 uitermate hermetisch en gekunsteld. Bovendien kan van enige identificatie nauwelijks sprake zijn voor de lagere standen wanneer zij bij een opvoering mogen vernemen dat zij als bijtjes honing uit het jonggeboren prinsesje kunnen zuigen. Deze vergelijking is zo onwerkelijk vlak na het nauwelijks verstomde wapengekletter, dat stadsrederijker Caillieu er voor de zekerheid maar bijzet ‘welc bien dat wy gelyken muegen vuer 't gemeyn puepele’. Kort hierna worden de leiders van de opstand in 1477 naar 's-Gravenhage ontboden, waar Maximiliaan resideert. En dan verliezen twee van hen na lange verhoren, ook onder tortuur, hun hoofd.

Helemaal bont maakt Caillieu het, wanneer hij meegesleept door

zijn vergelijking van de geboorte van het prinsesje met die van Jezus de tendentieuze analogieën doortrekt naar de stad Brussel zelf:

> 't paleys van mynnen en 't huys van vreden
> en Bethleem vol duegdelyker seden,
> daer vrede en mynne es in beloken:
> dat 's Bruesel na den verstande gesproken.

Deze wensdroom van loyale bestuurderen, uitgesproken door Caillieu, moet Maximiliaan en Maria wel uiterst onwerkelijk in de oren geklonken hebben. De stad had hun immers tot nog toe weinig anders dan openlijke vijandschap betoond, hoezeer patriciërs en humanisten ook probeerden het tij te keren.

Later gaat het beter. Jan Smeken schrijft voor de stad in 1500 zo'n volstrekt onhelder zinnespel op de geboorte van het jonge erfprinsje Karel, dat niemand zich daaraan kon stoten. Daarentegen was er genoeg glamour in de opzichtige mythologische personages, die weinig voor de hand liggende christelijke deugden of krachten in de natuur verbeelden. Venus is dan bijvoorbeeld ‘'tslants welvaert’, en niet zoals gebruikelijk de wereldse liefde. Bovendien is er een krachtig Brussels zelfbewustzijn aanwezig, waarbij een absolute interne eenheid wordt gesuggereerd op het aloude fundament van Troje. Aan het slot wordt deze relatie met klaroengeschal gelegd, waarna hij rechtstreeks de complete stadsbevolking toespreekt als representanten van één gemeenschappelijk belang - ‘Ghij, zeven geslachten en negen nacyen’ - waarmee de aloude structurering van de stad in twee grote groepen weer opnieuw gevestigd is.[27]

De handwerkslieden laten zich nu geheel inpakken door een elders ontworpen *Algemeen Belang*. Ze haten en vrezen de Geldersen nog intenser dan de bestuurderen. En ze overtreffen die ook in het vurig verlangen om weer een echte vorst in hun midden te hebben. Dergelijke sentimenten worden met meesterhand bespeeld door de stadsmagistratuur. Maar het succes daarvan wordt niet alleen bevorderd door de nu algemeen gevoelde nood. Er is namelijk tevens sprake van een nieuwe beschavingsgolf, die zich richt tot de massa van halfgeletterden, met de verzekering dat ook zij zich kunnen onderscheiden door de juiste lering met het meest adequate vermaak. Dit tweede offensief lijkt weer van voren af aan te beginnen, maar dan wel met het verschil dat er nu een intellectuele doch zeer besloten elite is in de stad die gecompliceerde literatuur in de moedertaal gebruikt om zich te distantiëren.

De massa die nu benaderd wordt, is dan wel niet iedereen - men moest kunnen lezen -, zij laat zich toch zeer gewillig bij de hand nemen. Vooral in Duitsland is zo'n beweging van stedelijk humanisme aangewezen, die zich bedient van de moedertaal en gericht is op de emancipatie van de burgerij. Deze keerde zich onomwonden tegen de verhultechnieken van de afgesloten elites. Met die situatie laat Brussel zich rond 1500 goed vergelijken in cultureel opzicht. Rederijkerij en drukpers worden daar de voertuigen van een humanistische overtuigingskunst voor de half-ontwikkelde massa der burgerij. We naderen de meest besliste typeringen van de situatie in 1511 bij het vallen van de eerste sneeuwvlokken.

Gedachtengoed en vormgevingsprincipes worden aangereikt door de culturele elite, geheel in overeenstemming met de stadspolitiek. Daarmee laat men schouwspelen fabriceren, die de stedelijke bevolking moeten overtuigen van de noodzaak der ingenomen standpunten. De rol van die bevolking is nu primair die van toeschouwer. Steeds minder mensen maken steeds meer cultuur, de rest kijkt toe en vlucht zelf in vermaaksvormen die buiten de onmiddellijke kring van deelnemers geen enkele waardering meer weten te vinden. Raasden de handwerkslieden eerst nog over de markt met hun collectieve, landelijk geïnspireerde voorstellingen, dan vinden we daar rond 1500 weinig meer dan elite-theater, vol pracht en praal, omringd door een publiek van zich vergapende toeschouwers.[28]

Eindnoten:

24 Brusselse zottenfeest: Van Eeghem 1936, 74-78; verg. Pleij 1983, 28. Over de tegenstellingen in de stad zie infra 308-320. Pertcheval ed. 1948, 5; zie verder infra 194, 205-208.

25 Kruitwagen 1913, nr. 93: handschrift thans te Utrecht, Catharijne-convent; verg. Deschamps 1972, nrs. 78-79: daar ook informatie over de drukken; verg. CA nrs. 1376-1377, NK nr. 693; zie verder Pleij 1984B, 184-186. Voor het exemplaar van Maximiliaan: Gottlieb 1900, 37, nr. 10. Over Gielijs: infra 163-164 en de daar genoemde literatuur.

26 Over de *Theuerdanck*: Becker 1977, 196; Le Clercq 1936, 135-136; verdere bevestiging van zo'n Nederlandse bewerking volgt uit de opname van een *Teurdanck* in een lijst van verboden schoolboeken te Brugge in 1612: De Schrevel 1902, 175. Over de gedrukte *Parzival* en *Titurel*: Becker 1977, 243-259. Caxton: Hellinga 1982, 13-14. Erasmus' uitspraak: Sprandel 1982, 254.

27 Over de inkomst van 1495: Molinet ed. 1935-1937, II, 418. Caillieus presentspel: De Bock 1962-1963, resp. r. 356-357, 265-268. Over de opstand van 1477 en de gevolgen daarvan: Favresse 1934. Smekens spel: Hummelen 1968, IC 3; verg. Cuvelier 1937, 95-97, waar ook de citaten voorkomen.

28 Over het 'volkstaal-humanisme': Kleinschmidt 1983; Sprandel 1982, 254; Pleij 1984A.

5. De triomf van de burgercultuur

Deze tweedeling in de stadsbevolking vanaf het einde der vijftiende eeuw is voor het stedengebied van Noord-West-Frankrijk, met name Artois, beschreven door Robert Muchembled als meest beslissende cultuurbeweging op weg naar de moderne tijd. Voor een belangrijk deel lijkt zo'n splitsing ook op te gaan voor de steden van Brabant en Vlaanderen.

Veelzeggend noteert Jan Smeken de passieve recreatie van het volk bij het Gulden Vlies-spektakel in 1516 te Brussel in de volgende bewoordingen: ‘het volck dat lach Op huysen ende veynstren alomme.’ Het volk is een anonieme massa van toeschouwers geworden, en in die zin wordt het nu telkens bij manifestaties genoemd. Ze kijken hun ogen uit, zoals eerder ook bij de eland in het Brusselse dierenpark bleek. Maar al in de loop van de vijftiende eeuw begint het aantal voorstellingen toe te nemen die als voornaamste karakter het verbazen

en mildelijk begiftigen van het volk dragen. Op zo'n ontwikkeling wijzen ook de in Brussel verschijnende toeschouwersaccommodaties rond toernooiveld en dierenpark.[29]

Al in ander verband signaleerden we de waarschijnlijk uit Italië geïmporteerde humor van de drank spuitende fonteinen in de vorm van dieren of mensen. Ze behoren tot de vaste decoratie van het stadsspektakel. Bij de inkomst van Filips de Goede te Brugge in 1440 zijn er stellages met fonteinen, die via plassende knaapjes of vrouwenborsten hypocras, witte en rode wijn, en melk verschaffen. Bij eenzelfde gelegenheid in 1458 biedt Gent zelfs via de slurf van een nagemaakte olifant rode wijn aan. Het Brusselse schuttersfeest van 1444 telt onder de versieringen een fontein in de vorm van een vrouw, die wijn spuit uit haar borsten. En bij een groots adellijk steekspel op het toernooiveld van Coudenberg in datzelfde jaar is er ook al wijn voor het volk uit fonteinen. Nog ingewikkelder is de voorziening die in 1468 bij de huwelijksfeesten van Karel de Stoute en Margareta van York te Brugge getroffen wordt. Op een poort staan schutters uit wier pijlen wijn stroomt,

> waeraf dat stond onder elken scottre [schutter] eene vonte van blaeuwen steene van scarsines, dair de wyn in liep, ende waren daertoe gheordineirt nappen, daer 't volc uut drincken mochte.

Naar aanleiding van doopfeesten te Gent in 1500 na de geboorte van Karel wordt in een Latijns verslag daarvan het volgende gezegd over het adellijke gevolg van de baby:

> Op sommige plaatsen gooiden zij zilveren en gouden munten tussen het volk te grabbel, strooiend keer op keer. En wat elk opving of opraapte was 't zijn.

Zulke scènes vonden ook plaats bij Filips' inkomst te Brugge in 1497. Daar laat de koopliedennatie uit Biscaye de wijn vrijelijk lopen voor iedereen, terwijl die uit Spanje ‘sayden gelt om genoecht te makene.’ Dergelijke stereotiepe vrijgevigheid moet ten slotte tot het soort taferelen geleid hebben die Smeken beschrijft in zijn feestverslag van 1516 Er is dan ook een ridderlijk steekspel op de markt rond een allegorische verbeelding, waarin een bordpapieren kasteel voorkomt (waarschijnlijk de minneburcht, gevormd als een vrouw):

> Op elck side van 't casteel was een fonteyne

Daer rooden wijn uutliep in 't ghemeyne;
Om vaten wort daer ghesmeten, ghevochten.

Zulke onverkwikkelijke scènes moesten wel het aanwezige besef van een scheiding der geesten verscherpen. Jan Smeken lijkt het bijna over een andere wereld te hebben wanneer hij spreekt over het zich vergapende of het vechtende volk in zijn eigen stad.[30]

De genoemde festiviteiten waren niet alleen voor dat volk bestemd. Doorgaans lag de aanleiding in een vorstelijke gebeurtenis, een sportief treffen onder adel of burgerlijke elite, of in een religieus hoogtepunt. De massa der toeschouwers wordt in toenemende mate gepasseerd met elitaire verbeeldingen en toelichtingen daarop in het Latijn, bestemd voor de hoge zoniet vorstelijke gasten. Daarmee verliest het spektakel aan overtuigingskracht voor het volk wanneer het om propaganda voor de eigen politiek zou gaan. Maar die is grofweg na 1500 niet meer zo urgent. De macht hoeft niet meer uitgelegd te worden, maar alleen getoond in een zo groot en mysterieus mogelijke luister. Overigens is allerminst zeker of de hoge gasten wel voldoende uit de voeten konden met de geleerde verwijzingen en de Latijnse explicaties van die spectaculair verbeelde macht, die hen evenzeer moest imponeren. Daarmee sluit de kring zich bijna rond de bedenkers daarvan en het geletterde milieu dat hen nog kon volgen.

Vaak krijgt de inrijdende vorst dan ook een explicator toegewezen voor de feestelijke tocht door de stad langs alle stellages met allegorische verbeeldingen en togen. Brugge heeft reeds in 1440 bij de stellages korte verklarende teksten in het Latijn. De huwelijksvoorstellingen op tal van podia te Brussel in 1496 voor de jonge bruid Johanna van Castilië genieten een enorm succes onder de toeschouwers, zegt een ooggetuige. Maar alleen geletterden konden ten volle begrijpen, waarop het allemaal sloeg. Ze waren namelijk opgetogen over de optimale uitbeelding van de overdrachtelijke mogelijkheden van het getoonde vrouwen- en huwelijksmateriaal uit de bijbelse en klassieke oudheid op de actuele situatie van Filips' huwelijk met de Spaanse erfprinses. Zo luiden de woorden van het ooggetuigenverslag, waaruit duidelijk te lezen valt dat de togen (waarvan gekleurde pentekeningen zijn bijgevoegd) in dit opzicht slechts geapprecieerd konden worden door literaire fijnproevers.[31]

Zo is nu in feite de formule van het stadsspektakel geworden. De voorstellingen zijn gelaagd, ze bevatten gevarieerde attracties voor de massa maar zijn allereerst gebouwd rond intellectuele en elitaire verbeeldingen. En deze ontwikkeling versnelt zich nog na 1500. Zo bevat

de begrafenisstoet van koning Ferdinand van Aragon te Brussel in 1516, schoonvader van Filips de Schone, uitermate gecompliceerde allegorieën betreffende het koningschap en dynastieën, in navolging van de antieke *pompa funebris*. Desalniettemin slaagde men erin, volgens de uitvoerige beschrijving van de humanist Gerardus Geldenhauer, het publiek geboeid te houden. Men wist eenvoudig niet wat men zag! Of in zijn woorden:

> De toeschouwers waren stomverbaasd en gaven daar uitgelaten blijk van, want ze konden er niet genoeg van krijgen.

De formule van de verbijsterende praal voor het volk kon ook wel verkeerd uitpakken. De humanist Peter Gillis, vriend van Erasmus, organiseert de inkomst van Karel V in Antwerpen anno 1520. Hij ontwerpt een indrukwekkende reeks van erepoorten, kolonnades en triomfbogen met opschriften in Latijn, Grieks en Hebreeuws. Misprijzend moet hij later zelf vaststellen hoeveel kritiek hem dat opgeleverd heeft van mensen die slechts de moedertaal beheersten. Toch zal Gillis' koers verder de richting van het stadsspektakel bepalen. In de loop van de zestiende eeuw groeide het definitief uit tot een prachtvolle vertoning, die niet meer de verstandhouding tussen de complete stadsbevolking en de nieuwe soeverein probeerde te bevorderen, maar die van bovenaf een even overdonderende als onbegrijpelijke autoriteit vestigde en bevestigde, die geen instemming meer behoefde doch slechts eerbied afdwong.[32]

Waar staan nu de sneeuwpoppen van 1511? Ze wijken natuurlijk in allerlei opzichten af van het doorsneespektakel. Dat valt in deze tijd in de stad in drie grote groepen uiteen, waarbij het opmerkelijk is hoezeer de voorstellingen onderling correspondenties blijven vertonen. Allereerst zijn er de voortdurende festiviteiten rond de soevereine adel met aanhang, zoals blijde inkomsten, geboorte- en huwelijksfeesten, plechtigheden bij begrafenissen en de Gulden Vlieskapittels, alsmede de groots opgezette adellijke toernooien. In deze opsomming neemt het aandeel van de stad navenant af: bij inkomsten en geboortefeesten is zij verreweg de voornaamste organisator, bij de adellijke toernooien verdwijnt ze vrijwel uit het gezichtsveld. Daarnaast treffen we de ommegangen en processies aan, die een exclusieve stedelijke aangelegenheid vormen, met nu eens de adel als gast en toeschouwer. En ten slotte komen er steeds meer ontmoetingen in de stad met competitiekarakter tussen de stedelijke schutterijen, al dan niet te zamen met de rederijkers, die vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw ook hun

eigen feesten gaan houden, in Brabant bekend als de zogenaamde landjuwelen. Deze behoren eveneens tot de door de stad georganiseerde feestvormen.

Ervan uitgaand dat anno 1511 het stedelijke spektakel een aangelegenheid van de elite is geworden, kunnen we constateren dat het sneeuwpoppenfeest hiervan afwijkt. Het is zeker niet zonder meer te beschouwen als exponent van een culturele elite, die zich naar beneden toe heeft afgesloten en het volk tot toeschouwers bombardeert van hun door hogerhand bezegeld lot. Welzeker is er voortdurend een afstand aanwezig tot het volk in tal van groepen, maar daarin is niet het principe gelegen dat het geheel beheerst.

Die afstand schuilt in de moeilijkheidsgraad van sommige poppen, die wortelen in elitaire tradities zoals de klassieke voorstellingen, het naakt en de kalenderbeelden. Vervolgens schept Jan Smeken afstand door een massa op te voeren, die de ogen uitkijkt, het werk verzaakt en van sommige voorstellingen geen afscheid wil nemen. In zo'n kader hoort ook de titel van de gedrukte tekst thuis:

> d'Wonder dat in die stat van Bruesel ghemaect was
> van claren ijse en snee, die wel gheraect was.

In zijn brede dooibeschrijving aan het slot bevestigt hij deze kennelijk diep wortelende visie op ‘volk’, dat hij op stereotiepe wijze in de ellende laat komen wanneer de grote overstromingen na 12 februari alles beginnen weg te spoelen: het volk heeft gebrek, het volk moet vluchten. Maar zelf staat hij droog. En Smeken typeert de afstand nog eens extra door nu zijn eigen kring aan te spreken met ‘beminde vrienden’ (r.349). Maar dat volk enerzijds en die dierbare vrienden anderzijds veranderen in de slotstrofe toch weer in een algemeen *wi*. Dat gebeurt wanneer het geheel ten slotte majestueus wordt omgebogen tot een dooimetafoor, waarin uitgesproken wordt dat wij moeten hopen dat onze zonden gelijkelijk zullen wegsmelten voor het aangezicht van God. En dan zijn volk en gezeten burgerij - half, niet of geheel geletterd - weer één.

De attractie van de sneeuwpoppen lag zeker niet alleen in de lijn van het zich wezenloos vergapen. Tal van voorstellingen waren voor een breed publiek onmiddellijk te herkennen en te begrijpen. De voorstelling van de verkeerde wereld in het algemeen en die in het huwelijk in het bijzonder is zeer vertrouwd op straat. En dat geldt ook voor de sentimenten rond de Geldersen, de residentie van de vorst, het wiegje van de hertog. Al deze voorstellingen putten uit tradities die moeilijk

volks genoemd kunnen worden, maar die wel in de loop der eeuwen tot het collectieve voorstellingsvermogen zijn gaan behoren, zonder dat de elite in de stad zich daarvan rond 1500 al heeft afgekeerd. Dat is met name niet gebeurd omdat zulke voorstellingen zo goed pasten in de politiek van het *Algemeen Belang*, die zij niet alleen had ontworpen maar waarvan zij inmiddels ook geheel afhankelijk was.

Meermalen is vastgesteld dat Smeken geregeld volkser bij zijn verklaringen van de poppen te werk ging dan de bedoeling leek in de verbeeldingen zelf. Soms kwam dat doordat hij eenvoudig een aantal keren de intentie mist: de kalenderbeelden, de plasfontein, vrouw Laudate, het mannetje in de maan. Maar er lijkt daarin ook een didactische doelstelling gelegen te zijn, die geheel in de geest is van dat juist ingezette, vernieuwde beschavingsfront, gericht op een massa van half-geletterden. Zo'n publiek probeert de pers van Thomas van der Noot te bereiken, en wel op zo'n stimulerende wijze dat hij tegelijkertijd de uitbreiding van dat leergierige publiek bevordert. Daarbij blijkt de al twee eeuwen oude notie, dat burgers alleen vooruit kunnen komen door te leren, nog volop van kracht te zijn. En daarom produceert Thomas een hele reeks aantrekkelijk uitgevoerde instructiewerken, voor elk terrein dat de burger zou willen betreden. Nimmer richt hij zich tot de specialist, maar altijd tot hen die geen vreemde talen kennen en toch willen weten hoe de wereld in elkaar steekt, al was het maar om de juiste vragen aan de arts te kunnen stellen zoals het zwangerschapsboekje uit 1516 bij wijze van aanbeveling laat weten.

Maar zeer waarschijnlijk zijn er ook enkele sneeuwgroepen aanwezig waarin nog een tamelijk authentieke volkscultuur schuilt. We menen die vooral aan te treffen in de actuele straattaferelen in de wijken met de volkse typen en de ambachtslieden. Hier bleek het vrijwel onmogelijk vast te stellen waar het nu eigenlijk om ging. Daaraan draagt ook Smeken schuld, wiens problemen op dit punt enigszins met de onze overeenstemmen. Hij slaat lustig aan het animeren, absurder dan ooit, maar meer uit nood en in dienst van de eisen van zijn tekst dan in die van de sneeuwpoppen zelf.

Deze zeer gedifferentieerde achtergrond bij de sneeuwpoppen maakt het Brusselse sneeuwfeest zo'n wonderbaarlijke gebeurtenis. Tijdens één feest vindt er een cultureel treffen plaats tussen alle zich manifesterende standen, groeperingen en geledingen binnen de stad, zowel door hun zelfgeboetseerde poppen als door de rivaliserende appreciaties over en weer. En dan is er nog het stadsbestuur. Dat spreidt haar armen wijd en gretig uit over dit tamelijk spontane gebeuren. Want aan het geheel ging duidelijk geen centrale regie vooraf zoals bij

de inkomsten. Daarvoor is er te weinig plan in het geheel, een planmatigheid die juist zo overheersend aanwezig is in al dat andere ruim van tevoren geconcipieerde spektakel. Natuurlijk staat deze situatie direct in verband met het natuurgebeuren. Zoals eerder en elders geeft dat aanleiding tot initiatieven in de wijken, voor en bij particuliere huizen en andere gebouwen, om allerlei sneeuwpoppen te boetseren, waaraan zowel gezeten burgers (zelfs adel) als handwerkslieden deelnemen. Het spontane karakter hiervan volgt ook uit het herhaaldelijk door Smeken gemelde verschil in tijdsduur van de poppen, uiteenlopend van drie dagen tot meer dan drie weken. Bovendien zijn er enkele doublures. Maar het ontbreken van een centrale opzet volgt vooral uit het feit dat Smeken van alles niet herkent en soms een directe verbazing en bewondering uitspreekt. Zulke reacties zijn ondenkbaar bij een organisatie van bovenaf, waarvan hij als stadsrederijker zoals altijd de voornaamste leider zou zijn geweest.

De stad ziet evenwel onmiddellijk de voordelen van dit uitzonderlijke spektakel, al was het alleen maar uit de toeristische overwegingen waarvoor zij al zo lang een open oog had. Bovendien kon zij constateren dat haar voornaamste beleidspunten en politieke standpunten aanwezig waren. In het spontane sneeuwgebeuren komen van meet af aan ook de gezeten burgerij en de vertegenwoordigers van de intellectuele middenstand voor. Het stadsbestuur identificeert zich vervolgens officieel met het wild uitgroeiende spektakel: uit Smekens beschrijving valt eveneens op te maken dat er in de loop der dagen nog steeds poppen bij kwamen. Hoe ver die bemoeienis ging, valt niet goed uit te maken. Het is niet onmogelijk dat de stad op eigen initiatief liet bijbouwen, en zelfs dat ze de afbraak gelastte van wat haar niet zinde. Hoe dan ook is een algemene officialisering van het hele gebeuren evident. In een ordonnantie wordt bekendgemaakt dat beschadigingen door vandalen zullen worden bestraft. En Jan Smeken moet het feest vastleggen voor de toeschouwers (en het nageslacht?), in nauwe samenwerking met Thomas van der Noot. Dat hieraan een opdracht van overheidswege ten grondslag ligt, lijkt duidelijk te volgen uit het eerbewijs aan de stad waarmee Smeken afsluit, op dat moment stadsrederijker in haar dienst.

Waarschijnlijk is het een van de laatste keren dat de stad haar inwoners nog onder één noemer weet te brengen, namelijk die van het *Algemeen Belang*. Deze politiek, moeilijk vol te houden aan het eind van de middeleeuwen voor zowel rentenier als dagloner, kon nog eenmaal de gehele stadsbevolking verenigen vanwege het speciale Brusselse beleid anno 1511: de aloude stad gaat ten onder wanneer de vorst

niet terugkeert. Daarom is de absolute scheiding tussen elite en volk in Brussel op dit moment nog minder beslist dan elders gesuggereerd is voor de laatmiddeleeuwse steden in het algemeen. Daar komt nog bij dat er een beweging is onder de intellectuele elite van rederijkers en humanisten om steeds meer gedachtengoed en voorstellingen uit de massa op te nemen, aan te passen en te integreren, waarvan het succesvolle werk van Sebastian Brant en François Rabelais zovele voorbeelden geeft. Gevoegd bij het vernieuwde beschavingsoffensief, gericht op de grote groep der half-geletterden, bieden beide bewegingen op het culturele vlak aanzienlijke mogelijkheden tot herkenning en ontmoeting tussen alle lagen van de bevolking bij het bijzondere spektakel van het Brusselse sneeuwfeest.[33]

Voor een dergelijke ontmoeting was niet alleen de gemeenschappelijke vijand van buiten nodig, die zich aanmeldde in de persoon van koning Winter en zijn trawanten. Voorwaarde vormde eveneens een alert stadsbestuur, dat op voortvarende wijze de spontaan geboetseerde verzetsgroepen mobiliseerde tot een eigen leger van sneeuwpoppen. Dat voert het danig versleten wimpel van een eensgezinde burgerij, alleen gradueel geordend maar niet verdeeld. Alle stadsbewoners lijken hieraan voor een periode van maximaal zes weken nog eenmaal te willen geloven. Maar daarna zijn het niet alleen de sneeuwpoppen van 1511 waaraan de dooi van 12 februari een eind maakt.

Eindnoten:

29 Muchembled 1978, m.n. 192-200. Smeken ed. 1946B, r. 130-131. Toeschouwersvoorzieningen: infra 250-252.

30 Infra 117-118. Resp. *Kronyk* ed. 1839-1840, II, 109, 110, 111; id., 230; Schayes 1850, 127; Reiffenberg 1838, 33; De Roovere ed. 1866, 32; Reypens 1913, 227; *Inkomst* ed. 1950, 18, r. 68; Smeken ed. 1946B, r. 400-402.

31 Over de explicator zie Pleij 1984B, 192; deze praktijk is ook uit Brussel bekend: verg. Michels 1957, 155. Verder resp.: *Kronyk* ed. 1839-1840, II, 105-111; Berlin Kupferstichkabinett 78 D 5, m.n. fol. 31 verso: dank aan drs. Jinke Obbema en dr. C.L. Heesakkers.

32 Over de begrafenisstoet: Scheller 1983; verg. Gerardus 1516, fol. A2 recto: 'Stupebant videntes, & videre gestiebant, nec videndo satiari poterant.' Verder: Soly 1984B, 350; verg. Muchembled 1978, 208-212.

33 Over het stadsspektakel in het algemeen: Soly 1984A; id. 1984B; Van Uytven 1983; Kipling 1984.

Bijlagen

Bijlage 1. De tekst

D'wonder dat in die stat van Bruesel ghemaect was van claren ijse en snee, die wel gheraect was.

In 't jaer vijftienhondert ende tiene,
In Loumaent ende in Sprokille,[2]
Was te Bruesel wonder te siene,[4]
Menighen mensche t' sinen onwille.
Op die Hoochstrate lach al stille
Een groot peert, van den vlieghen verbeten;
Die crayen picten in sijn één bille,
Een hont heeft sijn tonghe uutgheten.
Ons Heere stont hierbi, wille 't weten,
En 't vrouken van Samarien, so wi saghen;
Si was so beschaempt in secreten,
Dat si stom bleef meer dan twintich daghen.

Niet verre van hier stont een swertbruer[13]
In eenen preecstoel, sonder ophouwen
Veerthien nachten aen eenen muer,
Sonder faelleren, voer mans en vrouwen:[16]
't Es wonder dat hi niet en sterf van couwen
Doer de rootbaerden ende snotvincken.[18]
Hierbi mocht men een coe aenschouwen,
Die men noyt en sach eten noch drincken,
Sonder torten, vijsten oft stincken,[21]

2 *Loumaent*, januari; *Sprokille*, februari.
4 *t'sinen onwille*, tot zijn verdriet.
13 *swertbruer*, minderbroeder.
16 *Sonder faelleren*, zonder ophouden.
18 *rootbaerden*, bevroren plekken (?); *snotvincken*, snottebellen.
21 *torten, vijsten*, schijten, winden laten.

Altijt staende in eenen pas
Ende onghemolcken: ghi moecht wel dincken,
Wat mirakelijcker coe dat was!

Bi den Spieghele sach men wondere:
Op een fonteyne stont een kint en piste,
Een man stont en gaepte daerondere,
Die op dit rooswater nau ghiste;[28]
Omdat niet lopen en soude te quiste,[29]
Ontfinck hij 't al in sinen mont;
Het kint niet eenen duym en miste
In 't pissen, also langhe als hi stont;
De man doer d'water was so ront,
Dat hi borstende daerhenen viel;
't Pisserken moest oock vallen in den gront,
Metter fonteynen, hoe stijf hi hem hiel.[36]

Aen der Cappellen stonden twee ghelieven,
Suver ende reyn, als suster ende broedere,
Nacht ende dach naect, als Adam met Ieven,
Ons eerste vadere ende eerste moedere.
Aen de Duyve stont, sighe 's vroedere,[41]
De maecht, d'lam, metten drake,
Ende Sint Joris, haer behoedere,
Die sijn hoot verloos sonder sake.[44]
Die coninck haer vadere was t' onghemake,[45]
Op sijn casteel ligghende hooghe;
Uut onghenoechten verloos hi sijn sprake,[47]
In sijn hoot haddi niet een goey ooghe.

Bi den Bucborre stont den god der minnen,
Naect met eenen strale op eenen pilaer,[50]
Daer hi met doerschoot der menschen sinnen;
Die 's niet en ghelooft, ga self tot daer!
Binnen 't Steenpoerte stont openbaer
Den Putteborre bewaert met eenen leeuwe;

28 *nau ghiste*, scherp lette.
29 *omdat niet*, opdat niets; *lopen* [...] *te quiste*, verloren gaan.
36 *hoe stijf hi hem hiel*, hoe onverzettelijk hij zich hield.
41 *sighe 's vroedere*, weet het wel.
44 *hoot*, hoofd; *verloos sonder sake*, verloor zonder schuld.
45 *t'onghemake*, in angst.
47 *onghenoechten*, verdriet.
50 *strale*, pijl.

Voer God noch den duvel en haddi vaer,[55]
Oft hi ghemaect had gheweest van sneeuwe;[56]
't Was een libaert van der ouder eeuwe,[57]
Om gheenen man en wildi roeren;[58]
't Es al waer, meendi dat ick gheeuwe?
Men sout 's met een stortkerre niet voeren.[60]

Aen Sint Jans ghasthuys op eenen poel
Waren twee mans van reynder pleghe;[62]
d'Een was een manneken op eenen stoel,
Hi track sijn snotghat uuten weghe,[64]
Omdat hi te bat soude zuyghen te deghe.[65]
d'Ander man was Sampson, de stercke,
Die den leeu met grooter zeghe
Sinen muyl optrack. Aen de kercke
In de Bleyckerie waren te wercke
David ende Golias in eenen camp;
God halp den cleynen binnen den percke,[71]
De groote ruese bleef in den ramp.[72]

Op 't Canstersteen stont Roelant en blies
In een casteel, dat niemant en heeft ghehoort!
Charon in sijn schip stoorde hem dies,
Met Sampson wou hi ter zeeweert voort;
Eenen leeu track hi den muyl opghescoort,[77]
Daer hi witten honich in vant.
Jedeon spranck in 't scip overboort,[79]
Al naect, met eenen sweerde in sijn hant;
Op eenen ram heefti hem vermant[81]
Om Sampson te stekene en te slane!
Maer hi en paste op hem niet een zant,[83]
Niet meer dan op d'manneken in die mane.

In 't hof van Gaesbeke op eenen torre[85]
In een veyster lach coninck Davit.[86]
In een fonteyne, eenen claren borre,[87]

55 *haddi vaer*, had hij angst.
56 *oft*, hoewel.
57 *libaert*, leeuw; *eeuwe*, tijd.
58 *wildi roeren*, wou hij in beweging komen.
60 *stortkerre*, kruiwagen.
62 *van reynder pleghe*, fatsoenlijk.
64 *snotghat*, neus.
65 *Omdat hi te bat soude zuyghen te deghe*, opdat hij des te beter flink zou kunnen drinken.
71 *halp*, hielp; *percke*, strijdperk.
72 *bleef in den ramp*, delfde het onderspit.
77 *opghescoort*, zodat deze openscheurde.
79 *Jedeon*, Gedeon.
81 *vermant*, verstout.
83 *paste op hem niet een zant*, lette helemaal niet op hem.
85 *torre*, toren.
86 *veyster*, venster.
87 *borre*, bron.

Sach hi die schoone Bersabe sneewit.
Haer naeckt lijf heeft hem so verhit,
Dat hi sinen camerlinck aen haer sant.
Al knielende adverteerde hi haer dit[91]
Ende stack haer eenen brief in die hant.
Een cameriere stont daer bi den cant
En ghaf haer rooswater in een lampet.
De properheyt, die men alomme vant,[95]
Heeft menighen mensche d'werck verlet.

In die Nieustrate was een merminne
Teghen Berch opcomen, blide ende vro,[98]
Si wou 't al hebben ter zeewaert inne:
Dancx oft ondancx, 't ghebuerde also.[100]
In 't Ruysbroeck stont de borch van Poeyro;[101]
Sneewint sadt daerinne verborghen;
Omdat 't slodt was in selcken no,[103]
Becacte hem een man van sorghen.
Voer 't hof van Nassouwen, avont ende morghen,
Stont een sot, en daer lach een wilde catte;[106]
Si lecte haren eers, al sou se verworghen;
In haren poot had se een groote ratte.

In 's Princhenhof lach eenen eenhoren
In den schoot van een maecht ghepresen;
Hi en wilde haver, hoy noch gheen coren,
Hertoghe Kaerle en soude te Bruesel wesen.
Die maecht oock 's ghelijcx van desen[113]
En cost ghemaecken gheen goede chiere;[114]
Si wert siec, si en cost niet ghenesen,
Van drucke liep si in die riviere.
Bi een fonteyne, costelijck ende diere,
Was si bi den eenhoren gheseten:
Si smalt ghelijck ijs bi den viere;
Waer si vour, dat moechdi wel weten.

Op den Lovenschen wech stont ons Heere

91 *adverteerde*, vertelde.
95 *properheyt*, schoonheid.
98 *opcomen*, naar boven gekomen.
100 *dancx oft ondancx*, goedschiks of kwaadschiks.
101 *borch*, burcht.
103 *no*, nood.
106 *sot*, nar.
113 *'s ghelijcx van desen*, evenzo.
114 *chiere*, sier.

Als een hofman, die sijn boomen plant.[122]
Magdalena dede hem groot eere,
Daer si hem dus in den boghaert vant.
Mijn heere d'amirael self metter hant
Halp eenen Hercules maken in sijn huys,
Omdatti reysen soude na Zeelant[127]
Voerbi Sobborch, so na der Sluys.
Hi sach wreedelijck, hi scheen confuys,[129]
Met sijnder cudzen, vrom van ghelate;[130]
Hi was so wel ghedaen, 't was een abuys,[131]
In alle sijn leden houdende mate.

Aen die Cancelrie stont een colomme,
Jent, al had een beeldesnider ghedaen,[134]
Met ronden cnoopen gheschildert rontomme;
Cupido den god sach men daerop staen.
In de Berchstrate sach men wonder aen:
Op sijn lene dat een heerschap lach,[138]
Die van eenen post brieven heeft ontfaen[139]
In Zeelant te comene sonder verdrach.[140]
Sijn cnecht, als hi dit hoorde ende sach,
Dat hi uut Bruesel vertrecken moeste,
Maecte so grooten hantgheslach,[143]
Dat hi in een hoecxken sadt en hoeste.

Aen Coperbeke stont Sinte Michiel
Met sinen sweerde hooghe verheven;
Onder sijn voeten hi twee duvels hiel,[147]
So vast, dat hem noch de leden beven!
Op de Houtmerct waer 't qualijck bedreven:[149]
Den coninck van Vrieslant hooghe gheboren
Heeft de sonne so in 't aenschijn ghewreven,
Dat hi nuese ende mont hadde verloren.
Voer den Nieuwenborre, wille 't horen,
Stont een onghemaect handeloos ruese;[154]
Hi had een aenschijn achter en een voren
Ende in elck eenen slommen langhen nuese.[156]

122 *hofman*, tuinman.
127 *Omdatti*, opdat hij.
129 *confuys*, van streek.
130 *cudzen*, knots; *vrom van ghelate*, dapper van voorkomen.
131 *abuys*, wonderlijke zaak.
134 *Jent*, schoon; *al*, alsof.
138 *lene*, rustbed.
139 *post*, postbode.
140 *verdrach*, uitstel.
143 *hantgheslach*, misbaar.
147 *hiel*, hield.
149 *waer 't qualijck bedreven*, was het lelijk toegegaan.
154 *onghemaect*, lelijk.
156 *slommen*, kromme.

Voer 't Schildeken sadt Bouwen Lanctant;
Metdallen wonderlijck was hi ghedaen![158]
Drie nachten men hem hoodeloos vant[159]
Ende des nachs wederomme opstaen.[160]
Ten lesten es hem noch eens toeghegaen,
Die hem des wercx eerst had ghemoeyt,
Omdat hi hem 't hoot soude afslaen,[163]
Maer in sinen hals was eenen steen ghegroeyt;
Dit heeft den voervechtere vernoeyt,[165]
Sijn mes was bedorven doer de kecke;[166]
Van thoerne, daer veel quaets uutgroeyt,
Wranck hi hem 't hoot van den necke.[168]

Recht boven Sinte Marie Magdaleenen
Stont eenen oliphant, cloeck in 't bedrijf,
Leelijck in 't wesen, met dicken beenen,
Een casteel haddi boven op sijn lijf;
Neptunus sadt hierin en grees seer stijf,[173]
Hi wilde 't al met hebben in de zee.
Ick hoorde menighen man ende wijf
Hem daer winschen met al den snee.[176]
Uut eenen slote quam hem groot wee,
Daer Mars die capiteyn in was;
Sijn serpentine schoot al ontwee[179]
Den oliphant, 't casteel ende al den bras.[180]

Ick heb dicwils hooren segghen:
Gheen heeter spel dan 't verkeeren,[182]
Hout tassen ende sciven verlegghen;[183]
Soo 't daer bleeck aen drie heeren,
Wel ghedost met ghevourden cleeren,[185]
Omtrint den hoeck van der Putterien.
Si levecuylden sonder verseeren[187]
Drie daghen ende drie nachten met hem drien,
Maer seer heymelijck tot allen tien.[189]
Een mensche die leeft en hoorde 's niet,

158 *Metdallen*, geheel en al.
159 *hoodeloos*, zonder hoofd.
160 *opstaen*, opgestaan.
163 *omdat*, opdat.
165 *voervechtere*, vernieler; *vernoeyt*, verveeld.
166 *kecke*, streek.
168 *wranck*, wrong.
173 *grees*, grijnsde.
176 *winschen*, verwensen.
179 *serpentine*, klein kanon; *ontwee*, in stukken.
180 *bras*, rommel.
182 *verkeeren*, trictrac.
183 *tassen*, opstapelen; *sciven*, damstenen, geld.
185 *Wel ghedost*, goed gekleed.
187 *levecuylen*, spelen van (onbekend) kansspel; *sonder verseeren*, zonder verdriet.
189 *tot allen tien*, steeds.

Hoe den terlinck liep aen allen zien;[191]
Si en waren noyt gram, dat selden es ghesciet.[192]

Aen 't Spoerken waren twee naecte kinderen,
Die 't al na Zeelant hebben ghedaecht;
Het scheen men en mocht hem niet hinderen,
Dan reghen, die sneeu en ijs verjaecht.
Op de Neermerct stont een slechte maecht[197]
In een cluysken, simpel van aerde;
Daerbi lach een leeu onversaecht,
Die met haer 't stadthuys verwaerde.[200]
't Ware onmoghelijck, dat men 't al verclaerde,
Dat men sach in diverschen wijcken,
Ende elck sijn begheerte openbaerde:
In .XXIX. jaren noyt van ghelijcken!

Op de Vischmerct sadt die clerck van der minen[205]
En screef twelef oft dertien daghen;
Die de sonne in d'water niet en moghen sien scinen
Hebben hem 't 's nachs 't hoot afgheslaghen.
Op 't Scoenbeke stont, schoon om behaghen,
Een fonteyne met vijf ghoten;
Twee amoruese daerinne laghen
Al naect, openbaer ende onghesloten;[212]
Een sotken quam vanachter gheschoten[213]
En benijdde, dat se so vrolijck waren.
Haer spel heeft hem ten inde verdroten,[215]
Hi hadde wel met willen plaren![216]

Bi Sint Thoons borre sadt Vrou Laudate[217]
Met eenen leeu ende eenen cleynen hont.
Een man stont en gaepte in die Scipstrate
Van den watere als een biervat ront.
Aen de Swerte Poerte die wildeman stont,
Die een beghine met haren lollepot verwaerde.[222]

191 *terlinck*, dobbelsteen.
192 *dat*, wat.
197 *slechte maecht*, eenvoudig meisje.
200 *verwaerde*, bewaakte.
205 *clerck van der minen*, klerk van de openbare afslag.
212 *openbaer ende onghesloten*, open en bloot.
213 *quam* [...] *gheschoten*, kwam plotseling naar voren.
215 *ten inde*, op het laatst.
216 *met*, mee; *plaren*, gekheid maken.
217 *borre*, put.
222 *lollepot*, ‘vuurpotje’; *verwaerde*, beschermde.

Een Sagittarius lach ontvallen eenen stront
Bi Sint Jans wincket, met eenen langhen baerde;[224]
Sinen boghe track hi met fellen aerde,[225]
Half vleesch half visch, half mensch half peert;
Menich man hem van hem vervaerde,[227]
Hi wilde 't al driven te Zeelant weert.

Aen Hollant waren twee noertsche drollen
Met verberden aensichten en handen;[230]
d'Een was een quene met eender rollen,[231]
In 't hoot en had se niet twee tanden.
d'Ander scheen een man uut vremden landen,
Het docht mi een Grieck, een Stradioot;[234]
't Fautsoen van eender boterstanden[235]
Oft van eenen kerscorf haddi op 't hoot.[236]
Noyt en hadden vleesch noch broot
Noch wijn noch bier in haer maghe.
Al ghave men mi de werelt van goude root,
Ick en wilde niet, dat ick bi hem laghe.[240]

Aen 't huys van Hemvliet t'sine plochte
Eenen schoonen lustighen Venus sat,
Also ardeghen als men maken mochte,[243]
Niet veel betere en was in 't stat;
Sardanapalus, in haer liefde mat,
Lach in haren schoot en sliep al stille;
Hi heeft haer also lief ghehat,
Dat hi vrouwenwerck dede om haren wille!
Hi span, hi haspte, hi hiel de spille,
Om te rustene in haer ermen blanck.
Hi was so vermutst op dees dille,[251]
Dat hi met haer al slapende verdranck.

Bi Sinte Goricx sadt een manneken;
Op een plaetse verwaerde hi sijn trappen,[254]
Tusschen sijn beenen hadde hi een kanneken,

224 *wincket*, poortje.
225 *met fellen aerde*, op heftige wijze.
227 *van hem vervaerde*, was bang voor hem.
230 *verberden*, verbrande.
231 *quene*, oud wijf; *rollen*, hoofddeksel (?).
234 *Stradioot*, Albanees.
235 *Fautsoen*, vorm; *boterstanden*, boterkarn.
236 *kerscorf*, kaarsenmand.
240 *hem*, hun.
243 *ardeghen*, kunstig.
251 *dille*, meisje.
254 *verwaerde*, bewaakte; *trappen*, val.

Omdat men hem versch bier soude tappen;[256]
Bi hem lach caes en broot om cnappen[257]
Teghen den honghere, dat was sijn avijs.
Een meysken stont met een scotel pappen
Bi twee naecte kinderen, stekende om prijs.
Een belleman dede hieraf d'bewijs[261]
In de Steenstrate, teghen den Oliphant;
Hi bien 't al uut Bruesel, sneeu ende ijs,[263]
Voer de Waterpoerte na Zeelant.

Tusschen den Hasendans en den Ketele
Was de wise Arestoteles bereden;
Sijn lief maecte van hem haren setele,
Haren quoniam brack hem al de leden.[268]
Cort hierna, ter selver steden,
Heeft hi hem op haer wel ghewroken;
Subijt met grooter vochticheden
Heefti haer hals en beenen ghebroken;
Eenen zeeridder sach men wonder coken,[273]
Hi wou 't al hebben uut 't Verwershoeck.
Een kint, ligghende in een wieghe beloken,[275]
En vervaerde hem niet, al was hi cloeck.[276]

Aen d'Acoleye was een cnecht overreden,
Die op 't strate stont verwe en wreef;[278]
Die meestere was seere t'onvreden,
Hi vliec, hi swour, hi grees, hi keef,[280]
Omdat men de sledde so qualijck dreef;[281]
Hi seyde: ‘boeve! cokijn! leckere!’[282]
't Rapiamus dat den cnecht overbleef[283]
Was des ander daechs een tanttreckere,
Maledente so hiet dees gheckere;[285]
Ghi en saecht noyt wonderlijcker ghast!
Hi blies lueghenen ghelijck eenen neckere,[287]
Men had se wel aen eenen want ghetast.[288]

256 *Omdat*, opdat.
257 *om cnappen*, om te eten.
261 *belleman*, omroeper.
263 *bien 't*, verjaagde het.
268 *quoniam*, zitvlak, schaamdeel.
273 *coken*, verrichten.
275 *beloken*, besloten.
276 *vervaerde hem niet*, was niet bang.
278 *stont verwe en wreef*, verf stond te mengen.
280 *vliec*, vloekte; *grees*, trok lelijk gezicht.
281 *sledde*, slede; *qualijck dreef*, slecht bestuurd werd.
282 *cokijn*, schelm; *leckere*, schavuit.
283 *'t Rapiamus*, het ongeregeld.
285 *gheckere*, grappenmaker.
287 *blies lueghenen*, zwetste; *neckere*, duivel.
288 *Men had se wel aen eenen want ghetast*, men kon er een wand mee behangen.

Bancbier sadt dwers teghenovere
Met eenen mouthoren aen een biervat;[290]
Hi dranck hem achter nat ende povere,[291]
Dat hi die mane creech in 't snotghat.[292]
Sijn wijf met twee kinderen bi hem sat,
Si riet, datti thuys met haer sou gaen;
Maer 't was verloren, dat si hem bat,
Hi en had om eenen coninck niet opghestaen!
Si weende, si en liet niet eenen traen;
Si claechde, si moest met nayen winnen,
Dat hi verdede ende hadde verdaen.
Wie sou hier goet gharen af spinnen?

Een ander dronckaert met goeder stayen[301]
Hoorde dat Bancbier was in ghebreke;
Hi had voer hem een vat biers ghelayen,
Maer hi gheraect 'er met in een beke.
Hi stont en cruydde meer dan een weke,
Maer 't en halp niet, hi en cost niet voert
Al en waer 't maer een corte streke;
Hi bleef daer ghearesteert, versmoert,[308]
Hi beet sijn tanden, hi was ghestoert,
Omdat den cruywaghen niet voert en wouwe.
Hebdi oyt van eenen dronckaert ghehoert
Den anderen zuyghere so ghetrouwe?[312]

Op de Caesmerct teghen een camme[313]
Saghen een zueghe, tsi wijf oft man;
Haer een vigghen track haer mamme,[315]
Op haren spinrock sadt si en span.
In 't Rosendal sach men wonder an:
Daer sadt een groot vet wijf, al naect,
Haer wanghen achter waren als eenen wan,[319]
Haer borsten waren wel gheraect,[320]
Een hont was tusschen haer beenen ghemaect;
Haer fronse was bedect met eender rosen;[322]

290 *mouthoren*, bierpul (?).
291 *achter nat ende povere*, vanachterennaten arm.
292 *die mane creech in 't snotghat*, stomdronken werd.
301 *met goeder stayen*, in goede omstandigheden.
308 *ghearesteert*, vastgenageld: *versmoert*, belemmerd.
312 *zuyghere*, dronkaard.
313 *camme*, bierbrouwerij (?).
315 *vigghen*, big; *mamme*, borst.
319 *wanghen achter*, billen; *wan*, soort ton.
320 *wel gheraect*, goed gevormd.
322 *fronse*, schaamdeel.

't Contoer onder de rose, dat ghij 't smaect,[323]
Doet den menighen sijn silverwerck losen.

In der stadthuys, wilt u verstant scerpen,
Waren drie coninghen, 't en es gheen droom;
Si wilden doer Vilvoerden na Hantwerpen
Ende so na Berghen opten Zoom.
Een post seyde: ‘al waer God u oom,
Ghi moet na Zeelant sonder dralen!’
Si namen haer peerden metten thoom,[331]
Opdat si eere mochten verhalen.[332]
Als overvloedich sal reghen dalen
En heet sonneschijn, moesten si duere.
Als si trocken, men sou haren cost betalen,[335]
't Soude al volghen, waren si vuere!

Op de Coelmerct stont Henneken Huysman,
Een sot, ghebacken van slechter eerde.[338]
Voer Brandenborch sach men abuys an[339]
Van twee amorueskens te peerde;
Si hadden twee speellien na haer weerde,[341]
't Was al ghenoechte dat men hem boot;[342]
Si waenden wel riden harer veerde,[343]
Den cusdans reyen met vruechden groot;[344]
Maer achterna so quam de doot,
Die nam mijoeffrouwe metten slippen;
Haer dansen dat hem doen al verdroot,
Den gheest sadt hem op die lippen.

Beminde vrienden, als de doot compt,
Moet al smelten, vergaen als asschen;
't En hulpt ghedanst, ghespeelt, ghemompt,[351]
Wijsheyt, rijcheyt noch stercke hernasschen;
Alle ijs ende snee worden groote plasschen,
De doye bringhet al te quiste;[354]

323 *'t Contoer*, de ‘koffer’.
331 *metten thoom*, bij de teugel.
332 *eere*, spoediger; *verhalen*, vertrekken (?).
335 *Als si trocken*, als ze maar vertrokken.
338 *van slechter eerde*, van eenvoudige klei.
339 *abuys*, iets wonderlijks.
341 *na haer weerde*, passend bij hun staat.
342 *hem*, hun.
343 *riden harer veerde*, huns weegs te gaan.
344 *den cusdans reyen*, het minnespel spelen.
351 *'t En hulpt*, het helpt niet; *ghemompt*, vermomd.
354 *bringhet al te quiste*, doet alles verloren gaan.

Hoe wij 't wringhen, wriven, wasschen,[355]
De doot smelt ons met eenen miste.
Hoe stercken ijs dat men noyt vant,[357]
Het moet smelten ende water werden.[358]
So worden wi asschen doer de doot met liste,
Hoe sterck, hoe stijf, dat wi hier terden.[360]

De doye en can niemant wederstaen!
Niet en batet Sampson sijn cracht;
Hercules en Charon sijn vergaen
Arestoteles en sijn boel sijn versmacht,[364]
Den oliphant en Pluto vielen in die gracht,
Mars en sijn casteel sijn verdroncken,
David en Bersabe sijn t'onderbracht,
De zeeridder en de merminne versoncken;
Den wildeman en heeft er niet ghestoncken,
Den Sagittarius viel oock al ontwee[370]
Also de belleman had gheclоncken;[371]
Hi daechde 't metter doyen al in 't zee.

Noch een doye was in 't selve jaer,
Ultima Decembris, te Bruesel in 't stede;
't Volck hadde ghebreck in 't openbaer
Van broode, van biere, van vleesche mede.
Elck den anderen bistanticheyt dede
Met waghenen, met peerden, met scuten;
Het watere es van felder zede,
Men can 't gheweren noch uutghesluten.[380]
't Goet swam in huys en daerbuten,[381]
Noyt meerder schade dan op desen dach!
Men maech 't wel voer waerheyt uten:
d'Water men niet wederstaen en mach.

Tweleve februarij quam een vloet
Van deser doyen, noyt 't 's ghelijcx ghesien!
't Es wondere, wat d'water al doet,
Als 't den wille Gods laet gheschien.

355 *Hoe wij 't wringhen, wriven, wasschen*, wat we ook proberen mogen.
357 *noyt vant*, ooit vond.
358 *werden*, worden.
360 *stijf*, dapper; *terden*, rondstappen.
364 *boel*, liefje.
370 *al ontwee*, geheel in tweeën.
371 *also*, zodra.
380 *gheweren noch uutghesluten*, afweren noch buitensluiten.
381 *swam*, dreef.

't Volck moest alom op de hoochde vlien,
Op cameren, op solders dat si laghen;
Mans ende vrouwen, oude ende jonghelien,
Sach men alom doer d'water draghen;
Binnen twee nachten ende twee daghen
Muelenen, brugghen ende mueren vielen.
Si en leven niet, die oyt ghesaghen
d'Watere also veel dincx vernielen!

God gheve dat wi so doyen moeten,
Smelten ende te nieute doen ons sonden,[398]
Dat wi in den hemel verfroyen moeten,[399]
Daer nemmermeer doot en wort vonden.[400]
Noyt so stercken ghestichten en stonden,[401]
Si en moeten vergaen, als 't te Bruesel dede.
Christus, doer u doet en u vijf wonden,
Gheeft ons na der doot eewighen vrede.
Dit es ter eeren van Bruesel der stede
Ende hem die se lief hebben en minnen;
Weder si hier sijn oft elders mede,
God late hem alle haer leet verwinnen!

AMEN

398 *te nieute doen*, uitroeien.
399 *verfroyen moeten*, ons mogen verblijden.
400 *vonden*, aangetroffen.
401 *ghestichten*, bouwwerken.

Bijlage 2. Index van sneeuwpoppen in Smekens tekst

Adam 39
Aristoteles 266, 364
Bancbier 289
Bathseba 88, 367
begijn 222
belleman 261, 371
big 315
Bouwen Lanctant 157
broeder, zwarte 13
burcht van Poederoijen 101
Charon 75, 363
Christus 9, 121
Cupido 49, 136
David 70, 86, 367
Dood, de 345
draak 42
Driekoningen 326
drollen, twee Noorse 229
dronkaard 301, 311, 312
duivels, twee 147
eenhoorn 109, 118
Eva 39
Friesland, koning van 150
Gedeon 79
gelieven, twee 37, 340
god der liefde 49
Goliath 70
Griek 234
heer, adellijk 138
Henneken Huysman 337
Hercules 126, 363
heren, drie adellijke 184
hond 8, 321
hondje 218
Huysman, Henneken 337
Jedeon 79
Joris, Sint 43
kamerdienaar 90
kamerdienares 93
kasteel 177
kat, wilde 106
kind, plassend 26
kind in de wieg 275
kinderen, twee 293
kinderen, twee naakte 193, 260

klerk 205
knecht 141, 277
koe 19
koning 45
koning van Friesland 150
koningen, drie 326
kraaien 7
lam 42
Lanctant, Bouwen 157
Laudate, vrouw 217
leeuw 54, 57, 67, 77, 199, 218
maagd 42, 110, 197
Maledente 285
man, dikke 219
man, rooswater drinkende 27
man, zich beschijtende 104
Manneken-Pis 26
mannetje, etend en drinkend 253
mannetje in de maan 84
mannetje op scupstoel 63
Maria Magdalena 123
Mars 178, 366
meermin 97, 368
meester 279
meisje met bord pap 259
Michiel, Sint 145
minderbroeder 13
minnenden, twee 211
Neptunus 173
Noorse drollen, twee 229
olifant 170, 365
omroeper 261, 371
paard 6
Phyllis 267
Pluto 365
Poederoijen 101
postbode 139, 329
rat 108
reus 154
Roeland 73
Sagittarius 223, 370
Samaria, vrouwtje van 10
Samson 66, 76, 82, 362
Sardanapalus 245
schildersknecht 277
Sneewint 102
speellieden, twee 341
Stradioot 234
tandentrekker 284

tuinman 122
Venus 242
vliegen 6
vrouw van Bancbier 293
vrouw, dikke naakte 318
vrouw Laudate 217
vrouwtje van Samaria 10
wildeman 221, 369
wijf, oud 231
zeeridder 273, 368
zeug, spinnende 314
zot 106, 213, 338
zwarte broeder 13

Literatuuropgave

J.A. Aertsen, ‘Burger en beroep in de middeleeuwen’, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 41(1978), 23-85.
Aesop, *Fables*; transl. by S.A. Handford. (Harmondsworth 1987).
AGN: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem 1978-1983. 10 dln.
H. van Aken, *Die rose*; uitgeg. door E. Verwijs. 's-Gravenhage 1868.
A. Ampe, ‘Jan van Denemarken's processiespel’, in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde* 32 (1978), 5-19.
Symon Andriesz, *Duytsche Adagia ofte spreecwoorden*. Antwerpen, H. Alssens, 1550. ex: privé-collectie Nederland.
W. van Anrooy, ‘Bijdrage tot een geografische situering van het handschrift Van Hulthem’, in: *Spiegel der letteren* 28 (1986), 225-233.
Ph. Ariès, *l'Homme devant la mort*. Paris 1977.
A.M.C. van Asch van Wyck, ‘De schut- of schuttersgilden in Nederland’, in: *Bijdragen van het historisch genootschap* 1(1848), 92-202.
Economische en financiële aspecten van de Brusselse geschiedenis. Tweede uitgave. Brussel 1979.
M. Aston, ‘Huizinga's harvest: England and The waning of the middle ages’, in: *Medievalia et Humanistica* 9(1979), 1-24.
J.C. Aubailly, *Le monologue, le dialogue et la sottie*. Paris 1976.
Augustine, *Concerning the city of God against the pagans*. A new transl. by H. Bettenson with an introd. by D. Knowles. (Harmondsworth 1972).
E. van Autenboer, *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen (1400-1600)*. Gent 1962.
E. van Autenboer, ‘Ommegangen in het Noorden van het oude hertogdom Brabant (vóór 1600)’, in: *Taxandria* 35 (1963), 109-128.
P. Avonds, ‘Mystiek, ideologie en politiek. Jan van Leeuwen, de “goede kok” van Groenendaal over de hofhouding van hertog Jan III van Brabant’, in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*; ed. J. Janssens. Brussel 1982, 228-238.
P. Avonds, ‘Zelfbewustzijn en ideologie bij de Brabantse steden in de late middeleeuwen’, in: *Noordbrabants historisch jaarboek* 1 (1984), 1-8.
M. Baelde, ‘De toekenning van drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw’, in: *De gulden passer* 40 (1962), 19-58.
C. de Baere, *Onze Vlaamsche reuskens*. Antwerpen 1941.
C. de Baere (A), ‘De Brusselsche kamers van Rhetorica’, in: *Eigen Schoon en De Brabander* 29(1946), 1-16.
C. de Baere (B), ‘De bedrijvigheid der oude kamers van rhetorica te Brussel’, in: *Eigen Schoon en De Brabander* 29 (1946), 97-119.
C. de Baere, ‘Rhetoricale feesten te Brussel’, in: *Miscellanea J. Gessler*. Antwerpen 1948, 146-158.
J. Bailbé, ‘Le thème de la vieille femme dans la poésie satirique du seizième et au début du

dix-septième siècles', in: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 26 (1964), 98-119.
M. Bakhtine, *l'Oeuvre de François Rabelais et la culture populaire au moyen age et sous la renaissance*. (Paris 1970).
R. Baldwin, Peasant imagery and Bruegel's 'Fall of Icarus', in: *Konsthistorisk Tidskrift* 55 (1986), 101-114.
J. Baltrušaitis, *Réveils et prodiges. Le gothique fantastique*. (Paris 1950).
M. Bastaits, 'Géants et marionnettes de Brabant', in: *Le folklore brabançon* nr. 224 (1979), 345-409.
A. Batselier, *Kronick van het toneel en van het letterkundig leven te Geraardsbergen (1416-1808)*. Geraardsbergen 1976.
D. Bax, *Hieronymus Bosch and Lucas Cranach. Two Last Judgment triptychs*. Amsterdam 1983.
Antonio de Beatis, *The travel journal: Germany, Switzerland, the Low Countries, France and Italy, 1517-1518*. Ed. by J.R. Hale. London 1979.
P. Bec, *Le lyrique française au moyen âge (XIIe-XIIIe siècles); contribution à une typologie des genres poétiques médiévaux*. Paris 1977-1978. 2 vols.
P.J. Becker, *Handschriften und Frühdrucke mittelhochdeutscher Epen*. Wiesbaden 1977.
Bede, *The ecclesiastical history of the English people*. Ed. with an introd. by J. Campbell. New York (1968).
Dat bedroch der vrouwen. Utrecht, Jan Berntsz., (circa 1532). ex: privé-collectie Nederland.
D.A. Berents, *Het werk van de vos; samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*. Zutphen 1985.
M. Bernhard, *Hans Baldung Grien; Handzeichnungen; Druckgraphik*. München (1978).
G. Bertrijn, *Chronijck der stadt Antwerpen*. Uitgeg. door G. van Havre. Antwerpen 1879.
(*Den bibel int corte*). Brussel, Th. van der Noot, 1513. ex: Leiden UB.
La bible des poetes metamorphoze. Trad. et comm. par Colard Mansion. Paris, A. Vérard, (circa 1507). ex: London BL.
L. van Biervliet, 'Sneeuwbeelden vroeger en nu', in: *Biekorf* 80 (1980), 73-75.
Die eerste bliscap van Maria en Die sevenste bliscap van onser vrouwen. Ingel. en van aant. voorzien door W.H. Beuken. Culemborg 1973.
A. Blok, 'Achter de coulissen', in: *De Gids* 140 (1977), 257-270.
A. Blok, 'Infame beroepen', in: *Symposion* 3 (1981), nr. 1/2, 104-128.
Ph. Blommaert, *Beknopte geschiedenis der kamers van rhetorica*. Gent 1838.
Boccaccio, *Van den doorluchtighen vrouwen*. Antwerpen, Cl. de Grave, 1525. ex: Paris BN.
Boccaccio, *Van den doorluchtighen gloriosen ende edelen mannen*. Antwerpen, Cl. de Grave, 1526. ex: Brussel KB.
Boccaccio, *De la genealogie des dieux*. Paris, J. Petit, 1531. ex: London BL.
E. de Bock, *Opstellen over Colijn van Rijssele en andere rederijkers*. Antwerpen 1958.
E. de Bock, 'Een presentspel van Colijn Caillieu', in: *Spiegel der letteren* 6 (1962-1963), 241-269.

P. Bockstaele, ‘Het oudste gedrukte Nederlandse rekenboekje’, in: *Scientiarium Historia* 1(1959), 53-71.
P. Bockstaele, ‘Het oudst bekende, gedrukte Nederlandse meetkundeboek: Die waerachtige const der geometrien (1513)’, in: *Tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 7 (1984), 79-92.
Dat boeck vanden pelgherym. Haarlem, J. Bellaert, 1486. ex: Brussel KB.
Tboeck vanden leven ons heeren Jhesu Christi. Antwerpen, G. Leeu, 1487. ex: San Marino (Cal.), Huntington Libr.

Dboeck der inghelen. Brussel, Th. van der Noot, 1517. ex: Leiden UB.
L. en J. van Boeckel, 'Landjuwelen en haagspelen in de XVe en de XVIe eeuw', in: *Jaarboek De Fonteine* 18 (1968), 5-27.
Boecxken van de ordene van S. Brigitten. Brussel, Th. van der Noot, (circa 1519). ex: Stockholm KB.
J. van Boendale (Jan de Klerk), *De Brabantsche Yeesten, of Rymkronyk van Braband*. Uitgeg. door J.F. Willems. Brussel 1839-1869. 3 dln.
J. van Boendale, *Der leken spieghel*. Uitgeg. door M. de Vries. Leiden 1844-1848. 3 dln.
P.C. Boeren, 'De bibliotheek van de Brusselse kanunnik N. Clopper sr. (1472)', in: *Het boek* 30 (1949), 175-225.
P. Bonenfant, 'Le "marais" Saint-Jean, où l'on noyait les adultères', in: *Annales de la société d'archéologie de Bruxelles* 46 (1942-1943), 221-258.
P. Bonenfant, 'Une fondation patricienne pour béguines à Bruxelles au XIIIe siècle', in: *Mélange Georges Smets*. Brussel 1952, 91-104.
P. Bonenfant, 'Bruxelles et la Maison de Bourgogne', in: *Bruxelles au XVème siécle*. Bruxelles 1953, 21-32.
A.-M. Bonenfant-Feytmans, 'Note sur l'organisation de la sécrétairerie de la ville de Bruxelles au XIVe siècle', in: *Le moyen âge* 55 (1949), 21-39.
A.-M. Bonenfant-Feytmans, 'Les ancêtres d'André Vésale', in: *Cahiers Bruxellois* 10 (1965), 100-116.
M. Boone e.a., 'Fictie en historische realiteit. Colijn van Rijsseles "De Spiegel der Minnen", ook een spiegel van sociale spanningen in de Nederlanden de late middeleeuwen?', in: *Jaarboek De Fonteine* 34 (1984), 9-33.
E. Bouant, *Les grands froids*. Paris 1880.
Tbouck van wondre. Brussel, Th. van der Noot, 1513 (7 febr.). ex: Brussel KB.
Tbouck van wondre. Brussel, Th. van der Noot, 1513 (30 aug.). ex: Washington, Libr. of Congress.
Tbouck van wondre. Brussel, Th. van der Noot, (circa 1513). ex: thans onbekend (zie NK nr. 2526).
'Bourgeois et littérature bourgeoise dans les anciens Pays-Bas au XIIIe siècle', in: *Revue de l'Université de Bruxelles* 1978, 385-496.
W.J. Bouwsma, 'The two faces of humanism; stoicism and augustinianism in renaissance thought', in: *Itinerarium Italicum; the profile of the Italian renaissance in the mirror of the European transformations*. Ed. by H.A. Oberman. Leiden 1975, 3-60.
T. Brandenbarg (ter perse), in: *Vijf eeuwen gezinsleven; seksualiteit, huwelijk, gezin en opvoeding in de Nederlanden (1450-1960)*. Red. H. Peeters e.a. Baarn (1988).
S. Brant, *Das Narrenschiff*. Hg. von M. Lemmer. Tübingen 1968.
S. Brant, *Der sotten schip (Antwerpen 1548)*. Verzorgd en van een nawoord voorz. door L. Geeraedts. Middelburg 1981.
F. Braudel, 'Kanttekeningen bij "Civilisation matérielle et capitalisme"', in: *Te elfder ure* 26 (1982), 264-327.
A.H. Bredero, 'Le moyen âge et le purgatoire', in: *Revue d'histoire ecclésiastique* 78 (1983), 429-452.
G. Brom, *Schilderkunst en literatuur in de 16e en 17e eeuw*. Utrecht 1957.

A. Brounts e.a., *Manuscrits datés, conservés en Belgique*. Bruxelles 1968-1982. 4 tôm.
J. Brouwer, *Johanna de waanzinnige*. Amsterdam (1940, 1989).
C.C. de Bruin, *De middelnederlandse vertaling van De imitatione Christi (Qui sequitur) van Thomas à Kempis*. Leiden 1954.
C.C. de Bruin, 'Jacob van Maerlant: een gelovige revolutionair of een revolutionair gelovige?', in: *Geloof en revolutie*; aangeb. aan W.F. Dankbaar. Amsterdam 1977, 51-64.

C.C. de Bruin, ‘De prologen van de Eerste Historiebijbel geplaatst in het raam van hun tijd’, in: *The bible and medieval culture*. Ed. by W. Lourdaux and D. Verhelst. Leuven (1979), 190-219.
A. Brunard, *Twee fragmenten van het tapijt met de legende van O.-L.-Vrouw ter Zavel in het Gemeentelijk Museum te Brussel*. (Brussel z.j.).
H. Brunschwig, *Medicinarius; das Buch der Gesuntheit*. Strassburg, J. Grüninger, 1505. ex: München SB.
Bruxelles au 15e siècle. Bruxelles 1953.
Bruxelles; croissance d'une capitale. Sous la dir. de J. Stengers. (Bruxelles 1979).
J. Buisman, *Bar en boos; zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen*. Baarn (1984).
L. de Burbure, *De Antwerpsche ommegangen in de XIVe en XVe eeuw*. Antwerpen 1878.
P. Burke, *Popular culture in early modern Europe*. New York (1978).
A.M.J. van Buuren, ‘“Ay hoor van desen abuze”; enkele dorpers uit de middelnederlandse literatuur’, in: *Gewone mensen in de middeleeuwen*. Uitgeg. door R.E.V. Stuip en C. Vellekoop. Utrecht 1987. 137-159.
A. Bijns, *Refereinen*. Uitgeg. door W.L. van Helten. Rotterdam 1875.
A. Bijns, *Nieuwe refreinen*. Uitgeg. door W.J.A. Jonckbloet en W.L. van Helten. Eerste stuk. Groningen 1880.
A. Bijns, *Nieuwe refereinen*. Uitgeg. door W.J.A. Jonckbloet en W.L. van Helten. Gent 1886.
A. Bijns, *'t Is al vrouwenwerk; refreinen*. Samenstelling H. Pleij. Amsterdam 1987.
CA: M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*. La Haye 1874-1890.
F. de Cacamp, ‘Généalogie des familles inscrites au lignage Steenweegs: Uten Steenweghe dit van der Noot’, in: *Brabantica* 7/11 (1964), 565-610.
Colijn Caillieu, *Dal sonder wederkeeren of Pas der doot*. Door P. de Keijser. Antwerpen 1936.
W. Calin, ‘Jean Lemaire de Belges: courtly narrative at the close of the middle ages’, in: *The nature of the medieval narrative*. Ed. by M. Grunmann-Gaudet a.o. Lexington 1980, 205-216.
M.F.A.G. Campbell, ‘De tot heden onbekende dichter Gillis Peys en zijn Argonautentogt’, in: *De Nederlandsche Spectator* 1865, 19-22.
A. Capellanus, *Traité de l'amour courtois*. Trad., introd. et notes par C. Buridant. Paris 1974.
M. Carlier, ‘De sociale positie van de bastaard in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen’, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 13 (1987), 173-197.
Carmina Burana; kleine bloemlezing uit de middeleeuwse vagantenpoëzie. Nederlandse vert. van W. van Elden, 's-Gravenhage 1959.
M.L. Caron, ‘Goede en slechte vrouwen in de kerkelijke traditie’, in: *Helse en hemelse vrouwen*; tent. Utrecht Het Catharijneconvent. Utrecht 1988, 6-20.
M. de Casteleyn, *De conste van rhetorijcken*. Gent, Jan van Salenson, z.j. ex: Amsterdam UB.
Catalogue des livres de M.C. de la Serna Santander. Bruxelles 1803.

E. Catholy, *Fastnachtspiel*. Stuttgart 1966.
Den grooten Cathoon. Antwerpen, Cl. de Grave, 1519. ex: London BL.
Le charivari. Actes publ. par J. Le Goff et J.-C. Schmitt. Paris (1981).
De nieuwe chronijcke van Brabandt. Antwerpen, Jan Mollijns, 1565. ex: Amsterdam UB.
A. Claudin, *Histoire de l'imprimerie en France au XVe et XVIe siècle*. Paris 1900-1914. 4 tôm.
C. Clerbaut, ‘La bourgeoisie et les bourgeois dans l'ancien Bruxelles, au point de vue

historique et juridique', in: *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 11(1897), 398-415; 12 (1898), 281-309.
L. Le Clercq, 'Post Incunables des anciens Pays-Bas', in: *De gulden passer* 14 (1936), 129-137.
L. Le Clercq, 'Sinte Rombouts legende', in: *De gulden passer* 23 (1945), 127-147.
E. Cockx-Indestege, 'Brüssel: Domus de Nazareth', in: *Monasticon Fratrum Vitae Communis. I: Belgien und Nordfrankreich*. Brussel 1977, 19-34.
E. Cockx-Indestege en A. Rouzet, 'Drukkers en boekverkopers in Brussel van de 15de tot de 17de eeuw', in: *Varia Historica Brabantica* 6/7 (1978), 301-318.
E. Cockx-Indestege, 'Thomas van der Noot en zijn "Spieghel der behoudenessen" (ca. 1508); een beschrijving', in: *Quaerendo* 13 (1982), 103-123.
E. Cockx-Indestege, 'Jan Smeken en Thomas van der Noot, makers van "Den spieghel der behoudenessen", Brussel ca. 1508', in: *Liber amicorum H. Liebaers*. Brussel 1988, 213-234.
H. Coeckelberghs, 'Lonen en levensstandaard te Brussel in de 16e eeuw', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975), 169-207.
P. Cogels, 'Les fêtes données à Bruxelles et à Malines en 1517, à l'occasion de la présence de l'empereur Maximilien', in: *Bulletin de l'académie royale d'archéologie de Belgique* 1904, nr. IV, 108-122.
N. Cohn, *Europe's inner demons*. (Frogmore 1976).
D. Coigneau, 'Het leugenrefrein bij de rederijkers; een overzicht', in: *Studia Germanica Gandensia* 20 (1979), 31-74.
D. Coigneau, *Refreinen in het zotte bij de rederijkers*. Gent 1980-1983. 3 dln.
D. Coigneau, 'Rederijkersliteratuur', in: *Historische letterkunde; facetten van vakbeoefening*. Onder red. van M. Spies. Groningen (1984). 35-57.
Colijn van Rijssele, *De spiegel der minnen*. Met inl., aant. en woordenlijst door M.W. Immink. Utrecht 1913.
Ph. de Commynes, *Mémoires*. Éd. par J. Calmette. Paris 1924-1925. 3 tôm.
Ph. de Commynes, *Memoirs; the reign of Louis XI, 1461-1483*. Transl. with an introd. by M. Jones. (Harmondsworth 1972).
Een schoone contemplacie opten psalm Miserere mei deus. Brussel, Th. van der Noot, (circa 1516). ex: London BL.
J. de Coo, 'In Josephs Hosen Jhesus ghewonden wert', in: *Aachener Kunstblätter* 30 (1965), 144-184; 43 (1972), 249-261.
De negen couden. (Leiden, P. Jansz., circa 1540). ex: Oxford, Bodl. Libr.
Th. Coun, *De oudste middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti*. Hildesheim 1980.
W.A. Coupe, 'Ungleiche Liebe: a sixteenth-century topos', in: *Modern language review* 62(1967), 661-671.
Cronike van Brabant. Antwerpen, Jan van Doesborch, 1512. ex: Amsterdam UB.
Cronike van Brabant. Antwerpen, Jan van Doesborch, 1530. ex: Amsterdam UB.
Excellente cronike van Vlaenderen. Antwerpen, Willem Vorsterman, (1531). ex: Amsterdam UB.

Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant. Leiden, Jan Seversz, 1517. ex: Amsterdam UB.
Die cronijcke van Vlaenderen int corte. (Brussel, Th. van der Noot, circa 1515). ex: 's-Gravenhage KB.
Dye Cronyke van Zeelandt. Antwerpen, wed. H. Peetersen, 1551. ex: Gent RUB.
J. Cuvelier, 'Eene onbekende rijmkroniek van het begin der XIVe eeuw', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* 1928, 1039-1053.

J. Cuvelier, ‘Een viertal onbekende werken van de Brusselsche 15e-eeuwsche rederijkers Colijn en Smeken en van den Bruggeling Anthonis de Roover’, in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* 1938, 89-99.
A. de Cuyper, *Coutumes de Pays et Duché de Brabant. Quartier de Bruxelles*. Bruxelles 1869.
A. Dabrowka, ‘Früheste weltliches Theaterrepertoire in den Niederlanden’: typoscript 1987 (ter perse).
Drie daghe here, in: P. Leendertz, *Middelnederlandsche dramatische poëzie*. Leiden 1907, 119-131.
E. Dal, *The ages of man and the months of the year*. København 1980.
J. van den Dale, *De uure vander doot*. Brussel, Th. van der Noot, (circa 1515). ex: München SB.
J. van den Dale, *Gekende werken*; met inl., bronnenstudie, aant. en gloss. door G. Degroote. Antwerpen 1944.
Dante Alighieri, *The comedy; cantica I: Hell*. Transl. by D.L. Sayers. (Harmondsworth 1973).
J.H. Darings, ‘De strengste winters in de Nederlanden’, in: *Belgisch museum* 5 (1841), 31-56.
N.Z. Davis, ‘The reasons of misrule: youth groups and charivaris in sixteenth-century France’, in: *Past and present* nr. 50 (1971), 41-75.
M. Debae, *De librije van Margareta van Oostenrijk*. Brussel 1987.
L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken*. Antwerpen 1951.
W. Deckers, ‘Genot en huwelijk: een discussie in de late middeleeuwen’, in: *Tijdschrift voor theologie* 11 (1971), 249-274.
G. Degroote, ‘Taaltoestanden in de Bourgondische Nederlanden’, in: *De nieuwe taalgids* 49 (1956), 303-309.
Dirc van Delf, *Tafel van den Kersten Ghelove*. Uitgeg., ingel. en van aant. voorz. door L.M.Fr. Daniëls. Antwerpen 1937-1939. 4 dln.
J. Delumeau, *La peur en Occident, XIVe-XVIIIe siècles*. Paris (1980).
E. de Dene, ‘Testament rhetoricael. Uitgeg. door W. Waterschoot en D. Coigneau’, in: *Jaarboek De Fonteine* 26 (1975), II; 28(1976-1977), II; 30(1978-1979), II.
W. Deonna, ‘Le centaure, conseil du gouvernement et gardien du secret’, in: *Genava* 7 (1959), 73-87.
N. Depaepe, ‘Kunnen onze Beatrijslegende en abele spelen geëvalueerd worden door middel van Andreas Cappellanus' “De arte honeste amandi”?’, in: *Leuvense bijdragen* 53 (1964), 120-147.
E. Deschamps, *Oeuvres complètes*. Publ. par De Queux de Saint-Hilaire e.a. Paris 1874-1903. 11 tôm.
J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Leiden 1972.
N. Despars, *Cronijcke van den lande ende grafscepe van Vlaenderen*. Uitgeg. door J. de Jonghe. Brugge 1840-1842. 4 tôm.
E. Dhanens, ‘Jan van Roome alias van Brussel, schilder’, in: *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis* 11 (1945-1948), 41-146.

Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen. Opn. uitgeg. vanwege de Mij. der Ned. Letterkunde te Leiden. Leiden 1899.
C. Dickstein-Bernard, ‘Details inedits concernant l'Ommegang’, in: *Cahiers Bruxellois* 7 (1962), 259-266.
C. Dickstein-Bernard, ‘La voix de l'opposition au sein des institutions bruxelloises

(1455-1467)', in: *Hommage P. Bonenfant*. Bruxelles 1965, 479-500.
C. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467*. Bruxelles 1977.
R. Dieckhoff, 'Antiqui-moderni; Zeitbewusstsein und Naturerfahrung im 14. Jahrhundert', in: *Die Parler und der schöne Stil, 1350-1400*. III. Köln 1978, 66-93.
P. Dinzelbacher, 'Het onderzoek van de middeleeuwse volkscultuur; een schets van de huidige problematiek', in: *Volkskundig Bulletin* 12 (1986), 265-282.
Die dietsche doctrinale, leerdicht van den jare 1345; toegekend aan Jan Deckers. Uitgeg. door W.J.A. Jonckbloet. 's-Gravenhage 1842.
J. van Doesborch, *De refreinenbundel*. Uitgeg. door C. Kruyskamp. Leiden 1940. 2 dln.
G. Dogaer, *De librije van Filips de Goede*. Brussel 1967.
P.N. van Doorninck, *Geldersche kronieken*. Arnhem 1904-1908. 2 dln.
G. van Doorslaer, 'Statues en neige; sneeuwbeelden', in: *Handelingen van den Mechelschen kring voor oudheidkunde* 5 (1894), 455-456.
D.C. Douglas a.o., *English historical documents*. London 1953 vlg.
G. Doutrepont, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne*. Paris 1909.
L. Dresen-Coenders, 'Machtige grootmoeder, duivelse heks; speurtocht naar de samenhang tussen heksenvervolging en de verering van de grote moeder Anna op de drempel van de nieuwe tijd', in: *Vrouw man kind*. Uitgeg. door K. Bertels e.a. Baarn (1978), 44-78,
L. Dresen-Coenders, *Het verbond tussen heks en duivel*. Baarn (1983).
L. Dresen-Coenders, 'De omgekeerde wereld: tot lering en vermaak', in: *Helse en hemelse vrouwen*. Onder red. van M.L. Caron. Tentoonstelling Utrecht Het Catharijneconvent. Utrecht 1988, 73-84.
G.M. Dreves u.a., *Analecta hymnica medii aevi*. Leipzig 1886-1922.
G. Duby, *De drie orden; het zelfbeeld van de feodale maatschappij, 1025-1225*. Amsterdam 1985.
A. Dürer, *Zijn dagboek van de reis door de Nederlanden in 1520-1521*. Door P.T.A. Swillens. Maastricht (1941).
Albrecht Dürer in de Nederlanden; zijn reis (1520-1521) en invloed. Brussel 1977.
D.R. Duncker en H. Weiss, *Het hertogdom Brabant in kaart en prent*. Tielt 1983.
R. Dupuys, *Le triumphante et solemnelle entrée faicte en sa ville de Bruges lan mil V. Cens XV*. Paris, Gilles de Gourmont, 1515. ex: London BL.
J. Duverger, *Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw*. Antwerpen 1935.
J. Duverger, 'Enkele aanteekeningen betreffende de Gentsche middelnederlandsche literatuur', in: *Album Frank Baur*. Antwerpen 1948, 227-234.
H. van Dijk, 'Als ons die astrominen lesen; over het abele spel Vanden Winter ende vanden Somer', in: *Tussentijds*. Bundel (voor) W.P. Gerritsen, onder red. van A.M.J. van Buuren e.a. Utrecht 1985. 56-70, 333-335.

A. Ebenbauer, ‘Das “christliche Mittelalter” und der “Prozess der Zivilisation”’, in: *Gegenwart als kulturelles Erbe*. Hg. von B. Thum. München 1985, 5-26.
W. van Eeghem, ‘Rhetores Bruxellenses (15de-16de eeuw)’, in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 14 (1935), 427-448.
W. van Eeghem, ‘Rhetores Bruxellenses’, in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 15 (1936), 47-78.
W. van Eeghem, ‘Biobiblographica’, in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* 1941, 529-585.
W. van Eeghem, *Brusselse dichters*. Brussel 1958-1963. 5 dln.
W. van Eeghem, ‘Brusselse dichters; Thomas van der Noot’, in: *De Brusselse Post* 11 (1961)-19 (1969).

Kaiserlicher Maiestat Einreitung und ander geschichten so zu Brussel un andersz wo in Brabandt ergangen sind. o.O. (1517). ex: Brussel KB.
E.L. Eisenstein, *The printing press as an agent of change*. Cambridge 1980.
L. Elaut, 'De Nederlandse bewerking (1514 en 1554) van Magninus' Regimen Sanitatis', in: *Het boek* 36 (1963-1964), 80-88.
N.J. Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation*. Frankfurt a/M 1980. 2 Tle.
A. van Elslander, 'Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de XVe en XVIe eeuw', in: *Jaarboek De Fonteine* (Gedenkboek) 1968, 29-60.
H.J.E. Endepols, 'Bijdrage tot de eschatologische voorstellingen in de middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 28(1909), 49-111.
D.Th. Enklaar, *Uit Uilenspiegel's kring*. Assen 1940.
D.Th. Enklaar, *Varende luyden; studiën over de middeleeuwse groepen van onmaatschappelijken in de Nederlanden*. Assen 1956.
H.A. Enno van Gelder, *Erasmus, schilders en rederijkers; de religieuze crisis der 16e eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst*. Groningen 1959.
D. Erasmus, *Samenspraken*. Vert. door N.J. Singels. Utrecht (1961).
D. Erasmus, *On copia of words and ideas (De utraque verborem ac rerum copia)*. Transl. from the latin, with an introd. by D.B. King and H. Rix. Milwaukee 1963.
D. Erasmus, *The colloquies*. Transl. by Craig R. Thompson. Chicago (1965).
H.G. Ernstinger, *Raisbuch*. Hg. von Ph.A.F. Walther. Stuttgart 1877.
S. Esche, *Adam und Eva; Sündefall und Erlösung*. Düsseldorf 1957.
E. van Even, *l'Omgang de Louvain*. Louvain 1861.
F. Falk, *Die Ehe am Ausgang des Mittelalters*. Freiburg 1908.
R.L. Falkenburg, *Joachim Patinir: het landschap als beeld van de levenspelgrimage*. (Nijmegen 1985).
F. Favresse, 'Documents relatifs à l'histoire politique intérieure de Bruxelles de 1477 à 1480', in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 98 (1934), 29-125.
L. Febvre et H.-J. Martin, *l'Apparition du livre*. (Paris 1971).
's Levens felheid; de Meester van het Amsterdamse Kabinet of de Hausbuch-meester. Samenstelling J.P. Filedt Kok. Amsterdam enz. 1985.
Ferguut. Uitgeg. met inl. en aant. door E. Rombauts, N. de Paepe en M.J.M. de Haan. Culemborch 1976.
K. de Flou en E. Gailliard, *Beschrijving van middelnederlandsche en andere handschriften, die in Engeland bewaard worden*. Gent 1895-1897. 3 dln.
R. Foncke, 'Bijnamen in Oud-Mechelen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 37 (1918), 27-42.
H. de la Fontaine Verwey, 'De vijftiende eeuw; het boek in de cultuur', in: *Kopij en druk in de Nederlanden*, red. W. Gs. Hellinga. Amsterdam 1962, 6-16.
S. Franck, *Wereltboek; spieghel ende beeltenisse des gheheelen aertbodems*. Z. pl. 1562. ex: Amsterdam UB.
E. Frankignoulle et P. Bonen fant, 'Notes pour servir à l'histoire de l'art en Brabant', in: *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 39 (1935), 7-204.

P. Franssen, ‘Dat Bedroch der Vrouwen, een onderzoek naar de functie van een 16e eeuwse verhalenbundel’, in: *Spektator* 12 (1982-1983), 270-289; 13 (1983-1984), 167-181.
P. Franssen, ‘Jan van Doesborch (?-1536), printer of English texts’, in: *Quaerendo* 16 (1986), 259-280.
P.J.A. Franssen, ‘Jan van Doesborch's departure from Antwerp and his influence on the Utrecht printer Jan Berntsz’ (ter perse: verschijnt in *Quaerendo* 1988).
P. Frédéricq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*. Gent 1899-1902. 5 dln.

J. Froissart, *Cronyke van Vlaenderen getranslateert uuten franssoyse in duytscher tale bij Gerijt Potter van der Loo, in de XVe eeuw*. Uitgeg. en toegel. door Nap. de Pauw. Gent 1898-1909. 4 dln.
Cl. Gaignebet et J.-D. Lajoux, *Art profane et religion populaire au moyen âge*. (Paris 1984).
Galbert of Bruges, *The murder of Charles the Good, count of Flanders*. Transl. with an introd. and notes by J.B. Ross. Rev. ed. New York (1967).
L. Galesloot, 'Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles', in: *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 3e série, t. IX (1866-1867), 475-500.
Galfredus, in: E. Gallo, *The poetria nova and its sources in early rhetorical doctrine*. 's-Gravenhage 1971.
Ch.F.J. Galliot, *Histoire générale, ecclésiastique et civile de la ville et province de Namur*. Liège 1788-1791. 6 tôm.
John of Garland, *The Parisiana poetria*. Ed. with introd., transl. and notes by T. Lawler. New Haven 1974.
Gerardus Noviomagus, *Pompa exequiarum regis Ferdinandi*. Leuven, Th. Martens, 1516. ex: 's-Gravenhage KB.
W.P. Gerritsen, 'Wat is hoofsheid? Contouren van een middeleeuws cultuurverschijnsel', in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*, ed. J. Janssens. Leuven 1982, 2-20.
W.P. Gerritsen e.a., *De wereld van Sint Brandaan*. Utrecht 1986.
J. van Gerven, 'Nationaal gevoel en stedelijke politieke visies in het 14de-eeuwse Brabant; het voorbeeld van Jan van Boendale', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976), 145-164.
J. van Gerven, 'Sociale werkelijkheid en mentale konstructie in het werk van Jan van Boendale (eerste helft 14de eeuw)', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1979), 47-70.
J. Gessler, 'Fragmenten van een Limburgsch Antichrist-spel uit de XVe eeuw', in: *Album opgedragen aan J. Vercoullie*. Brussel 1927, 137-146.
Die .vij. getiden op die passie ons heeren. Antwerpen, Th. van der Noot, (circa 1507). ex: Antwerpen, Plantijnmus.
Seven getyden op die passie ons heeren; Antw., Th. v.d. Noot, (circa 1507). Facs.-ed. P. de Keijser. (Antwerpen 1942). 2 dln.
E. Geudens, 'Ordonnancie of reglement van het Sint Sebastiaansgilde van Putte (Mechelen) anno 1563', in: *Dietsche warande* 22(1894), 167-182.
Tghevecht van minnen. Naar de Antwerpse postinkunabel van 1516 uitgeg. door R. Lievens. Leuven 1964.
J. van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*. Bruxelles 1901-1948. 13 dln.
W.S. Gibson, 'Bruegel, Dulle Griet and sexist politics in the sixteenth century', in: *Pieter Bruegel und seine Welt*. Hg. von O. von Simson u.a. Berlin (1979), 9-15.
A. Gier, 'Skatologische Komik in der französischen Literatur des Mittelalters', in: *Wolfram-Studien* 7(1982), 154-183.
A. Gittée, 'De legende van het Mannetje uit de Maan', in: *Taal en letteren* 11 (1901), 385-406.

Gloriant, in: *De abele spelen*. Naar het Hulthemse handschrift verzorgd door L. van Kammen. Amsterdam 1968, 95-147.
Ph. Godding, 'Liste chronologique provisoire des ordonnances intéressant le droit privé et pénal de la ville de Bruxelles (1229-1657)', in: *Bulletin de la commission royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique* 17 (1953), 339-400.
Th. Gottlieb, *Büchersammlung Kaiser Maximilians*. Leipzig 1900.

J. Goudsblom, ‘Civilisatie, besmettingsangst en hygiëne; beschouwingen over een aspect van het Europese beschavingsproces’, in: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 4 (1977), 271-300.
J. Goudsblom, ‘Over het onderzoek van civilisatieprocessen’, in: *De Gids* 145 (1982), 69-78.
J. ter Gouw, *De volksvermaken*. Haarlem 1871.
P.J. Goyens, *Un héros du Vieux-Bruxelles; le bien heureux Thierry Coelde († 1515); notes et documents*. Malines 1929.
C.C. van de Graft, *Middelnederlandsche historieliederen*. Epe 1904.
S. Greenblatt, ‘Filthy rites’, in: *Daedalus*, summer 1982, 1-16.
Grégoire Le Grand, *Morales sur Job*. Première partie, livres I et II. Deuxième ed. Introd. et notes de Rob. Gillet. Trad. de A. de Gaudemaris. Paris 1975.
P. Gringoire, *Le chastean de labour*. Paris, Ph. Pigouchet pour Simon Vostre, 1499-1500. ex: Paris BN.
H. Grundmann, *Ketzergeschichte des Mittelalters*. Göttingen 1978.
A. Grunzweig, ‘Quatre lettres autographes de Philippe le Bon’, in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 4 (1925), 431-437.
L. Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*. Amsterdam, W. Jansz, 1612. ex: Amsterdam UB.
A.Ja. Gurevich, ‘Popular and scholarly medieval cultural traditions: notes in the margin of Jacques Le Goff's book’, in: *Journal of medieval history* 9 (1983), 71-90.
R. Gustin, ‘Le printemps chez les poètes latins’, in: *Les études classiques* 15 (1947), 323-330.
GW: Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Leipzig 1925 vlg.
Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Hg. von H. Bächtold-Stäubli. Berlin 1927-1942. 10 Tle.
H. Havard, *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration*. Nouv. ed. Paris s.d. 4 tôm.
Tussen heks en heilige; het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw. (Nijmegen 1985).
L. Hellinga, *Caxton in focus; the beginning of printing in England*. (London 1982).
W. Gs. Hellinga and L. Hellinga-Querido, *The fifteenth-century printing types of the Low Countries*. Amsterdam 1966. 2 vols.
M.D. Henkel, *De houtsneden van Mansion's Ovide Moralisé*. Amsterdam 1922.
A. Henne et A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*. Bruxelles 1845. 3 tôm. (nieuwe editie: 1975, 4 tôm.)
J.H. Hering, *Tafereel van harde winters*. Amsterdam, Jac. van der Burgh, (1784).
D. Herlihy, *Medieval households*. Cambridge (Mass.) 1985.
C.R. Hermans, *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betrekkelijk de stad en meyery van 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1848.
B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel; een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij*. Uitgeg. door P.J. Verdam. Nijmegen 1980.
J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*. Assen 1978.

J. van Herwaarden, ‘Geloof en geloofsuitingen in de veertiende en vijftiende eeuw; eucharistie en lijden van Jezus’, in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*, ed. J. Janssens. Brussel 1982, 174-207.
R. Hirsch, ‘Printing in France and humanism, 1470-80’, in: *French humanism*, 1470-1600. Ed. by W.L. Gundersheimer. (London 1969), 113-130.
Historie van Turias ende Floreta. Brussel, Th. van der Noot, 1523 (1524 n.s.). ex: Rostock UB.
K. Hoffmann, ‘Cranachs Zeichnungen “Frauen überfallen Geistliche”’, in: *Zeitschrift*

des Deutschen Verein für Kunstwissenschaft 26 (1972), 3-14.
K. Hoffmann, 'Antikenrezeption und Zivilisationsprozess im erotischen Bilderkreis der frühen Neuzeit', in: *Antike und Abendland* 24 (1978), 146-158.
F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, circa* 1450-1700. Amsterdam 1949 vlg.
A.G. Homble, 'Bijdragen tot de geschiedenis en de folklore der geneeskunde. I. Hygiënische maatregelen van het magistraat van Brussel in de XIve eeuw', in: *Eigen Schoon en De Brabander* 30 (1947), 90-94.
V. D'Hondt, *Geschiedenis van het tooneel te Aalst en bijzonderlijk van de koninklijke rederijkkamer 'Amor Vincit'*. Aalst 1908.
De Hont, in: A. de Mul en B. Truffino, 'Kroniek van Axel en omgeving tot 1525; in uittreksels uit een handschrift van Jacob de Hont', in: *Jaarboek De oudheidkundige kring der Vier Ambachten* 11 (1939-1940), 35-245.
B.H. van 't Hooft, *Honderd jaar Geldersche geschiedenis in historieliederen*. Arnhem 1948.
A. Horodisch, *De Nederlandse drukkersmerken in de 15de eeuw*. Utrecht 1938. (repr. 1977).
A. Horton, *The child Jesus*. New York 1975.
W.N.M. Hüsken, *Noyt meerder vreucht; compositie en structuur van het komische toneel in de Nederlanden vóór de renaissance*. Deventer 1987.
J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*. Haarlem 1952.
H. d'Hulst, *Het huwelijk van Philips de Schone met Johanna van Castilië te Lier op 20 october 1496*. Antwerpen 1956.
J. van Humbeeck, 'Exploitation et répression des jeux d'argent en Flandre aux XIVe et XVe siècles', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 46 (1978), 327-352.
W.M.H. Hummelen, *Repertorium van het rederijkersdrama, 1500-ca. 1620*. Assen 1968.
W.M.H. Hummelen, 'Tekst en toneelinrichting in de abele spelen', in: *De nieuwe taalgids* 70 (1977), 229-242.
W.M.H. Hummelen, 'Notities bij E. van Autenboers Het Brabants Landjuweel der rederijkers (1515-1561)', in: *De nieuwe taalgids* 77(1984), 414-421.
B. Hunningher, 'De liturgische oorsprong van het theater', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 1954, 51-70.
B. Hunningher, *The origin of the theatre*. Amsterdam 1955.
Thuys der fortunen ende dat huys der doot. Utrecht, Jan Berntsz., 1531. ex: 's-Gravenhage KB.
S.A.P.I.H. lansen, *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van Rhetoriken*. Assen 1971.
IDL.: *Incunabula in Dutch libraries; a census of fifteenth-century printed books in Dutch public collections*. Nieuwkoop 1983. 2 vols.
Blijde inkomst; vier Vlaams-Bourgondische gedichten. Uitgeg., ingel. en toegel. door G. Degroote. Amsterdam 1950.
J. de Iongh, *De hertogin: Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Savoie, 1480-1530*. Amsterdam 1981.
R. Jansen-Sieben, 'Les "Contenances de table" d'Erasme en néerlandais', in: *Communiquer et traduire*; hommages à J. Dierickx, éd. par G. Debusscher e.a. Bruxelles 1985, 249-260.

J.D. Janssens, ‘Middeleeuwse “literaire” activiteit in de Augustijner-priorij van het Zoniënwoud’, in: *Eigen Schoon en De Brabander* 64 (1981), 317-367.
J. Janssens, ‘Jan van Ruusbroec in Brussel (1304-1343); of: nog maar eens Ruusbroec en Bloemardinne’, in: *De Brabantse mysticus Jan van Ruusbroec 1293-1381*. Brussel 1984, 3-33.
J.D. Janssens, ‘De “renaissance van de 12e eeuw” en de literatuur in de volkstaal in Brabant’, in: R. Bauer e.a., *Brabant in de twaalfde eeuw: een renaissance*? Brussel (1987), 65-112.

D.L. Jeffrey, ‘Franciscan spirituality and the elevation of popular culture’, in: *Canadian journal of history* 11 (1976), 1-18.
P. Jodogne, *Jean Lemaire de Belges, écrivain franco-bourguignon*. Bruxelles (1972).
R. Johannsmeier, *Spielmann, Schalk und Scharlatan; die Welt als Karneval: Volkskultur im späten Mittelalter*. Reinbek 1984.
W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst*. Amsterdam 1851-1855. 3 dln.
Vanden jongen geheeten Jacke. Naar den Antwerpschen druk van Michiel Hillen uit het jaar 1528, uitgeg. door G.J. Boekenoogen. Leiden 1905.
M.-R. Jung, *Hercule dans la littérature française au XVIe siècle*. Genève 1966.
Le grant kalendrier et compost des bergiers avecq leur astrologie. (Troyes, N. Le Rouge, 1529). Paris (1976).
Der scaepherders kalengier. (Antwerpen, W. Vorsterman, 1514-1515?). ex: Gent RUB.
G. Kalff, ‘Handschriften der universiteitsbibliotheek te Amsterdam’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 9 (1890), 161-189.
Karel de Stoute. Tentoonstelling georganiseerd naar aanleiding van de vijfhonderdste verjaring van zijn dood. Catalogus door P. Cockshaw e.a. Brussel 1977.
E. von Kausler, *Altniederländische Gedichte vom Schlusse des XIII. bis Anfang des XV. Jahrhunders*. Tübingen 1844-1866. 2 Tle.
E.M. Kavaler, ‘Peter Bruegel's “Fall of Icarus” and the noble peasant’, in: *Jaarboek van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Antwerpen* 1986, 83-98. D. Kayser, ‘Het laatmiddeleeuwse spotsermoen’, in; *Spektator* 13 (1983-1984), 105-127.
M. Keen, ‘Huizinga, Kilgour and the decline of chivalry’, in: *Medievalia et Humanistica*, n.s. 8 (1977), 1-20.
W. Keesman e.a., ‘Een Nederlandse bewerking van de “Chevalier de La Tour” in de Rosenwald-collectie: “Den Spieghel der Duecht” van 1515’, in: *Spektator* 12 (1982-1983), 89-118.
W. Keesman, *Troje in drie middelnederlandse incunabelen; een verkenning*. Amsterdam 1986. (doctoraalscriptie Amsterdam UvA).
W. Keesman, ‘Troje in de middeleeuwse literatuur; antiek verleden in dienst van eigen tijd’, in: *Literatuur* 4 (1987), 257-265.
A. von Keller, *Beitraege zur Kunde mittelalterlichen Dichtung aus italienischen Bibliotheken*. Mannheim 1844.
Middeleeuwse kerstliederen. Uitgeg. door J.J. Mak. Utrecht 1948.
P. de Keijser, ‘Rhetoricale toelichting bij het hooi en de hooiwagen’, in: *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis* 6 (1939-1940), 127-138.
P. de Keijser, ‘Het rhetoricaal “exemplum”; bijdrage tot de iconologie van onze rederijkers’, in: *De nieuwe taalgids, De Vooys-nummer*, 1953, 48-53.
P. de Keijser, ‘Sporen van waterspuitende fonteinbeeldjes in de Nederlanden en in Italië; het Manneken-Pis-beeldje van Hieronymus Duquesnoy de Oude’, in: *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis* 17 (1957-1958), 197-207.
G. Kipling, ‘The idea of the civic triumph: drama, liturgy and the royal entry in the Low Countries’, in: *Dutch crossing* nr. 22 (1984), 60-83.

E. Kirschbaum, *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Freiburg 1968-1976. 8 Bde.
E. Kleinschmidt, ‘Humanismus und urbane Zivilisation; Friedrich Riedrer (um 1450-um 1510) und sein “Spiegel der waren Rhetoric”’, in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 112 (1983), Heft IV, 296-313.
G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. 's-Hertogenbosch 1970.

A.C.F. Koch, *Zwarte kunst in de Bisschopstraat; boek en druk te Deventer in de 15de eeuw*. Deventer 1977.
E. Koch, 'De positie van vrouwen op de huwelijksmarkt in de middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 13 (1987), 150-172.
E.S. Kooper, *Love, marriage and salvation in Chaucer's 'Book of the duchess' and 'Parlement of foules'*. Utrecht 1985.
E.S. Kooper, 'Droom of werkelijkheid? De lagere standen in Piers Plowman', in: *Gewone mensen in de middeleeuwen*. Uitgeg. door R.E.V. Stuip en C. Vellekoop. Utrecht 1987, 183-201.
J. Koopmans, *Recueil général des sermons joyeux français (XVe-XVIe siècles)*. (Leiden 1987).
F.W.J. Koorn, 'Ongebonden vrouwen; overeenkomsten en verschillen tussen begijnen en zusters des Gemenen Levens', in: *Ons geestelijk erf* 59 (1985), 393-402.
F.K.H. Kossman, 'Een lied uit den strengen winter van 1608', in: *Rotterdamsch jaarboekje* 1940, 208-215.
V. Krah, 'De "Grimbergse oorlog", een curieuze tekst', in: *Literatuur* 2 (1985), 213-220.
M.E. Kronenberg, 'De loose vossen der werelt (Brussel, 1517)', in: *Het boek* 14 (1925), 321-333.
M.E. Kronenberg, 'Gemengde berichten uit de kringen van theologen en rederijkers te Antwerpen, Brussel en Gent (begin 16e eeuw)', in: *Prosper Verheyden gehuldigd*. Antwerpen 1943, 235-244.
Kronyk van Vlaenderen, van 580 tot 1467. (Uitgeg. door C.P. Serrure e.a.). Gent 1839-1840. 2 dln.
B. Kruitwagen, *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*. Amsterdam 1913.
C. Kruyskamp, *De middelnederlandse boerden*. Voor het eerst verzameld uitgeg. 's-Gravenhage 1957.
Oude kunst; Koninklijke musea voor Schone Kunsten van België te Brussel. (Brussel 1977).
Vlaamse kunst op perkament; handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw. Brugge 1981.
Kunst voor de Beeldenstorm. Red.: J.P. Filedt Kok e.a. 's-Gravenhage 1986.
Kunstschatten uit Freiburg; een keuze uit de collectie van het Augustinermuseum. Utrecht 1987.
H. Kuster en J.M. van Winter, 'Sport en spel in de middeleeuwen', in: *Spiegel Historiael* 9 (1974), 591-599.
E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566*. Met een inl. van J. Romein. Amsterdam 1949.
A. van Laar, *Bibliographie van de geschiedenis van de stad Antwerpen*. 's-Gravenhage 1927-1939. 2 dln.
G.F. Lacy, 'Augustinian imagery and fabliau "obscenity"', in: *Studies on the Seven Sages of Rome*. Ed. by H. Niedzielski a.o. Honolulu 1978, 219-230.
N. Ladam, *Le joyeux reveil de le election imperialle de Princhе Charles*. Brussel, Th. van der Noot, (circa 1519). ex: Gent RUB.
G. Laet, *Prognosticatio*. Z. pl. (1505? of 1510?). ex: Oxford, Bodl. Libr.

G. Laet, *Prognosticacie vanden jare 1507*. Antwerpen, A. van Berghen, (1506). ex: London, Brit. Libr.
J. Laet, *Prenosticationes pro anno 1488*. Antwerpen, G. Leeu, 1487. ex: Oxford, Bodl. Libr.
J. Laet (A), *Pronosticaten* (...) *1491*. Antwerpen, G. Leeu, (1490). ex: Williamstown (Mass.), Chapin Libr.
J. Laet (B), *Prognosticationes de anno 1491*. Antwerpen, G. Leeu, (1490). ex: 's-Gravenhage KB.

A. Lafortune-Martel, *Fête noble en Bourgogne au XVe siècle: 'Le banquet du Faisan' (1454); aspects politiques, sociaux et culturels*. Montreal 1984.
O. de La Marche, *Le parement et triumphe des dames*. Ed. et comment. P. Defrey. Paris, M. Le Noir, 1510. ex: Aix-en-Provence, Bibl. Méjanès.
O. de La Marche, *Mémoires*. Publ. par H. Beaune et J. d'Arbaumont. Paris 1883-1888. 4 tôm.
H.H. Lamb, *Climate, history and the modern world*. London 1982.
L. Landucci, *Ein Florentinisches Tagebuch (1450-1516)*. Übersetzt, eingel. und erkl. von M. Herzfeld. (Jena) 1912-1913. 2 Tle.
W. Langland, *The vision of William concerning Piers Plowman*. Ed. by W.W. Skeat. London 1867-1885. 5 vols.
E. Langlois. *Recueil d'arts de seconde rhétorique*. Paris 1902. (repr. 1974).
Lanseloet van Denemerken, in: *De abele spelen*. Naar het Hulthemse handschrift verzorgd door L. van Kammen. Amsterdam 1968, 161-203.
R. Laurent, 'Les limites des paroisses à Bruxelles aux XIVe et XVe siècles', in: *Cahiers Bruxellois* 8 (1963), 161-234.
R. Laurent, 'l'Acte de 1453 concernant les limites des quartiers à Bruxelles', in: *Hommage au P. Bonenfant*. Bruxelles 1965, 467-478 + kaart.
R. Laurent, 'Les sceaux de Bruxelles (XIIIe-XVIIe siècles)', in: *Cahiers Bruxellois* 23 (1978), 5-22.
M. van Lauwe, 'De rederijkerskamers van Oudenaarde', in: *Jaarboek De Fonteine* 12-13 (1962-1963), 111-124.
J. Lavalleye, 'l'Ecole bruxelloise de peinture au XVe siècle', in: *Bruxelles au XVme siècle*. Bruxelles 1953, 165-186.
M. Lazar, *Amour courtois et 'fin' amors' dans la littérature du 12e siècle*. Paris (1964).
L. Lebeer, 'Recherches relatives au plan de Bruxelles de 1640 et de 1748 dit plan de Tailly', in: *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 48 (1948-1955), 157-200.
P. Leendertz, *Middelnederlandse dramatische poëzie*. Leiden 1907.
Een scone leeringe om salich te sterven; een middelnederlandse ars moriendi. Uitgeg., geann. en ingel. door B. de Geus e.a. Utrecht 1985.
P. Lefèvre (A), 'La fête des fous à Bruxelles au XVe et au XVIe siècle', in: *Bulletin de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 1937, 12-19.
P. Lefèvre (B), 'l'Inventaire de Nicolas van Oudenaken anno 1536', in: *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique* 14 (1937), 91-104.
P. Lefèvre, 'Maître Renier à Bruxelles ou Renier de Wale, recteur de l'école capitulaire bruxellois, 1416-1469', in: *Belgisch tijdschrift voor philologie en geschiedenis* 18 (1939), 964-972.
P. Lefèvre, *l'Organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au moyen âge*. Louvain 1942.
P. Lefèvre, 'Textes d'archives relatifs au vitraux disparus', in: *Cahiers Bruxellois* 11 (1961), 149-167.
(*Legende van sinte Alene*). Brussel, Th. van der Noot, (circa 1518). ex: Brussel KB.
J. Le Goff, 'The town as an agent of civilisation, c. 1200-c. 1500', in: *The Fontana economic history of Europe*. Ed. C.M. Cipolla. London 1973, 71-106.

J. Le Goff, *Pour un autre Moyen Age; temps, travail et culture en occident: 18 essays*. (Paris 1977).
J. Le Goff, *La naissance du purgatoire*. Paris 1981.
J. Le Goff (A), *De cultuur van middeleeuws Europa*. Amsterdam (1987).
J. Le Goff (B), *De woekeraar en de hel; economie en religie in de middeleeuwen*. Amsterdam (1987).

E. Lejour, *Inventaire des archives de la famille Van der Noot*. Bruxelles 1954.
H. Leloux, 'Schauspiel, Schauspieler und Musikanten im geldrischen Arnhem um 1400', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 39 (1975), 342-357.
J. Lemaire de Belges, *La concorde du gendre humain*. Brussel, Th. van der Noot, 1508. ex: Paris BN.
J. Lemaire de Belges, *Oeuvres*. Publ. par J. Stecher. Louvain 1882-1891. 4 vols.
J. Lemaire de Belges, *La concorde du gendre humain*. Ed. par P. Jodogne. Bruxelles 1964.
R.E. Lerner, *The heresy of the Free Spirit in the later middle ages*. Berkeley 1972.
Leven van sinte Lutgart, tweede en derde boek. Naar een Kopenhaagsch handschrift uitgeg. door F. van Veerdeghem. Leiden 1899.
Vanden levene ons Heren. Uitgeg., ingel. en toegel. door W.H. Beuken. Zwolle 1968. 2 dln.
Lexikon des Mittelalters. München 1977 vlg.
P. Leynen, 'Wettigingen van bastaarden in Brabant, (1460-1500)', in: *Eigen Schoon en De Brabander* 63 (1980), 55-77.
Een nieu liedeken van de sterckte des ijs, alsoomen over t'Schelt gaet by Antwerpen, den 20. Februarij 1621. Antwerpen, H. Verhoeven, (1621). ex: Antwerpen, Plantijnmus.
Een schoon liedekens-boeck. Bewerkt, toegel. en ingel. door W.Gs. Hellinga. 's-Gravenhage 1941.
Liederen en gedichten uit het Gruuthuse-handschrift. Uitgeg. voor de Mij. der Ned. Letterkunde te Leiden door K. Heeroma. Deel I. Leiden 1966.
R. Lievens, 'Kerstine van Pizen', in: *Spiegel der letteren* 3 (1959), 1-16.
P. Lindemans, 'Agrarische toestanden in het oude Brussel', in: *Eigen Schoon en De Brabander* 27 (1944), 5-6.
E.J.G. Lips, '"Huden gesont, morghen doot"; troost en dreigement in het "Sterfboeck of die conste van sterven" (1488)', in: *In de schaduw van de eeuwigheid*; voor A.H. Bredero. Utrecht 1986, 65-86.
W. Liungman, *Der Kampf zwischen Sommer und Winter*. Helsinki 1941.
Le livre des mestiers de Bruges et ses dérivés; quatre anciens manuels de conversation; publ. par J. Gessler. Bruges 1931. 6 tôm.
Die dietsche Lucidarius, in: Ph. Blommaert, *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIV*e eeuwen. Gent 1838-1851. 3 dln.
D.-J. Lust, 'Anale folklore in laatmiddeleeuwse literatuur', in: *Literatuur 3*(1986), 273-280.
A. de Lusy, *Le journal d'un bourgeois de Mons, 1505-1536*. Ed. A. Louant. Bruxelles 1969.
Martin Luther und die Reformation in Deutschland. Ausstellung. (Frankfurt a/M 1983).
Den luyster van Brabant. Brussel (1699).
Volksboek van Margarieta van Lymborch (1516). Uitgeg. en van literair-historische aant. voorz. door F.J. Schellart. Antwerpen 1952.
J. van Maerlant, *Rijmbijbel*, in: *Corpus van middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Uitgeg. door M. Gysseling. Reeks II/deel 3-4. Leiden 1983. 2 dln.

Magninus Mediolanensis, *Regimen sanitatis*. Leuven, Joh. de Westfalia, 1482. ex: Gent RUB.
J.J. Mak, *De rederijkers*. Amsterdam 1944.
J.J. Mak, *Middeleeuwse kerstvoorstellingen*. Utrecht 1948.
J.M. Maldague, 'Les statues et fontaines anciennes de la ville de Bruxelles', in: *Le folklore brabançon* nr. 230 (1981), 99-193.
Die maniere om te leeren cyffren na die rechte consten algorismi. Brussel, Th. van der Noot, 1508. ex: Brussel KB.
Manuscrits et livres imprimés concernant l'histoire des Pays-Bas, 1475-1600. Bibliothèque Nationale d'Autriche. Bruxelles 1962.

G. Des Marez, *l'Organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle*. Bruxelles 1904.
Margaretha van York en haar tijd. (Brussel 1967).
Mariken van Nieumeghen. Ingel. en toegl. door D. Coigneau. 's-Gravenhage 1982.
J. Martorell e.a., *Tirant lo Blanc*. Vert. en ingel. door B. de Nijs. Amsterdam 1987.
E. Maschke, 'Das Berufsbewusstsein des mittelalterlichen Fernkaufmanns', in: *Beiträge zum Berufsbewusstsein des mittelalterlichen Menschen*. Hg. von P. Wilpert. Berlin 1964. 306-335.
Matthew of Vendôme, *The art of versification*. Transl. with an introd. by A.E. Galyon. Ames (1980).
C. Matthieu, 'Le métier des peintres á Bruxelles au XIVe et XVe siècles', in: *Bruxelles au XVme siècle*. Bruxelles 1953, 219-236.
W.H. McNeill, *Plagues and peoples*. (Harmondsworth 1985).
D.J. van der Meersch, 'Kronyk der rederykkamers van Oudenaerde', in: *Belgisch museum* 6 (1842), 373-408; 7(1843), 15-72, 232-253, 386-438.
Mellibeus; een geschrift van Dirc Potter. Inl. en tekstuitg. door B.G.L. Overmaat. (Arnhem 1950).
Hennen van Merchtenen, *Cornicke van Brabant*. Uitgeg. door G. Gezelle. Gent 1896.
A. Meulemans, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Leuvense schuttersgilden', in: *Eigen Schoon en De Brabander 58* (1975), 38-55, 177-186, 318-325, 435-461.
A. van der Meulen, *Vander ketyvigheyt der menschelicker naturen*. Gent, J. Lambrecht, 1543. ex: 's-Gravenhage KB.
P.J. Meij e.a., *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795*. Zutphen 1975.
M. de Meijer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*. Antwerpen 1962.
M. de Meijer, *Volksprenten in de Nederlanden, 1400-1900*. Amsterdam 1970.
W.J. Meyer, *Die französischen Drucker- und Verlegerzeichen des XV. Jahrhunderts*. München 1926.
P. Michault. *Van den drie blinde danssen*. Naar de Nederlandse bewerking van 1482 in facs. herdr., ingel. en toegel. door W.J. Schuijt. Amsterdam 1955.
L.C. Michels, 'De letteren in dienst van de propaganda voor Coudenberghes Broederschap van de VII Weeën', in: id., *Filologische opstellen*. Deel I. Zwolle 1957. 147-163.
H. Miedema, 'Realism and comic mode: the peasant', in: *Simiolus* 9 (1977), 205-219.
J. van Mierlo, *De letterkunde van de middeleeuwen*. 's-Hertogenbosch 1949. (*GLN* I-II, tweede druk).
De gouden eeuw der Vlaamse miniatuur; het mecenaat van Filips de Goede, 1445-1475. Brussel 1959.
A. Mitzman, 'Het beschavingsoffensief: mentaliteit, cultuur en psyche', in: *Sociologisch tijdschrift* 13 (1986), 179-122.
MNW: E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage 1885-1952. 10 dln.

J. Molinet, *Chroniques (1474-1506)*. Ed. G. Doutrepont e.a. Bruxelles 1935-1937. 3 tôm.
J. Molinet, *Les faictz et dictz*. Publ. par N. Dupire. Paris 1936-1939. 3 tôm.
A. de Montaiglon e.a., *Recueil de poésies françoises des XVe et XVIe siècles*. Paris 1865-1878. 13 vols.
A. de Montaiglon e.a., *Recueil général et complet des fabliaux des XIIIe et XIVe siècles*. Paris 1872-1890. 6 tôm.
J.J. van Moolenbroek, 'Seksuele onthouding als norm en waarde in laatmiddeleeuws Nederland; verkenningen in officiële en niet-officiële cultuur', in: *In de schaduw van de eeuwigheid*; voor A.H. Bredero. Utrecht 1986. 109-133.
A.J. de Mooy, *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen*. Naar het Hamburgse hand-

schrift uitgeg. over de jaren 1343-1481. Arnhem 1950.
D.-R. Moser, ‘Schwänke um Pantoffelhelden oder die Suche nach dem Herrn im Haus (AT 1366 A□, AT 1375)’, in: *Fabula* 13 (1972), 205-292.
E. Moser-Rath, ‘Die widerspenstige Ehefrau; Eheschwänke und-witze’, in: *Enzyklopädie des Märchens*. Hg. von K. Ranke u.a., III (1981), kol. 1077-1082, 1095-1107.
R. Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles). Essai*. (Paris 1978).
P. Münch, *Ordnung, Fleiss und Sparsamkeit. Texte und Dokumente zur Entstehung der ‘bürgerlichen Tugenden’*. München 1984.
Chr. Munters, *Dagboek van gebeurtenissen, 1529-1545*. Ed. J. Grauwels. Assen 1972.
B.O. Murdoch, *The recapitulated fall; a comparative study in medieaval literature*. Amsterdam 1974.
Th. Murner, *Logica memorativa*. Brussel, Th. van der Noot, 1509. ex: Paris BN.
Th. Murner, *Logica memorativa; Strassburg 1509*. Facs. ed. Nieuwkoop 1967.
H.Th. Musper, *Der Einblattholzschnitt und die Blockbücher des XV Jahrhundert*. Stuttgart 1976.
NBW. Nationaal biografisch woordenboek. Brussel 1964 vlg.
F. Nies, ‘“Fatrasies” und Verwandtes; Gattungen fester Form? Zur Systematik altfranzösischer Unsinndichtung’, in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 92 (1976), 124-137.
A. van Nieuwenhuysen, *Inventaire des archives de la famille De Lalaing*. Bruxelles 1970.
NK: W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliografie van 1500 tot 1540*. 's-Gravenhage 1923-1971. 3 dln.
Les cents nouvelles nouvelles. Ed. crit. par F.P. Sweetser. Genève 1966.
O. Nübel, *Mittelalterliche Beginen- und Sozialsiedlungen in der Niederlanden*. Tübingen 1970.
Gothic and renaissance art in Nuremberg, 1300-1500. New York 1986.
P. Nykrog, *Les fabliaux*. Nouv. ed. Genève 1973.
J.D. Ogilvy, ‘Mimi, scurrae, histriones: entertainers of the early middle ages’, in: *Speculum* 38 (1963), 603-619.
F. Ohly, *Schriften zur mittelalterliche Bedeutungsforschung*. Darmstadt 1977.
L. Okken, ‘Een traditioneel portret van de onderdaan in de middeleeuwse letteren’, in: *Gewone mensen in de middeleeuwen*. Uitgeg. door R.E.V. Stuip en C. Vellekoop. Utrecht 1987. 88-100.
G. Olson. *Literature as recreation in the later middle ages*. Ithaca 1982.
Dit sijn die wonderlijcke oorloghen van keyser Maximiliaen. Uitgeg. door W. Jappe Alberts. Groningen 1957.
F.P. van Oostrom, ‘Maecenaat en middelnederlandse letterkunde’, in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*. Ed. J. Janssens. Brussel 1982. 21-40.
F.P. van Oostrom (A), ‘Achtergronden van een nieuwe vorm: kleinschalige epiek van Willem van Hildegaersberch’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 100 (1984), 48-72.

F.P. van Oostrom (B), ‘Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de middeleeuwen’, in: *Literatuur* 1 (1984), 327-335.
F.P. van Oostrom, ‘Jacob van Maerlant: een herwaardering’, in: *Literatuur* 2 (1985), 190-197.
F.P. van Oostrom, *Het woord van eer; literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam 1987.
A.P. Orbán, ‘Het spreekwoordelijk beeld van de “rusticus”, de boer, in de middeleeuwen’, in: *Gewone mensen in de middeleeuwen*. Uitgeg. door R.E.V. Stuip en C. Velle-

koop. Utrecht 1987. 69-87.
Nieuwe ordinantien ende statuten ende een eewich edict van des alder onverwinnelijcsten Caleph Ringhelant. Antwerpen, Jan II van Ghelen, (1560). ex: Brussel KB.
H.N. Ouwerling, 'Verslag over den toestand van de Meierij in 1515', in: *Taxandria* 29 (1922), 25-32.
Ovide moralisé en prose, texte du 15e siècle. Ed. crit. avec introd. par C. de Boer. Amsterdam 1954.
Ovidius, *Excellente figueren ghesneden uuyten uppersten poete*, deur Guilliaume Borluit. Lyon, Jan van Tournes, 1557. ex: Gent RUB.
D.D.R. Owen, *The vision of hell; infernal journeys in medieval French literature*. Edinburgh 1970.
J. Pabon, 'Bijdragen over het godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk leven in Den Haag tot het einde der 16de eeuw', in: *Die Haghe* 1936, 36-258.
O. Pächt und J. Ulrike, *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Oesterreichischen Nationalbibliothek. Flämische Schule*. Wien 1983. 2 Tle.
Der dieren palleys. Antwerpen, Jan van Doesborch, 1520. ex: 's-Gravenhage KB.
L. Paris, 'La bibliothèque de Walter Leoni; bibliologie bruxelloise du XVe siècle', in: *Annuaire de 1915 (de la) société des bibliophiles et iconophiles de Belgique* (1916), 63-110.
De pastoor van Kalenberg. Tekstuitgave met inl. en comm. door H. van Kampen e.a. Muiderberg 1981.
Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearb. begonnen von G. Wissowa. Stuttgart 1893-1972. 34 Tle.
N. de Pauw, *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*. Gent 1893-1914. 2 dln.
H. Pauwels e.a., *Jean Gossaert genaamd Mabuse*. Catalogus. Brugge 1965.
J.A.F. Pauwels, *Beknopte chronologie of jaer-lijste dat de riviere de Schelde vastgevroren gelegen heeft*. Antwerpen (1792).
D. Pearsall, *Landscapes and seasons of the medieval world*. London 1973.
Ch. Pergameni, 'Een Brusselsche kroniek; onuitgegeven fragmenten', in: *De Brabantse folklore* 16 (1936-1937), 473-486.
R. Pernoud, *Hostoire de la bourgeoisie en France*. Paris 1981. 2 tôm.
J. Pertcheval, *Den camp van der doot*. Met inl., aant. en gloss. door G. Degroote. Antwerpen 1948.
U. Peters, *Literatur in der Stadt; Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert*. Tübingen 1983.
Petrus Comestor, *Historia scholastica*. Bazel, (J. Amerbach), 1486. ex: Gent RUB.
A. Pinchart, *Archives des arts, sciences et lettres; documents inédits*. Gand 1860-1881. 3 tôm.
A. Pinchart, *Recherches sur les cartes à jouer*. Bruxelles 1870.
Ch. Piot, *Chroniques de Brabant et de Flandre*. Bruxelles 1879.
H. Pleij, 'Een onbekend historielied over het beleg van Poederoijen in 1507', in: *Weerwerk*; opstellen aangeb. aan G. Stuiveling. Assen 1973. 19-31, 246-249.

H. Pleij, ‘Is de laat-middeleeuwse literatuur in de volkstaal vulgair?’, in: *Populaire literatuur*. Onder red. van J.H.A. Fontijn. Amsterdam 1974. 34-106.
H. Pleij, ‘Hoe interpreteer je een middelnederlandse tekst?’, in: *Spektator* 6 (1976-1977), 337-349.
H. Pleij, ‘Wie wordt er bang voor het boze wijf? Vrouwenhaat in de middeleeuwen’, in: *De Revisor* 4 (1977), nr. 6, 38-42.
H. Pleij, ‘Over de betekenis van middelnederlandse teksten’, in: *Spektator* 10 (1980-1981), 299-339.
H. Pleij, ‘Jozef als pantoffelheld’, in: *Symposion* 3(1981), nr. 1/2, 66-81.
H. Pleij, *De wereld volgens Thomas van der Noot: boekdrukker en uitgever te Brussel in het*

eerste kwart van de zestiende eeuw. Muiderberg 1981.
H. Pleij, *Het Gilde van de Blauwe Schuit; literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Met een nabeschouwing van de auteur (2e dr.) Amsterdam (1983).
H. Pleij (A), 'De laatmiddeleeuwse rederijkersliteratuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst', in: *Jaarboek De Fonteine* 34 (1984), 65-95.
H. Pleij (B), N. van Rossum, R. Simons, 'Een wagenspel in afleveringen als leesboek; Thomas van der Noots "Siecten der broosscer naturen"', in: *Ic ga daer ic hebbe te doene;* een bundel opstellen voor F. Lulofs. Groningen (1984), 179-204.
H. Pleij (C), 'Over een onbekend schoolboek, gedrukt te Brussel in het begin van de zestiende eeuw', in: *Liber amicorum Han Dommisse*. (Amsterdam 1984). 46-52.
H. Pleij (A), 'Literatuur als medicijn in de late middeleeuwen', in: *Literatuur* 2 (1985), 25-34.
H. Pleij (B), *Van schelmen en schavuiten, laatmiddeleeuwse vagebondteksten*. Amsterdam 1985.
(H. Pleij) (C), 'Het debat tussen de luitkunstenaar en de zakpijper rond 1560', in: *Literatuur in concert; muziek in de Nederlandse literatuur*. Utrecht 1985. 16-21.
H. Pleij (D), 'Leve de middeleeuwen? Over de exploitatie van een passe-partout-tijdperk', in: *Bzzlletin* 13 (1985), nr. 124, 3-6, 68.
H. Pleij (E), 'Vijftienhonderd', in: *Literatuur* 2 (1985), 342-348.
H. Pleij (A), 'Taakverdeling in het huwelijk', in: *Literatuur* 3 (1986), 66-76.
H. Pleij (B), 'The function of literature in urban societies in the later middle ages', in: *Dutch crossing* nr. 29 (1986), 3-22.
H. Pleij (C), 'Humanisten en drukpers in het begin van de zestiende eeuw', in: *Eer is het lof des deuchts*. Opstellen over renaissance en classicisme aangeb. aan P. Veenstra. (Amsterdam 1986). 211-224.
H. Pleij (A), 'Met een boekje in een hoekje? Over literatuur en lezen in de middeleeuwen', in: *Het woord aan de lezer*. Onder red. van W. van den Berg en J. Stouten. Groningen (1987). 13-48.
H. Pleij (B), 'Dutch literature and the printing press: the first fifty years', in: *Gutenberg Jahrbuch* 62 (1987), 47-58.
H. Pleij (C), 'Literatuur en stad in de middeleeuwen', in: *Literatuur* 4(1987), 16-23.
G. Poensgen, 'Herkules und Omphale', in: *Bibliotheca docet*. Festgabe für C. Wehmer. Amsterdam 1963. 303-310.
Poggio de Florentijn, *Groot grollenboek*. (Vert. door G. Komrij). Amsterdam 1968.
Poggio de Florentijn, *Priesters, vrouwen, dokters & andere monsters*. (Vert. door G. Komrij). Amsterdam 1979.
M.-L. Polain, 'Le débat de félicité par Charles Soillot', in: *De gulden passer* 1926, 49-74.
L.C. Porter, *La fatrasie et le fatras. Essai sur la poésie irrationnelle en France au moyen âge*. Genève 1960.

R.R. Post, *Schloen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*. Utrecht 1954.
D. Potter, *Der minnen loep*. Uitgeg. door P. Leendertz Wzn. Leiden 1845-1847. 2 dln.
D. Potter, *Dat bouck der bloemen*. Handschrift der XVe eeuw in 't licht gegeven door Fr.P. Stephanus. Hoogstraten 1904.
F. de Potter, *Schets eener geschiedenis van de gemeentefeesten in Vlaanderen*. Gent 1870.
J. de Pottre, *Dagboek, 1549-1620*. (Uitgeg. door J. de Saint-Genois). Gent 1861.
W. Prevenier en W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*. Antwerpen (1983).
Anonieme Vlaamse primitieven; Zuidnederlandse meesters met noodnamen van de 15de en het begin van de 16de eeuw. Brugge 1969.
Van den proprieteyten der dinghen. Haarlem, J. Bellaert, 1485. ex: Amsterdam UB.
L. van Puyvelde, 'Het ontstaan van het modern tooneel in de oude Nederlanden; de

oudste vermeldingen in de rekeningen', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* 1922, 909-952.
J.Th. de Raadt, 'Episodes inédits de la chronique bruxelloise', in: *Messager des sciences et des arts* 1891, 194-210.
J.Th. de Raadt, 'Le registre de la confrérie de Sainte Barbe en l'église Sainte Gudule à Bruxelles', in: *Messager des sciences historiques de Belgique* 1893, 286-310.
L.M.C. Randall, *Images in the margins of Gothic manuscripts*. Berkeley 1966.
K. Ranke, '"Manneken-Pis" und verwandtes', in: *Miscellanea K.C. Peeters*. Ed. W. van Nespen. Antwerpen 1975. 576-581.
H.-J. Raupp, *Bauernsatiren; Entstehung und Entwicklung des bäuerlichen Genres in der deutschen und niederländischen Kunst ca. 1470-1570*. Erftstadt 1986.
L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*. Paris 1955-1959. 3 tôm.
Tregement der ghesontheyt. Brussel, Th. van der Noot, 1514. ex: Leiden UB.
De Reiffenberg, 'De quelques solennités anciennement visitées chez les Belges', in: *Revue de Bruxelles*, août 1838, 1-55.
Van den vos reynaerde. I. Teksten. Diplomatisch uitgeg. naar de bronnen vóór het jaar 1500 door W.Gs Hellinga. Zwolle 1952.
L. Reypens, 'De feesten te Gent in 1498 en 1500; verhaal van een ooggetuige', in: *Volkskunde* 24 (1913), 87-91, 135-141, 185-192, 226-229.
P. de Ridder, 'Onderzoek naar het taalgebruik in de archieven der Brusselse schepengriffies, ambachten, kerkelijke instellingen en hospitalen (voor 1500)', in: *Taal en Sociale Integratie* 6(1982), 339-363.
H. de Ridder-Symoens, 'Brabanders aan de rechtsuniversiteit van Orléans (1444-1546); een socio-professionele studie', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 61 (1978), 195-347.
H. de Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten in de zestiende eeuw; humanistisch ideaal of bittere noodzaak?', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 93 (1980), 410-432.
H. de Ridder-Symoens, 'Milieu social, études universitaires et carrière des conseillers au Conseil de Brabant (1430-1600)', in: *Liber amicorum J. Buntinx*. Leuven 1981. 257-301.
L.M. Rollin Couquerque e.a., *Rechtsbronnen der stad Gouda*. 's-Gravenhage 1917.
L. Romier, 'Lyons and cosmopolitanism at the beginning of the French renaissance', in: *French Humanism, 1470-1600*. Ed. by W.L. Gundersheimer. (Londen 1969). 90-109.
A. de Roovere, 'De blyde incompste van Vrauw Margriete van Yorck'. Uitgeg. door W.G. Brill, in: *Kronijk van het Historisch Genootschap* Ve ser., 22 (1866), 17-71.
A. de Roovere, *De gedichten*. Naar alle tot dusver bekende handschriften uitgeg. door J.J. Mak. Zwolle 1955.
Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen. Brussel, Th. van der Noot, 1516. ex: Gent RUB.
Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen. Antwerpen, M. Hillen, 1529. ex: Amsterdam UB.

A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles*. Nieuwkoop 1975.
Ch. Ruelens, 'La confrérie de Sainte-Croix, à Bruxelles', in: *Revue d'histoire et d'archéologie* 2 (1860), 220-224.
K. Ruh, 'Versuch einer Begriffsbestimmung von "städtischer Literatur" im deutschen Spätmittelalter', in: *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*. Hg. von J. Fleckenstein u.a. Göttingen 1980, 311-328.
J. van Ruusbroec, *Drie kleine tractaten*. Oorspronkelijke tekst met juxta-hertaling in modern Nederlands door L. Moereels. Tielt (1979).
Jan van Ruusbroec, 1293-1381. Tentoonstellingscatalogus. Brussel 1981.

Rijm Almanach ende ghenerale prognosticatie. Amsterdam 1595. ex: privé-collectie Nederland.
M. Sacré e.a., *Volksspelen en volksvermaken in Vlaemsch-België*. Merchtem 1925.
F. Salet, *David et Bethsabée*. Paris 1980.
Tscep vol wonders. Brussel, Th. van der Noot, 1514. ex: Leiden UB.
Schatten van de Koninklijke Bibliotheek; acht eeuwen verlichte handschriften. 's-Gravenhage 1980.
K. Schauenburg, 'Herakles und Omphale', in: *Rheinisches Museum für Philologie* N.F. 103 (1960), 57-76.
A. Schayes, 'Chroniques de Bruxelles, 15e siècle', in: *Annales de l'académie d'archéologie de Belgique* 7 (1850), 116-131.
A. Schayes, 'Documents inédits sur les travaux exécutés au château des ducs de Brabant et à son parc, 15e et 16e siècles', in: *Annales de l'académie royale d'archéologie de Belgique* 11 (1854), 214-238.
R.W. Scheller, 'Jan Gossaerts Triomfwagen', in: *Essays in Northern European art presented to E. Haverkamp-Begemann*. 1983. 228-236.
M. de Schepper, *Nederlandse letteren in de Leuvense Universiteitsbibliotheek*. Leuven 1982.
H.-G. Schmitz, *Physiologie des Scherzes: Bedeutung und Rechtfertigung der Ars Iocandi im 16. Jahrhundert*. Hildesheim 1972.
D. Schouten, *De jacht op inspiratie; de Ingeniumfilosofie van onorthodoxe humanisten en twee zestiende-eeuwse Cluchtboeken*. Amsterdam 1988.
G. de Schoutheete de Tervarent, 'l'Origine des fontaines anthropomorphes', in: *Mededelingen van de Klasse der Schone Kunsten (Koninklijke Academie van België)* 38 (1956), 122-129.
A.C. de Schrevel, 'Statuts de la gilde des libraires, imprimeurs, maîtres et maîtresses d'école à Bruges, 29 janvier 1612', in *Annales de la société d'émulation de Bruges* 52 (1902), 135-302.
De blauwe schuit. Uitgeg. en van comm. voorzien door H. Pleij. Muiderberg 1985.
B. Scribner, 'Reformation, Karneval und die "Verkehrte Welt"', in: *Volkskultur*. Hg. von R. von Dülmen u.a. Frankfurt a/M 1984.
J. Seznec, *The survival of the pagan gods*. New York (1961).
S. Shahar, *Tussen ideaal en werkelijkheid; vrouwen in de middeleeuwse wereld*. (Houten 1986).
Dit es vander siecten der broosscer naturen. Brussel, Th. van der Noot, (circa 1510). ex. 's-Gravenhage KB.
Der sielentroest. Utrecht 1479. ex. 's-Gravenhage KB.
W. Simons, 'Bedelordenvestiging en middeleeuws stadswezen; de stand van zaken rond de hypothese-Le Goff', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 12 (1986), 39-52.
K. Slootmans, 'De Bergse rederijkerskamer en het volksfeest', in: *Oudheidkundige kring 'De ghulden roos' Roosendaal* 34 (1974), 42-85.
J. Smeken, *(Gedicht met beschrijving van de feesten ter ere van het Gulden Vlies)*. Brussel, Th. van der Noot, 1516. ex: Gent UB.

J. Smeken, *(Gedicht met beschrijving van de feesten ter ere van het Gulden Vlies)*. Brussel, Th. van der Noot (circa 1517). ex: München SB.
J. Smeken (A), *Dwonder van claren ijse en snee*. Met inl. en aant. uitgeg. door R. Pennink en D.Th. Enklaar. 's-Gravenhage 1946.
J. Smeken (B), *Gedicht op de feesten ter eere van het Gulden Vlies te Brussel in 1516*, Met inl., aant. en gloss. door G. Degroote. Antwerpen 1946.
J. Smeken, in: I. van de Wijer, '"Hue Mars en Venus tsaemen bueleerden", uitgeg. naar Ms. II.368 Kon. Bibl. Brussel', in: *Uut goeder jonsten*. Studies aangeb. aan L. Roose. Leuven (1984). 33-91.

F.-A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen*. Brussel 1869.
E. Soens, 'Onuitgegeven gedichten van Anna Bijns', in: *Leuvensche bijdragen* 4 (1902), 199-368.
H. Soly (A), 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijd: communicatie, propaganda, spektakel', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 97(1984), 341-361.
H. Soly (B), 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België: historische grondslagen*. Z.pl. 1984. 605-636.
H. Soly en A.K.L. Thys, 'Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Deel VI. Haarlem 1979. 27-57.
P.-M. Soulier, *La confrérie de Notre Dame des Sept Douleurs dans les Flandres, 1491-1519*. Bruxelles (1912).
Spel van den somer ende van den winter, in: P. Leendertz, *Middelnederlandsche dramatische poëzie*. Leiden 1907. 436-441.
Spelen van sinne. Antwerpen, W. Silvius, 1562. ex: Amsterdam UB.
Die spiegel der sonden. Uitgeg. door J. Verdam. Leiden 1900. 2 dln.
De spieghel der behoudenessen. Brussel, Th. van der Noot, (circa 1508). ex: Hamburg S B.
Den spieghel der duecht ende der eerbaerheyt. Brussel, Th. van der Noot, 1515. ex: Washington, Libr. of Congress.
De spieghel der menschelicker behoudenisse. Uitgeg., ingel. en toegel. door L.M.Fr. Daniëls. Tielt 1949.
E. Spillemaeckers, 'Een Brusselse ordonnantie betreffende de uitoefening van de geneeskunde (1424)', in: *Scientiarum Historia* 2 (1960), 49-58.
R. Sprandel, *Gesellschaft und Literatur im Mittelalter*. Paderborn (1982).
W. Stammler, 'Christus als Kaufmann', in: id., *Wort und Bild*. (Berlin 1962). 103-106.
J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524), bisschop van Utrecht, als protagonist van de renaissance*. Zutfen 1980.
A.G. Stewart, *Unequal lovers; a study of unequal couples in Northern art*. New York 1977.
M.B. Stillwell, *The awakening interest in science during the first century of printing, 1450-1550*. New York 1970.
P.J. Stolk, *De maagd van Schiedam. Een kritische hagiografie*. Amsterdam 1980.
E. van Straaten, *Koud tot op het bot; de verbeelding van de winter in de zestiende en zeventiende eeuw in de Nederlanden*. 's-Gravenhage 1977.
Des coninx summe. (Uitgeg.) door D.C. Tinbergen. Leiden (1900).
P. Tafur, *Travels and adventures, 1435-1439*. Transl. and ed. by M. Letts. London (1926).
G.R. Taylor, *Sex in history*. New York 1953.
Het oude testament. Uitgeg. door C.C. de Bruin. Leiden 1977-1978.
Het nieuwe testament van de Moderne Devoten. Uitgeg. door C.C. de Bruin. Leiden 1979. C.P.H.M. Tilmans, 'Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe in de Hollandse geschiedschrijving (tot 1517)', in: *Genoechlicke*

ende lustige historiën; laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland. Red.: B. Ebels-Hoving e.a. Hilversum 1987. 191-213.
J.J.M. Timmers, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst*. Roermond 1947.
L. Torfs, *Fastes des calamités publiques survenues dans les Pays-Bas*. Tournai 1862. 2 tôm.
The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy, 1465-1467. Transl. from the German and Latin and ed. by M. Letts. Cambridge 1957.
C. Trinkaus, *In our image and likeness; humanity and divinity in Italian humanist thought*. London 1970.

Den triumphe ende tpalleersel vanden vrouwen. Brussel, Th. van der Noot, 1514. ex: 's-Gravenhage KB.
Een schoon triumphe ghedaen bynnen dye stadt van Utrecht. Utrecht, Jan Berntsz., 1540. ex: Antwerpen, Plantijnmus.
B. de Troeyer, *Bio-bibliographica Franciscana Neerlandica ante saeculum XVI*. I. Nieuwkoop 1974.
Der foertuynen troost. (Brussel, Th. van der Noot, circa 1512). ex: Washington, Libr. of Congress.
F.C. Tubach, *Index exemplorum; a handbook of medieval religious tales*. Helsinki 1969.
R. Tuve, *Seasons and months; studies in a tradition of middle English poetry*. (Cambridge 1974).
R. Tuve, *Allegorical imagery*. Princeton (1977).
W. Tydeman, *The theatre in the middle ages*. London 1978.
A. Uyttenbrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*. Bruxelles 1975. 2 tôm.
R. van Uytven, 'Volksvermaak en feestvieren in de steden', in: *Spiegel Historiael* 18 (1983), 551-561.
M. van Vaernewijck, *De Historie van Belgis*. Antwerpen, H. Verdussen, 1619. ex: Groningen UB.
P. Vandenbroeck, *Betekenisoverdracht, axio-/ideologie en folkloristische substraten in het werk van Jheronimus Bosch (ca. 1450-1516) als paradigma van een vroege middenburgerlijke kultuurproduktie*. Leuven 1986. 3 dln. (onuitgegeven dissertatie); het tweede en derde deel uitgegeven als: id., *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur*. (Berchem 1987).
P. Vandenbroeck, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars; beeld van de andere, vertoog over het zelf*. Antwerpen 1987.
E. Vanderstraeten, 'Manuscrit inédit concernant la tombe belgo-romaine de Saventhem', in: *Revue d'histoire et d'archéologie* 4 (1864), 57-66.
E. Vanderstraeten, *Le théatre villageois en Flandre*. Bruxelles 1874-1880.
M. Vanhamme, *Brussel: van landelijke nederzetting tot wereldstad*. Antwerpen 1968.
F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*. Brussel 1981.
A. Vanhoutryve, *De Brugse kruisbooggilde van Sint-Joris; historische schets XIIIe-1872*. Handzame 1968.
R. Vaughan, *Philip the Good, the apogee of Burgundy*. London 1970.
R. Vaughan, *Charles the Bold*. London 1973.
Die hijstorie van sunte Patricius vegevuer. Naar een Berlijnsch handschrift uitgeg. door H.J.E. Endepols. Groningen 1919.
I.M. Veldman, *Maarten van Heemskerck and Dutch humanism in the sixteenth century*. Amsterdam 1977.
I.M. Veldman, 'Seasons, planets and temperaments in the work of Maarten van Heemskerck: cosmo-astrological allegory in sixteenth century Netherlandish prints', in: *Simiolus* II (1980), 149-176.
I.M. Veldman, *De maat van kennis en wetenschap*. Amsterdam 1985.
J. Verdon, *Les loisirs en France au moyen âge*. Paris (1980).

Vergilius, *Het boerenbedrijf: 'Georgica'*. Vert. door I.G.M. Gerhardt. Den Haag 1969.
P. Verheyden, 'Drukkersoctrooien in de 16e eeuw', in: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 8 (1919), 203-226, 269-278.
P. Verheyden, 'La reliure en Brabant', in: *Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant de XVe au XIXe siècle*. Gembloux 1935. 143-188.

P. Verheyden, ‘Huis en have van God. de Bloc, scriptor en boekbinder te Brussel, 1364-1384’, in: *Het boek* 24 (1936-1937), 129-145.
De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden. Brussel 1973.
H.D.L. Vervliet, ‘Het landschap van de Nederlandse incunabelen: een verkennend onderzoek naar publikatiepatronen’, in: *Liber amicorum H. Liebaers*. Ed. F. Vanwijngaerden e.a. Bruxelles 1984. 335-353.
P. Veyne (dir.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. I. Van het Romeinse rijk tot het jaar duizend*. (Amsterdam 1987).
A. Viaene, ‘Oude huisnamen te Brugge’, in: *Biekorf* 55 (1954), 249-251.
A. Viaene, ‘Maskers in het Prinsenhof te Brugge, 1394’, in: *Biekorf* 62 (1961), 11-13.
Th. Vignau Wilberg-Schuurman, *Hoofse minne en burgerlijke liefde in de prentkunst rond 1500*. 's-Gravenhage 1983.
Ph. de Vigneulles, *Gedenkbuch des Metzer Bürgers Philippe de Vigneulles aus den Jahren 1471 bis 1522*. Hg. von H. Michelant. Stuttgart 1852.
Virgilius. Facsimile van de oudste druk van het Vlaamse volksboek, ingel. door J. Gessler. Antwerpen 1950.
Tondalus' visioen. Naar het Gentsche handschrift met inl., aant. en bibl. door A.T.W. Bellemans. Antwerpen 1945.
Visioenen. Onder red. van R.E.V. Stuip en C. Vellekoop. Utrecht 1986.
A.L. de Vlaminck, *Jaerboeken der aloude kamer van rhetorika Het Roosjen te Thielt*. Gent 1862.
A. de Vlaminck, ‘Les anciennes chambres de rhétorique de Termonde’, in: *Gedenkschriften van de oudheidkundige kring van Dendermonde*, 2de reeks, 8 (1900), 61-125.
(J. van Vloten), *Nederlandsche geschiedzangen, naar tijdsorde gerangschikt*. Eerste bundel: 863-1572. Amsterdam 1852.
J. van Vloten, ‘Levensmanieren naar een handleiding der 16e eeuw’, in: *Dietsche Warande* 6 (1864), 337-362.
Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk. Onder red. van G. Rooijakkers en Th. van der Zee. (Nijmegen 1986).
C.M. Vos, *De leer der vier uitersten*. Amsterdam 1866.
R. Vos, ‘De vijf sinnen in middelnederlandse en retoricale teksten’, in: *Leuvense bijdragen* 55 (1966), 143-160.
V. de Vos, *De rederijkkamer ‘Het Kersouwken’ te Leuven*. Leuven 1908-1920. 2 dln.
Voyage d'un amateur des arts. Amsterdam 1783.
W. de Vreese, ‘De dietsche boeken van 't Rooklooster omstreeks het jaar 1400’, in: id., *Over handschriften en handschriftenkunde*. Tien codicologische studies. Bijeengebracht, ingel. en toegel. door P.J.H. Vermeeren. Zwolle 1962. 61-70.
Helse en hemelse vrouwen. Onder red. van M.L. Caron. Utrecht 1988.
H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschieduitbeelding, 1500-1800*. 's-Gravenhage 1952. 2 dln.
M. Wackernagel, *The world of the Florentine renaissance artist*. Princeton (1981).

P.W.M. Wackers, *De waarheid als leugen; een interpretatie van Reynaerts historie*. Utrecht 1986.
M. de Waha, ‘Note sur l'usage des moyens contraceptifs à Bruxelles au début de XVe siècle’, in: *Annales de la société belge d'histoire des hôpitaux* 13 (1975), 5-28.
M. de Waha, ‘Les livres mentionnés dans les inventaires du chapitre de Saint-Pierre d'Anderlecht (1488-1542)’, in: *Hommages à André Boutemy*. Bruxelles 1976. 84-116.
Walter von Thérouanne, ‘Vita Karoli comitis Flandriae; ed. by R. Köpke’, in: *Monumenta Germaniae Historicae* XII (1856), 537-561.
Brusselse wandtapijten van de pre-renaissance. Brussel 1976.

Het zal koud zijn in 't water als 't vriest; zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen. Tekstuitgave met inl. en comm. door H. van Kampen e.a. Den Haag 1980.
A. Wauters, *l'Ancien Ommeganck de Bruxelles*. Bruxelles 1848.
Wech der sielen salicheit. Utrecht 1480. ex: Leiden UB.
H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*. Antwerpen 1963, 3 vols.
Rogier van der Weijden en zijn tijd. Bruxelles 1974.
Rogier van der Weyden. Officiële schilder van de stad Brussel; portretschilder aan het hof van Bourgondië. Brussel 1979.
Die Wickiana. Johann Jakob Wicks Nachrichtensammlung aus dem 16 Jahrhundert. Komm. und eingel. von M. Senn. Zürich 1975.
J.F. Willems, 'Stadsordonnantien van Brussel. I. Van de jaren 1341-1354', in: *Belgisch museum* 1 (1837), 248-269.
J.F. Willems, 'Ordonnantie wegens lykkleederen en baerkeersen te Brussel, in het jaar 1326', in: *Belgisch museum* 2 (1838), 169-171.
J.F. Willems, 'Stadsbrieven van Brussel uit de veertiende eeuw', in: *Belgisch museum* 5 (1841), 82-98.
J.F. Willems (A), 'Jaerwedden der Brusselsche ambtenaren en bedienden in 1359', in: *Belgisch museum* 7 (1843), 104-109.
J.F. Willems (B), 'Stadsordonnantie van Brussel van het jaer 1360', in: *Belgisch museum* 7 (1843), 294-317.
J.F. Willems, 'Kronyk der kamers van rhetorica te Lier', in: *Belgisch museum* 8 (1844), 288-330.
J.F. Willems, 'Vervolg der oude stadsregten van Brussel, 1368-1386', in: *Belgisch museum* 10 (1846), 99-117.
P. de Win, 'De adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw; een terreinverkenning', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 93 (1980), 391-409.
P. de Win, 'Adel en stadspatriciaat in het hertogdom Brabant in de 15de eeuw', in: *Spiegel Historiael* 16 (1981), 407-411, 447.
Vanden Winter ende vanden somer, in: *De abele spelen*. Naar het Hulthemse handschrift verzorgd door L. van Kammen. Amsterdam 1968. 213-239.
WNT: Woordenboek der Nederlandsche Taal. Bewerkt door M. de Vries e.a. 's-Gravenhage (1864) vlg.
P. Zumthor, 'Fatrasie et coq-à-l'âne', in: *Fin du moyen âge et renaissance*; mélanges offerts à R. Guiette. Anvers 1961, 5-18.
P. Zumthor e.a., 'Essai d'analyse des procédés fatrasiques', in: *Romania* 84 (1963), 145-170.
P. Zumthor, *Langue, texte, énigme*. Paris 1975.
R.A. van Zuylen, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1863-1866. 2 dln.

Register

Opgenomen zijn de voornaamste zaken, namen en titels, met uitzondering van *Brussel, Smeken* en *sneeuwpop*.

Aalst 147
acedia 323-324
Acoleyenstraat 121, 308
actualiteit 17-19, 30-31, 36, 172, 203, 208-209, 266-267, 288-320, 327, 354
Adam 70-71, 88, 92, 104, 105, 106, 159, 172, 241-242, 262-266, 323
adamitisme 93, 99, 158-159, 241-242, 285
adaptatietechniek 35, 220, 262, 278, 331, 333, 334-343
adel 9, 37-38, 42, 43, 87, 176, 184, 187, 189, 197, 217-218, 231, 232, 236, 240, 253, 304-307, 321-322, 327-328, 329, 334
Adolf van Gelre 61, 234
Aelwarich Voerstel, Herry 52
Aeolus 116
Aernoutsbroeders 54, 245, 342
Aesopus 83, 245, 342
Agnes van Kleef 340
Aken, Hein van 152
Albrecht van Beieren 231, 232
Alena, Sinte 199-200
Alexander de Grote 253, 274
Alroys 52
Amant de Bruxelles, l' 180
Amant vert, l' 100
ambtenaren 37, 38, 155
Amsterdam 233
Anderlecht 182
Andries 125
Anglicus, Bartholomeus 80, 227
angsten 45-46, 47, 52, 53-54, 62, 83, 146, 148, 227, 280-281
Anhalt, Rudolf von 295
animatie 13-15, 31, 79, 84-90, 118-120
Anna, Sint 140
annexeertechniek 35, 220, 262, 331, 334-343
Antonius, Sint 71, 147
Antwerpen 19, 22, 24, 52, 53, 56, 63, 71, 113, 138, 149, 170, 184, 192, 196, 197, 217, 267, 281, 283, 302, 304, 310, 312, 352
Aquino, Thomas van 135, 278-279, 324-325, 331
arbeidsmoraal 47, 124, 127, 144-145, 156, 202, 280-282, 287, 323-325, 401
Aristoteles 84, 86, 93, 267-268, 278
Arnold van Gelre 234
Ars versificatoria 116
artes moriendi 222-224
Artois 57-58, 59, 188, 349
Atrecht 17, 19, 49, 73, 302, 323

Aubert, David 219
Augustinus 98, 112, 226, 242
aurea aetas 241
Aventuere, d' 332
Axel 57
Bacchus 118
Bacchus, De dronken 118
Badius, Josse 219, 391
badstoven 94-95, 96, 97, 146, 147, 236, 305, 379
Baghinen, Van eenre 158-160
Baldung Grien, Hans 106, 118
baljuw van de sneeuw 48
Bancbier 110, 115, 118, 121
Barbara, Sint 218
bastaard 214-217, 236
Bathseba 88, 92, 94, 266-267, 302-304
Bazel 176
Beatis, Antonio de 250, 282, 284, 300
Beauvais, Vincent van 66
Beda 68, 72
bedelaars 41, 54, 75, 124, 125, 127, 145, 303
bedelmonniken 9, 17-19, 41, 87, 110, 115, 151, 160, 173, 301-302
Bedroch der vrouwen, Dat 265-266, 272
begijn(en) 22, 42, 92-93, 99, 107, 129, 158-160, 241-242, 249, 284-285, 286

belang, algemeen 146, 197-199, 289, 308-309, 319, 340, 343, 347, 348-349, 354, 355-356
belastingen 41
Bellingen, Richard van 181
benedictijnen 323
Berct, Catharina van der 218
Bergen (Mons) 306
Bergen op Zoom 289, 302
Bergstraat 85, 302
Bertolf 115
beschavingsoffensief 36, 90-99, 107, 110-114, 116, 121-150, 151, 154, 173, 182, 183-191, 192, 202, 222, 225, 242, 253, 267, 304, 309-310, 320, 328, 343-344, 347, 348-349, 354, 356, 378-379, 389
Bethlehem (klooster) 195
Beukelszoon, Willem 336
bevolkingsaantal 315
bezwering 45-47, 52, 53-54, 62, 63, 73, 83, 84, 108, 148, 336
Bibel in 't corte 114
Biervliet 336
Blankenberge 112, 149
Blaubeck 45, 52, 53
Bles, Herri met de 276-278
Bliscap van Maria, Eerste 70-71, 170-174, 264-265
Bliscap van Maria, Sevenste 163, 170-174
Bloc, Godevaert de 165, 219
Bloemaerdinne 158
Blois, graaf van 135
Blondeel, Lancelot 24
Boccaccio 28, 181, 272
Boeck, Den 151, 167, 168, 184, 187, 188, 204, 208, 214
Boeck der inghelen, d' 288
Boeck van den pelgherym 141, 345-346
boekhandel 165, 192, 219
Boendale, Jan van 40, 66, 134, 164, 263-264, 308, 332, 340, 402
boer 121-135, 138, 144, 150, 175, 245
boerden 158-160, 260-261
Boethius 226
Bont, Jan de 178
boogschutter 81, 85
Bosch, Jeroen 71, 300, 376
Bossaert, J.J. 205
Bossche, Arnold van den 335
Bouc van ambachten 134
Bouchet, Jean 343
Bouck van wondre, 't 203, 204
Brandaan, Sinte 68
Brandenborg 92

Brant, Sebastian 79, 219, 298, 356
Braudel, F. 334
Brederode, Frans van 61
Breidenbach 124, 254
Bretagne, Anna van 102
broeders des gemenen levens 162, 193, 196, 203
broederschappen 30, 36, 42, 161, 183
Bruegel 71
Brugge 24, 89, 95, 112, 127, 135, 139, 167, 184, 186, 191, 193, 236, 239, 253, 294, 314, 346, 350, 351
bruidspaar, vieze 138-140
Bruni 181
burgercultuur 15, 17, 29, 35-36, 42, 82-83, 95, 131-135, 153-154, 222, 321-356
burgermoraal 127, 132, 144-145, 220, 245, 309, 321-356
burgerij 15, 16, 17, 35-36, 37-43, 54, 143-145, 160, 202, 321-330, 400-401
Burke, Peter 31
bijbel 9, 10, 14, 22, 68-70, 88-89, 106, 114, 161-162, 242, 259, 262-263, 318, 324
bijbelvertaler van 1360 161-162, 262, 273-278
bijnamen 112-113, 381
Bijns, Anna 64, 69, 70, 106, 113, 123, 133, 140
Bijstervelt 52
Caillieu, Colijn 184, 188, 189-191, 192, 194, 205, 212, 256, 289-290, 292-293, 344, 347-348
Calendrier des bergers 67, 78, 244
Camp van der Doot 256, 344
Cantersteen 14, 88
Capellanus, Andreas 143
Carmina Burana 76, 108, 135
Cassianus 162
Cathoen, Grote 267
Cauwoerdeken, Het 186
Caxton, William 219, 346
centaur 81, 110, 115, 246
charivari 47, 175, 279
Charon 14, 86, 87
Chasteau de labour, Le 324
Chastellain, Georges 153
Chevalier de La Tour 211, 212-214
Cicero 226
Clacquedent, Le Roy de 49, 73-74
Claeszoon, Floris 295
Clippertant 45, 52, 54, 73-74
Comestor, Petrus 114, 263
Commynes, Philippe de 56, 138, 313
Concorde du gendre humain 203, 219
Conflictus veris et hiemis 75, 83
Consultatio super peste 147
Contemplacie 222

Coolmarkt 92, 121

Corenbloem, De 150, 176, 187
Coter, Colijn de 220, 332
Couden, De negen 69
Coudenberg 9, 14, 15, 38, 145, 147, 163, 180, 252, 289, 291, 303, 310, 318, 350
Couwenberch, Nout van 52
Couwenborch 53
Covente, Van den 159
Crispinianus 232, 335-336
Crispinus 232, 335-336
croenspel 179, 388
Cromme, Jan de 176
Cupido 25, 30, 89, 92, 106, 259, 267
Cusa, Nicolaas de 301
Cuypere, Andries de 24
Daghe here, Drie 133
Dal sonder wederkeeren 189-191, 256
Dale, Jan van den 95, 188, 191, 212, 220, 339, 342-343
Dalida 259
Damme, Hendrik van den 39, 164, 289
Dante 64, 69
David 88, 92, 94, 266-267, 302-304
Davus 116-117
Débat de félicité 180
decadentie 16, 17, 36, 327
Defrey, Pierre 220-221
Deguileville, Guillaume 141, 163, 181, 345
Delfshaven 61
Delft 193, 232
Delft, Dirc van 47-48, 132, 340
Dendermonde 149, 166, 175
Deschamps, Eustache 379
Despars, Nicolaas 55, 115
Destructie van Jerusalem 182
Deventer 193
Devotie, Moderne 69-70, 144-145, 193-194, 245-246, 262, 342
dieren 135-136
dierenpark 15, 38, 249-252
dierenriem 74-75, 81
diets 153-154, 164-165, 194
Diksmude, Olivier van 59
Dilbeek 63 199
Dirce 380
Dirk v. 61
Doctrinale, Dietsche 72
Doesborch, Jan van 219, 232, 265
domesticatie 57, 246

donderdag, koude 61
dood 35, 48, 73, 189-191, 212, 222-225, 256-258, 339
dooi 9, 14, 20, 21, 23, 60, 64, 71, 85-86, 269, 302, 353
Doornecroon 245
Doornik 17, 110, 125, 153
Dordrecht 56, 294
dorper 95, 144, 186, 205
dramatheorie 32-33
Driekoningen 177, 189, 306
drol, Noorse 121-123, 246
drukkersoctrooi 97, 204, 209-210, 219, 220
drukpers 192-221, 341
Druypnuese 52, 54
Dürer, Albrecht 96, 212, 250-251, 300
Duitsers 137, 252, 314, 315
duivel 63-64, 71, 73, 80, 107, 121-122, 123, 222, 227, 231, 246, 262-266, 285-286, 321, 336
Dynter, Edmond de 181
Ecclesiastes 242
Edingen 63, 147
eenhoorn 14, 86, 246, 254, 291-294
Egidius 72
Egmond, Jan van 295
Egyptenaren 112, 125
Eik- en Stoofstraat 117
eland 251, 252
Elckerlyc 343, 345
Elias, N.J. 378, 394
Elihu 70
elitecultuur 10, 16, 17, 22-29, 42-43, 73, 82-83, 107, 109, 113, 116-118, 133, 134-135, 143-144, 154, 173-174, 175, 179-183, 186, 205, 319-320, 326-328, 343-349, 353, 378-379
entertainers 41, 119, 134-135, 151, 166-167, 301, 318
entremets 89
Erasmus 94, 95, 107, 112, 141, 347, 379
ervaring 144
esbattementen 43, 167, 177, 282
Ethica 278
Eva 88, 92, 104, 105, 106, 133, 159, 172, 241-242, 262-266, 323
Evangeliën van den Spinrocken 182
exempelen 72, 210
exotica 50, 121, 122, 123-124, 241, 246-258, 318, 395
fabliaux 108-109
facetiae 116
fatras 119
fatrasie 119
fatsoen 95, 133-134
Fazanten-banket 89, 117-118
februari 76, 80, 230, 233-234

Ferdinand van Aragon 254, 352
Ferguut 127
Filips van Bourgondië 25-29, 86, 106, 198, 217
Filips van Bourgondië (Heer van Fallais) 305-306
Filips de Goede 25, 178,

180, 181, 187, 235, 236-237, 249, 253, 292, 350
Filips van Leiden 133, 279
Filips de Schone 177, 187, 196, 247, 256, 293, 294-295, 298, 311, 315-319, 351
Florence 24
Florisz., Adriaan 25
Fontein 25, 117-118, 147, 245, 350-351
Fonteine, De 185
Fortitudo 81, 261
Franciscus 195
Franck, Sebastian 94, 114, 135, 279
Franstalig 15, 16, 152, 153, 180-181
Frederik III, keizer 314
Friesland, koning van 45, 62, 73
Friezen 50, 52, 53, 61, 86
Froissart 196
Gaesbeek 266
Galopin, Frère 17, 302
Garland, John van 109
Gedeon 14, 79, 87, 92
Geest, Vrije 93, 99, 158-160, 241-242
geestelijken 39, 40-41, 42, 47, 66, 98, 145, 153, 161, 173, 177-178, 184, 301-302, 321, 328
geld 35, 235
Geldenhauer, Gerardus 28-29, 116, 352
Gelre 20, 56, 61, 110, 234, 294-297, 348
Genealogia deorum 28
Gent 21, 166, 175, 185, 193, 227, 253, 313, 314, 350
Georgica 75
Gerberga 290, 292-293
Gerines, Margarita van 154
geslachtsziekten 379, 380
Getiden, Die .vij. 222
geweld 146, 391
gezellen van den spele 166, 167, 184
Ghelen, Jan II van 50, 53
Gheraert, broeder 154
Ghistele, Cornelis van 53
gilden 37-38, 40, 41, 161, 179, 189, 281, 286-287, 309-310, 313-314, 318
Gillis, Peter 352
Gloriant 132
Godevaert III van Brabant 290
Goedele, Sint 41, 145, 181-182, 301, 314
Goliath 88
Goricxkerk, Sint 79, 121, 269
Gorinchem 56, 294
Gossaert, Jan 25-29, 104, 105, 106, 300

Gouda 112, 193, 233
Grave 61
Grave, Claes de 209
's-Gravenhage 152, 249
Gregorius de Grote 71, 194
Griek 122-123
Grimbergen 290
Gringoire, Pierre 324
Groenendael 153, 163, 309
Groeninghen 50
Grüninger, Johan 203
Gruuthuse-handschrift 72, 139, 167, 345
Gurevich 34
Guyot van Bourgondië 187
Haarlem 193
Hadewijch 153, 165, 182
Hadrianus v, paus 25
Haecht, Godevaert van 58
handwerkslieden 15, 37, 41, 42, 43, 156-158, 160, 174-179, 185, 286-287, 306, 309-310, 320, 321, 329, 340, 344, 347, 348-349
Haren 52
Heb Niet 53
Heelu, Jan van 153, 164
Heemskinderen, Vier 17, 19
Heesakkers, C.L. 373, 400, 404
hekserij 281, 285-286
hel 34, 63-72, 242, 325, 336
hemel 34, 325
Hendrik III van Nassau 298-300
Henegouwen 188
Hercules 10, 18, 22, 25-29, 86, 89, 92, 217, 268-273
herder 17
heren, dobbelende 9, 87
Herengracht 158
Herentals 186
herfsttij 17
heroïdes 100
hertogen, Brabantse 37, 38, 152, 289-291, 293
's-Hertogenbosch 21, 196, 294
Hexe, Die 286
hiernamaals 63-73, 325
Hildernissem, Willem van 160
Hillen van Hoochstraten 391
Hinneken, 't 98
Historia Scholastica 114
Historie van Saladijne 182
Hoeken 61
hoeren 9, 10, 93, 98, 107, 138, 285-286
Hoet van Minnen, Den 154

hof, Bourgondische 15, 38, 89, 138, 179-180, 197, 236-240, 249-252, 326
hofcultuur 15, 24, 35, 127, 138, 144, 145, 151-152, 165, 179-180, 247, 254, 311, 325, 328, 331-332, 334, 339-340, 342
Holda 82-83, 140
Holle 82-83, 140
Homines Intelligentes 159-160, 241
hond 261

honderdmannen 40, 175
hoogmoed 240, 245, 323, 334, 383
Hoogstraat 14, 301
Hoorn 61
Houtmarkt 45, 62, 87
Houtmart, Willem 196-197, 199
Houwaert, Jan Baptist 347
Huizinga, J. 225, 327, 328
Hulst, Jan van 167
Hulthem, handschrift Van 48, 131, 135, 152, 154, 158, 160, 286
humanisme 16, 41, 82, 86-87, 95, 116, 120, 133, 181-182, 209, 219, 220, 278, 346-347, 349
humor 10, 14-15, 21, 31, 32, 52-54, 80, 86, 93, 100, 108, 113, 118-120, 131, 132, 219-220, 226, 232, 239, 328, 336, 337, 382
Hunningher 33
huwelijk 36, 47, 84, 99, 107, 109, 132-133, 138-144, 146, 172-173, 195, 212-214, 236, 259-287, 298-300, 351, 397
Huyge, Hendrik 165
Huys der fortuynen, 't 229, 230, 267
Huysghesinne regieren sal, Hoe men dat 337
Huysman, Henneken 121, 123, 127
hygiëne 146-148, 379
Ieper 59, 115, 166
Inde, Gioelis van den 164, 345-346, 387
India 94, 124, 241, 254
individualisme 114, 144-145, 245-246, 330, 341-343, 383
Inferno 64, 69
Ingelsche, Jan d' 160
inhaligheid 323-325, 334
inkomst, blijde 10, 24, 28, 36, 43, 81, 88, 89, 94, 99, 168, 191, 208, 246, 247, 253, 293, 303, 318, 350-351, 352
Iole 269-273
jaarstijl 20
Jacke 114
Jacoba van Beieren 249
Jan van Kleef 237
Jan van Portugal 217
Jan I van Brabant 152
Jan II van Brabant 164
Jan III van Brabant 152, 289
Jan IV van Brabant 187
Janshospitaal, Sint 307
januari 74-75, 77, 78, 79
Janus 77, 79, 81, 377
Jason 170
Jenettebloem 254
Jericho (klooster) 163

Jeruzalem 178
Jeucht sticht Vreucht 150
Jezus 87, 88, 244
Joachim 173
Job 69, 70-71
joden 235
Johanna van Brabant 165, 305
Johanna van Castilië 247, 256, 293, 316, 317, 318
jongelingen 37, 47, 137-138, 148-150, 175, 176, 183, 279
Joris, Sint 23, 89
Jozef 274-278, 397
Judas 68
Julius II, paus 28-29
Juno 102-103, 142
Jupiter 102-103
Juvenalis 271
Kalenberg, pastoor van 114, 245, 341-342
kalenderbeelden 51, 74-81, 123, 227-230, 233-234, 300
Kamerijk, verdrag van 13, 28-29, 203, 208, 219-220, 294, 296
Karel (V) 14, 24, 63, 143, 174, 191, 252, 291-294, 305, 310, 311, 348, 350, 352
Karel van Gelre 294-295, 296-297
Karel de Goede 115
Karel de Stoute 24, 56, 72-73, 89, 135, 138, 172, 180, 189, 217, 254, 289-290, 292, 294, 309, 313, 350
karikaturiseren 60, 115, 126-135, 144, 146, 150, 175, 186, 262, 274-278
karmelietessen 195
kartuizers 163
kat 79, 297-300
Keesman, W. 388, 392
Kempen, Thomas van 194, 245-246
Kerelslied 127, 131
Kersauwen, De 186
kerstening 32, 34, 335
ketterij 93, 99, 106, 158-160, 161-162, 241-242, 262, 274-275, 301
Keulen 56, 63, 193
klappertanden 64, 69, 73-74
Klein, J.W. 387
klerk visafslag 9, 23, 308
klerken 38-40, 42, 120, 155, 160, 163, 165, 184, 218
kluchten 32, 131-133, 167, 175, 282
Knibbe, Jan 152
Knight of the Tower 212
Koningen, Drie 22, 85, 302
koopman 37, 40, 42, 144-145, 184, 195, 212, 236, 289, 303, 309, 319, 321, 324-325, 332, 339, 342
kopiïsten 38, 39, 155, 163-165, 194
kou 19-21, 36, 45-83, 227-231
Kraków 203
Kuneman, H.J. 390

Ladam, Nicaise 219, 220

Laet van Borchloon 282-283
La Marche, Olivier de 16, 153, 180, 217, 220-221, 256
Lancelot 165
Lanctant, Bouwen 23, 121, 126
Landucci, Luca 24
Lanseloet 132
Laudate 260-261, 273
Lazarus 66-68
Leefdale, Rogier van 340
Leeringe, Een scone 222-224
leesschool 165
Leeu, Gerard 219
leeuw 14, 17, 24, 25, 81, 261, 294
Leeuwen, Jan van 309
leger, wilde 46-47, 128, 135, 176
Le Goff, J. 33-34
Leliebloem, De 16, 180, 181, 187, 191, 220
Lemaire de Belges, Jean 13, 100-102, 203, 208, 219, 220, 294, 296
lentefeesten 20, 21, 45-48
leugendicht 119-120
Leuven 26, 41, 178, 186, 187, 193, 196, 217, 232, 289, 308, 314
Licencia puerorum, De 109
Lichte, Hendrik de 191
Lier 245, 318
Limborch, Margarieta van 244
Limburg 336
Logica Memorativa 201, 203
Lombeek 218
Londen 232
lotteksten 381
Lucidarius 202
Lucifer 336
Lucretia 106
Lucretius 74
Luik 56
Luilekkerland 53
Lusy, Antoine de 306
Lutgart, Leven van Sinte 64
Luther, M. 116
Lyon 199, 200, 219, 391
maagd 14, 81, 86, 261, 291-294
maandag, kwade 61
Maas 21, 56
Maastricht 56
Maerlant, Jacob van 161, 263
magie 82, 281, 285-286
maiores 42-43

Maledente 308
Mandement de froidure 49
Maniere om te leeren cyffren 200
Manneken Pis 10, 110, 117-118, 123
mannetje in de maan 10, 79-80, 81, 88
Mansion, Colard 219, 335, 346
marchanderen 35, 236, 321, 337-340
Marcolphus 245
Margareta van Kleef 231
Margareta van Oostenrijk 13, 14, 63, 91, 100, 101, 177, 189, 203, 256, 283-284, 290, 291-294, 295, 296, 297, 310, 315-319
Margareta van York 24, 135, 196, 254, 294, 350
Maria 274-278, 293
Maria van Bourgondië 177, 237-240, 256, 310, 313, 314-319
Maria Lichtmis 46-47, 178
Maria Magdalena 88, 91, 99
Mariacransken, Het 187
Mariken van Nieumeghen 138, 234
Markt, Grote 9, 38, 81
Mars 80, 81, 88, 102-103, 108, 141-143, 253
Mars en Venus (spel) 102-103, 108, 141-143, 380
Mattheus 69, 74
Maximiliaan van Oostenrijk 147, 188, 224, 225-226, 237, 251, 252, 283, 295, 297, 303, 306, 311, 313, 314-319, 345, 346, 347-348
mecenaat 153, 154, 161-165, 167, 205, 283, 304
Mechelen 14, 19, 63, 113, 175, 186, 187, 191, 193, 199, 283, 291, 310, 313
Medici, Piero de 24
mediocres 42-43
meermin 86, 246, 254
Meester van het Amsterdamse kabinet 122, 124, 254, 255
melaatsheid 148
Meliadus 165
Metsijs, Quinten 24
Metz 274
Meulen, Andries van der 184, 393
Michelangelo 24
Michiel, 89, 98, 288-289
Miélot, Jean 219
minderbroeders 69-70, 113, 131, 163, 172
minores 42-43
mobiliteit 41-42, 132, 143-144, 205, 340-341
modellen 17, 22, 55-57, 62, 75, 76-77, 78, 100, 117, 129, 138-140, 143, 186, 265, 271, 335, 382
Moenen 138
Mol, Jennyn de 305
Molinet, Jean 49, 59, 153, 188
Montgésoie, Amé de 189, 256
Moralia 71
More, Thomas 116

moriskendans 247
Muchembled, Robert 349
Munster, Dirk Coelde van 315, 400
Murner, Thomas 201, 203
muziekschool 166
mythologie, Germaanse 80, 82-83, 121

mythologie, klassieke 14, 19, 22, 26-28, 74, 80-81, 89, 100, 102-103, 108, 141-143, 189, 259, 269-273, 318, 348, 372-373
naakt 10, 14, 87, 92, 94, 99-109, 241, 266-267
Nabugodonosor 114
Nancy 73, 313, 314
narren 79, 130, 149, 245, 298-300
Narrenschiff 79, 219, 298
Nassau, Hof van 79, 297-300
nationalisme, Brabants 43, 164, 170, 289-294
natuur 103, 139, 142-143, 188, 226, 231, 237, 239-258, 333-334, 339, 373, 393-394
Navolginghe 245-246
Nazareth (klooster) 193
Nederlandstalig 15, 16, 153-154, 163, 180, 194
Neidhart 377
neostoïcisme 144, 188, 210, 226, 327
Neptunus 80, 86, 88
Nicolaastoren, Sint 156
Nieuwpoort 254
Noach 249
nonsenspoëzie 14, 87-88, 118-120
Noordzee 56
Noot, Aert van der 214
Noot, Geldolf van der 217-218
Noot, Hendrik van der 216
Noot, Hiëronymus van der 217
Noot, Jan van der 217
Noot, Thomas van der 12, 13, 30, 36, 95-97, 114, 180, 191, 192-221, 227-230, 246, 288, 293, 339, 343, 346, 347, 354, 355
Nouvelles nouvelles, Cent 180
Noville, Colette de 250
Nykrog, Per 108-109
Obbema, J. 373, 400, 404
occultisme 31
oeconomia 331, 337, 338
officialisering 30-37, 149-150, 177-179, 183, 355
olifant 10, 86, 88, 246, 247, 253, 350
Olijftak, De 149
omkeringsfeesten 47, 49, 53, 80, 84, 94, 109, 175, 176, 177
ommegangen 10, 17, 24, 26, 36, 43, 81, 88, 89, 168, 170-174, 208, 246, 267, 289, 293, 303, 304, 352
Omphale 268, 269-273
Ongeachte, De 149
Ongeleerde, De 245
Onnozelekinderendag 177
onzedelijkheid 97, 146
oorbaer, gemeen 168

Oort, M. 397
Oostrom, F.P. van 231, 236, 328, 339, 341, 389
oplagecijfers 13
Ordinantien, Nieuwe 50
Orléans 218
Orley, Bernard van 38, 91, 101, 304
Othea 380
Oude, Jan de 167
Oudenaarde 167, 184, 289
overlevingstechnieken 35, 331-332, 342
overstromingen 20-21, 59-60
Ovide moralisé 28, 80, 143, 335
Ovidius 74, 100, 141
Pallas 102-103
Pampoeseken 139
Pantken 139
pantoffelheld 84, 132-133, 141, 142, 172, 259-287
Papengat 21
Parement et triumphe des dames 220
Paris 94
Parijs 56-57, 196, 199, 216
Parzival 346
Passionael 192, 197
patriciaat 24, 37, 40, 41, 42, 150, 161, 197, 217, 309, 313-314, 318, 319, 343, 344
Patricius' vegevuer, Sinte 66
Paulus 107, 278
Peel, De 59
Pelgrimage van deŕ zielen 163-164
Pertchevael, Jan 180, 191, 205, 244, 256, 283, 344
pest 60, 147-148, 312, 315
Peters, Ursula 166
Petrarca 181
Peys, Gillis 169, 170
Pfaffe Amîs 341
Philibert van Savoye 100, 256
Phyllis 84, 86, 93, 107, 267-268
Pisan, Christine de 181, 279
Plaesteraers, Van den 160
platteland 41, 124, 175, 227, 280-282, 329, 332
plattelandscultuur 45-48, 75, 82-83, 90, 140-141, 149, 175, 176
Plautus 177
Plinius 252
Plutarchus 133
Pluto 80, 81
Poederoijen 110, 115, 294-297
Poetria Nova 77
Poetria, Parisiana 109
Poggio 116, 181

Pol, Filips van Sint 176
Pollepelestraat 305
Poort, Lakense 92, 93, 158
poorter 42, 329
postdienst 266-267, 302-304, 399
Potter, Dirc 144, 260, 341
Pottre, Jan de 19

practicisme 330-333, 341
Premierfait, Laurens de 210
Prenonicatien, Vremde 52
pretium, justum 324-325
Priamus, koning 152
primitivisme 23, 90, 94, 241, 244, 254, 395
privé 110-112, 134, 145, 173, 296
processiespel, Limburgs 276
Proci et puella 141
prognosticaties 50-53, 282-283, 311-313
proportieleer 18, 22, 25-29, 372-373
Proprieteyten der dinghen 227
Prudentia 271
Psalmen 70, 242
purgatorium 34
Putte 187
Putterie 79
raadselcultuur 22, 49, 53, 85-86, 93, 109, 116, 119, 345-346
Rabelais 31, 113, 356
rat 79, 297-300
Ravensteyn, Heer van 63, 239, 314
rederijkers 102, 118, 120, 143, 174, 180, 183-191, 194, 205, 212, 220, 292, 326, 327, 344-345, 352-353
rederijkerskamers 16, 36, 40, 42, 43, 149-150, 151, 166, 169, 172, 182, 183-191, 245, 325-326
Reewich, Erhart 254
Refereyn van der doot 256
Regement der ghesontheyt, 't 95, 230, 334
regimenten 244
Regnault, François 216
Remedes des cas de fortune 210
Remediis fortuitorum, De 210
Repentienen 99
reuzen 26-28, 79, 246, 253, 372
Reynaerde, Van den vos 112, 192, 195, 245, 260, 332-333, 341
rhétoriqueurs 326
Rhône 72
Ribaert 52
ridiculisering 45-54, 73, 90, 107, 109, 126-127, 150, 275
Rierink, M. 387
Ringhelant, Caleph 50, 52, 53
Ritter von Turn 212, 215
Rode, Martin van 288
Roeland 10, 14, 87
Roesslin, Eucharius 204
Rombout, Legende van Sint 199
Rooklooster 98, 153, 163, 165, 182

Roome, Jan van 181, 220, 304
Roovere, Anthonis de 138-139, 184-185, 256
Rose, Roman de la 181
Roseghaert 97, 204
Rossum, N. van 392
Rotterdam 21, 61
Rozendal 93
Ruusbroec 70, 153, 154, 182, 194
Ruysbroeck 294
Rijm Almanach 52-53
Rijmbijbel 161-263
Rijmkroniek 164
Rijn 56, 61, 63
Rijssel 19, 89, 117
Rijssele, Colijn van 102, 143, 388
Sack, Op den 305
Sagittarius 81
Saksen, Albrecht van 147, 314, 315
Saligheijdt 315
Salomon 274
Salomon ende Marcolphus 342
Samaria, vrouwtje van 9, 87, 88
Samson 14, 17, 79, 87, 259-260, 307
Sardanapalus 84, 86, 269-272
Šašek 237
Savonarola 222
scabreus 92-93, 99, 107-109, 110, 112-113, 116, 119, 158, 186, 232, 259, 267, 328, 381
Scep vol wonders, 't 219, 227-230
schaamtecultuur 95, 114, 125
schaapherder 243, 244-45, 333-334
schaapherderskalender 226, 230, 233-234, 243, 334
schaatsen 21, 58, 71, 231-234, 237-240, 333
schakingen 146, 286-287
schapen 17
Schelde 21, 56, 63
Schernier, Cornelis 171
Schernier, Jan 171
Schiedam 193
Schiedam, Lidwina van 57, 58, 233
Schildeken, 't 121
Schollenborch 53
school 41, 134, 180, 200
school, Latijnse 177, 181, 193, 203
schoolmeesters 38, 39, 155, 161, 184
schopstoel 110, 307
Schuit, Gilde van de Blauwe 137-138
schutterijen 42, 43, 161, 167, 169-174, 183, 187, 352-353
Scoelmeester, Niclaes de 161

scriptoria 163-165
Sedekia 114, 262
seks 16, 22, 31, 66, 90-109, 119, 128, 129, 139, 158-

160, 226, 241-242, 259, 266, 278, 300, 381, 382, 393-394, 395
Seneca 210, 226
Siecten der broosscer naturen 206, 207, 208
Sielentroest 271-272
sinnekens 108, 142
Sion 72
Sion (klooster) 163
Sluis 86, 120
sneeuwfestivals 17-19
Sneewint 294-295
Snot-Vinck 53
Soillot, Charles 180
Souburg 25, 86
spelen, abele 131-132, 143
Spiegel der minnen, De 102, 143, 388
Spiegelstraat 117
Spieghel der behoudenessen 205
Spieghel der duecht 211, 213-214
Spieghel Historiael 263
Spieghel, Der leken 134, 308, 340, 400-401
Spoormakersstraat 81, 85 sport 36, 62-63, 226-227, 231-234, 237-240, 250, 256, 333, 342
spotheersers 45-54, 109, 148, 175-176, 177-179
spotmandement 49-50, 136-137
spotprognosticatie 50-53
spotrijk 49, 50-52, 137, 150, 175-176
spotsermoen 302
spottoponiemen 45-53, 85-86
spreekwoorden 71-72, 86, 182, 296
stadsliteratuur 40, 150-159, 165, 168, 385
stadsomroeper 85, 302-303
stadspolitiek 288-320
Stalins, Anthonis 57
standenideologie 321-328
Stede der vrauwen 279
Steenpoort 158, 283
Steenstraat 85, 302
Sterfboeck 339
Stockheim 336
Stoct, Vrancke van der 24
Stolten, Vrancke 156
Stove, De 95
Straatsburg 203
stradioot 122-123
strontfolklore 14, 16, 31, 90, 110-118, 119, 129, 140, 147, 187, 294, 296, 381, 382, 395
Strijd tussen de Winter en de Zomer 47

Styx 64
Summe, Des conincx 121-122
Suweels, Pieter 182
Symon, meester 166
Sympel ende Outheit van Gedachte, Van Menych 189, 289-290, 292-293
Tafur, Pero 94-95, 236, 250, 379
Tanden, Dits van den 157, 158-160
Tassis, David en Frans de 303-304
Taverne, Vanden 160
Taybaert, Everaert 166
Taye, Jan 161-162, 181
textielarbeid(st)ers 41, 155-158, 281, 284
Theems 63, 232
Theuerdanck 225, 346, 347
Thienpont, Goswin 176
Thönisz, Lodewijk 162, 181
Tielt 118, 148-149
Tienen 296
Tirant lo Blanc 384
Titurel 346
Tondalus' visioen 65, 66
Tours 176
toverij 285-286
travestie 14, 87-88, 100, 120, 283
Treefte 387
Triumphe ende tpalleersel van den vrouwen, Den 220-221
Troest, Der foertuynen 210, 339
Troje 152, 170, 172, 329, 348, 388
Tsjechen 217, 236, 237, 333
Turias ende Floreta 218
Tweelingen 81, 92
typologie 13, 89, 205, 206, 293
Ubi-sunt 86-87
uitgeverij 165
Ulenspieghel 114, 245, 341
universiteit 37, 41, 42, 218
Urias 304
utilitarisme 330-333, 334
Utrecht 193
Uure van der doot 212, 339, 342-343
vagevuur 33-34, 63-72, 324-325
Valla 181
vandalisme 9, 23, 126, 303, 308
vanitas 60, 85, 86-87
vastenavondviering 47, 80, 94, 113, 126, 135, 148, 149, 175, 176, 227, 305
Vendôme, Matthieu de 116
Venlo 20
Venus 80, 81, 84, 86, 102-103, 108, 141-143, 189, 259, 269-272, 348
Vérard, Antoine 196, 209, 210

Vergilius 75, 274
Vergilius 98
Verhuyck, P. 374
vertoningen, stille 168, 205-206, 208
Vesalius 283
Villon, François 245, 342
Vilvoorde 195, 302, 311
Vinea Beginarum 158
Violette, De 187
Visch, Peter de 98
visioenenliteratuur 66-68,

72, 205, 225
Vismarkt 9, 308
Vitruvius 25, 28-29
Vlaanderen 56, 59
Vlieskapittel, Gulden 151, 168, 180, 209, 349, 352
volk 22-23, 37-43, 349-356
volkscultuur 9, 10, 16, 22-29, 73, 79, 81, 82-83, 107-108, 108-109, 112-113, 117-118, 174-179, 182, 183, 195, 258, 284, 306, 319-320, 321, 326, 354-355, 378-379
volkstaal 32, 174, 181-182, 192, 202, 209, 219
Voragine, Jacobus de 192, 197
Vorsterman, Willem 202, 209
Vossen der werelt, De loose 343
Vroeden, Vranck den 167
Vroetscepen dinne, Van 245
vrouwen 41, 42, 92-93, 133, 140-141, 146, 158-160, 178-179, 259-287, 333, 351
Vrouwe-ommegang, Onze Lieve 170-174, 249
Vrouwkensavond 178, 284
vruchtbaarheidsrituelen 47-49, 109, 113, 128, 175
Vulcanus 103, 108, 141-143
wagenspelen 168, 205-207
Walcheren 86
Wale, Renier de 181
Walleain, Heer van 306
walvis 254
Wanderer, The 75
wapenheraut 152
Warmoesbroeck 176
Waterhalle 95
Waterpoort 85
Wauquelin, Jean 219
Wech der sielen salicheit 68-69, 70
Weeën, Zeven 191, 208, 218, 220
Weg nae 't Gasthuis, Den rechten 337
Weiszkunig 224, 225
Welt-Buch 94, 114
Wenceslas van Brabant 164, 249, 305
wereld, omgekeerde 17, 30, 46, 47, 52, 53, 54, 63, 80, 84, 90, 107, 108, 113, 118-120, 126, 130, 132, 135-140, 141, 144, 145, 178, 249, 259-287
werkklok 156, 324
Weyden, Rogier van der 24, 153, 307, 373
wild 125, 127-131, 135-138, 143, 144, 149-150, 240, 384, 394
Wilde, Jan de 220
wildeman 17, 22, 92-93, 127-131, 245, 246, 247, 249, 318
wildvreemd 125
Winter ende vanden somer, Vanden 48, 74, 131-132, 240

winter, dode 61
winter, grote 61
Winter, koning 45-54, 73-78
winter, lange 61
winters, strenge 19, 20, 45-83
woeker 149, 235, 324-325
Woeringen 164
Wuwe, Zeger de 147
wijken 30, 31, 40, 124, 132, 149, 175-179, 319-320
Wijngaerd, Den 93, 158-160, 285
wijsheid 245, 259, 268, 337, 341
Xenophon 180
Ximenez, Franciscus 288
Yeesten, De Brabantse 39, 40, 164
IJsbroeck 45, 52
Yselsteyn 53
ijsvermaak 9, 62-63, 158, 226-227, 231-240, 333
Zavelkerk 170, 304, 388
Zaventhem 373
Zeeland 14, 21, 85-86, 120, 302
zeeridder 19, 214-216, 246, 254, 290
Zeeridder, In den 199
zelfbewustzijn, stedelijk 288-294, 329, 343
zelfkennis 144
zeug, spinnende 84, 135
zigeuners 112, 122, 125, 254
zondeval 133, 172-173, 242, 262-266, 401
Zoon, Verloren 148
zotten 10, 92, 113, 123, 127, 130-131, 144, 337
zottenfeest 109, 176, 177-178, 328, 343
Zuiderzee 56, 61
zuilen 25, 29, 92
zwangerschapsinstructie 95, 97, 204
Zwolle 193